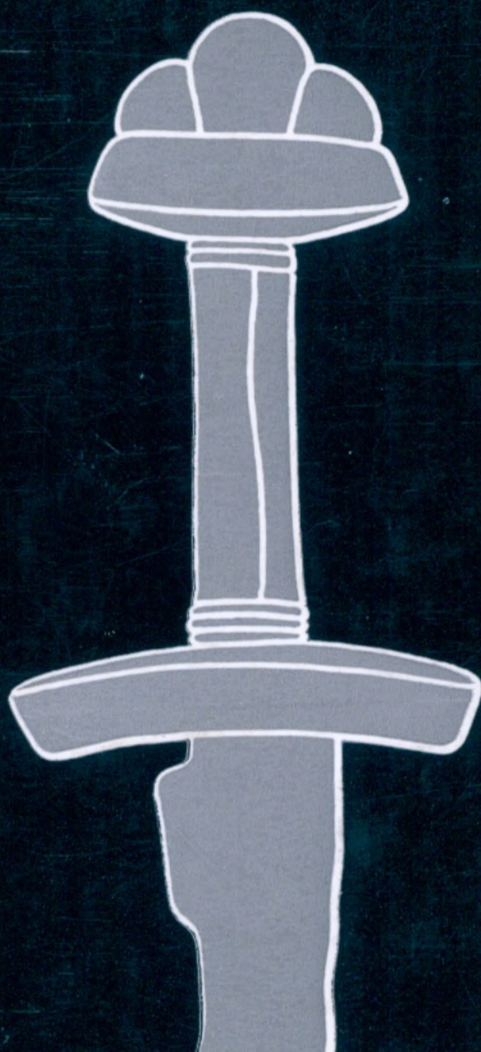
Lietuvių kalbos istorija

II

Zigmas Zinkevičius

Iki pirmųjų raštų

Pirmasis „Lietuvių kalbos istorijos“ tomas pasirodė 1984 m.
Šiame, antrajame, tome aprašoma lietuvių kalbos raida ikirašytiniu laikotarpiu, kuris truko beveik tūkstantį metų—nuo I m.e. tūkstantmečio vidurio iki XVa. pabaigos, t.y. iki pat pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymo. Kalbos raida glaudžiai siejama su ekstralingvistinėmis sąlygomis, nes tik taip įmanoma suvokti tą situaciją, kurioje anuomet tarpo lietuvių kalba ir kuri lėmė jos likimą.
Iš pradžių aptariamos pirmosios istorinės žinios apie lietuvius ir Lietuvos vardo kilmės problema. Tolimesniuose skyriuose nagrinėjamos lietuvių kalbos paplitimo ribos, jų kitimas. Nušviečiami lietuvių kontaktai su kitomis baltų gentimis, taip pat su kaimynais rytų slavais, išryškinami tų kontaktų atspindžiai kalboje. Plačiai aptariami ano meto Lietuvos valstybės ir lietuvių kalbos santykiai, kitų kalbų vaidmuo Lietuvoje. Tačiau daugiausiai dėmesio skiriama pačios lietuvių kalbos sandaros—fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos—raidai detaliai aprašyti. Paskutiniuose šio tomo skyriuose išryškinami tarminės diferenciacijos ir kalbinės integracijos procesai.

Zigmas
Zinkevičius

Lietuvių kalbos istorija

II

Zigmas
Zinkevičius

Iki pirmųjų raštų

Vilnius Mokslas 1987

BBK 81.2 Ld
Zi-102

Recenzavo
filologijos m. dr. V. Ambrazas
ir istorijos m. dr., prof. B. Dundulis

Z $\frac{4602020100-004}{M\,854(08)-87}$ 129—87

Pratarmė

Pirmajame „Lietuvių kalbos istorijos“ tome buvo aptarta šios kalbos priešistorė, jos ištakos. Jame prieita iki tokio kalbinio vieneto, kuriam jau galima duoti lietuvių kalbos vardą, kuris jau turėjo būdingąsias lietuvių kalbos ypatybes. Matėme, kad tasai kalbinis vienetas susidarė rytų baltų arealo pietinėje dalyje, kai maždaug nuo mūsų eros I tūkstantmečio vidurio šiaurinės to arealo dalies kalba daugiausia dėl finų substrato ėmė kisti, palengva tolti nuo konservatyvios pietinės dalies. Toji pietinės dalies kalba, kurią ilgainiui imta vadinti lietuvių kalba, pirmajame tome nebuvo specialiai nagrinėjama, ten tik konstatuota, kad ji buvo mažai tepakitusi, išlaikė senovinį rytų baltų kalbinį modelį. Tos kalbos tolesnė raida iki pat pirmųjų rašto paminklų pasirodymo nušviečiama šiame, antrajame, „Lietuvių kalbos istorijos“ tome. Jis apima maždaug tūkstantį metų trukusį ikirašytinį lietuvių kalbos istorijos laikotarpį, pradedant m. e. I tūkstantmečio viduriu ir baigiant XV a. pabaiga.

Ir šiame tome teko nemaža operuoti rekonstruotomis formomis, tik jos čia jau gerokai patikimesnės negu pirmajame tome, nes turima daugiau lyginamųjų duomenų, įmanoma plačiau pasinaudoti dabartinių tarmių faktais. Pãčios rekonstrukcijos čia jau tiesiogiai susijusios su šiandienine lietuvių kalbos būkle, rekonstruojamų formų vėlyvoji fazė nuo jos dažnai bemaž arba ir visai nesiskiria, net žvaigždutėmis jų žymėti kartais nėra reikalo.

Stengiamasi pateikti kiek galima išsamesnį lietuvių kalbos ikirašytiniu laikotarpiu raidos vaizdą, kokį šiuo metu įmanoma susidaryti iš tyrinėjimų, atliktų Lietuvoje ir už jos ribų. Tam darbui gerokai trukdė tai, kad nevienodai ištirti atskiri kalbos klodai. Dėl to ir atitinkami knygos skyriai yra nevienodo dydžio ir išsamumo. Autoriui ypač trūko diachroninės sintaksės tyrinėjimų, todėl apie lietuvių kalbos sintaksinės struktūros raidą kalbamuoju laikotarpiu galima buvo šnekėti tik pačiomis bendriausiomis frazėmis.

Kaip ir pirmajame tome, kalbos raida čia glaudžiai siejama su ekstralingvistinėmis sąlygomis, nes tik taip galima suvokti tą situaciją, kurioje anuomet lietuvių kalba tarpo ir kuri daugeliu atvejų lėmė jos raidą. Kalbos istorijos niekam nevalia atplėšti nuo ta kalba šnekančių žmonių istorijos. Todėl teko plačiau ar siauriau aptarti įvairius ekstralingvistinius faktorius, k. a. pirmąsias žinias apie lietuvius ir Lietuvos vardą, lietuvių kalbos ploto kitimo dinamiką, kontaktus su kitomis baltų ir šiaip kaimynų

kalbomis, panagrinėti senosios Lietuvos valstybės ryšį su lietuvių kalba, nustatyti kitų kalbų vaidmenį Lietuvoje ir liesti kitus panašius veiksnius, nuo kurių priklausė lietuvių kalbos likimas ir jos vėlesnė dramatiška istorija.

Dėl ribotos apimties knygoje atsisakyta nuo polemikos su kitais tyrinėtojais ir platesnio nagrinėjamais klausimais literatūros aptarimo. Stengtasi kalbos faktus pateikti taip, kad jie patys už save šnekėtų.

Autorius galėjo pasinaudoti tik ta literatūra, kuri pasirodė iki 1985 m. sausio 1 d.

Nuoširdžiai dėkoju šio tomo recenzentams V. Ambrazui ir B. Dunduliui.

PIRMOSIOS ŽINIOS APIE LIETUVIUS IR LIETUVOS VARDAS

Lietuviai į istorijos šaltinius pateko tik XI a. pradžioje[1], taigi vėliau negu daugelis kitų baltų genčių (jotvingių vardas minimas nuo X a., prūsų ir žiemgalių – nuo IX a., kuršių – nuo VII a., sėlių gal nuo III–IV a., sūduvių ir galindų – nuo II a., aisčių – nuo I a.). Pirmą kartą neabejotinai Lietuvos vardas paminimas 1009 m. lotyniškai parašytuose Kvedlinburgo metraščiuose (*Annales Quedlinburgenses*), kur skaitome:

„*1009 m. šventasis Brunonas, kuris vadinamas Bonifacijum, arkivyskupas ir vienuolis, antraisiais savo atsivertimo metais, Rusios* (gal Prūsijos?) *ir Lietuvos* (gen. sg. *Lituae*) *pasienyje, pagonių trenktas į galvą, su 18 saviškių vasario 23 d. nukeliavo į dangų*“.

Aprašomas įvykis – vienas iš nepavykusių bandymų krikštyti baltų gentis. Čia minimas Lietuvos vardas turi aiškiai slavišką formą: nom. sg. *Litua* (raidė *u* žymi priebalsį *v*), plg. l. *Litwa*, r. *Литва*. Taigi metraštininką šis vardas bus pasiekęs iš slavų, kuriems Lietuva turėjo būti iš anksčiau gerai žinoma.

Rusios metraščiuose užfiksuoti šie ankstyviausi Lietuvos (*Литъва*, *Литва*) paminėjimai:

1040 m. kunigaikštis Jaroslavas žygiavo į Lietuvą (greičiausiai nesėkmingai, nes apie to žygio rezultatus metraštyje nutylima);

1113 m. Lietuva minima kaip Rusios kaimynas.

1132 m. aprašomas Mstislavo Didžiojo žygis į Lietuvą, nedavęs apčiuopiamų rezultatų.

Lietuva dar minima „Sakmėje apie Igorio žygį“ (apytikriai 1187 m.).

Čia visur Lietuva vadinama *Лит(ъ)ва*. Tokį vardą rytiniai slavai veikiausiai gavo iš pačių lietuvių, plg. *Литъва* = *Lietuva*. Dvibalsio *ie* virtimas slavų *i* rodo, kad su tuo vardu rytinių slavų buvo susipažinta jau seniai, K. Būgos nuomone, dar tada, kai rytų baltai vietoj vėlesnio *ie* tebeturėjo *ē*, nes tik iš **Lētuvá* galėjo rastis slavų *Литъва*. Plg. giminingų žodžių atitikmenis *žiemà* – *зима*, *priẽ* – *при* ir kt.

Nuo XII a. pabaigos su Lietuvos vardu šaltiniuose susiduriama jau gana dažnai, ir ne tik Rusios, bet taip pat lenkų ir vokiečių. Ankstyvuo-

[1] P. Jonikas yra rašęs, kad pirmą kartą lietuvių vardą paminėjo vienas Karolio Didžiojo (768–844) žvalgas, žr. Jonikas P. Lietuvių kalbos istorija. – Chicago, 1952, p. 47. Iš kur tokia žinia paimta, nenurodoma. Gal koks nesusipratimas?

siuose vokiečių dokumentuose Lietuva vadinama *Lettowen*, o lietuvis – *Lettow(er)*. Čia raide *e* žymimas lietuvių dvibalsis *ie*, o *-owen* – priesaga *-uva (-ava?)*. Lotynų kalba rašytuose ankstyvuosiuose šaltiniuose Lietuva vadinama *Lethovia*, o lietuviai – *Lethovini* (su slavų priesaga *-ini*, plg. l. *Litwini* 'lietuviai'), kartais *Lethones* (Henrikas Latvis; su lotynų priesaga *-ones*).

Lietuvos vardu anuomet greičiausiai buvo vadinama ne visa etnografinė Lietuva, bet tik viena jos dalis. Tai matyti ir iš vėlesnių dokumentų. Antai Gedimino 1322 m. sutartyje su kalavijuočiais lotyniškai rašoma: „O tos yra žemės, su kuriomis ir dėl kurių mes nutarėme sudaryti aukščiau minėtą sutartį: (juk) pirmiausia iš minėto karaliaus (t. y. Gedimino) dalies Lietuvos, Aukštaičių, Žemaičių (*Lethoviae*, *Eustoythen*, *Samaythen*) ir kt." Iš pateikto formulavimo matyti, kad Lietuva, kaip Gedimino tėviškė, minima pirmiausia ir kad su ja buvo susiję antroje ir trečioje vietoje minimi Aukštaičiai ir Žemaičiai.

Kurį plotą užėmė toji pirmykštė „Lietuva", tyrinėtojai ginčijasi. Pastaruoju metu vis labiau linkstama ją lokalizuoti teritorijoje tarp Neries, Nemuno ir Merkio upių. Juk čia buvo pirmieji stambūs feodaliniai ir administraciniai senojo laikotarpio Lietuvos valstybės centrai, k. a. Kernavė, Vilnius, Trakai. Kažkur iš čia turėjo prasidėti lietuvių žemių jungimasis į vieną valstybę.

Rytuose pirmykštė „Lietuva" turėjo ribotis su sritimi, kuri istorijos šaltiniuose vadinama Nalšià. Tuo vardu buvo vadinamos žemės į rytus nuo Merkio, Vilniaus, Žeimenos, tarp sėlių šiaurėje ir jotvingių (Dainavos) pietuose. Vardo kilmė neaiški. Pradžią galėjo duoti koks hidronimas, plg. *Nãl-ija* 'Platelių ežero dalis', up. *Ant-nal-upỹs* Babtai. Dėl priesagos plg. ež. *Gìl-šė*.

Šiaurėje senoji „Lietuva" turėjo siektis su Déltuvos sritimi, buvusia Šventosios upės baseine. Šios centrą greičiausiai sudarė dabartinis miestelis Déltuva, 6 km į vakarus nuo Ukmergės. Vardo kilmė neaiški.

Pietuose ir vakaruose „Lietuva" ribojosi su senųjų jotvingių genčių žemėmis Dainavà bei Sūduvà, o į šiaurę nuo Nemuno siekė istorinę Žemaičių žemę.

Žemaĩčių vardu anuomet buvo vadinama teritorija dabartinės etnografinės Lietuvos vidurio žemumoje. Vardas fiziografinės kilmės: nuo žodžio *žẽmas*. Taip šį vardą aiškino jau Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas (1420.III.11 laiške imperatoriui Zigmantui) ir lotyniškai rašę lenkų XVI–XVII a. autoriai, pvz., Motiejus Miechovita traktate apie sarmatus, M. Strijkovskis, J. Lasickis ir kt. Kryžiuočių kronikose

kartais jis verčiamas į lotynų arba vokiečių kalbas („žema žemė“). Žemaičių žemėje būta nemaža smulkių kunigaikščių, iš kurių tai vienas, tai kitas labiau įsigalėdavo. Šaltiniuose atskirai minimos tokios šios žemės sritys: Upýtė – teritorija abipus Nevėžio vidurupio ir aukštupio (vardas hidroniminės kilmės, plg. up. *Upýtė*), Saulė (apie Šiaulius), Knituvà (Knitúojos, arba Knituvõs – dešiniojo Ventos intako, baseine; vardas hidroniminės kilmės), Karšuvà – Jūros upės baseine, siekė senąsias prūsų Skalvos ir kuršių Ceklio sritis, pietryčiuose nusidriekė iki Nemuno ties Jurbarku (vardas išliko Káršuvos kaimo Skaudvilės apyl. pavadinime; jo kilmė neaiški).

Žemaičių vardu, kuris pirmą kartą paminėtas 1215 m. Volinijos kronikoje (dokumentuose rašoma *Жемоить*, *Жомоить*, vok. *Sameiten*, *Samaythen*, l. *Żmudź*, lot. *Samogitia* ir kt.), ilgainiui imta vadinti žemes į vakarus nuo Nevėžio upės. Jis vėliau imtas taikyti ir tiems lietuviams, kurie radosi buvusioje kuršių žemėje, pastariesiems sulietuvėjus, taigi iki pat Baltijos jūros. Kaip priešingybė Žemaičiams, į rytus nuo jų esantiems lietuviams vadinti atsirado Aukštaičių vardas, nes šių žemių branduolį sudarė Vilniaus—Ašmenos aukštumos. Aukštaĩčių vardas pirmą kartą į istorijos šaltinius pateko XIV a. pradžioje, Dusburgiečio kronikoje aprašant 1294–1300 m. įvykius (rašoma *Austechia*, vėliau *Eustoythen*, *Austeyten*, *Auxtote* ir kt.). Neretai šaltiniuose vėliau jis buvo vartojamas ir kaip Lietuvos sinonimas, ilgainiui išstumtas Lietuvos vardo.

Lietuvos vardu, jungiant lietuvių žemes į vieną valstybę, ilgainiui buvo vadinamas vis didesnis plotas. Kiti buvę sritiniai pavadinimai (Nalšià, Déltuva...) greit iš istorijos šaltinių išnyko. Ilgiausiai iš visų išliko Žemaičių vardas. Mat Žemaičių žemė ilgai išlaikė politinį savarankiškumą. Į Lietuvos valstybę ji buvo galutinai įjungta tik Vytauto. Tačiau ir vėliau, iki pat valstybės žlugimo, Žemaičiai išlaikė tam tikras savo privilegijas, savo kiek skirtingą valdymosi būdą bei tvarką. Dėl Žemaičių išskirtinumo ir pats Lietuvos vardas dažnai anuomet būdavo vartojamas dviem reikšmėmis: platesniąja, apimančia ir Žemaičius, ir siauresniąja, be Žemaičių.

Žlugus Lietuvos valstybei, žemaičių vardu imta vadinti vakarinėje buvusios Žemaičių žemės dalyje susidariusią tarmę, išaugusią daugiausia ant kuršių substrato. Kaip jos priešingybė, likusio Lietuvos ploto tarmė pavadinta aukštaičiais. Taigi dabar *žemaĩčių* ir *aukštaĩčių* vardai daugiausia vartojami dviem pagrindinėms lietuvių kalbos tarmėms pavadinti, nors tebeturi išlaikę ir tam tikrą etnografinę bei istorinę (ypač *žemaĩčiai*) reikšmę. Dabar šie terminai geografiškai nebetikslūs, nes žemaičių

tarmės branduolys yra Telšių aukštumose (ne žemumoje), o aukštaičių – vidurio Lietuvos žemumoje (ne aukštumose). Istorinės Žemaičių žemės tam tikros reminiscencijos išliko net iki mūsų laikų. Antai praeito šimtmečio pradžioje Radviliškio, Gruzdžių, Kruopių apylinkėse žmonės save tebevadino žemaičiais, o savo kalbą – žemaičių kalba. Apie Krosną dar ir dabar savo kaimynus vakarų aukštaičius neretai pavadina žemaičiais (mat tie kurį laiką buvo prijungti prie Žemaičių).

Kaip minėta, didėjant Lietuvos valstybei, plėtėsi ir geografinė Lietuvos vardo reikšmė. Ilgainiui juo imta vadinti ne tik etnografinės Lietuvos žemes, bet ir visas tas, kurios buvo prijungiamos prie Lietuvos valstybės, taigi ir nelietuvių gyvenamas. Visą tą valstybę ilgainiui oficialiai imta vadinti Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Jos teritorija atskirais laikotarpiais smarkiai kito. Vytauto laikais Lietuva pasiekė savo apogėjų (užėmė teritoriją nuo Baltijos iki Juodosios jūrų), vėliau vis mažėjo. Po Liublino unijos (1569 m.) Lietuvos vardu siauresniąja to žodžio prasme imta vadinti tik penkių vaivadijų – Vilniaus, Trakų, Minsko, Naugarduko ir Bresto – teritoriją, platesniąja prasme – prie šių dar priskirdavo tris „baltarusiškąsias" vaivadijas: Polocko, Vitebsko ir Mstislavlio. Po Lietuvos–Lenkijos padalijimų Lietuvos vardu buvo vadinamas dar mažesnis plotas, o vietoj buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavadinimo ilgainiui ėmė įsigalėti Lietuvos ir Baltarusijos vardai.

Lietuvos vardas istorijos šaltiniuose ir kalbinėje tradicijoje turi tris variantus: su šaknimis *liet-* (lietuviškoji tradicija), *lit-* (slavų tradicija) ir *leit-* (latvių tradicija).

Lietuviškos tradicijos šaknis *liet-* slypi seniausiuose vokiečių (*Lettowen*) ir lotynų (*Lethovia*, var. *Lettovia*, *Lettavia* ir kt.) kalbomis rašytų šaltinių formose. Greičiausiai šiai tradicijai priklauso ir estų vartojamas Lietuvos pavadinimas *Leedu* arba *Leedumaa* (*maa* 'kraštas, šalis'). Mat estai, kaip ir vokiečiai, su Lietuvos vardu turėjo susipažinti tiesiog iš pačių lietuvių. Nors jie su lietuviais bendrų sienų neturėjo, tačiau tiesioginių kontaktų būta. Antai Henriko Latvio kronikoje rašoma, jog XIII a. pradžioje lietuviai neretai ruošdavę karo žygius į estų žemes arba kartu su estais kovodavę prieš Ordiną.

Suomių *Liettua* dar tiksliau negu estų *Leedu(maa)* atspindi lietuvišką formą *Lietuvà*. Bet tai yra naujas terminas, matyt, atėjęs per raštus.

Visoms lietuviškos tradicijos formoms pradžią davė lietuvių praforma **Lietuvā* < **Lẽtuvā*.

Slavų tradicijos seniausia užfiksuota forma laikytina Rusios metraščių *Литъва*, vartota greta trumpesnės *Литва*. Plg. l. *Litwa*. Tai slaviškas lietuvių formos **Lietuvā* < **Lẽtuvā* atliepinys su *i* vietoj *ie* < *ẽ*

(iš balt. *ei*). Pažymėtina, kad Rusios metraščiuose terminas *Лит(ъ)ва* vartotas ne tik kraštui, bet ir jo gyventojams pavadinti, panašiai kaip *Голядь* 'galindai', *Чудь* (*Чюдь*) 'estai, kartais ir kiti Pabaltijo finai'.

Slavų tradicijos formos (su šaknies *i* vietoj *ie*) vėliau įsigalėjo vokiečių (plg. *Litauen*) ir lotynų (*Lituania*) šaltiniuose. Ilgainiui šio tipo formos labai išplito ir įvairius jų variantus imta vartoti daugelyje Europos kraštų, net kituose kontinentuose.

Plg. slavų šalyse: br., ukr. *Літва*, bulg. *Литва*, č. (ir slovakų) *Litva*. Iš slavų plito tolyn, pvz., est. dial. *Litva-maa* (F. J. Wiedemann'o žodyne), vietnamiečių *Litva* (šalia *Li-tuy-a-ni*) ir kt.

Germanų kraštuose: vok., šved., norv., danų, olandų *Lit(h)auen*, isl. *Lit(h)áen*, *Lithaugaland*.

Daugelyje šalių Lietuvos pavadinimas savo kilme vienaip ar kitaip susijęs su lotynų *Lituania*, pvz., italų, ispanų, rumunų *Lituania*, portugalų *Lituânia*, pranc. *Lituanie*, an. *Lithuania*, serbų-chorvatų *Litvanija* (*Литванија*), nauj. gr. Λιθουανία, alb. *Lituani*, est. dial. *Liitvani-maa* (F. J. Wiedemann'o žodyne), vengrų *Litvánia*, turkų *Litvanya*, japonų *Ritowaniya* (neturi priebalsio *l*).

Latviai lietuvį iš seno vadino *leĩtis*, pl. *leĩši*[2], bet Lietuvą – *Lietava*. Latvių forma *leĩtis*, loc. pl. *leĩšuos* 'Lietuvoje, pas lietuvius' turi šaknies dvibalsį *ei*. J. Endzelyno nuomone, ši forma gauta iš kuršių. Latvių tradicijos lietuvių resp. Lietuvos vardas (su šaknies *ei*) kitose kalbose nepaplito. Be Latvijos, kiek žinoma, buvo vartojamas tik pietų Estijoje (*Leitte*).

Užfiksuotas Tartu mieste 1648 m. pasirodžiusioje (pietų) estų kalbos gramatikoje, kurios autorius buvo J. Gutslafas (Gutslaff). Veikiausiai estai jį gavo iš kaimynų latvių. Minėtoje gramatikoje jis turi 'lenko' reikšmę. Lietuvius su lenkais anuomet supainioti buvo nesunku, nes pietų Estija 1582–1625 m. (oficialiai iki Altmarko sutarties 1629 m.) buvo valdoma Lietuvos–Lenkijos valstybės. Nors minėtoje gramatikoje *Leitte* reiškia 'lenką', nėra abejonės, kad žmonės šį vardą vartojo ir lietuviams pavadinti.

Visų trijų tradicijų Lietuvos vardo (su šaknies *ie*, *i*, *ei*) pirmapradis šaltinis – lietuvių forma **Lietuvá* < **Lẹ̄tuvá*. Dėl šio vardo etimologijos tyrinėtojai jau seniai ginčijasi.

Dar XV—XVI a. lietuvių kilmės iš romėnų teorijos įtakoje *Lietuvà* buvo laikoma iškraipyta *L'Italia* (Dlugošas, Strijkovskis ir kt.), nes tikėta, kad lietuviai, kaip romėnų palikuonys, yra atsikėlę iš Italijos. Vėliau Lietuvos vardą imta sieti su lotynų žodžiu *lītus* 'jūros pakraštys'.

[2] Kadangi šis vardas kai kur Latvijoje (ypač Lietuvos pasienyje) buvo gavęs neigiamą reikšmės atspalvį, tai dabar neretai keičiamas naujesnės kilmės terminais *lietuvis*, *lietuvietis*. Ir vietoj *Lietava* ima įsigalėti forma *Lietuva*.

Tokiai etimologijai buvo linkę pritarti net žymūs naujųjų laikų lingvistai, pvz., A. Valdė, M. Fasmeris (Vasmer), E. Frenkelis (Fraenkel). Tačiau toks siejimas nėra vykęs jau vien dėl to, kad pirmykštė „Lietuva" ieškotina ne Baltijos jūros pakraštyje, bet toliau nuo jos.

Neretai *Lietuvà* siejama su keltų (airių) *Letha* 'vakarinis buv. Galijos pakraštys prie Atlanto, dab. Bretanė (pranc. Bretagne)'. Bet tai visai nepatikima sąsaja, nes keltų vardo šaknį kalbininkai veda iš **pḷtau̯-*. Tas pats pasakytina ir dėl A. Šachmatovo (juo sekė kiti) kildinimo iš rekonstruojamo keltų vardo **Litavia* 'pakrančių šalis'.

Nusivylus Lietuvos vardo kilmės ieškojimu kitose šalyse ir svetimose kalbose, imta jį kildinti iš lietuvių žodžio *lietùs*. Esą *Lietuvà* – tai lietaus, lietingas kraštas. Bet ir tokiai etimologijai sunku pritarti, nes yra šalių, kur daug dažniau lyja negu Lietuvoje, bet jos nuo lietaus vardo neturi.

Kadangi žodis *Lietuvà* turi priesagą *-uva*, tai šis vardas turėjo būti išvestas iš nepriesaginės formos, greičiausiai **Lietā*. Nepriesaginės formos buvimą rodo ir latvių *leĩtis* '*lietuvis*', vestinas iš **Leitā*. Plg. lietuvių žodį *lãtvis*—iš **Latvā* 'Latvija'. Tosios nepriesaginės **Lietā* < **Leitā* giminaičiai įžiūrimi upių varduose *Leità* (*Leitỹs*, *Leĩtupalis*) 'Graumenos intakas (Švėkšna)', *Leĩtė* 'Rusnės intakas', *Leitãlė* 'Leitės intakas'. Visi šie upėvardžiai dėl geografijos gali turėti kuršių *ei*. Dar plg. *Léic-iškių* (= *Léitiškių* J. Balčikonis) ežerą Kapsuko rajone, kurio vardas gali būti jotvingių kalbos palaikas.

J. Otrembskis (Otrębski) tvirtina, jog turėjusi būti dar gretiminė *u* kamieno forma **Lietūs*, gen. sg. **Lietuv-es*, davusi pradžią priesaginei **Lietuvā*. Plg. **Latūs* (= *Ломы-гола*) šalia **Lat(v)ā* 'Latvija', *Vilnius* šalia *Vilnia*. Tačiau formos **Lietūs* lietuvių kalboje nerasta jokių pėdsakų ir tėra Otrembskio samprotavimų padaras. Otrembskis **Lietā* || **Lietūs* laikė antruoju Nemuno vardu. Pagal jį, tai rodąs miesto pavadinimas *Alytùs*, kilęs iš upės vardo. *Alytùs* **Alyta* = r. *Олита* esą atsirado pagal rusišką transpoziciją iš lie. **Lietā* || **Lietūs*. Žodžio pradžios balsis rusų *О-* galėjęs atsirasti kaip klaidingos dekompozicijos padaras pasakymuose **ко-Литв*, **во-Литв*, **до-Литы*. Iš rusų *Олита* lietuviai esą pasidarę *Alỹtų*. Tačiau šiame aiškinime daug dirbtina, todėl sunku juo patikėti. Pirmiausia Alytaus vardas negali turėti ką nors bendra su **Lietā* || **Lietūs*, nes jo neįmanoma atskirti nuo vardų *Ãlovė*, *Ãlaušas*, *Aluonà*, *Aluotìs*, *Alsė́džiai* ir daugelio kitų, turinčių seną baltų resp. indoeuropiečių (hidroniminę) šaknį *al-*. Pagaliau niekas nėra įrodęs, kad Nemunas kažkada būtų turėjęs dar ir vardą su **Liet-*.

Pastarųjų laikų tyrinėtojai Lietuvos vardo ištakų vis labiau linksta ieškoti hidronimijoje. Tokių paieškų perspektyvumą rodo faktas, kad hidroniminės kilmės yra daug kitų baltų etnonimų, pvz., L ã t v i j a,

L a t-gala siejama su upėvardžiais *Latavà*, *Latuvà*, *Lãtuvis*, la. *Late*, *Latupe* ir kt., S ẽ l a 'sėlių žemė' – su *Sẽliupis*, *Sėliupỹs*, *Sẽlinė* (bala) ir kt. (: *selẽti* 'tekėti', *sẽlinti* 'slinkti, šliaužti, artintis', *sálti* 'tekėti'), J ó t v a 'jotvingių žemė' – su *Jotijà* ir kt., S ū d u v à – su *Sū̃dupis*, *Sūduonià*, D a i n a v à – su upelio vardu *Dainavà*. Dar plg. Prūsų žemės sričių pavadinimus Nótanga (: up. *Notà*), Bárta (: up. *Bárt-uva*), Nadruvà (pr. *na* 'ant' + **Druva*/**Drava* : up. *Drúoja*), Skalvà (: up. *Skalvỹs*, *Skal̃vė*, plg. *skalaũti*). Taigi ir Lietuvos vardui pradžią galėjo duoti koks pamirštas, nebevartojamas *Liet-* šaknies hidronimas, buvęs tame krašte, kur pradėjo kurtis Lietuvos valstybė. J. Ochmanskis tokiu hidronimu linkęs laikyti Mindaugo laiške Kalavijuočių ordinui minimą upės vardą *Letovia* („in ripam Lettoviae que dicitur de Lettawie [Lettowie])", kurį jis tapatina su dabartiniu upės vardu *Latavà*, *Latuvà* (Šventosios intakas, Anykščiai). Tačiau šaknis *Lat-* negalėjo kilti iš *Liet-*. Todėl patikimesnė atrodo K. Kuzavinio hipotezė, išdėstyta leidinyje „Kalbotyra", t. 10, p. 5–18 ir t. 17, p. 135–137. Jis Lietuvos vardui pradžią davusiu upėvardžiu laiko suslavintą *Lietáuką* – dešinįjį Neries intaką, ištekantį iš Lietáukos raisto ir tekantį pro Keižionių, Karveliškių, Perelõzų, Vyšniãlaukio kaimus, ties Ar̃notiškiais (aukščiau Šventosios žiočių) įtekantį į Nerį. Tai nedidelis, apie 11 km ilgio upelis, esantis ne per toliausiai (apie 30 km) nuo Kernavės, svarbaus senosios Lietuvos valstybės politinio centro. Spėjama, kad kunigaikštis Rìngaudas, Mìndaugo tėvas, kaip tik ir valdęs Kernavės sritį. Dabartinis upelio vardas *Lietâuka* (iš čia ir raisto pavadinimas, dar yra Lietaukos intakas *Lietaukẽlė*) – aiškiai suslavinta lietuviško hidronimo forma (apylinkių būta gerokai nutautusių), su slavų priesaga *-ka* perdirbta iš *Lietavà* (tokia forma girdėta iš senų žmonių, fiksuota ir raštuose). Plg. tų pačių vietų suslavintus upėvardžius *Kamáika* – iš *Kamajà*, *Vėgėliánka* – iš *Vėgėlẽ*. Perelozų kaimo senbuviai rusai vartoja gretiminę formą *Litavka* su *i* kaip *Litva* 'Lietuva'.

K. Kuzavinio nuomone, nuo upelės *Lietavà* vardą ilgainiui gavo jos apylinkės, vėliau tasai vardas virtęs etnonimu. Juk baltams būdingas etnonimų raidos modelis: *hidronimas* → *kraštavardis* → *etnonimas*. Iš *Lietavà*, pakeitus priesagą, išsirutuliojo dabartinė forma *Lietuvà*.

Šis Kuzavinio aiškinimas gali būti teisingas, nors abejonių kelia tai, kad Lietáukos←Lietavõs upelė visai nedidelė. Gal praeityje buvo daugiau šio vardo hidronimų? Tačiau šis teka kaip tik tame krašte, iš kur greičiausiai prasidėjo Lietuvos valstybės kūrimasis, kur iškilo svarbieji politiniai jos centrai Kernavė, Trakai, Vilnius. Kuzavinis šiame krašte

ieško ir senosios Vorutos, kurios vardą jis linkęs sieti su hidronimu *Vórupė* – į Žirnajų ežerą įtekanti upelė Pabaisko apylinkėse. Visas šis kraštas dėl patogios geografinės padėties Neries žemupyje ir Nemuno vidurupyje, turėdamas reikšmingus centrus bei pilis, XIII a. pradžioje, matyt, sudarė Lietuvos valstybės branduolį ir ėmė apie save jungti kitas žemes. Taigi Lietuvos vardas plito, imtas vartoti visai valstybei pavadinti.

Skirtumas tarp *Lietavà* ir *Lietuvà* nesunkiai paaiškinamas. Tai dvi gretiminės to paties vardo formos. Tokių paralelių turime daug, pvz., *Dainavà* || *Dainuvà*, *Dotnavà* || *Dotnuvà*, *Labgavà* || *Labguvà*, *Lankavà* || *Lankuvà*, *Latavà* || *Latuvà*, *Linkavà* || *Linkuvà*, *Týtava (Týtauka)* || *Týtuva*. Dar plg. istorinių etnonimų poras *Sūdavà* || *Sūduvà*, *Nadravà* || *Nadruvà*, gretimines bendrinių žodžių formas *baũdžiava* || *baũdžiuva*, *gãniava (ganiavà)* || *gãniuva*, *kẽltava* || *kéltuva* 'galvijas, gyvulys' ir kt.

Tikrinių vardų variantai su priesaga *-uva* lietuvių kalboje dabar vis labiau įsigali, o su *-ava* – nyksta. Hidronimai (resp. toponimai) su *-ava* labai populiarūs Latvijos teritorijoje. Lietuvoje jie reti, dažniau pasitaiko tik rytinėje ir pietinėje dalyse. Paties Lietuvos vardo senesnį variantą su *-ava* išlaikė latviai (*Lìetava*) ir Baltarusijos TSR vienos lietuviškos salos – Zíetelos lietuviai (*Lietavà*). Dar jis turimas senesniuose tekstuose lotynų ir slavų kalbomis, plg. *Littavia* Jono Radvano „Radviliadoje“ (1588 m.), *Литавия* M. Smotrickio gramatikoje (1619 m.). Plačiau paplitę priesaginiai *Lietav-* *(Litav-)* vediniai, pvz., la. dial. *lietav-nieks*, *lietau-nieks* 'lietuvis', *Lietav-nieki* (oikonimas), lie. dial. *lietav-ìškis* 'lietuvis' (Zietela), r. *литов-ец* 'lietuvis', *литов-ский* 'lietuviškas', s.r. *литов-никъ* 'lietuvis' (Pskovo, Naugardo metraščiuose), lot. *Lethov-ini* 'lietuviai' (Dusburgiečio kronikoje). Dar plg. deetnonimą *литов-ка* 'didelis dalgis su ilga rankena' (įvairiose baltarusių, rusų tarmėse, net Sibire), 'valgis iš džiovintos žuvies, iškeptos su mėsa ir svogūnu' (Ukrainoje), *литóвчик*, br. *лiтóўчык* 'kirvio rūšis'.

Kamieno *Lietuv-* vediniai retesni. Juos teturi lietuvių kalba (pvz., *lietùv-is*, *lietùv-ininkas*, dial. *lietùv-inykas*, *lietùv-iškas* ir kt.) ir latvių kalbos naujesnės formos (*lìetuv-is*, *lìetuv-ietis*).

Priesagoms *-ava* ir *-uva* pradžią davė senoviniai *u* resp. *ū* kamienų daiktavardžiai, kurių kamiengaliai *-u-* arba *-ū-* kaitaliojosi su *-eu* || *ǒu-* resp. *-uu̯-* ir buvo išplėsti priesaga *-ā*, plg. s. ind. *vidh-áv-ā* 'našlė' (= s. sl. *vъd-ov-a*, pr. *widd-ew-u*) šalia *vidh-ú-s* 'atsiskyrėlis', s. sl. gen. sg.

svekr-ъv-e (*-ъv-* < *-uu̯-*) šalia nom. sg. *svekr-ы* (*-ы* < *-ū*) 'anyta, uošvė'[3]. Ilgainiui *-ŏu̯ā* > balt. *-au̯ā* || *-uu̯ā* abstrahavosi nuo *u* resp. *ū* kamienų ir tapo dariomis priesagomis, plg. lie. *bernavà* 'bernų būrys' (: *bérnas*), *broliavà* 'brolija' (: *brólis*), *šunavà* 'šunija' (: *šuõ*, acc. sg. *šùn-į*), *plùkiava* 'plukykla' (: *plùk-ti*) ir kt. Taigi formos *Lietavà* || *Lietuvà* galėjo būti išvestos iš **Lietā* (nebūtinai **Lietūs*), panašiai kaip *Éisrava* 'Vilkos intakas (Pagėgiai)' iš *Éisra* 'Kamonos intakas (Pagėgiai)', *Samavà* iš *Sãmė* (abejaip vadinamas Verknės intakas) ir kt. Galėjo, žinoma, lietuvių kalboje būti ir priesaginis apeliatyvas **lietava*, kaip šalia *Raguvà* (upės ir miestelio vardas) turime fiziografinį terminą *raguvà* 'dauba, gilus griovys', šalia *Sietuvà* (upė) – *sietuvà* 'gili vieta, duburys', šalia *Kernavė̃* (upė, miestelis), *Keȓnavas* (ežeras) – *keȓnavė* 'klampi vieta' ir kt.

K. Kuzavinis mano, kad be *Lietavà* ir *Lietuvà* būta dar trečios formos **Lietvà*, su priesaga *-va*, kaip šalia hidronimų *Gryžuvà*, *Mìtuva*, *Vaduvà* yra variantai *Gryžvà*, *Mìtva*, *Vadvà*. Dar plg. bendrinius žodžius dial. *senõtuvė* || *senõtvė*, *sietuvà* || dial. *sietvà*. Iš principo tokiai nuomonei galima būtų pritarti, tik nelengva įrodyti pirmykščio kamieno *Lietv-* buvimo. Iš **Lietv-* gal ir galėjo atsirasti latvių oikonimai *Lietvietis* (bet yra ir gretiminė forma *Lietuv-ietis*), *Lietv-ieši*, jeigu tik jie nėra trumpiniai iš *Lieta-vietis*, *Lietav-ieši* ar *Lietu-vietis* (tokie oikonimai irgi yra). K. Kuzavinis *Lietv-* įžiūri senųjų lotyniškų dokumentų formose *Litvania* 'Lietuva', *Litvanus* 'lietuvis' ir kt., tačiau tokios formos dėl šaknies su *i* priklauso slaviškajai tradicijai ir turėtų būti vedamos iš slavų formos *Litva* (plg. l. *Litwa*, *Litwin* 'lietuvis', r. *Литва*), kuri savo ruožtu gali būti sutrumpinta iš *Литъва*. Dėl šių priežasčių nedrąsu būtų pirmykštį *Litv-* kamieną įžiūrėti ir slavų kalbų terminiuose vediniuose *литвяк*, br. *ліцвяк*, *лецвяк* 'lietuvis' (iš čia Zietelos lietuvių *litvẽkas*), *литвинник* 'lietuvis; Lietuvai priklausiusių sričių gyventojas', deetnonimuose *литвин* 'vytis, kuria suriša baslius darže' (Jaroslavlis), *литвинник* 'ievos vytis, kuria suriša sielių rąstus' (Paliesė), *литвянка* 'raudonas sijonas su išsiuvinėtu apatiniu kraštu' (Černigovas), *литвинчики* 'toks augalas, Silene Armeria L.' (šiaurės Ukraina). Greičiausiai čia reikia priskirti ir lie. *litūnas* Bokštai, Lazūnai 'lietuvis' (E. Volteris užrašė *litunas*), est. dial. *Litukas* 'lietuvis' (F. J. Wiedemann'o žodyne), kildintinus iš **litvūnas*, **litvukas*.

Pats pamatinis žodis **Lietā* (gal ir apeliatyvas **lietā*?) laikytinas *-t-* priesagos vediniu, kurio pagrinde glūdi ta pati šaknis, kurią turi veiksmažodis *líe-ti* 'pilti' (: *láistyti*, *lýti* ir kt.), plg. la. *liêt* 'pilti' (: *laîstît*,

[3] K. Kuzavinio prielaida, jog upėvardis *Lietavà* esąs ne priesaginis, bet sudurtinis žodis, sudarytas iš dalyvio **lieta* (: *líeti*) ir daiktavardžio **ava* 'upė, šaltinis', taigi kilęs iš sudėtinio fiziografinio termino **lieta ava* 'išsiliejančioji upė', yra dirbtinė ir nepatikima.

lit), pr. *pralieiton* 'pralieta', s. sl. *li-jati* 'pilti', gr. ἄ-λει-σον 'taurelė', lot. *lītus* 'jūros krantas', toch. A. *lyäm* 'ežeras'. *Lietáukos*←*Lietavõs* pirmykštę reikšmę galėtų rodyti ir fiziografija, nes pastebėta, kad ši ir kitos *Liet-*(*Leit-*) šaknies vardus turinčios upės teka žemose vietose, turi neaukštus krantus ir plačius klonius, todėl lengvai išsilieja iš krantų.

RIBOS IR KONTAKTAI SU KITOMIS BALTŲ GENTIMIS

Bendros pastabos

Rytų baltų pietinės dalies kalbõs, kurią ilgainiui imta vadinti lietuvių kalba, plotas nuo VII m.e.a., kada toji kalba jau turėjo ryškiau skirtis nuo šiaurinių rytų baltų, iki pat XIII amžiaus, iš kurio turime istorinių duomenų, nemaža kito. Deja, apie tą kitimą mes nedaug težinome. Nebuvo tasai plotas pastovus ir vėliau iki pat šiame tome nagrinėjamo laikotarpio pabaigos, kada kitimą žymia dalimi lėmė Lietuvos valstybės atsiradimas ir didelis išplitimas. Kitų baltų genčių teritorijos pakraščiai, ypač mišriai su lietuviais gyvenami, įėję į Lietuvos valstybės sudėtį, ilgainiui sulietuvėjo. Taigi šiuo laikotarpiu Lietuvos valstybėje vyko intensyvi giminingų baltų genčių ir jų kalbų konsolidacija, palikusi ryškų pėdsaką lietuvių vardyne ir apskritai kalboje, nemaža prisidėjusi prie mūsų dabartinių tarmių susiformavimo. Šiauriniame rytų baltų areale finų substrato sukeltos kalbinės inovacijos bangos, kad ir gerokai nusilpusios, pasiekdavo lietuvių kalbos ploto pakraščius, kurie tas inovacijas gavo iš sulietuvėjusių kuršių, žiemgalių, galbūt ir sėlių, latgalių. Su šių šiaurinių rytų baltų genčių substratu susiję nemaža pakraštinių lietuvių šnektų ypatybių. Ypač ryškus buvo kuršių substrato poveikis dabartinei žemaičių tarmei susidaryti.

Pietuose ir pietvakariuose lietuviai iš seno ribojosi su vakarų baltų – prūsų ir jotvingių – gentimis, kurių kalba buvo archaiška, mažiau nutolusi nuo senosios baltų prokalbės. Archaiškas šių genčių kalbos pobūdis veikė lietuvių kalbą archaizuojamai. Taigi iš pietų ir pietvakarių į lietuvių kalbos plotą spinduliavo visai kitokio pobūdžio įtaka negu iš šiaurės ir šiaurės vakarų. Dėl archaizuojamo jos poveikio lietuvių kalba, vartojama arčiau prūsų bei jotvingių gyventos teritorijos ir toje teritorijoje, išlaikė archaiškiausią struktūrą. Taip formavosi dabartinė mūsų pietinė vakarų aukštaičių tarmė ir buv. Prūsų Lietuvos šnektos, iš dalies toji įtaka lėmė ir pietų aukštaičių tarmės susidarymą. Iš šių Lietuvos plotų kilusi bendrinė kalba vėliau suteikė lietuvių kalbai apskritai labai archaiškos kalbos aureolę.

Po tokių bendrų pastabų toliau detaliai aptarsime lietuvių kalbos ploto kitimą kalbamuoju laikotarpiu paribiais su kiekviena baltų gentimi atskirai.

1 pav. Lietuvių kalbos plotas XV a. pab. – XVI a. pr.: *a* – mišrios sritys, *b* – LDK siena

Su kuršiais

Vakaruose lietuviai iš seno ribojosi su kuršiais, kurių kalboje aptinkami ne tik rytinių, bet ir vakarinių baltų bruožai. Dėl stiprios finų įtakos kuršių kalba turėjo gana ryškiai skirtis nuo lietuvių. Kur senovėje ėjo kuršių-lietuvių kalbinė riba, galime spręsti iš XIII – XV a. dokumentų, kuršių kalbos palaikų vietovardžiuose bei dabartinėje žemaičių tarmėje ir archeologijos mokslo duomenų.

XIII—XV a. dokumentų duomenys gana prieštaringi. Paprastai remiamasi nukariautos Kuršių žemės dalybų tarp vyskupo ir Ordino

dokumentais (ypač 1253 m. aktu), pagal kuriuos visas Baltijos pajūris nuo Kuršių marių iki dab. Latvijos TSR sienos XIII a. viduryje priklausė kuršiams ir sudarė tokias pietines Kuršių žemės sritis: Pilsotą (vardas kuršiškas, plg. kurš. -la. *pils* 'pilis' +*sāta* 'tvora; kiemas') – šiaurinė vėlesnio Klaipėdos krašto dalis palei Kuršių marias ir Baltijos jūrą (Priekulė, Klaipėda...), Mėgavą (lietuviškai veikiausiai būtų *Mėguva*) – toliau pajūriu į šiaurę (Palanga, Kretinga...), Duvzarę (lietuviškai būtų *Dvižãrė* 'Dvišakė', plg. kurš.-la. *zars* 'šaka') – pakraštėlis ties Šventąja ir pagaliau Ceklį (lietuviškai būtų *Kẽklis* ar *Keklỹs*) – didelę sritį, užėmusią dabartinės žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalį maždaug iki Veiviržėnų, Rietavo, Luokės, Kuršėnų, Papilės. Ceklio srities rytinė riba ir turėjusi sudaryti kuršių-lietuvių kalbinę ribą. Tačiau kadangi aktus rašiusiems vokiečiams labiausiai rūpėjo nukariauto krašto administracinės-politinės sritys, o ne tų sričių gyventojų etninė priklausomybė ar jų kalba, tai remiantis vien šiais dokumentais vesti ano meto etnografinę bei kalbinę ribą būtų rizikinga.

Dar mažiau mūsų reikalui patikimi vėlesni dokumentai, rašyti vykstant įnirtingoms kovoms tarp Lietuvos ir vokiečių Ordinų. Juk vokiečiai iš visų jėgų stengėsi sujungti abiejų Ordinų valdas kuršių gyventu Baltijos pajūrio ruožu, o lietuviai iš paskutiniųjų tam priešinosi. Buvo kovojama ne tik ginklu, bet ir diplomatinėmis priemonėmis. Ilgoje politinėje kovoje Lietuvos valdovai stengėsi įrodyti, kad Baltijos pajūris priklauso Lietuvai ir kad vokiečių pretenzijos į jį yra nepagrįstos. Esant tokiai padėčiai, dokumentų formulavimams dažnai turėjo įtakos politiniai motyvai. Tai mažina tų dokumentų patikimumą. Neišleistina iš akių ir tai, kad kalbinė riba dėl nuolatinių kovų ir vietos gyventojų nykimo negalėjo būti nei ryški, nei stabili.

Patikimesnis šaltinis – vietovardžių su kuršių kalbos ypatybėmis paplitimo studijos. Kuršių kalba nuo lietuvių labiausiai skyrėsi dvibalsiu *ei* vietoj lietuvių *ie* (bent mums rūpimose pietinėse tarmėse; a), afrikatomis *c*, *dz* vietoj mūsų minkštųjų *k*, *g* (b), sargiaisiais priebalsiais *s*, *z* vietoj žvarbiųjų *š*, *ž* (c), trumpųjų *i*, *u* platinimu (d), kai kuriomis priesagomis ir priešdėliais (e). Šios ypatybės gana gerai atspindimos senųjų dokumentų ir dabartiniuose kuršių žemės vietovardžiuose, pvz.:

a) *Leypiaseme* 1253 m. – dab. *Líeplaukė* prie Telšių, *Léipaičiai* Veiviržėnų apyl. (dabar oficialiai dažnai vadinama *Líepaičiais*); up. *Leità* Graumenos intakas (lietuviškai būtų *Liet-*, plg. *Lietáuka* Neries intaką); netoliese yra ir kita upė *Leĩtė* – Rusnės–Nemuno dešinysis intakas bei *Leitãlė* – Leitės intakas;

b) *Letzime* 1253 m. – dab. *Lekẽmė* Plungės raj. Stalgėnų apyl.; *Svencelė* prie Priekulės < balt. **Švenkelē*, plg. pr. *Swenkitten* (: *švi̇̃nk-ti*, *švánk-us*); *Cecklis* 1253 m. kuršių srities pavadinimas (plg. up. *Keklỹs* Garliava); up. *Cedvė* Ylakiai (plg. *Kẽdilės* pieva Skuodas: *kedénti*); up. *Čiáuša* Kurtuvėnai (plg. *Kiaũš-kalnis* Seda, *Kiaušìnė* laukas Papilė : *kiáušas*, *kiaušìnis*); *Ilze* 1253 m. < kurš. **Ildze* – dab. up. *Ìlgė* prie Platelių (XVI a. *Ilgiais* buvo vadinama ten esanti Grigaičių gyvenvietė); *Zelende* 1253 m. < kurš. **Dzelende* – dab. *Gelindė̃nai* Plungės raj.; *Zegere* 1253 m. < kurš. **Dzeg(e)re* – dab. *Gegrė̃nai* Varduvos apyl. (dėl priesagos *-ėnai* plg. *Плункгяны* 1589 m. < **Plùngėnai* 'Plungė'); *Zesele* 1253 m. < kurš. **Dzesale* – dab. *Gėsalaĩ* Skuodo raj.;

c) *Sate-purwe* 1439 m. – dab. *Šãtės* Skuodo raj. (čia yra ir upė *Šatà*, *Šãtė*); *Vesete* 1253 m. – dab. up. *Viešẽtė* Ventos intakas Tirkšliai (būta čia ir to vardo gyvenvietės, antai dabartinis Daubãrių kaimas XVI a. dokumentuose vadinamas *Вишетяны в Довборахъ*); *Wieswe* 1253 m. – dab. *Viešvėnai* Telšių raj. (upė *Viešvė*); ež. *Ãpusinas* Girkalnis, Viduklė (2 ežerai, plg. ež. *Apušẽ* Širvintos); *Birsine* 1253 m. – dab. *Biržuvėnai* Luokės apyl.; *Grese* 1253 m. – dab. *Griežẽ* Pikelių apyl.; *Sansugale* 1253 m. – dab. *Žąsũgalas* Telšių raj. Janapolės apyl. (ten yra ir piliakalnis *Žąsũgala*); *Sarde* 1253 m. – dab. *Žar̃dė* Klaipėdos raj.; *Sare* 1253 m. – dab. *Žarė̃nai* Telšių raj.; *Zabìkai* Papilės apyl. (plg. *Žabỹnė* Pasvalio raj.: *žãbai* 'žagarai');

d) *Pomenie* 1253 m. vietovė prie Minijos upės, plg. dab. *Pãminijai* Stalgėnų apyl. Plungės raj. (paplatėjęs *i* dokumente žymimas *e* raide);

e) Vietovardžiai (ypač oikonimai) su kuršių kalbai būdingomis priesagomis *-(a)ng-* ir *-al-* (su pastarąja ir bendriniai žodžiai) dabar paplitę iš esmės visame žemaičių tarmės plote. Užfiksuoti keli vietovardžiai, turintys kuršių kalbai būdingus priešdėlius: *Ab-lingà* prie Endriejavo, *Em-bare* 1253 m. – dab. *Im-barẽ* prie Salantų, *Em-pilten* 1253 m. – dab. *Senoji Į-piltìs* prie Laukžemės.

Iš pateiktų duomenų matyti, kad kuršiškų vietovardžių esama ne tik iki XIII a. šaltiniuose nurodomos Kuršių žemės ribos, bet ir toliau nuo jos bemaž visame dabartinės žemaičių tarmės plote. Tai verčia manyti, jog kažkada čia visur turėjo būti kuršių etnoso.

Tokią išvadą iš esmės patvirtina ir žemaičių tarmės duomenys. Šioje tarmėje, ypač jos šiaurės vakarinėje dalyje, yra ryškaus kuršių kalbos substrato. Atkreiptinas dėmesys į dvibalsius *ęi*, *ǫu* vietoj *ie*, *uo*, pvz.,

pẽins 'pienas', *dõuna* 'duona'. Šios ypatybės rytinė izofona maždaug sutampa su Ceklio srities ir apskritai kuršių rytine riba, vedama pagal XIII a. šaltinius. Taigi greičiausiai pro čia turėjo ilgą laiką eiti kalbinė kuršių-lietuvių riba. Žemaičių tarmėje yra ir žodžių su *ei* (ne š. že. *ẹi*) vietoj aukštaičių *ie*, kurie gali priklausyti chronologiškai ankstesniam kuršių įtakos sluoksniui. Tokie žodžiai paplitę bemaž visame žemaičių tarmės plote ir vietomis net už jo ribų (galėjo būti pernešti), pvz., *greĩbti* 'griebti' – rytuose užfiksuota net apie Užventį, Kuršėnus, Šakyną, *preikãlas*, *preĩkalas* 'priekalas' – rytuose bemaž iki Kuršėnų, pietuose pereina į buv. Rytų Prūsijos teritoriją (čia gali būti prūsizmas), *preimenẽ*, *preiminẽ* 'priemenė' (plačiai) ir kt. Pasitaiko ir priešingų pavyzdžių: žodžių su *ie* (š. že. *ẹi*) vietoj laukiamo *ei*, atsiradusių dėl hiperkorekcijos, pvz., *kiẽsti* 'keisti' (rytuose net apie Šakyną), *šviẽsti* 'šveisti' (plačiai) ir kt. Tai rodo buvusius intensyvius kuršių-lietuvių kalbinius kontaktus bei dvikalbystės periodą.

Iš konsonantizmo srities nurodytinas intensyviais kuršių-lietuvių kontaktais bei dvikalbyste tepaaiškinamas minkštųjų priebalsių *k*, *g* painiojimas su afrikatomis (*a*) ir žvarbiųjų *š*, *ž* – su sargiaisiais *s*, *z* (b), pvz., a) *čiõbrinti* Skuodas, Šatės || *kiõblinti* Kalnalis 'pamažu, nerangiai eiti, vilktis', *čiùpelis* Laukuva, Varniai, Užventis || *kiùpelis* Švėkšna 'apsileidėlis', *čiũtinti* Šatės || *kiũtinti* (plačiai) 'lėtai eiti', *sučiùžęs* Varniai 'suminkštėjęs' || *sukiùžęs* (plačiai) 'ištižęs', *iščiáužėti* Mažeikiai || *iškiáužėti* Veliuona 'išakyti (apie pyragą)', *džiugė́ti* Rietavas, Švėkšna, Kvėdarna 'žvangėti' || *giùgyti* Šilalė 'mušti, trankyti' ir kt.; b) *kùmstis* Palanga, Salantai, *kùmstė* Šatės, Varduva, Laukuva, Pavandenė, Dirvonėnai (prie Kuršėnų) || *kùmštis* (plačiai), *kùpstis* Gargždai, Pikeliai, Alsėdžiai, Luokė, Kvėdarna, Kražiai || *kùpštis* Ylakiai, Mažeikiai, Tryškiai 'šieno ar šiaudų kaugė', *plẽksnė* Palanga, Salantai, Skuodas || *plẽkšnė* Kuliai, Viekšniai 'tokia jūrų žuvis', *sil̃kas* Palanga, Alsėdžiai, Kvėdarna, Pavandenė, Kuršėnai || *šil̃kas* (plačiai), *sopãgas* (plačiai) || *šopagà* Klaipėda 'batas', *skur̃lis* || *škur̃lis* (abu variantai plačiai), *skrãbalas* || *škrãbalas* (abu plačiai) ir kt. Iš pavyzdžių matyti, kad variantai su afrikatomis ir sargiaisiais priebalsiais labiausiai paplitę žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje, bet pasitaiko ir kitur.

Iš kitų žemaičių fonetikos ypatybių, kurios gali būti susijusios su kuršių substratu, nurodytinos šios: afrikatų kaitmeniniuose skiemenyse vengimo tendencija – stipriausia šiaurės vakaruose ir silpstanti einant į pietus bei rytus; trumpųjų balsių *u*, *i* platinimas bei virtimas

ǫ, ę – sena ypatybė, dabar apimanti daugelį žemaičių, išskyrus pietryčių dalį; kirčio atitraukimas nuo galūnės ir skirtingas priegaidėjimas – užliejo bemaž visą žemaičių tarmės plotą ir silpnėja pietryčių link.

Kuršių kilmės leksika paplitusi beveik visoje žemaičių tarmėje, tačiau gausiausia šiaurės vakarų dalyje. Bemaž visame žemaičių tarmės plote vartojami deminutyvai su kuršiams būdinga priesaga *-al-* (vietomis stipriai stumiami atitikmenų su *-el-*, belikę tik atskiruose posakiuose, kartais su pakitusia reikšme), pvz., *krūmãlis* 'krūmelis', *daržãlis* 'darželis' ir t. t. Iš kitų kuronizmų nurodytini: *cỹrulis, cyrulỹs* 'vieversys' – visame žemaičių tarmės plote, esančiame į vakarus nuo Katyčių, Vainuto, Kvėdarnos, Tverų, Žarėnų, Telšių, Viekšnių, Laižuvos; *kū̃lis* 'akmuo' – rytuose iki Šilutės, Vainuto, Tverų, Žarėnų, Alsėdžių, Sedos, Židikų (pasakyme *gìrnų kūlỹs, girnãkūlis* 'girnų akmuo' pasitaiko dar toliau, net iki Kražių, Kurtuvėnų, Gruzdžių, Žagarės); *pỹlė* 'antis' – iki Žemaičių Naumiesčio, Tverų, Žarėnų, Alsėdžių, Židikų; *pūraĩ* 'kviečiai' – iki Žem. Naumiesčio, Kvėdarnos, Tverų, Žarėnų, Telšių, Sedos, Leckavos. Nors atskiri žodžiai galėjo ilgainiui išplisti didesniame plote (*zuĩkis* tapo net lietuvių bendrinės kalbos turtu), vis dėlto didelė jų koncentracija žemaičių tarmės šiaurės vakarų ir vidurinėje dalyje rodo praeityje čia buvus ypač intensyvių kuršių-lietuvių kalbinių kontaktų.

Archeologai kuršiams priskiriamų materialinės kultūros elementų (jie ne visuomet lengvai išryškinami) irgi daugiausia randa dabartinės žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje. Pvz., Lietuvos TSR archeologijos atlaso duomenimis (t. 3, žml. 8), kuršiški senkapiai paplitę iki Dovilų (į pietryčius nuo Klaipėdos), Medingėnų (netoli Žarėnų), Mažeikių.

Visi čia aptarti duomenys rodo, kad kuršių buvimo pėdsakų daugėja einant iš pietryčių į šiaurės vakarus, arčiau Baltijos jūros ir Kuršių marių, kur kuršių gyventa ilgiausiai. Turime konstatuoti jų etnoso užimamo ploto laipsnišką traukimąsi iš rytų į vakarus ir į šiaurės vakarus, kartu ir lietuvių kalbos plitimą ta kryptimi. Matyt, ankstyvoje baltų kalbinės diferenciacijos epochoje į to kalbinio vieneto, kuriame formavosi būdingosios kuršių kalbos ypatybės, sudėtį tam tikrą laiką įėjo bemaž visas dabartinės žemaičių tarmės plotas ir pietinių vakarų aukštaičių ruoželis prie Kuršių marių. Tačiau gana anksti turėjo prasidėti kaimynų lietuvių infiltracija. Jos senumą, be kita ko, rodo kuršių vietovardžių **Lecime*, **Dzeg(e)re*, **Veisete*, **Zansūgale* (plg. 1253 m.

akto *Letzime*, *Zegere*, *Vesete*, *Sansugale*) dabartiniai lietuviški atitikmenys *Lekẽmė*, *Gegrė̃nai*, *Viešė̃tė*, *Žąsū́gala(s)* su senesniais priebalsiais *k*, *g*, *š*, *ž*. Daug kur, ypač ploto pakraščiuose, matyt, ilgą laiką buvo gyvenama mišriai. Būta ilgos ir intensyvios kuršių-lietuvių dvikalbystės. Čia visur lietuvių kalba plito panašiai kaip latvių kalba Livonijoje, tik tam plitimui sąlygos buvo dar palankesnės, nes šis plotas ilgainiui įėjo į lietuvių sukurtos valstybės teritoriją.

Vokiečių invazijos metu (XIII a. viduryje) daug kuršių žuvo, nemaža jų tada išsikėlė iš savo žemių arba buvo prievarta iškelti kitur Tai liudija gausūs vietovardžiai su *Kurš-*, išblaškyti po visą Latviją, Lietuvą ir dar toliau. Lietuvoje tokių vietovardžių yra ne tik vakaruose, bet ir rytuose, pvz., apie Siesikus (čia net upė *Kuršė̃lė!*), Vadoklius (Panevėžio raj.), Videniškius (Molėtų raj.), Matuizas (Varėnos raj.). Kuršių palikimu laikytini ir *Kurš-* šaknies asmenvardžiai (*Kur̃šis*, *Kuršė̃lis*, *Kuršáitis*...), užfiksuoti senuose dokumentuose ir ilgainiui virtę pavardėmis.

Jau Kuršo žemės dalybų metu (apie 1253 m.) kuršių sodybos turėjo būti labai praretėjusios. Iš nuolatinių kovų arenos kuršiai bėgo ir vėliau, XIV—XV šimtmečiais. Įnirtingos kovos ilgainiui šį kraštą pavertė tikra dykra, kuri plačiu ruožu tęsėsi visu Lietuvos ir vokiečių Ordinų pasieniu. Tai buvo visai nuniokotas kraštas, kurį vokiečių šaltiniai vadino Wildnis 'dykra, dykvietė', lot. solitudo 'tuščia vieta', desertum 'apleista, negyvenama vieta'. Toje dykroje nuolatinių vietinių gyventojų turėjo išlikti nedaug. Su vokiečiais kovojantys lietuviai, suprantama, stengėsi toje dykroje įsitvirtinti. Bet ypač lietuvių čia padaugėjo nuo XV a., kai nusilpo vokiečių galybė ir ėmė rimti kovos.

Rytinė senųjų laikų kuršių žemės dalis, matyt, labai anksti sulietuvėjo. Kad kuršiams bėgant iš savo tėvynės čia daug kur jau buvo bemaž vienų lietuvių gyvenama, rodo pasitaikantys vietovardžiai su pabėgėlių paliktu *Kurš-*, pvz., *Kur̃šiai* Tytuvėnų apyl. *Kuršùkai* Kelmės apyl., *Kuršaĩ* Užvenčio apyl., miesto vardas *Kuršė̃nai* ir kt.

Į kuršių žemę daugiausia infiltravo lietuviai iš gretimos Žemaičių srities. Ilgainiui Žemaičiais imta vadinti ne tik Telšių aukštumas, bet ir visą tolesnį plotą iki pat Baltijos jūros, kurią lietuviai pasiekė vėliau, kai vietiniai kuršiai galutinai perėjo prie lietuvių kalbos. Atrodo, kad tai turėjo įvykti XVI a. Yra duomenų, jog paskutinysis Kryžiuočių ordino magistras Albrechtas, pasiskelbęs pasauliniu kunigaikščiu, 1544 m. ieškojo kuršiškai mokančio kunigo Rusnės bažnyčiai. Visame Kuršių pamaryje iki pat J. Gerulio ir Chr. Stango aprašytos lietuvių

žvejų šnektos šiaurės rytų pakraščio (Kar̃klės—Deglmų linijos) buvo kalbama žemaitiško tipo šnekta, atsiradusia greičiausiai dėl kuršių substrato. Čia visur ir ypač arčiau Nemuno žiočių pastebėta kuršiškų vietovardžių, tik juos nelengva atskirti nuo latviškų, kuriuos vėliau į šį kraštą atnešė iš Kuršo atsikėlę latviai, vadinamieji kuršininkai, išlikę iki pastarųjų laikų Kuršių nerijoje.

Su žiemgaliais

Šiaurės vakaruose lietuviai iš seno siekėsi su žiemgaliais. Remiantis kalavijuočių šaltiniais, žiemgalių pietinė riba XIII a. ėjo dab. Lietuvos TSR teritorijos šiaurėje: jų Duobenės sričiai priklausė Lietuvos pakraštėlis ties Akmene, Žagarės sričiai — Žagarės ir Joniškio apylinkės, o Upmalos sričiai — Linkuvos, Žeimelio, Vaškų ir Saločių apylinkės. Taigi riba su žiemgaliais turėjo eiti maždaug Mūšos upe. Tačiau iš dokumentų nematyti, ar į šiaurę nuo šios ribos XIII a. gyveno vieni žiemgaliai, ar mišriai su lietuviais. Šaltiniuose aptinkame to krašto vietovardžių su specifiniais žiemgalių fonetikos bruožais, būtent su *š*, *ž* > *s*, *z* (a) ir *k'*, *g'* > *c*, *dz* (b), pvz.:

a) up. *Mussa* (dažniau *Semigallorum flumen*, *flumen Semigalliae*, *Semigaller A*) — dab. *Mūšà*;

up. *Swete* — dab. *Švė̃tė* (dokumentuose kartais rašoma ir *Schwete*, o tai, matyt, atspindi lietuvišką tartį), kairysis Mūšos, tiksliau Lielupės, intakas;

Sagera, *Sagare* — dab. *Žagãrė*;

Zeymel 1540 m. (greta *Szaimen*) — dab. *Žeimẽlis*;

b) up. *Wyltze* — dab. *Vilkijà*, dešinysis Švėtės intakas.

Čia dabar paplitę vietovardžiai su žiemgaliams būdinga priesaga *-uvė*, pvz., upių vardai *Audruvẽ* (*Aldruvẽ*), *Vir̃čiuvė* ir kt.

Šio krašto lietuvių šnektose pasitaiko *r*+*priebalsis* samplaikos anaptiksė, būdinga žiemgaliams, pvz., *sar̃ᵃgs* 'sargas', *per̃ᵃk* 'perka' (Žeimelis ir kt.). Skaistgirio apylinkėse (tarp Žagarės ir Joniškio) yra sumišę priebalsiai *š*, *ž*, *č*, *dž* ir *s*, *z*, *c*, *dz*, pvz., *às* 'aš', *ązuols* 'ąžuolas', *cè* 'čia', *pràdze* 'pradžia', rečiau *krū́mš* 'krūmas', *làžda* 'lazda', *muzikãnč* 'muzikantas' (žiemgaliai vietoj *š*, *ž* turėjo *s*, *z* !). Iš žiemgalių gali būti paveldėta stipri šio krašto šnektų galūnės redukcija.

Visa tai rodo, kad šiame krašte kažkada tikrai yra gyvenę žiemgaliai. Tačiau jie labai anksti sumišo su lietuviais ir ilgainiui perėjo prie palyginti

artimos jiems lietuvių kalbos. Tasai jų lietuvėjimas greičiausiai prasidėjo dar prieš kalavijuočių invaziją. Labai senus lietuvių-žiemgalių kontaktus, be kita ko, rodo gretiminės upių vardų formos su *š*, *ž*, *k̓*, *g̓* (lie.) ir *s*, *z*, *c*, *dz* (žiemg. > la.), pvz., *Šešẽvė* || *Sesēve*, *Švẽtė* || *Svēte*, *Ýslykis* || *Īslīcis*, *Vegerẽ* || *Vedzere*.

Lietuvių mišriai su žiemgaliais gyventa ne tik pietinėje senosios Žiemgalos dalyje iki dab. Lietuvos ir Latvijos sienos, bet vietomis ir toliau, dabartinėje latviškoje Žiemgaloje. Taip manyti verčia senųjų dokumentų ir dabartiniai lietuvių kilmės vietovardžiai, ypač su priesaga *-išk-*, užfiksuoti apie Bauskę, Duobelę, Mintaują (Jelgavą) ir kitur. Likę Livonijos valdžioje, tie lietuviai ilgainiui sulatvėjo, tik arčiau Lietuvos (ypač apie Bauskę) jų liekanos pasiekė mūsų laikus. Taigi šiame tome nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje, XIV–XV a., lietuvių kalbos riba buv. Žiemgalių žemėje veikiausiai turėjo eiti kiek į šiaurę nuo dab. Latvijos TSR sienos.

Kalavijuočių nugalėtų Livonijos Žiemgalos gyventojų dalis pasitraukė į Lietuvą. Tuos laikus Lietuvoje primena gyvenviečių pavadinimas *Žemýgala* – 2 kaimai Raseinių raj., senuosiuose dokumentuose vadinami *Зимигола*, *Жымикгола*. Būta to paties pavadinimo ir trečio kaimo apie Ariogalą.

Pietinė Žiemgalos dalis anksti įėjo į Lietuvos valstybės sudėtį. Lietuvių didieji kunigaikščiai ją valdė, atrodo, nuo pat Mindaugo laikų. Vytenis ir Gediminas oficialiai titulavosi ir Žiemgalos valdovais, suprantama, pietinės dalies. Čia žiemgaliai XIII–XIV a. lietuvėjo gana intensyviai. Antai 1348 m. dokumente Gedeikonių vietovėje (6 km į rytus nuo Žeimelio) jau minimi lietuviai. Tačiau apie tą laiką Lietuvai priklausiusioje Žiemgalos dalyje dar kai kur buvo kalbama žiemgališkai. Taip manyti verčia Gedimino 1323 m. laiškas pranciškonų ordino vienuoliams, kuriame rūpinamasi gauti žiemgališkai mokantį kunigą. Yra duomenų, kad maždaug po šimtmečio (sprendžiama iš 1426 m. dokumento) žiemgalių sritys, priklausiusios Lietuvai, jau buvo visai lietuviškos. Taigi čia žiemgaliai turėjo galutinai sulietuvėti XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje.

Su sėliais

Toliau į rytus nuo žiemgalių lietuviai iš seno siekėsi su sėliais. Čia riba, sprendžiant iš dokumentų, buvo dar neryškesnė, matyt, daug kur gyventa mišriai sėlių ir lietuvių. Rašytiniai šaltiniai, ypač Mindaugo 1261 m. aktas (juo sėlių žemė buvo perleista kalavijuočiams) ir popie-

žiaus Aleksandro IV 1257 m. raštas, rodo, kad XIII a. pirmojoje pusėje sėlių krašto riba, prasidėjusi nuo Mūšos upės maždaug ties dabartiniu Pasvaliu, ėjo apytikriai pro Palėvenę, Subačių, Svėdasus, Uteną, Tauragnus, Salaką. Maždaug iki šių vietovių tada dar galėjo gyventi sėliai, tačiau daug kur greičiausiai mišriai su lietuviais. Matyt, lietuvių būta ir už šios ribos gerokai toliau į šiaurę, sėlių krašto gilumoje, galbūt vietomis jų ten net vyrauta. Tai rodo gausūs priesagos *-išk-* vietovardžiai dab. latviškoje Sėloje apie Alūkštą (la. Ilūkste) ir kitur. Tačiau visas tasai kraštas iš tradicijos tada buvo vadinamas Sėla. Taigi senajai sėlių žemei priskirtini dabartiniai Lietuvos TSR Biržų, Kupiškio, Rokiškio rajonai, didžioji dalis Utenos ir Zarasų rajonų, rytinė Pasvalio rajono dalis, taip pat šiauriniai Panevėžio ir Anykščių rajonų pakraščiai.

Dokumentuose pasitaikantys šio krašto vietovardžiai turi sėlių kalbos bruožų, ypač *š*, *ž* > *s*, *z*, pvz.: *Mallaysen* – dab. *Malaĩšiai* (ofic. *Maleĩšiai*) Svėdasų apyl., up. *Sattaxen* – dab. *Šetekšnà*, *Uspal* – dab. *Užpãliai*, up. *Wesinte* – dab. *Viešintà*. Šio krašto vardyne iki mūsų laikų išliko ryškios sėlių kalbos ypatybės, k. a. afrikata *č* (iš sėlių *c*) vietoj minkštojo *k*, pvz., ež. *Čẽdasas* (plg. lie. *Kẽdiškė*), ež. *Čičirỹs* (: la. *Ciecere*, lie. būtų **Kikirỹs*), ež. *Čiáunas* (: lie. *Kiáunas*), *Čivỹliai* (: lie. *Kivỹliai*), sargusis priebalsis *z* vietoj žvarbiojo *ž*, pvz., ežerų vardai *Zadúojas* (: lie. *Žãdikė*), *Zálvos* (: lie. *Žélva*), *Zirnajaĩ* (: lie. *Žirnajaĩ*) ir kt. Dabartiniam sėlių žemės vardynui, ypač hidronimijai, būdingos priesagos *-aj-* (pvz., *Alm-ajà*, *Indr-ajà*, *Kam-ajà*, *Lak-ajaĩ*), *-uoj-* (*Lazduojà*, *Zad-úojas*...), *-as-*, *-es-* (*Čẽd-asas*, *Svė́d-asas*, *Zãr-asas*, *Brad-esà*, *Lauk-esà*...), *-ėt-* (*Baršk-ėtà*, *Drisv-ėtà*...), *-ykšt-* (*An-ykštà*, *Lúod-ykštis*...).

Šio krašto dabartinėms lietuvių šnektoms būdingas labai atviras *ẽ*, linkęs virsti *ã*, galbūt sukėlęs kupiškėnų „dadininkavimą". Čia visur aptikta nemaža sėliškos kilmės žodžių, pvz., *čeidà* 'nerimtas žmogus' (plg. *keidóti* 'prastai eiti, prastai akėti, keverzoti'), *čiáukė* 'kuosa' (plg. *kiáukė* 't. p.'), *čivỹlis* 'kikilių šeimos paukštis Carduellis cannabina' (plg. *Kivỹliai* – kaimo pavadinimas); *slìstis* (jis tik dėl *slìsties* tedirba 'šiaip sau, bet kaip' : *šlìstis* 't. p.'); *zelmuõ* 'šelmuo' (: *želmuõ* 't. p.'), *zliaũktie* 'smarkiai tekėti' (prakaitas net *zliaũkia* : lie. *žliaũkti*), *zliẽbti*, *zleĩbti* 'verpiant ploninti siūlus' (: *žliẽbti* 't. p.'), *znýbti* 'žnybti', *znáibyti* 'žnaibyti', *znýplos* 'žnyplės' ir kt.

Visa tai rodo, kad šis kraštas praeityje buvo gyvenamas sėlių. Tačiau tie sėliai, matyt, anksti ėmė mišti su kalbos požiūriu artimais lietuviais, greičiausiai dar prieš kalavijuočių invaziją. Matyt, todėl kalavijuočiams

pietinės Sėlos ir nepavyko įjungti į Livoniją. Veikiausiai jau tada čia sėliai daug kur sudarė tik tam tikras salas lietuvių masėje. Iš kalavijuočių dokumentų matyti, kad Mindaugas save laikė ir Sėlos valdovu, žinoma, tik pietinės dalies. Čia sėliai turėjo galutinai sulietuvėti, ko gero, dar prieš XIV a. vidurį, nes Hermano Vartbergės Livonijos kronika, aprašydama 1373 ir 1375 m. karo žygius, Antazavės, Utenos, Tauragnų apylinkes vadina jau lietuvių žemėmis.

Kaip buvo nurodyta, senojoje Sėlos žemėje, mišriai su sėliais, lietuvių būta vietomis ir už dab. Lietuvos TSR ribų, Ordino valdomoje Livonijoje. Arčiau Lietuvos sienos jų būta gana daug. Ilgainiui jie, kaip ir to krašto sėliai, sulatvėjo, palikę vietos latvių tarmėje nemaža lituanizmų, pvz., *ģìrtùklęs* 'girtuoklės, tokios uogos', *aveļi* 'bičių aviliai', *ģèlzę* 'geležis', *soúrs* 'sūris' ir kt. Tačiau lietuvių likučiai (galbūt atmiešti vėlesnių atsikėlėlių) čia išliko iki mūsų laikų. Laikotarpiu tarp I ir II pasaulinių karų lietuviškai kalbančių dar buvo apie Aknystą, Gáršvinę (la. Gārsene), Subatą (Subate), Alûkštą (la. Ilūkste). Kažkiek jų tebėra ir dabar. XIV–XV a. lietuvių kalbos riba čia greičiausiai ėjo truputį į šiaurę nuo dab. Latvijos TSR sienos.

Su latgaliais (latviais)

Su latgaliais senovėje lietuvių riba ėjo irgi toliau į šiaurę nuo dabartinės Latvijos TSR sienos. Tą ribą nustatyti nelengva. Istorijos šaltiniai aiškių duomenų nepateikia. Sprendžiant iš lietuviškų vietovardžių, ypač su priesaga *-išk-*, paplitimo, tektų daryti išvadą, kad lietuvių bent kurį laiką gyventa tam tikromis salomis ar mišriai su latgaliais, net gana toli dabartinėje rytinėje Latgaloje. Ypač gausu lietuvių kalbos pėdsakų pietiniame Latgalos pakraštyje iki Dauguvos ir kiek anapus jos, būtent Daugpilio, Kraslavos, net Drisos apylinkėse. Šaltiniai mini lietuvių pilį Naujinį (dokumentuose *Nowenene*, *Навгинь*) dešiniajame Dauguvos krante kiek į rytus nuo dab. Daugpilio, buvusią dar prieš kalavijuočiams 1277 m. pastatant Daugpilį. Netoliese esantis miestelis Izvaltas (la. *Izvalts*, *Izvalta*) dar neseniai vietos lietuvių vadintas *Užválda* (plg. r. *Ужвальда*, l. *Użwałda*), taigi turėjo lietuvišką pavadinimą. Matyt, čia kažkur šiauriau ir turėjo eiti kalbinė latgalių-lietuvių riba. Tačiau ji greičiausiai skyrė tik kompaktiškai lietuvių gyvenamą plotą nuo latgalių, nes šiaip jau lietuvių kalbos pėdsakų aptinkame ir gerokai toliau už jos rytų Latgaloje, net beveik iki Rezeknės.

Labai senus latgalių-lietuvių santykius rodo Latgalos lietuvių vartotos vietovardžių formos, pvz., *Kẽsys* 'la. Cēsis' (pateko į Lietuvos valstybės kanceliariją, plg. *Кѣсь*, l. *Kieś*), *Rėzýtė* 'la. Rêzekne (< **Rêzīt-ine/ /-ene pils*)'. Likę Ordino valdose, Latgalos lietuviai ilgainiui sulatvėjo, panašiai kaip Lietuvos valstybės sudėtyje buvę kuršiai, žiemgaliai ir sėliai sulietuvėjo. Yra duomenų, kad į Latgalą lietuviai kėlėsi ir vėlesniais laikais, ypač po 1561 m., kai Latgala pateko Lietuvos–Lenkijos valdžion.

Tolimiausia lietuvių kalbos sala Latgaloje yra Ciskodo (la. Tiskādi) apylinkėse, į pietvakarius nuo Rezeknės, nutolusi net apie 90 km nuo Lietuvos TSR sienos. K. Būga buvo linkęs manyti, kad Ciskodo lietuviai esą palikuonys tų lietuvių, kurie XIII a. pradžioje nuolat (net po kelis kartus per metus) puldinėdavę Naugardą ir Pskovą. Tačiau, žinoma, galėjo būti jie ir vėlesni atsikėlėliai.

Šiaip ar taip, pietų Latgaloje praeity būta labai sudėtingų etnolingvistinių procesų. Idomu, kad vietos latvių liaudies dainose lietuvių vardas *leĩši* kartais čia turi visai skirtingą „Latgalos latvių, latgalių" reikšmę.

Nepaisant intensyvaus latvėjimo (iš dalies ir slavėjimo), lietuvių liekanos Latgaloje pasiekė mūsų laikus. Dar atmenamai nemaža jų buvo apie Daugpilį (ypač Gryvõs, Kálkuonės, Laukesõs apylinkėse), Kraslavą (net į rytus nuo jos), tolimąjį Ciskodą (čia apie 10 lietuviškų kaimų). Lietuvių kalba labai apnyko tarp I ir II pasaulinių karų. Dabar tik vienur kitur (ir Ciskodo apylinkėje) galima sutikti senesnės kartos žmonių, kalbančių ar bent suprantančių lietuviškai. Čia visur lietuvių kalba pamažu baigia išnykti.

Latgalos lietuviai yra padarę tam tikrą įtaką vietos latvių kalbai. Bet ji dar nėra pakankamai ištirta. Vietos latvių (augžzemniekų) tarmėje užfiksuota nemaža lituanizmų. Kai kurie iš jų galėjo patekti ir į bendrinę latvių kalbą. Šiaip jau dabar latvių bendrinėje kalboje vartojama kelios dešimtys lietuviškos kilmės žodžių, bet daugumas iš jų yra nauji, atėję iš raštų, ypač žymiųjų latvių kultūros veikėjų J. Alunano (1832–1864 m.) ir A. Kronvaldo (1837–1875 m.), sąmoningai vartojusių lietuviškus žodžius įvairioms svetimybėms pakeisti ir naujoms sąvokoms nusakyti. Iš senesnių latvių kalbos lituanizmų, užfiksuotų senuosiuose žodynuose ar esamų latvių liaudies dainose, nurodytini šie: *akīls*, *atķīls* 'atsargus, vikrus, gudrus, greitas' < *akýlas*; *bañda*, *bañds* 'samdinio pasėlis; pašalinis amatas, pašalinis pelnas' < *bandà* 'samdinio pasėlis, jam duodamas natūra, priedas prie algos'; *džaugt*, *džaugtiês* < *džiaũgtis*; *ģelbêt* < *gélbėti*; *ģèrbt* 'prižiūrėti, slaugyti, rengti' < *geȓbti*; *ģerkle* <

gerklẽ; *ģestiês* < *(pasi)gèsti*; *ģęda*, *ģieda* < *gė̃da*; *ģiltine*, *ģiltene*, *ģiltenis* < *giltinė*; *ģimene* 'šeima' < *giminẽ*; *ģīmis*, *ģīme* < *gỹmis*; *ģirts* < *girtas*; *ķekata*, *ķęķata* < *keketa*, *keketẽ* 'minia, būrys'; *ķepals*, *ķępala* 'ant anglių iškepta tešla, nekilusi duona' < *kė̃palas*; *ķève* 'kumelė' < *kė̃vė* 'kuinas, kumelpalaikė' (gali būti ir finizmas); *ķibinât* 'traukti, pešioti, kibinti; šliaužti' < *kìbinti*; *ķir̃mis* 'kirmėlė; trandys' < *kirmìs*; *męlaģis*, *męlaiķis* < *melãgis*; *meñte*, *mènte*, *męnta*, *męñturis* < *meñtė*, *mentùris*; *paģiras*, *paģires* < *pãgirios*; *paķele*, *paķelis* 'kojinių, kelnių raištis' < *pakelẽ* 'kojinių raištis'; *pragars*, *pragaris* 'besotis, netikėlis' < *prãgaras* 'rijūnas, ėdrūnas, prasigėrėlis'; *stāģene*, *stāģins* < *stóginė*; *žabals* < *žãbalas*; *žagars*, *žagara* < *žãgaras*; *žal̃ga* 'ilga rykštė, meškerykotis' < *žalgà* 'lanksti kartis, didelė vytis', *žebērklis* 'šakota šaka, žeberklas' < *žebérklas* 'įrankis žuvims badyti'.

Nėra duomenų, kad kalavijuočių nugalėti latgaliai būtų traukęsi į Lietuvą. Beje, Lietuvoje nėra ir vietovardžių su *Latgal-*. Tačiau su *Latv-* vietovardžių (*Lãtviai*, *Latvẽliai*, *Latvẽliškiai*, *Lãtviškės*, *Latvýgala*...) yra gana daug ir įvairiose Lietuvos vietose, labiausiai koncentruojasi šiaurinėje dalyje, ypač Akmenės, Joniškio, Biržų, Zarasų rajonuose, ir greičiausiai yra susiję su vėlesniais persikėlėliais iš Latvijos.

Su prūsais

Lietuvių ribos su vakarų, kaip ir rytų, baltais nebuvo pastovios. Nemaža problemų kelia riba su pietvakarių kaimynais prūsais. Duomenys apie ją gerokai prieštaringi. Iš istorinių šaltinių tą ribą suvaikyti sunku. Kryžiuočiai tvirtino, kad Prūsų žemei priklausiusios visos sritys iki Nemuno. Lietuvos didieji kunigaikščiai, priešingai, Nemuno nelaikė lietuvių žemių riba. Antai Mindaugas 1253 ir 1259 m. dovanojimo aktuose (jeigu jie tikri) Nemuno žemupio sritį Skalvą ir Priegliaus aukštupio sritį Nadruvą traktavo kaip savas žemes. Algirdas ir Kęstutis 1358 m. tvirtino, kad Lietuvai turinčios priklausyti visos sritys iki Alnos ir Priegliaus upių. Vytautas stengėsi užimti žemes iki Karaliaučiaus, nes jos esą priklausiusios Lietuvai. Jis vienu kartu net reikalavo, kaip savų, visų žemių iki Osos upės (Prūsijos vakaruose). Suprantama, šiuose reikalavimuose atsispindi Lietuvos valdovų politinės pretenzijos, tačiau jos tam tikru mastu turėjo būti sąlygojamos ano meto etnografinės situacijos.

Kryžiuočiai, pradėję nukariavimus vakarinėse Prūsų srityse, kuriose gyvenantys žmonės save vadino prūsais, slinko į šiaurės rytus ir vi-

soms užgrobtoms žemėms pavadinti vartojo Prūsų vardą. Kryžiuočius lietuviai sulaikė ties Nemunu. Ar čia tada iš tikrųjų ėjo prūsų-lietuvių kalbinė riba, ar lietuviškai šnekantys žmonės gyveno ir kitoje Nemuno pusėje, tik ten nepajėgė apsiginti nuo kryžiuočių, iš dokumentų nematyti. Vėliau, bent nuo XVI a., lietuvius iš tikrųjų randame ten gyvenančius. Tada jie gyveno bemaž visoje Skalvoje ir Nadruvoje, išskyrus vakarinius pakraščius. Prūsų XVI a. čia nebuvo. Šiame krašte, o ne dabartinėje Lietuvos TSR teritorijoje, pirmiausia iškilo ir lietuvių raštų kalba, suklestėjo raštija, gyveno ir dirbo pirmieji mūsų rašytojai, tarp jų ir didysis Kristijonas Donelaitis. Kas buvo tie į pietus nuo Nemuno gyvenę vadinamieji vakariniai lietuviai, įnešę esminį indėlį į lietuvių kultūros lobyną – šio krašto autochtonai ar vėlesni atsikėlėliai, – tyrinėtojai ginčijasi.

Nemaža aiškumo šiuo klausimu turėtų duoti vardyno (ypač senuosiuose dokumentuose) ir apskritai kalbos palaikų tame krašte studijos. Deja, jos dar nėra pakankamai kruopščiai atliktos, tėra žvalgomojo pobūdžio.

Vokiečių kalbininkas A. Becenbergeris (Bezzenberger) dar prieš šimtmetį daugiausia pagal vietovardžiuose slypinčius prūsų žodžius *garbis*, *kaimis*, *ape* ir jų lietuviškus atitikmenis *kalnas*, *kiemas*, *upė* nustatė, jog kalbinė prūsų-lietuvių riba turėjusi eiti maždaug upėmis Deimenà – Priẽglius – Alnõs žemupys – Ašvìnės ir Angerapės (Ungurõs) aukštupys iki Dũbininkų, taigi jis visą istorinę Skalvą ir didžiąją Nadruvos (išskyrus pietus) dalį priskyrė prie lietuviškųjų žemių. Pažymėtina, kad Becenbergerio išvesta riba maždaug sutapo su Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Algirdo ir Kęstučio 1358 m. nužymėta siena. Su Becenbergerio išvadomis anuomet sutiko daugelis tyrinėtojų. Ilgainiui susidarė tradicija Vokietijos imperijai priklausiusį Klaipėdos kraštą kartu su nurodytomis buv. Skalvos bei Nadruvos žemėmis vadinti lietuviškomis sritimis, Lietuvos provincija, Mažąja (arba Prūsų) Lietuva.

Į šiaurės rytus nuo Becenbergerio nustatytos ribos XIII – XIV a. dėl nuolatinių kovų susidarė didžiulė dykra, kuri tęsėsi net iki Nemuno ir vietomis už jo, o Baltijos pajūriu plačiu ruožu (per kuršių žemes) siekė Livoniją. Toji dykra užėmė didžiąją Nadruvos dalį ir visą Skalvą, kur senųjų gyventojų XIII – XIV a. galėjo išlikti nedaug. Čia visur plytėjo ištisinė žmogaus apleista giria. Ši aplinkybė ir sudarė pretekstą laikotarpiu tarp I ir II pasaulinių karų atsirasti vadinamajai kolonizacijos teorijai, pagal kurią į Skalvą ir Nadruvą lietuviai esą atsikėlę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tik pasibaigus kovoms, t. y. po 1422 m. Melno ir ypač 1466 m. Torūnės taikos sutarčių. Tokia nuomonė

ir dabar populiari. Tvirtinama, kad lietuviški vietovardžiai, tarp jų ir su *kalnas*, *kiemas*, *upė*, Nadruvoje ir Skalvoje esą vėlyvi, atnešti atsikėlėlių.

Suprantama, tik tolesnės šio krašto vardyno ir kitų kalbos palaikų kruopščios studijos gali duoti patikimesnių duomenų vakarinių lietuvių kilmės problemai nušviesti bei prūsų-lietuvių ano meto kalbinei sienai nustatyti.

Reikia pasakyti, kad Skalvos ir Nadruvos vietovardžių studijos nėra lengvas dalykas dėl patikimų šaltinių stokos. Mat kryžiuočių dokumentuose šio nusiaubto krašto vietovardžiai pasitaiko retai. Be to, juose nelengva atskirti lietuviškus elementus nuo prūsiškų, nes čia visi vietų vardai, net ir neabejotinai lietuviškos kilmės, pateikti su tam tikru prūsišku atspalviu, daugiausia užrašyti iš prūsų lūpų. J. Gerulis, sudarydamas iš XIII–XV a. dokumentų prūsų vietovardžių rinkinį[4], Nadruvos ir Skalvos sričių apskritai vengė, bijodamas pateikti lietuviškus toponimus vietoj prūsiškų. Vėlesniais laikais užfiksuotas šio krašto vardynas – jau perdėm lietuviškas. Jį tyrinėti ir jame ieškoti kokių nors prūsų kalbos elementų gerokai trukdo toji aplinkybė, kad šaltiniuose pateikiamos ne autentiškos, bet suvokietintos vietovardžių formos. Svarbiausias lietuviškas šaltinis – V. Kalvaičio sudarytas ir 1910 m. išleistas Mažosios Lietuvos vietų vardų rinkinys[5] irgi nėra visai patikimas, nes jame pasitaiko ir suvokietintų vietovardžių dirbtinio atlietuvinimo, be to, rinkinys nepasižymi užrašymo tikslumu, vardai nekirčiuoti. Lengviausia tirti vietovardžius tos mums rūpimo krašto dalies, kuri yra į šiaurę nuo Nemuno (Lietuvos TSR teritorijoje), nes čia išliko gyva tų vietovardžių vartojimo tradicija. Bet šis plotelis sudaro tik nedidelį teritorijos pakraštį.

Aptartuose šaltiniuose neabejotinų prūsų kalbos elementų iki šiol rasta nedaug. Jie daugiausia koncentruojasi prie Becenbergerio nustatytos prūsų-lietuvių skiriamosios ribos ir ypač už jos vakariniame Nadruvos pakraštyje ir pietuose. Kitur jie – labai jau reti ir ne visi patikimi. Nurodytini šie aiškesni:

up. *Angerapė* – Pisos kairysis intakas buv. Įsruties aps. (pr. *angurgis*[6] 'ungurys', *ape* 'upė'), lietuviai vadino ir *Ungurupė*, *Unguriškė*;

[4] Gerullis G. Die altpreußischen Ortsnamen. – Berlin und Leipzig, 1922.

[5] Kalwaitis W. Lietuwiszkų Wardų Klėtelė. – Tilžė, 1910.

[6] Greičiausiai tarė *anguris*. Galėjo būti ir gretiminė forma **angeris*, plg. finų baltizmą suom. *ankerias*, est. *angerjas* 'ungurys'.

Auctigirgen 1312 m. – vietovė į pietryčius nuo Labguvos (pr. *aukta-* 'aukštas', antrasis dėmuo lietuviškas: *girià*, plg. pr. *median* 't. p.'), vėliau lietuviai vadino *Aukštagiriai*;

up. *Kirsnappe* 1339 m. – Deimenos intakas (pr. *kirsnan* 'juodas'). Vėliau lietuviai vadino *Kirsna* ir *Kiršna*. Prie upės buvo gyvenvietė(s) *Kirsnabėkis*, *Kiršnabėkis*, *Kiršnakiem(a)s*. Plg. up. *Kirsnupė* Kraupiško apylinkėse ir *Kirsnupėnų* kaimą prie jos;

Kalkapiai, vok. *Kallkappen* – kaimas Tilžės apylinkėse (dėl *-apiai* vietoj lie. *-upiai*);

Mongarbiai, vok. *Mangarben* – kaimas Norkyčių apyl. Įsruties aps. (pr. *garbis* 'kalnas');

Pogarbenn 1472 m. – vietovė, kurią linkstama tapatinti su vėlesne *Pogarblauken* į rytus nuo Labguvos (pr. *pa-* + *garbis* 'kalnas');

Stablaukis – Naniško apyl. Įsruties aps. (pr. *stabis* 'akmuo'). Dar buvo *Stobingiai* Įsruties apyl.;

Wayswille (XIV a. dokumentuose) – dab. *Viešvilė* (vietovardis prūsiškas dėl *ay*, *s* vietoj lie. *ie*, *š*).

Be vietovardžių, svarbus šaltinis turėtų būti ir senųjų dokumentų asmenvardžiai. Deja, juos tyrinėdami susiduriame su tais pačiais sunkumais, kaip ir tirdami vietovardžius. Senuosiuose dokumentuose jų palyginti nedaug, užrašyti netiksliai, su prūsišku atspalviu. Tikrai neabejotinų prūsų kalbos elementų juose apčiuopti nelengva: ištisai vyrauja tokie, kurie gali būti tiek lietuviški, tiek prūsiški. Tai pasakytina ir dėl daugelio R. Trautmano prūsų asmenvardžių rinkinyje prūsiškais laikomų Skalvos asmenvardžių[7], iš kurių tokiais be didesnės abejonės reikėtų laikyti nebent tik *Monawdt* (= **Man-aut-*, antroponimų priesaga *-aut-*, rodos, būdinga tik prūsams), *Sebegaude* (plg. pr. *sebbei* 'sau'), *Gayline* (pr. *gaylis* 'baltas'), *Kirsnute* (*kirsnan* 'juodas') ir gal dar vieną kitą.

Rytų Prūsijos lietuvių, gyvenusių buv. Nadruvos ir Skalvos srityse, kalboje, fiksuotoje nuo XVI a. antrosios pusės, kokių nors ryškesnių prūsiško substrato elementų taip pat nelengva suvaikyti. Fonetikos srityje prūsų kalbos įtaka reikėtų aiškinti ploto dalies šnektose pasitaikantį *o* ir *uo* (iš baltų **ā* ir **ō*) sumišimą ir retesnį, daugiausia prie Kuršių marių (taigi galimas ir kuršių substratas), trumpųjų *u*, *i* paplatėjimą, net virtimą *ǫ*, *ę* (šiaurinėje dalyje prie pat Kuršių marių). Visai nedaug teužfiksuota šio krašto kalboje leksikos prūsizmų. Juos sunku išaiškinti

[7] Trautmann R. Die altpreußischen Personennamen. – Göttingen, 1925, p. 200–204.

tiek dėl prūsų kalbos paminklų trūktino pobūdžio, tiek ir dėl buv. Mažosios Lietuvos tarmių bei senųjų raštų leksikos nepakankamo ištyrimo. Substratiniais prūsų žodžiais Prūsijos lietuvių raštuose galima būtų įtarti nebent tik šiuos: *jū́šė*, *jū́š(i)a* 'žuvies sriuba, putra, juka; košė' (plg. pr. *iuse* 'mėsos sultinys'; abejotina dėl *š*); *krãgas* 'ąsotis, puodelis, taurė' (pr. *kragis*, *cragge* – germanizmas); *pãvirpas* 'vargšas, bėdžius; įlaidininkas, butelninkas; samdinys', pl. *pavirpaĩ* 'prasti žmonės, liaudis' (pr. *powīrps* 'laisvas'); *ušės* 'pogimdyvinis (šešių savaičių) laikotarpis' (pr. *usts*, *uschts* 'šeštas'). Šiuos žodžius, užfiksuotus daugiausia tik Prūsijos lietuvių raštuose ir šnekamojoje kalboje, žinoma, galima būtų laikyti ir iš kaimynų prūsų pasiskolinta leksika.

Aiškią išimtį sudaro Jono Bretkūno raštai, kuriuose prūsizmų gana daug ir visai akivaizdžių, pvz., *ausinas* 'auksinis', *auskalis* 'auksakalys' (plg. pr. *ausis* 'auksas'), *balgnas* 'balnas', *balgnuoti* 'balnoti' (plg. pr. *balgnan* 'balnas'), *burvalkas* 'dvaras, gal ir priemiestis' (pr. acc. sg. *burwalkan* 'ūkį' – greičiausiai prūsų per slavus gautas germanizmas), *dragės* 'mielės' (pr. *dragios*), *giegalas* 'naras' (pr. *gegalis* 'mažasis naras') ir kt. Tačiau prūsizmų buvimas Bretkūno raštuose savaime suprantamas, nes jis kilęs iš paties vakarinio lietuvių kalbos ploto Prūsijoje pakraščio, prūsų-lietuvių paribio. Bretkūnas gimė Bambalių kaime netoli Frydlando, taigi anapus Becenbergerio linijos (Notangoje). Jo motina buvo prūsė. Jis ir pats mokėjo prūsų kalbą. Bretkūno biografas ir jo raštų tyrinėtojas V. Falkenhanas prūsų kalbos įtaka linkęs aiškinti net kai kurias Bretkūno raštų fonetikos ypatybes, būtent pasitaikančią *a* : *o* : *u* kaitą po lūpinių ir gomurinių priebalsių, *t* įspraudimą *sr* samplaikoje ir kt. Nieko panašaus nėra kitų to laikotarpio ir vėlesnių Prūsijos lietuvių autorių raštuose.

Iš šio krašto lietuvių šnekamosios kalbos galima būtų nurodyti tik vieną kitą žodį, įtariamą prūsiška kilme. Daugiau jų užfiksuota vakariniuose ir šiauriniuose pakraščiuose, kur neabejotinai būta prūsų (šiaurėje greičiausiai ir kuršių) substrato. Antai Kuršių pamario lietuvių žvejų šnektoje J. Gerulis ir Chr. Stangas užrašė žodį *dùrys*, vartojamą 'vartų (pvz., tvoroje, bet ne name!)' reikšme, o žodį *vaĩtas*, pl. *vaĩtai* – 'durų (namuose)' reikšme, plg. pr. *dauris* 'vartai', *warto* 'durys'. Čia ir vietomis kitur Mažosios Lietuvos tarmėse buvo vartojami žodžiai *aũlaukis* 'vakarų, pietvakarių vėjas' (dėl priešdėlio *au-*) ir *peĩtvis*, *peitvỹs* 'pietų vėjas' (dėl *ei* vietoj *ie*, plg. Bretkūno raštų *peitvėjis* 't. p.'), tačiau jie, kaip ir anksčiau minėti žodžiai, gali būti ne tik prūsų (šių tekstuose

tokių neužfiksuota), bet ir kuršių kalbos skoliniai, ypač turint galvoje jų paplitimo geografiją tolyn į šiaurę Baltijos pajūriu.

Archeologijos duomenys mums rūpimu klausimu nedaug ką teduoda. Tiek Skalvoje, tiek Nadruvoje konstatuojama savita materialinė kultūra, tačiau kuria kalba – prūsų ar lietuvių – šnekėjo tos kultūros kūrėjai, iš archeologijos duomenų nematyti.

Iš viso to, kas buvo pasakyta, išryškėja, jog Nadruvoje (išskyrus pietinę dalį ir vakarų pakraštį) ir didžiojoje Skalvos dalyje (be vakarų pakraštėlio) prūsiškų elementų kalbos palaikuose esama visai nedaug. Tačiau vis dėlto jų čia yra. Tai verčia daryti išvadą, kad kažkada senovėje šiame krašte turėjo būti gyvenama prūsų etnoso. To etnoso pėdsakų negausumą vargu ar galima aiškinti, kaip neretai daro kai kurie tyrinėtojai, vien tik to krašto nusiaubimu kryžiuočių ir lietuvių kovų metu, pavertimu jo dykra. Juk toji dykra tęsėsi ir toliau į šiaurę Baltijos pajūriu, buvusioje kuršių žemėje, kur, kaip matėme, kuršių kalbos elementų išliko palyginti daug. Taigi turėjo būti dar kažkokių kitokių priežasčių, dėl kurių prūsų kalbos elementų Nadruvoje ir Skalvoje išliko mažai.

Mums atrodo, kad Nadruvoje ir Skalvoje prūsų etnosas iš seno, dar gerokai prieš vokiečių invaziją, kalbos požiūriu buvo stipriai nutolęs nuo kitų prūsų, netekęs specifinių prūsų kalbos ypatybių. To krašto kalba, matyt, buvo labai priartėjusi prie lietuvių kalbos, tapusi savotišku pereinamuoju tarp vakarų baltų (prūsų) ir rytų baltų (lietuvių) idiomu. Kad čia iš tikrųjų būta didelės lietuvių kalbos įtakos, be kita ko, rodo ir dviejų pirmųjų prūsiškų katekizmų pratarmė, kurioje teigiama, jog prūsai apie Vėluvą (net už Skalvos ir Nadruvos, prie pat Notangos!) savo akcentu krypstą į lietuvių kalbą.

Labai seni ir intensyvūs prūsų-lietuvių kontaktai matyti iš abiejų kalbų leksikos palyginimo. Juk lietuviams prūsų leksika apskritai yra gerokai artimesnė negu latvių, nors prūsų kalba priklauso vakarų, o lietuvių ir latvių kalbos – rytų baltams. Ypač intensyvūs kontaktai turėjo būti išsiplėtoję prūsų-lietuvių pasienio srityse Nadruvoje ir Skalvoje, kurios greičiausiai jau nuo gana senų laikų buvo mišriai – prūsų ir lietuvių – gyvenamos. Kitaip neįmanoma būtų paaiškinti šio krašto bemaž ištisai lietuviško vardyno, užfiksuoto dokumentuose. Sunku patikėti, kad tą vardyną per palyginti trumpą laiką v i s ą būtų sukūrę „atsikėlėliai". Labiau tikėtina, kad čia nuo senų laikų greta prūsų gyveno ir lietuviai. Tiek vieni, tiek kiti turėjo šnekėti labai supanašėjusiomis tarmėmis.

Suprantama, kalbų sąveika turėjo būti abipusė. Iš tikrųjų būta ir stiprios prūsų kalbos įtakos lietuvių kalbai. Kaip jau buvo nurodyta, ji turėjo aiškiai archaizuojamą pobūdį. Tačiau toji įtaka dar nėra pakankamai ištirta. Ji dar tik pradedama tyrinėti. Matyt, lietuvių kalboje yra nemaža prūsų kalbos skolinių, tik dabar sunku juos atskirti nuo senų lietuviškų veldinių dėl mūsų žinių apie prūsų leksiką (jos tik nedidelė dalis paminkluose užfiksuota) fragmentiškumo. Lietuvių kalbos prūsizmai tebėra neištirti. Dėl geografijos (paplitimo Paprūsėje) ir struktūrinio sutapimo su prūsų kalbos atitikmenimis tyrinėtojai (V. Mažiulis ir kt.) linkę senais prūsizmais laikyti, pvz., šiuos lietuvių kalbos žodžius, vartojamus arba vartotus už Prūsų Lietuvos ribų:

álvas 'alavas' (pr. *alwis*) – vartojamas Daukšos raštuose (turi ir Bretkūnas);

brìzgilas 'kamanos, apinasris' (pr. *brisgelan*) – žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėse;

brū̃kis 'smūgis' (pr. *brokis* 't. p.') – Žemaičių Naumiestis (gali būti „lietuvininkų" atneštas iš Rytų Prūsijos);

bùtas 'namo' reikšme (pr. *buttan* 't. p.') – vartoja žemaičiai ir pietiniai vakarų aukštaičiai;

dùmšlė 'raukšlė, nelygumas' (pr. *dumsle* 'pūslė') – žemaičiai, pietiniai vakarų aukštaičiai (dėl *š* gali būti ir savas veldinys, bet prūsizmą rodytų paplitimas Paprūsėje);

grambuolỹs, grámbuolė 'toks vabalas' (pr. *gramboale* 'vabalas') – žemaičiai, pietiniai vakarų ir pietų aukštaičiai;

keȓšlas 'geležinis įrankis, pvz., kirtiklis, skaptas, drožtuvas ir pan.' (pr. *kersle* 'dviašmenis kirvis') – žemaičiai;

krãkė 'juodasis genys, juodoji meleta' (pr. *cracco*, parašyta *cracto* 't. p.') – žemaičiai, pietiniai vakarų ir pietų aukštaičiai;

kriáušė (b. k.), dial. *kráušė* 'toks vaismedis, jo vaisius' (pr. *crausy* 'kriaušės medis', *crausios* 'kriaušės vaisiai') – šis žodis anksčiau daugiausia vartotas Maž. Lietuvoje ir arčiau jos, vėliau per raštus labai išplito (*š* vietoj *s* galėjo atsirasti dėl slavizmo *grūšià* 't. p.');

lýsė 'lysvė' (pr. *lyso* 't. p.' – žemaičiai, pietiniai vakarų aukštaičiai;

malū̃nas. Šis žodis vietoj slavizmo *mélnyčia* pirmą kartą pavartotas J. Bretkūno raštuose. Prūsams jis buvo įprastas, plg. *malunis* 'malūnas', *malunakelan* 'malūno ratas', *malunastabis* 'malūno akmuo'. Vėliau per raštus *malū̃nas*, kaip ir *malū̃nininkas* (atrodo, ir šis pirmą kartą pavartotas Maž. Lietuvoje anonimiminiame „Lexicon Lithuanicum" žodyne), labai išplito;

pýdyti 'sunkiai tempti, nešti' (pr. *pīdai* 'nešioja', *pīdimai* 'nešame') – žemaičiai;

plẽškẽ 'pakinktai' (pr. *pleske*) – žemaičiai. Lietuviškesnį variantą (su *š*) *plėškẽ* turi žemaičiai ir pietiniai vakarų bei pietų aukštaičiai;

prusnà 'snukis, burna, lūpos' (pr. acc. sg. *prusnan* 'veidą') – žemaičiai;

saliūbas 'sutuoktinis; santuoka' (pr. acc. sg. *sallūban* 't. p.' – prūsų polonizmas) – senieji raštai, kur pasitaiko dar labiau sulietuvinta forma *sąliūbas*;

savâitė. Seniausiuose lietuvių raštuose šio žodžio nėra. Pirmiausia jis atsirado Maž. Lietuvos raštijoje, iš čia pateko į „Aušrą" ir ilgainiui įsigalėjo vietoj slavizmo *nedėlia*. Prūsai be žodžio *Sawayte* 'savaitė' (: pr. *waitiāt* 'kalbėti'?) buvo pasidarę dar ir *Possissawaite* 'trečiadienis' vokiečių *Mittwoch* 'trečiadienis' pavyzdžiu (plg. vok. *Mitte* 'vidurys' + *Woche* 'savaitė'). Šis taip pat pateko į Prūsijos lietuvių tarmes bei raštus. G. H. F. Neselmanas, neteisingai suskaldęs iš Labguvos apylinkių žinotą žodį (parašytą) *pussewaite*, pasidarė *waite* 'savaitė', kuris pateko net į Kuršaičio žodyną ir Vydūno raštus.

Glaudų prūsų ir lietuvių kalbų ryšį lėmė ne tik sena kaimynystė, bet ir intensyvūs vėlesni kontaktai tiek buvusiose Prūsų žemėse, tiek pačioje etnografinėje Lietuvoje. Daug prūsų bėgo į Lietuvą gelbėdamiesi nuo kryžiuočių invazijos. Antai Ipatijaus metraštyje rašoma, kad 1276 m. pas Traidenį atvykę pabėgėliai prūsai iš savo tėvynės („*Придоша Проуси ко Тройденеви и*[*з*] *своеи земли неволею перед Немци*"). Traidenis juos priėmęs ir apgyvendinęs Gardine, dalį Slanime. Nemaža prūsų atsikėlė į Lietuvą ir vėliau, ypač Kęstučio laikais, kada vyko labai įnirtingos kovos tarp Ordino ir Lietuvos. Vėlesni šaltiniai bene daugiausia mini bartų genties atbėgėlių gyvenvietes Gardino srityje. Čia XV a. būta net atskiro bartų valsčiaus (бортская волость) prie Pelesos upės. XVIII a. minima ištisa bartų seniūnija, užėmusi gana didelį plotą, gyvenamą, matyt, ne vienų bartų. Iš šaltinių matyti, kad bartai buvo daugiausia įkurdinti palei Nemuno vidupį, Neries žemupį ir prie Merkio. Lietuvių kunigaikščiai juos atleido nuo lažo ir kai kurių kitų prievolių, tačiau bartai turėjo statyti tiltus. Tiltų statyba ir remontas buvo pagrindinė bartų prievolė Lietuvos valstybei, sakytume, jų profesija. Mat jie buvo geri šios srities specialistai. Todėl juos ir įkurdino specialiai prie didžiųjų pietų Lietuvos upių, arti svarbiausių persikėlimo per jas vietų. Matyt, bartai bus suvaidinę reikšmingą vaidmenį ano meto Lietuvos karinėje strategijoje.

Pats etnonimas *bártas* (dokumentuose *бортъ*) ilgainiui Lietuvoje virto tiltų statytojo sinonimu. Jau XVI a. šiuo žodžiu žymima nebe tautybė, bet tiltų statytojo profesija. Apie Pelesą, Rodūnią tasai žodis išliko iki mūsų dienų, tik dar labiau pakeitė savo reikšmę. Dabar čia vietos baltarusiai juo (br. *борць*, *борцяк*) vadina Pelesos lietuvius (jų kalbą – bartų kalba, *язык барцянскі*) arba apskritai visus šių apylinkių, ypač miškingų, gyventojus (mat ėmė sieti su br. *борць* 'drevė', *бортнік* 'drevininkas, bitininkas').

Sprendžiant iš gyvenviečių *Barčiai*, *Bartẽliai* ir kt. pavadinimų, bartų buvo gyvenama ir kitur Lietuvoje. Tokių pavadinimų yra arba buvo, pvz., apie Vilnių, Ašmeną, Širvintas, Ukmergę, Zarasus, Panevėžį, Šaukėnus ir kitur.

Be bartų, Lietuvoje būta nemaža ir kitos prūsų genties – skal̃vių atsikėlėlių. Minėtoje pietryčių Lietuvos Bartų seniūnijoje iš 4 valsčių vienas vadinosi Skalvių vardu. Prie Rodūnios skalviai minimi jau XIV a. šaltiniuose: Jogailos 1387 m. privilegijoje ir kryžiuočių 1385 m. Vegeberichtuose. Pastarajame šaltinyje nurodoma, kad tarp Rodūnios ir Užbalių (Zabolotės) gyvenę skalviai buvo lietuvių paimti į nelaisvę prie Ragainės. Kryžiuočių metraštininko Vygando Marburgiečio žiniomis, 1365 m. Kęstučio ir Algirdo pajėgoms prie Ragainės pasidavę į nelaisvę (metraštininko didžiam apgailestavimui) net apie 800 skalvių, kuriuos lietuviai išsivedę su savimi „ad patriam".

Rodūnios apylinkių lietuvių šnektos tyrinėtoja T. Sudnik mano, kad etnonimas *skal̃vis* yra čia išlikęs iki šių dienų žodyje *skalìkas*, br. *скалік*, kuriuo pravardžiuojami čia esančio Druskininkų kaimo gyventojai, kartais ir kitų kaimų lietuviai.

Iš kryžiuočių šaltinių matyti, kad Lietuvoje būta dar ir kitos skalvių kolonijos (net ankstesnės) kažkur prie Nemuno į vakarus nuo Nevėžio žiočių. Greičiausiai tokių kolonijų būta ir daugiau, nes šaltiniuose, pvz., minima kažkokia Skalva prie Šalčininkų ir Ditvos upės.

Rodūnios apylinkių kaimo vardas *Pamedė*, br. *Помедь*, leidžia manyti, jog čia kažkada galėjo būti prūsų pamedėnų genties atbėgėlių.

Kaimų vardai su *Prūs-* (*Prūsẽliai*, *Prūsiškės*, *Prūsokai*...) yra paplitę įvairiose Lietuvos vietose, bet jie gali būti nesusiję su senaisiais prūsais, nes jiems pradžią galėjo duoti vėlesni persikėlėliai iš Rytų Prūsijos.

J. Ochmanskio nuomone, dėl kryžiuočių invazijos Lietuvoje atsidūrusių vakarų baltų (prūsų kartu su jotvingiais) bendras skaičius turėjęs būti ne mažesnis kaip 5000 žmonių. Toks jų antplūdis anais laikais, žinoma, galėjo palikti ir tam tikrų pėdsakų atskirų vietovių lietuvių kal-

boje, ypač ten, kur atbėgėlių buvo daugiau. Manytina, kad jie bus prisidėję prie pietryčių Lietuvos šnektose aptinkamų substratinių kalbos elementų išlikimo.

Bemaž du šimtmečius trukusiose įnirtingose lietuvių kovose su kryžiuočiais, suprantama, daug senųjų Nadruvos ir Skalvos gyventojų (šnekėjusių labai supanašėjusiomis prūsų, lietuvių, šiaurės vakarų pakraštėlyje ir kuršių, tarmėmis) žuvo arba pasitraukė tolyn nuo kovų arenos. Ordino valdose iš senųjų gyventojų daugiausia šansų išlikti turėjo tie, kurie sutiko krikštytis. Kiti slapstėsi dykros gilumoje – iš esmės niekieno žemėje. Čia jie vertėsi medžiokle, bičių kopinėjimu, žvejyba, šienavo girios pieveles, pasisėdavo javų lydimuose. Kad ir kaip ten buvo, senosios nadruvių ir skalvių sodybos dėl kovų turėjo būti labai praretėjusios, bet ne visai išnykusios. Pati dykra negalėjo likti visai be gyventojų, nes tuo atveju nebūtų perimti senieji, tarp jų ir minėti prūsiškos kilmės, vietovardžiai.

Iš kryžiuočių šaltinių lyg ir atrodytų, jog nadruviai per tuos karus išnyko jau XIII a. (bet greičiausiai tada jų buvo tik labai sumažėję), o skalvių likučiai, šaltiniuose gana griežtai skiriami nuo prūsų ir lietuvių, matyt, daugiausia besišlieją prie Ragainės ir Tilžės pilių, minimi dar net XVI a. dokumentuose.

Pasibaigus karams, dykros plotus imta apgyvendinti. Matyt, pirmiausia viešumon iškilo, drįso išlįsti iš savo slaptaviečių čia išlikę senieji gyventojai, girios žmonės. Jiems dabar nebegrėsė mirtis, bet tik mokesčių mokėjimas. Todėl nuo šiol jie ėmė figūruoti Ordino administracijos dokumentuose. Greit dideliuose dykros plotuose atsirado įvairių naujakurių tiek iš Ordino, tiek iš Lietuvos valdų. Galbūt grįžo ir dalis senųjų pabėgėlių. Žodžiu, vyko natūralus girios plotų įsisavinimas, o ne kokia „kolonizacija". Ir senųjų girios gyventojų, ir naujai įsikūrusių įpėdiniai šnekėjo ta pačia ant prūsų substrato išaugusia lietuvių kalba, laikėsi tų pačių papročių, žodžiu, buvo visais atžvilgiais vietiniai žmonės. Jie visi kartu kirto girias, pureno užsigulėjusią žemę, steigė naujas gyvenvietes, taigi, kūrėsi savame krašte. Lietuvių infiltracija apgyvendinant dykrą vyko daugiausia iš pakraštinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių, ypač iš Žemaičių. Ordino valdžia į ją žiūrėjo palankiai, nes tuštiems plotams apgyvendinti trūko kolonistų iš Vokietijos. Į Ordino valdas tada kėlėsi ir Lietuvos valstybėje gyvenę slavai, o pietuose – iš Lenkijos mozūrai. Tasai kėlimasis suintensyvėjo XV–XVI amžių sandūroje ir ypač po 1525 m., likvidavus Kryžiuočių ordiną. XVI a.

pradžioje lietuviai kartu su Ordino valdų pietuose įsikūrusiais lenkais mozūrais dominavo Kryžiuočių valstybėje. Lietuvių ir lenkų turėjo būti daugiau negu vokiečių.

Dykra buvo apgyvendinama visur, tiek vokiečių, tiek Lietuvos valdose. Lietuviai naujakuriai kėlėsi ir į Livonijai priklausiusią dykros dalį, bet čia, patekę į latvišką aplinką, greit susiliedavo su latviais, perimdavo latvių kalbą ir papročius, patys virsdavo latviais. Kas kita buvo Prūsų Lietuvoje. Čia jie, atsidūrę tarp senųjų girios gyventojų lietuvių bei sulietuvėjusių skalvių-nadruvių likučių, tuoj sutapdavo su jais, nes atsikėlėliams nereikėjo keisti nei kalbos, nei papročių. Pagyvenę kurį laiką, jie tapdavo visai tokiais pat vietiniais žmonėmis, kaip ir senieji gyventojai. Juos išduoda tik atsineštiniai asmenvardžiai, virtę pavardėmis, pvz., *Aurylà*, *Klìmas*, *Klim̃kus*, *Klimkū́nas*, *Kviẽtkus*, *Vaškỹs*, *Vaškū́nas*, *Vanuškáitis*, *Voskà*, kurie orientuoja mus į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, nes tik čia galėjo atsirasti jiems pradžią davusios slavų krikštavardžių formos, plg. *Гаврило* (baltarusių *г* = *h* lietuviai netarė), *Климъ* (su itacistiniu *i* vietoj *e*, plg. lot. *Clemens*, *Clementius*), *Хведько* ← *Феодор* 'Teodoras', *(И)Вашко* ← *Иванъ* 'Jonas' ir kt.

Taigi Maž. Lietuvos lietuvius jokiu būdu negalima traktuoti kaip kolonistus. Jų negalima lyginti su tikrais kolonistais užkariautojais vokiečiais, atvykusiais į šį kraštą iš Vokietijos, kurie griežtai skyrėsi nuo vietinių gyventojų tiek savo kalba, tiek papročiais.

Nėra abejonės, kad šiame tome nagrinėjamo laikotarpio pačioje pabaigoje lietuviškai buvo kalbama didelėje Prūsijos kunigaikštystės (buv. Kryžiuočių valstybės) dalyje. Nepaisant intensyvių tyrinėjimų (iš lietuvių pažymėtini V. Vileišio, P. Pakarklio, A. Matulevičiaus ir kt. darbai), šiandien dar negalima tiksliai nustatyti to meto lietuvių kalbos ploto ribų. Sprendžiant iš bažnyčių, kuriose tada ir vėliau buvo sakomi lietuviški pamokslai, ištisinis lietuvių kalbos plotas turėjo eiti ne tik iki Becenbergerio nustatytos ribos, bet ir gerokai anapus jos. Jį tiksliai nurodyti nelengva (1 pav. jis labai apytikris). Yra duomenų, kad tada lietuvių kalba buvo vartojama bemaž iki pat Karaliaučiaus, vietomis net Sembos pusiasalyje, apie Yluvą, net Luką (Lyck, Elk), galbūt daug kur tik tam tikromis salomis. Pietuose maždaug ties Girdavõs – Nordenburgo – Geldā̃pės – Dū̃bininkų linija lietuviai suėjo į tiesioginį kontaktą su lenkais mozūrais, taigi vakariniais slavais. Čia plačiu ruožu anuomet bažnyčiose buvo sakomi lietuviški ir lenkiški pamokslai. Vakaruose už Girdavos – Yluvos – Karaliaučiaus linijos gyveno dau-

giausia kolonistai vokiečiai ir baigiantys išnykti prūsai, ypač Sembos pusiasalyje. Vokiečių ilgainiui vis daugėjo. Vėliau Prūsijos lietuviai patyrė didelę vokiečių kalbos įtaką, tačiau ir patys veikė vietinę vokiečių kalbą. Tai bus aptarta „Lietuvių kalbos istorijos“ IV tome.

Su jotvingiais (vėliau lenkais)

Ne mažiau sunku tiksliai nustatyti lietuvių ribą ir su prūsams artimomis jotvingių (sūduvių, dainavių) gentimis. Ji irgi nebuvo nei pastovi, nei griežta. Rašytinių šaltinių duomenimis, ją turėjęs sudaryti Nemunas. Tačiau vakarų baltams būdingų toponimų, ypač hidronimų, randame ne tik Nemuno baseino kairėje, bet ir dešinėje pusėje. Dėl fonetikos jotvingiams visų pirma priskirtini šie pietų Lietuvos vietų vardai:

a) su *ei* vietoj *ie*:

Deivóniškiai – gyvenvietė Vilkaviškio ir *Deivoniškiai* – Kapsuko raj., plg. *Dievóniškės* Vilniaus raj., *Dievẽniškės* – miestelis Šalčininkų raj.;

Léipalingis – Lazdijų raj. miestelis (ir su jotvingiams būdinga priesaga *-ing-*, priebalsis *l* prieš *ei* išliko nesukietėjęs!), plg. ež. *Liepãlės* Tauragės apyl.;

up. *Seinà*, miestas *Seinaĩ*, plg. ež. *Siẽnis* Aukštadvaris;

ež. *Svaitìngis* Alovė (*ai* gali būti iš *ei*; su *s* vietoj *š*, su *-ing-*), plg. bala *Šviẽstrakis* Krakės;

Teizaĩ, *Teiziniñkai* – kaimai Lazdijų raj., *Teizuvos* pieva Simno apyl. (ir su *z* vietoj *ž*), plg. *Tiẽžkiemis* – laukas Panevėžio apyl.;

ež. *Veisiẽjis*, miestelis *Veisiejaĩ* (ir su *s* vietoj *š*), plg. up. *Viešà* Utena;

b) su *s* vietoj *š*:

ež. *Apsìngis*, up. *Apsìngė* Merkinė (pr. *abse* 'epušė'; su *-ing-*), plg. up. *Apušẽ* Širvintos;

up. *Apsuonà* Kruonis, žr. *Apsìngis*;

up. *Kirsnà* Kalvarija (pr. *kirsnan* 'juodas'), plg. up. *Kir(k)šnóupis* Plungė;

ež. *Peȓsas* Seirijai, plg. up. *Peršokšnà* Švenčionėliai;

up. *Seirà*, ež. *Seirìjis*, miestelis *Seirìjai*, plg. up. *Šeĩrė* Tauragė;

Séivės laukas Seirijai, *Séivos* kaimas Seinų krašte, plg. *Šeiveliškis* pieva Žiežmariai;

l. Serwy – ežeras Seinų krašte (: jotv. **serva-* 'širvas');

Slaužų kalnas Seirijai (vadina ir *Šliūžakalnis*), plg. up. *Šliaũžupis* Alytus;

ež. *Svetùs* Daugai, plg. up. *Švẽtė*, *Švẽtimai* Žagarė;

ež. *Svitùkas* Onuškis, plg. up. *Švitinỹs* Pašvitinys;

c) su *z* vietoj *ž*:

ež. *Azãgis* Leipalingis, plg. up. *Ãžagis* Šeduva;

Bérznykas miestelis Seinų krašte, plg. *Béržininkai* keli kaimai Ignalinos raj.;

Gaiziãkalnis kalnas Simno apyl., plg. *Gaĩžė* pieva Viduklė;

Jiẽznas, plg. up. *Iẽžesta* Joniškėlis;

Pramezỹs kaimas Balbieriškio apyl., *Promíeziai* Onuškio apyl., plg. *Pramiẽžiai* Stakliškių apyl.;

ež. *Skirziùs* Leipalingis (vadina ir *Skirdžiùs*), *Skìrziabalė* bala Leipalingis, plg. ež. *Skeȓdžius* Švenčionys, *Skérdžia* Molėtai;

Zâmbė dirva Šalčininkai, plg. up. *Žam̃bas* Panevėžys;

up. *Zãp-sė*, ež. *Zap-sỹs* Veisiejai, plg. up. *Žẽp-la* Širvintos, la. (iš lie.?) *žap-kas* 'klanai kelyje' (hidronimų šaknis **žap-/*žēp-*);

up. *Zebrỹs* Gudeliai, *Zebriùs* Ūdrija, *Zebrẽnai* kaimas Lazdijų raj., plg. *Žebrìškės* Utenos raj.;

ež. *Zélva*, up. *Zélvė* Vievis, *Pa-zélvė* kaimas Stakliškių apyl., *Zélvos mìškas* Kapčiamiestis, plg. *Žélva* miestelis prie Ukmergės, up. *Žélva* Rumšiškės;

up. *Zem̃brė* Miroslavas (vadina ir *Žem̃brė*), plg. *Žem̃brė* kaimas Alovės apyl.;

Zervýlios keli ežerai apie Lazdijus, žr. toliau *Zervýna*;

up. *Zervýna* Lazdijai, ež. *Zervýnas* Krosna, Leipalingis, *Zervýnos* kaimas Varėnos raj., bala Šventežerio apyl., plg. *Žervýnas* pieva Keturvalakiai (: *žerv-énti* 'srauniai tekėti');

Zum̃br-iškės pieva Aukštadvario apyl., plg. *Žumbr-ìckiai* kaimas Ramygalos apyl., *Žam̃brė* pieva Surviliškis.

Dėl leksikos jotvingiškais laikytini šie vietovardžiai:

ež. *Gáiliekas* Seirijai ir *Gáilintas* Merkinė, plg. pr. *gaylis* 'baltas';

Gaȓbus kalnas Merkinė, *Gaȓbagojis* bala Lazdijai, *Garbìngiai* kalnas Aukštadvaris (su *-ing-*!), *Garbóraistis* bala Šventežeris, plg. pr. *garbis* 'kalnas' (ypač dėl paplitimo jotvingių krašte);

up. *Pentà* Sintautai, *Pentùtė*, *Pentãlė* (su *-al-*!) Lukšiai, plg. pr. *pintis*, *pentes* 'kelias';

up. *Sasnà*, miestelis *Sasnavà*, plg. pr. *sasnis* 'zuikis';

ež. *Stabìngis* Seinai (su *-ing-*!), plg. pr. *stabis* 'akmuo'.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad Nemuno dešinės pusės jotvingiški vietovardžiai savo formantais bei daryba niekuo nesiskiria nuo esančių Nemuno kairėje pusėje, kur jie tik dažnesni. Visame šiame areale labai paplitę vietovardžiai su jotvingiams būdinga priesaga *-ing-*, pvz., ežerai *Apsìngis*, *Nedìngis*, *Pilvìngis*, *Saũsvingis*, *Stabìngis*, *Suvìngis*, *Svaitìngis*, upės *Apsìngė*, *Pašilingė̃* (*Šiliñgė*), miesteliai *Léipalingis*, *Nedìngė*, kaimai *Kačìngė*, *Kūliñgė*, *Pašilingė̃*, *Rúsingė*, pievų vardai *Ramìngės* (Aukštadvario apyl.), *Rūdìngė* (Butrimonių apyl.), kalnas *Garbìngiai* ir kt. Čia visur būdinga vietovardžių kirčiuota galūnė *-ùs*, pvz., ežerai *Guostùs*, *Niedùs*, *Skirziùs*, *Spindžiùs*, *Surmiùs*, *Svetùs*, *Švenčiùs*, *Teirùs*, *Tvaniùs*, *Vykšiùs*, upės *Gystùs*, *Kertùs*, *Kr(i)aušiùs*, *Lim(i)šiùs*, *Milčiùs*, *Remtùs*, *Skričiùs*, *Skroblùs*, *Spindžiùs*, *Vardžiùs*, *Vyčiùs*, *Vikšrùs*, *Vyriùs*, *Virkiùs*, *Zebriùs*, miestas *Alytùs*, kaimai *Lajùs*, *Lapšiùs*, šlaito pavadinimas *Atlajùs* (Varėnos apyl.), kalnas *Pravažùs* (Birštono apyl.), pieva *Sūrakiùs* (Daugų apyl.) ir kt.

Jotvingių kalbos palaikų pietų Lietuvos vietovardžiuose aptinkame maždaug iki linijos Kaunas—Žiežmariai—Vievis—Šalčininkai. Taigi iki čia kažkada, matyt, būta jotvingių genčių junginiui priklausiusio vakarinių baltų etnoso.

Archeologai taip pat jotvingiams priskiriamų pilkapių randa tiek į vakarus, tiek į rytus nuo Nemuno, maždaug iki Kruonio, Klėriškių (abu Kaišiadorių raj.), Rusakalnio (= Laičių, Trakų, raj.), Kalesninkų (Šalčininkų raj.) apylinkių, žr. Lietuvos TSR archeologijos atlasas, t. 3, žml. 8 ir 9. Taigi nėra abejonės, kad senovėje Nemunas nėra buvęs skiriamoji riba tarp vakarinių baltų ir lietuvių.

Pietų Lietuvoje esama ir kitokių kalbinių reliktų, susijusių su jotvingių substratu. Čia išplitusios kitur Lietuvoje nebūdingos patronimінės kilmės pavardės su priesaga *-ynas*, pvz., *Aleksýnas*, *Kasiulýnas*, *Radžiukýnas*, *Saulýnas*, *Savukýnas*, *Vitukýnas* ir kt. Plg. prūsų asmenvardžius *Antor-yn*, *Dirsen-yn*, *Kantewid-yne*, *Kicken-yn*, *Kixst-yn*, *Plowen-yn* ir kt.

Dabartinėse pietų Lietuvos šnektose taip pat aptikta tokių kalbinių ypatybių, kurios sietinos su jotvingių substratu. Ryškiausia iš jų yra priebalsių *š*, *ž* ir *s*, *z* neskyrimas, abiejų painiojimas, dažniausiai *š*, *ž* virtimas *s*, *z*. Ši ypatybė labiausiai paplitusi apie Kabelius (į pietryčius nuo Druskininkų), bet pasitaiko dar apie Musteiką (Marcinkonių apyl.), Pelesą (prie Rodūnios Baltarusijos TSR) ir vietomis kitur.

Su jotvingių substratu J. Otrembskis siejo ir dzūkavimą, bet tam įrodyti neturime patikimų duomenų. Jotvingių substrato įtaka dzūkavimui galėjo reikštis nebent tik tuo, kad jotvingiai vietoj baltų *š*, *ž* turėjo *s*, *z*, esančius ir dzūkų afrikatų *c*, *dz* sudėtyje, taigi dėl jotvingių substrato minkštieji *t'*, *d'* galėjo būti asimiliuojami į *c*, *dz*, o ne į *č*, *dž*. Bet tai tik teorinė prielaida. Otrembskio hipotezei prieštarauja tiek dzūkavimo paplitimas toli už senosios jotvingių teritorijos ribų, tiek visai nedzūkuojanti Zietelos lietuvių šnekta, kurią Otrembskis laiko jotvingių substrato padaru. Nėra abejonės, kad dzūkavimo ištakų reikia ieškoti labai intensyvioje priebalsių *t*, *d* palatalizacijoje (iš čia ir pasitaikantis *t'*, *d'* || *ḱ*, *ǵ* painiojimas, kurį Otrembskis taip pat siejo su jotvingių substratu), tačiau tos palatalizacijos priežastys tebėra neaiškios ir gali būti nesusijusios su jotvingių substratu.

Jotvingiškų elementų ieškotina ir pietų Lietuvos šnektų leksikoje, tačiau ji tebėra neištirta, jotvingiški reliktai nesuregistruoti.

Jotvingiai, šnekėję veikiausiai lietuviams artimesniu negu prūsai (išskyrus skalvius ir nadruvius) vakarų baltų dialektu, šiaurėje anksti sumišo su lietuviais. Toje teritorijos dalyje, kuri įėjo į Lietuvos valstybės sudėtį, jie greit sulietuvėjo. Į šį kraštą atbėgę, gelbėdamiesi nuo kryžiuočių po 1283 m. galutinio pralaimėjimo, kiti jotvingiai rado jau lietuvišką aplinką. Jotvingių bėgimų į Lietuvą būta nemaža. Kryžiuočių kronikininkas Dusburgietis net trim atvejais 1280–1283 m. mini jotvingių pasitraukimą į Lietuvos ir Rusios žemes. Žinoma, kad paskutinis jotvingių vadas Skurdas 1283 m. paliko kryžiuočių nusiaubtą tėvynę ir persikėlė į dešinįjį Nemuno krantą, į Lietuvą. Taip lietuviškoje jotvingių žemės dalyje atsirado kaimų, vadinamų *Dainavomis* (vienos iš jotvingių genčių junginio sričių pavadinimas). Tokio pavadinimo kaimų yra ir toliau į pietryčius nuo Lietuvos TSR, jau Baltarusijoje, kur jie pamažu pereina į *Jatveź*, br. *Ятвезь* (= Jotvingiai) pavadinimą ir aptinkami gana dideliame plote apie Svisločę, Baranovičius, Minską. Dainavos–Jatvez pavadinimų sandūroje pasitaiko gyvenviečių, kurias lietuviai vadina *Dainavà*, o baltarusiai *Jatveź* (*Ятвезь*). Matyt, lietuviai buvo įpratę jotvingius vadinti dainãviais, o slavai – jatviagais. Būta jotvingių gentinio junginio pabėgėlių ir kitur Lietuvoje, ne tik pietryčių dalyje. Antai šaltiniuose minimi sūduviai, gyvenantys Semeliškių apylinkėse (1375 m.). Plg. vietovės pavadinimą *Jadzvìngų kapaĩ* prie Padubysio (gali būti vėlesnės kilmės).

Kryžiuočių pavergtas jotvingių kraštas buvo labai žiauriai nusiaubtas: sodybos išdegintos, žmonės išžudyti arba ištremti į kryžiuočių valdomo krašto gilumą, daugiausia į Sembą. Nesitikėdami jotvingių žemėje išsilaikyti (kryžiuočių pilys buvo toli vakaruose, o lietuvių čia pat prie Nemuno), kryžiuočiai šį kraštą pavertė dykra, kuri turėjo

saugoti nuo netikėtų lietuvių puolimų. Bet toji dykra, kaip ir kitur, nebuvo visai be gyventojų. Joje slapstėsi krikštytis nenorėję jotvingių likučiai, joje lietuviai statėsi tam tikrų įtvirtinimų.

Ilgainiui, kai nurimo karai ir šis kraštas atiteko Lietuvai, dykra buvo apgyvendinama. Į ją kėlėsi tiek lietuviai, tiek Lietuvos valstybėje gyvenę rytiniai slavai (baltarusių protėviai), o iš pietvakarių, nuo Lenkijos pusės – mozūrai. Apgyvendinant dykrą, matyt, pirmieji grįžo į tėvynę jotvingių likučiai. Tuo reikėtų aiškinti palyginti gausius jų kalbos reliktus šio krašto vardyne. Įdomu, kad praėjus keturiems šimtmečiams, 1857 m. carinės Rusijos Centrinio statistikos komiteto surinktais ir M. Lebedkino apdorotais ir paskelbtais duomenimis, net 30 929 pietinės Gardino gubernijos dalies (buv. jotvingių krašto) gyventojai užsirašė jotvingiais. Lebedkinas pažymi, kad tie „jotvingiai" kalbą rusiškai (t.y. baltarusiškai) su lietuviškos tarties ypatybėmis, esą stačiatikiai, nuo kitų gyventojų skiriasi šiurkštesniais papročiais ir išvaizda.

Lietuviai anksti apgyvendino šiaurinę buvusios jotvingių žemės dalį – Lietuvos Užnemunę, dar neretai vadinamą Sūduvos vardu. Bet daug jų kėlėsi ir toliau į pietus, į jotvingių žemės gilumą. Tada lietuvių kalbos masyvas greičiausiai ėmė siekti Bebro aukštupį. Didieji kunigaikščiai lietuvių bajorus ir karius kėlė dar toliau prie strateginiu požiūriu svarbesnių vietovių, reikšmingesnių pilių, pagrindinių kelių, upių brastų ir kt., daugiausia ten, kur buvo Lietuvos didikų Gostautų (Goštautų), Radvilų, Glinskių, Sapiegų ir kt. valdos. Šitaip jotvingių žemės pietuose lietuviai suėjo į tiesioginį kontaktą ne tik su čia atsikėlusiais rytiniais slavais (baltarusių protėviais), bet ir su lenkų mozūrais, taigi vakariniais slavais. Tada šiame krašte atsirado daug lietuvių kalbos salų salelių. Daugiausia jų buvo prie Bebro, Sidros, Sokoldos, Narevo ir Bugo upių, pvz., apie Raigardą (plg. lietuviškos kilmės vietovių pavadinimus *Żodziki*, *Kienstutow Brod* ir kt.), Goniondzą (plg. kaimų vardus *Jaświły*, *Downary*, *Mejły*, *Żodzie*...), Knišiną, Odelską (1492 m. buvo įsteigta katalikų parapija ir tarp klebonui priskirtų valstiečių minimi lietuviai *Moldus*, *Nyeszthа*, *Naczus* ir kt.) bei Krinkus (minimi valstiečiai *Krystel*, *Dzieras*, *Budźwid*, *Juszkel Wieżgajłowicz* ir kt.), Tikociną, Supraslę, Baltstogę (plg. šio miesto dalies pavadinimus *Dojlidy*, *Dojnowo*, kaimų vardus *Kojrany*, *Olmonty*, *Narejki*, *Romejki*...), Suražą (plg. kaimus *Trypucie*, *Litwa*, *Litewka*, *Litwiany* ir kt.), Branską, Bielską (plg. kaimus *Kiewłaki*, *Kojły*, *Szesziły*, *Szernie*, *Szewele*, *Torule*, *Żegunie*...), Drogičiną (*Narejki*, *Tonkiele*, *Rad-*

ziwiłłówka, Litwinowicze...), Kamenecą (*Możejki, Bildejki, Burdziły*...) ir kitur. Visame plote tarp Augustavo kanalo ir Bugo upės, kuris tada administraciniu požiūriu buvo valdomas iš Trakų, išliko labai daug lietuviškos kilmės mikrotoponimų, ne visais atvejais lengvai atskiriamų nuo senesnių jotvingiškų. Tuos baltiškos kilmės vietų vardus yra rankioję ir tyrę lenkų kalbininkai, ypač M. Kondratiukas ir I. Halicka. Daugiausia tai asmenvardinės kilmės toponimai, pvz., *Butwiłowszczyna* (: *Butvilas*), *Janiszki* (: *Jonas*), *Jurgelicha* (: *Jurgelis*), arba padaryti iš lietuviškų fiziografinių terminų, pvz., *Lidzimo* (: *lýdimas*), *Rojstwo* (: *raĩstas*), *Krusznia* (: *krū́snis*), *Brosta* (: *brastà*), *Kupscin* (: *kupstýnas*) ir kt.

XVI a. inventoriuose šiame krašte užfiksuota daug lietuviškų asmenvardžių, pvz., *Brozis Litwin*, *Bubil Pilis*, *Dojnis*, *Dzidziulis*, *Jurgis Mużejko*, *Kuprelis*, *Marcis Palwinis*, *Smilginis*, *Żubielis*, *Żylis*, *Żwerblis* ir kt.

Čia visur lietuvių įtaka ir lietuvių kalba ėmė silpti maždaug nuo 1520 m., kai kraštas administracijos požiūriu buvo atskirtas nuo Trakų ir iš jo sudaryta atskira Paliesės (l. Podlasie, sen. Podliachė, t.y. Palenkė) vaivadija.

Čia gyvenusio lietuvių ir apskritai baltų etnoso pėdsakų išliko ne tik toponimijoje, bet ir vietos lenkų bei baltarusių kalboje. Su baltų substratu sietinas, pvz., šio krašto lenkų *y* (ы) virtimas *i* (pvz., *sin*, *riba* vietoj *syn* 'sūnus', *ryba* 'žuvis'), priebalsio *ch* keitimas *k* ir abiejų painiojimas (pvz., *duk* vietoj *duch* 'dvasia', bet *chlapło* vietoj *klapło* 'prapuolė'), gomurinio ŋ tarimas prieš *k*, *g* (lenkai turėjo tik iš nosinio balsio prieš *k*), pasitaikantys žodžio pradžios junginiai *pj-*, *bj-*, *vj-*, *mj-* (vietoj *ṕ-*, *b́-*...) ir kt. Iš morfologinių šio krašto lenkų (ir baltarusių) kalbos ypatybių, sietinų su baltų substratu, reikia nurodyti dažną priesagų *-uk*, *-uć* (plg. lie. *-ukas*, *-utis*; pasitaiko ir moteriškosios giminės žodžių su *-utia*, *-uta* = lie. *-utė*, *-uta*), *-un* (lie. *-ūnas*, bent pejoratyvinės reikšmės žodžiuose) vartojimą, pvz., *Antuk*, *Stasiuk*, *durniuk*; *Gryguć*, *chamuć* 'neišauklėtas žmogelis', vietomis ir fem. *Marutia*, *Broniutia* resp. *Bronuta*; *Gryg-uc-iuk*, *Pawl-uk-uć*; *chichotun* 'žmogus, linkęs juoktis', *drystun* 'kas dažnai viduriuoja'. Dažniausiai išlaikoma net lietuviška kirčio vieta: *Antúk*, *Stasiúk*, *durniúk*, *Grygúć*, *Pawlukúć*... Šiaurinėje ploto dalyje daiktavardžių bevardė giminė keičiama moteriškąja. Substratas ryškus ir sintaksėje: nurodytina predikatinė dalyvių su formantu *-(w)szy* vartosena (pvz., *on był wypiwszy*

'jis buvo išgėręs'), kai kurios lietuviškos konstrukcijos (pvz., *mamie boli ząb* 'mamai skauda dantį').

Tačiau ryškiausi lietuvių ir apskritai baltų kalbos pėdsakai išliko leksikoje. Iš lenkų kalbininkų T. Zdancevičiaus, Č. Kudzinovskio, E. Smulkovos, S. Glinkos ir kt. darbų ima aiškėti sudėtingas šio krašto lenkų leksikos raidos vaizdas. Joje jau konstatuota per pustrečio šimto lietuvių kilmės žodžių, kurių bent dalį galima laikyti lituanizuotais jotvingių kalbos reliktais. Atskirti jotvingių kilmės leksemas nuo lietuviškų nelengva, nes mes palyginti nedaug težinome apie pačią jotvingių kalbą. Suprantama, lietuviškasis skolinių sluoksnis šio krašto slavų kalboje turėjo būti naujesnis, palyginti su jotvingiškuoju. Atskirais atvejais lietuvių kalba galėjo būti tarpininkė, išsaugojusi anuomet beišnykstančios giminingos jotvingių kalbos elementus. Atskiri žodžiai gali būti ir labai seniai patekę į vietos slavų kalbą, galbūt atsinešti iš kitur apgyvendinant šį kraštą, juoba kad pasitaiko tokių, kurie yra vartojami lenkų ir už buvusios jotvingių teritorijos ribų. Tai gali būti seni vakarų slavų baltizmai, prilygstantys rytų slavų baltizmams, aptartiems „Lietuvių kalbos istorijos“ I tome (p. 255—275). Tokiais įtartini, pvz., lenkų šio krašto žodžiai *aciu* 'dėkui, *ãčiū*', *atosa*, *otos(a)* 'ratų dalis, jungianti ieną su pirmagalio ašimi, lie. dial. *atãsaja*' (jeigu ne sena baltų-slavų bendrybė), *bambiza*, *bombiza* 'drimba, storulis; nekatalikų kunigas, *bambìzas*' (: *bam̃bti* 'storėti'), *bonda* 'svetima žemė, kurią leidžiama užsėti; kepalas, *bandà* ir kt.', *bucz*, *buczyk* 'varža, *bùčius*; kvaiša, ištiža', *dulki* '*dùlkės* iš laukinių augalų', *dziegieć* '*degùtas*', *dyrsa*, *dersa*, *girsa* 'tokia javų piktžolė, *dìrsė*', *dyrwan*, *dyrwanek* 'varputis, velėna' (plg. *dirvónas*), *gil* '*gylỹs*', *gilować* 'zylioti, *gyliúoti*', *kiauknąć* 'šaižiai surikti smaugiamam prieš mirtį (ppr. apie paukščius, žvėrelius)', interj. *kiaukść* (: *kiaũkti*), *kłunia* 'javų kraunamas pastatas, *klúonas*', *krusznia*, *kruśnia* 'akmenų krūva lauke, *krúsnis*; pirties akmenų krosnis', *kul*, *kulik* 'šiaudų *kūlỹs*' (jeigu ne sena baltų-slavų bendrybė), *kulsza* 'šlaunis, *kùlšis*', *kump*, *kumpiak* '*kum̃pis*', *łupa*, *łupówka* '*lúpa*', *załupa* 'su pakibusiomis lūpomis; kvailys', *pakuli*, *pakuly* '*pãkulos*' ir *pakulny* 'iš pakulų', *pakulnica* 'storas audeklas', *pakulić się* 'susivelti', *pakulasty* 'susivėlęs, gauruotas', *parszúk*, *porszúk(a)*, *porszuczek*, *purszuczek* 'meitėlis, *paršiùkas*', *razgini*, *rozgini*, *ruzgini* 'lankstinis krepšys, *rèzginės*', *rojst* 'pelkėta vieta, *raìstas*', *rup(i)eć*, *rupi* '*rūpėti*, *rū̃pi*', *szeszka* '*šẽškas*', *szurpa* '(žąsis, višta...) *šiùrpė*, iš prigimties pašiurpusiomis plunksnomis', *szurpaty* 'pasišiaušęs, *šiurpótas*', *świreń*, *świronek* 'trobesys, kuriame laikomi iškulti grūdai, *svir̃nas*', *więc(i)erz*

'toks žvejų tinklas, *vénteris*', *żlukt(a)*, *żlukto* 'statinė su kojomis skalbiniams merkti, skalbti' (plg. *žlùgtas* 'pamerkti skalbiniai').

Pirmajame „Lietuvių kalbos istorijos" tome (p. 305) buvo aptarti neabejotini vakarų baltų kilmės žodžiai, vartojami lenkų kalboje ar jos raštų paminkluose, k.a. *grawda*, *kadyk*, *kautki*, *napatolić się*, *kurp(y)*, *pedy*, *polwy*. Prie jų gal dar reikėtų priskirti *kuk(u)rzysko* 'gaisravietė, apleista buvusi sodybvietė ir pan.'. Šis žodis vartojamas Paliesėje, Mozūrų krašte ir buv. Rytų Prūsijoje (greičiausiai iš vak. balt. **kuk[u]r-* 'degti', plg. lie. dial. *kūkurti* 'rusenti, smilkti').

Tačiau didžiąją mums rūpimo krašto lenkų kalbos baltizmų dalį sudaro gana aiškūs lituanizmai – čia kažkada gyvenusių lietuvių leksikos palaikai, tarp kurių, kaip sakyta, gali būti ir lituanizuotų jotvingių kalbos reliktų (mat kai kurių žodžių forma ir reikšmė ne visai sutampa su lietuvių kalbos atitikmenimis). Žemiau pateikiamų tokių lituanizmų paplitimas dar nėra gerai ištirtas. Nemaža tų žodžių vartojami visame mums rūpimame krašte, kiti užfiksuoti tik šiaurinėje jo dalyje (pietinė prasčiau ištirta). Suprantama, ne visur jie tuo pačiu laiku pateko į vietos lenkų kalbą. Jie visi sudaro tokias ryškesnes semantines grupes:

Žemdirbystė: *ortaj* '*artójas*', *ordzić* 'plėšti žemę, nerūpestingai ją dirbti, knisti', *ordania* 'netvarka; pelkė' (plg. *ardýti*), *podrajki*, *pudrajki* 'pagrėbstos' (lie. *padráikos*), *kupst*, *kupść*, *kupścik* 'kuokštas, keras, vaisių kekė' (lie. *kùpstas*), *gryka* '*grìkiai*' (įsigalėjo ir lenkų bendrinėje kalboje; lenkai turėjo gauti vėliausiai XIII a.; lietuvių *grìkiai* iš rytų slavų **grьk-*, plg. s. r. *грькъ* 'graikas'), *ryka* 'sustatyta pėdų krūva, *rìkė*', *szlichta* 'ilga javų pėdų kūgė, *šlìtė*', *gurba*, *hurba* 'kupeta, krūva' (lie. *gur̃bas*), *przekort* 'iš vieno medžio kamieno isskobtas aruodas grūdams laikyti, *prãkartas*', *pejsować*, *pejsakować* 'pakartotinai kulti, kad nubyrėtų akuotai, *paisýti*'.

Gyvulininkystė: *gamuła* 'karvė be ragų, *gamulà*; apykvailis vyras', *pakoi*, *pakojki* 'nuo avies kojų ir paslėpsnių nukirpta nevertinga vilna, *pakójos*', *paszor*, *poszor* '*pãšaras*'.

Žvejyba: *marka* 'paspendimas žuvims gaudyti (į ežero dugną įkalti poliai, apdėti šakomis ir aplink pastatyti tinklai), *markà*', *gant(a)*, *gantas* 'trijų sluoksnių žvejybos tinklas, *gántas*', *rać* 'retų akių tinklo dalis, *rẽtis*', *krzywuli* 'toks žvejų tinklas, *krivùlis*', *nerest*, *narest* '*neȓštas*, dial. *naȓštas*', *gruńdziúk* 'tokia žuvis, Gobio fluviatilis' (lie. *gruñdulas* 't.p.').

A u g m e n i j a: *gap, gop* '*gúoba*', *jegla, jeglaszka* '*ẽglė*' ir *jeglowy* 'eglinis' (išplitę vietomis net vakarų Lenkijoje), *blindzia* 'gluosnio rūšis, *bliñdė*', *żylwieć* 'gluosnio rūšis, *žilvìtis*', *karklina* 'gluosnio rūšis' (lie. *karklýnas*), *skujowy, schujowy* 'pušinis, *skujìnis*', *krum* 'krūmokšnis, keras, *krū́mas*', *wikswa* '*viksvà*', *śwandra* 'demblys, *švéndras*', *czyżma* 'toks augalas, *čižmà*, Tanacetum vulgare', *sty(m)bun, st(r)ymbul* 'augalo stiebas' (plg. *stim̃biras, stýbti, styrė́ti*), *s(z)ypulka* 'stiebas' (lie. *šipulỹs*), *bumbuli, bumbulki* 'maži žali vaisiai ant bulvių stiebų' (lie. *bumbulỹs*), *dźwilipa* 'du suaugę vaisiai, varpos, *dvilỹpis*', *rednianka* 'rugiagėlė' (perdirbta iš dial. *rudagėlė* 'rugiagėlė'?), *musarz* 'samanos, samanynas' (iš *mūsaĩ* 'žali maurai, pelėsiai'?), *samaniák, samaniúk* 'toks grybas, *samãnius*, Boletus cyanescens', *grust, gruzda* 'toks grybas, *grùzdas*' (lietuviai greičiausiai gavo iš rytų slavų, plg. r. *груздь*), *gieniać* '(šakas) *genė́ti*', *ples(z)yć* 'lupt žievę, *plė́šti*', *wioslo* 'liepų karnos pundas' (lie. *vė́slas* 'surištų ar susispaudusių daiktų glėbys, gabana').

G y v ū n i j a: *cyba, cybocha* 'ožka; jauna ištįsusi mergina' (lie. dial. *cibà* 't.p.'), *cicilwik* 'toks vandens paukštis' (lie. *tilvìkas*, dial. *titilvìkas* > dz. *cicilvìkas*), *kniwia, kniwiúk* 'pempė, *knývė*', *pieleda, piłeda* '*pelė́da*', *ropuże* '*rùpūžė*', *lul(is), lulas, lulúk* 'vabalas, vabzdys, *liūlỹs*', *sertel* 'rudoji skruzdėlė, *sartėlė̃*, Formica rufa', *muma, mumka* 'utėlė (ppr. vaikų kalboje), *mūmė̃*; baidyklė, kuria gąsdina vaikus, kad įlįs į plaukus; pasipūtėlis', *petyliszka, patyliszka* '*petelìškė*'.

Ž m o g a u s i r g y v ū n ų k ū n o d a l y s: *skilwis* 'paukščio skrandis' (lie. *skil̃vis*), *szykna* 'užpakalys, *šiknà*', *bibas, bibis* 'lot. penis; *bỹbis*', *kłypa, kłybza* 'koja (niekinamai)' (plg. *klỹpinti, klibzúoti* 'šlubuoti'), *karpa* '*kárpa*', *kumść* '*kùmštis*', *pława, plewa, plewka* '*plėvė̃*', *karwas* 'plaukų sruoga, *gaũras*', *grumoł* 'žaizdos pūlių krešulys, voties geluonis, gabalas, gumulas, *grùmulas*'.

P a s t a t a i, s t a t i n i a i: *kleć* 'pertvara grūdams' (lie. *klė́tis*), *paszura* 'pašaro trobesys' (iš *pašiū́rė*), *krejga* 'stogo viršus, *kraĩgas*', *połendy* 'kluono šalinės lentos, ant kurių kraunami javai, *palùndai*; rąstai, ant kurių dedamos grindų lentos; pirmoji malkų eilė krosnyje'.

Ū k i o r e i k m e n y s i r n a m ų a p y v o k a: *łubnia* 'iš lentelių sukalta į viršų platėjanti lyg ir dėžė, uždedama ant rogių, *lubnià*', *dugnina* 'į vežimo dugną įdedama lenta, *dugnìnė*', *trejniła* 'pertrauktis, tokia vežimo dalis, *traĩnila, treinỹs*', *śleje* 'senoviniai pakinktai' (iš *šlãjos*), *marszka, marszczka* 'antklodė, *márška*', *truść* 'skieto dantis' (lie. dial. *strustìs, srustìs*), *wijurek* 'prietaisas siūlams į kamuolį vyti, *vijur̃kas*', *plita* 'pakura krosnyje; plokščias akmuo' (lie. *plytà* – slavizmas),

pagejszczys 'žarsteklis, *pagaĩkštis*', *burbel* 'purslas, *bur̃bulas*', *garować* 'kilti (apie tešlą)' (lie. *garúoti*, plg. pr. *garian* 'medis'), *rakietúk* 'iš eglės viršūnės padaryta kabykla, *rekẽtis*', *słosta* 'pelėkautai, *slãstai*', *pumpryca*, *pumpryczka* 'viršutinės girnapusės skylėje esantis geležinis skersinėlis, *pumpùrė*', *komszcz* 'dūmtraukio *kam̃štis*; nešvarus, išsitepęs žmogus', *skaptúk* 'peilis mediniams šaukštams drožti, *skaptùkas*', *skaptować*, *skaptukować* '*skaptúoti*', *szakal(ik)* 'sausas pagalys, skiedra, *šakalỹs*', *szypul* '*šipulỹs*' (plg. *wszypulić* 'taip padėti, kad sunku būtų rasti', *przyszypulić się* 'prikibti prie ko nors'), *szłokszni* 'karklo plėša, naudojama darant pintines iš šiaudų, *slúoksna*', *krapszúk* '*krepšiùkas* tabakui', *żynda* 'žindukas, *žiñdas*', *gal* 'derva stygoms tepti' (lie. *golẽ* 'derva, ratų tepalas'), *gramozdy* 'dideli daiktai, *gramõzdai*', *szpur(úk)* 'mažas daiktas, mažas vaikas' (lie. *spuraĩ*?).

Apdaras, apavas: *bryzgul* 'atbrizgęs audeklo gabalas, *brizgulỹs*', *bryzgać się* '*brìgzti*', *skudry* '*skuduraĩ*', *(ob)skudraniec* 'suplyšę drabužiai, jais apsivilkęs žmogus', *tramci* 'visai sudėvėti drabužiai, skudurai' (lie. *trandìs* 'kandis'), *przejerek* 'marškinių įkirpimas, kelnių praskiepas, *praíerkas*', *rejkszcz*, *wrej(k)szcz* '*raĩštis*, dial. *raĩkštis*', *szejpać* 'ardyti, plėšyti audeklą', *szejpać się* 'susidėvėti, sudriksti' (lie. *šiẽpti*, *šeĩpti*, *šipulỹs*), *skryblis*, *skryblus(z)* 'skrybėlẽ, dial. *skrìblius*', *klump(i)*, *klumpia*, *klumpiki* ir *kłump(i)*, *kłumpia* 'mediniu padu batas, *klùmpė*', *plompie*, 'alksnio klùmpė' (plg. *pliuñpis* 'platus, laisvas drabužis').

Maistas: *bulwienia* 'bulvių sriuba, *bulviẽnė*,' *połć*, *połeć* 'lašinių gabalas, *páltis*', *śperka* '(lašinių) *spìrgas*', *chromstka* '*kremzlẽ*', *chromościć*, *chromszczeć* 'girgždėti dantimis valgant, *kramstyti* (s. raštų), *krámsčioti*, *kramsẽti*', *graużlúk*, *groużlúk* 'žiauberė, *graũžlas*, sudžiūvusi duonos kepalo riekė (pirmoji arba paskutinioji)', *pagramziúk* 'duoną pakepus sugramdytos tešlos liekanos, iš jų padarytas kepalėlis, *pagramd(ži)ùkas*', *szałtanosi* 'skryliai' (lie. *šaltanõsiai*), *kiauszyni*, *kiouszyni* 'vyro pautai; *kiaušìniai*', *margúć* '*margùtis*', *musy* 'drumzlės, nuosėdos, *mūsaĩ*'.

Gamtos reiškiniai, fiziografiniai terminai: *pagiela*, *pugiela* 'dargana, šaltas bei smulkus lietus, *pagėlà*', *kinia* 'klampi pelkė, nendrynas' (lie. *kinẽ* 'pakilesnė vieta pievoje, raiste ar vandenyje'), *purżla*, *parżlopa*, *purzia*, *pirza*, *pirzulka* 'skystas purvas; apsileidusi, liežuvninkė moteris', *pirziasty*, *pirzowaty* 'panašus į skystą purvą, ištižėlis, apsileidėlis' (lie. *purzlà* 'skysta košė; kas nešvarus, terla', *pur̃zlinti* 'drumsti, purvinti, teršti', *pìrza* 'karštakošis').

Kitų reikšmių žodžiai: *ajcwar*, *atwor* 'būtybė, kuria gąsdinami išdykaujantys vaikai; *áitvaras*, dial. *áicvaras*', *baltusznik* 'kailiadirbys (seniau 'baltų kailių dirbėjas'), *baltùš(i)ninkas*, dial. *baltùšnykas*' (plg. *baltùšis* 'baltaodis'), *babotia* 'senutė, *bobùtė*', *gimziawa* 'knibždėlynė, daugybė', *gimżdżeć* 'knibždėti' (lie. *gimžėti* 'knibždėti, krutėti'), *guziny* 'šokių vakaras, ypač per užgavėnes' (lie. *gužỹnės* 'pasilinksminimas su šokiais'), *kaukapienis* 'išnykusių moliuskų suakmenėjusi kūno dalis, velnio pirštas, *kaũkaspenis*, dial. *kaũkapienis*, belemnitas', *łajma*, *łojma* 'lemtis, likimas, *láimė*; kažkokia ano pasaulio būtybė; keikimo, pravardžiavimo žodis', *mirgajtia*, *mirgotia* '*mergáitė*', *przyt*, *pryt*, *prydu* 'priemoka keičiant prastesnį arklį į geresnį, *priẽdas*', *siulić* '*siūlyti*', *(po)śpieć* 'suskubti, *(pa)spėti*', *szudas* 'išmatos, *šū́das*', (robić na) *ument* '(dirbti) nematant, apgraibomis' (plg. *aumuõ*, adv. *aũmoniom* 'apgraibomis' ir *atmintìs*), *wakaruszki* 'vakaronė, ėjimas vakarais panamiui bendrai verpti ir pan.' (lie. *vakarùškos* 'kaimo jaunimo pasilinksminimas, vakarėlis, šokiai').

Ypač gausi ekspresyvioji leksika. Lituanizmais ar apskritai baltizmais dažnai nusakoma žmogaus (ir jo kūno dalių):

Išvaizda: *drymbał* 'didelis, negražus vyras, *drim̃balas*', *dzyby* 'ilgos kojos' (plg. *dỹbinti* 'eiti, stypinti'), *kłysza* 'koja' (niekinamai), *kłyszún*, *kłyszawy* 'kreivakojis' (lie. *klìšas*), *kulsztyn* 'raišas žmogus' (lie. *kul̃štinas* 'kojos dalis, kulnelis, gurnas'), *łazgan*, *łazganiasty* 'labai ištįsęs žmogus; ilgas stiebas' (plg. *lazdà*), *smurgiel*, *smurglúk* 'kas apsisnarglėjęs, nesubrendėlis, pienburnis, *smur̃glius*'.

Charakterio ypatybės: *bazis* 'liurbis, kerėpla, niūrus žmogus' (plg. *baũžis* 'baidyklė, baubas', *baužỹs* 'susivėlėlis, pasišiaušėlis'), *ki(e)repla* 'nerangus žmogus, *kerė̃pla*', *gamoła*, *gomoła* 'kas nevikrus, žioplys, vėpla, *gamulà*; gabalas, *gãmulas*', *bimba (cz)* 'verksnys, rėksnys', *bimbać* 'verkti' (plg. *bim̃bti* 'verkti, zirsti, birbti, bliauti'), *niur* 'apsiblausęs, nekalbus žmogus, *niūrùs*', *zjeć*, *zjedzi* 'coll. ėdrūnai, rijūnai' (plg. *ė̃džia* 'kas daug ėda, valgo'), *naktaj* 'kas valkiojasi naktimis' (plg. *naktìs* su slavų priesaga *-aj*), *grambol*, *grambul* 'iškaršęs, ištižęs žmogus' (lie. *drambõlius* 'apsileidėlis, drimba' su *d*>*g*), *knibżdżić się*, *gnibżdżić się*, *gnebżdżić się* 'krapštytis, delsti; sukti lizdą aukštoje vietoje' (lie. *knibždė̃ti*).

Pravardžiavimai: *kiolla* '*kiaũlė* (apie žmogų)', *lorbas* '*liùrbis* (keiksmažodis)', *orżała* 'apie apsileidusią bobą' (lie. *er̃žilas*, dial. *ar̃žilas*, *eržełas*, *eržalas*), *piczylinda*, *sikilinda* 'apie mergaitę (niekina-

mai)' (lie. *pečialìnda* 'toks vabzdys', *siki-* dėl 1. *sikać* 'šlapintis'), *klausiúl* 'lietuvio pravardžiavimas' (plg. *klausýti, klausýk*).

Ypač daug ekspresyvios reikšmės žodžių, susijusių su žmogaus fizine ir fiziologine veikla, būtent:

Judėjimu, kritimu, beldimu: *dzigać, dzygać* '(pamažu) bėgti, šokinėti, *digénti, dzigénti*', *trempnąć* 'treptelti koja (iš pykčio), *tremp̃ti*', *na kabarochi, na kabarochach* '(ką nešti) ant pečių' (plg. lie. *kabarúoti* 'lipti, rioglintis, ropštis', interj. *kabarái* – apie lipimą aukštyn), *kakury, kakoruszki* 'pečiai (nešant ant jų vaiką), pritūpimas, tūptelėjimas' (plg. lie. *kaũkaras* 'kalnelis, kalva, kauburys'), *nabadować* 'ko nors sunkaus prikrauti, pripilti', *wbadować* 'ką nors sunkaus uždėti, užpilti; įkristi į vandens, purvo ar sniego duobę' (plg. *bogìnti, bogénti* 'sunkiai nešti, vilkti'?), *wbardonić się* 'įkristi, įgriūti į duobę', *bardyncnąć* 'juokais apvirsti', interj. (apie virtimą) *bardýnc, burdýnc* (plg. interj. *bardìnkš, burdìnkš* – virtimui, kritimui reikšti), *bryncnąć, brencnąć* 'kristi su bildesiu', interj. *brync* (interj. *brìnkt, brìnktelėti* 'staiga parvirsti'), *bałdać* 'belsti (pvz., į duris), daužyti (indais ar kuo kitu), *bal(a)dóti*', *breżdżeć, berżdżeć* 'belsti, dusliai skambėti (daužant indus ir pan.), *brazdė́ti*'.

Mušimu, plakimu, badymu: *cwenknąć* 'stipriai suduoti, *cvìngtelėti*', *zbabonić* 'suduoti kuo nors sunkiu; nevykusiai padaryti, pagimdyti nesantuokinį vaiką', *wbabonić* 'nubausti; apgauti', *nababonić* 'kuo nors sunkiu uždengti' (plg. *babãnyti* 'mušti, daužti'), *pi(e)reszczyć* 'mušti, plakti' (plg. *perštė́ti*?), *galiniać się, iść w galini* 'eiti į *galynès*, grumtis, *galynė́tis*', *kiemścić* 'kankinti, tyčiotis', *wkiemścić* 'pražudyti', *skiemścić* 'atkeršyti' (plg. *kim̃šti*), *prudzić* 'mušti, draskyti, graužti (apie paukščius, kates)' (lie. *pùrtyti*), *dursać, dursnąć* 'kuo aštriu įdurti, kumštelėti, *dùrstelėti, dùrsčioti*', *smygać* 'durti, *smeĩgti*; mėtyti'.

Kalbėjimu, dainavimu: *bałbotać, bołbotać* 'neaiškiai kalbėti, *balbatúoti*', *bałbotún, belbotún* 'kas neaiškiai kalba, *balbatũnas*', *barbasować* 'be ryšio kalbėti, plepėti, *bar̃basuoti*, triukšmauti', *kierczeć, kiorczeć* 'pratisai rėkti baidant ką nors (apie perekšlę vištą, varles), *kirkė́ti*', *blazgać* 'niekus kalbėti, *bliauzgóti*', *blazgacz* 'kas niekus kalba', *plapać* '*plepė́ti*', *plapa(cz)* '*plepỹs*', *trelić, trajlować* 'niekus kalbėti, plepėti, *traĩlinti, trailúoti*', *trajły, potrajły, putrajły* 'plepalai', *trajła, trajłocha* 'plepys, plepė, *tráila*', *barachatować* 'šnibždėti ką nors galvą linguojant, kalbėti (žydų) poterius, *barakatúoti*', *dejnować* 'pusbalsiu *dainúoti*, niūniuoti'.

M a i t i n i m u s i: *siurbać, siorbać* 'garsiai gerti, čiaupsėti (valgant), *siur̃bti*', *mugać* 'čiulpti, žįsti' (plg. lie. *mugìnė* 'tokia miltų putra', *mugóti* 'ryti nekramčius'), *gowieć, rozgowieć* 'lėbauti po pasninko' (plg. *gavė́ti* 'pasninkauti per gavėnią' – rytų slavų skolinys).

K i t o k i a v e i k l a: *cupnąć* 'greit sugauti, *čiùptelėti*', *brejtać, p(r)ejtać* 'painioti, raizgyti (siūlus, virvę), *braitóti*', *obbambieżyć, nabambieżyć* 'nugenėti šakas, nuskabyti lapus, gėles' (lie. *bambiẽrinti* 'mušti, lupti'), *kirejzać, nakirejzać, pokirejzać* 'netiesiai ką daryti, keverzoti, daryti kreivas vėžes dirvoje, narplioti siūlus, *kereizóti*', *mirgać, mirgnąć, mergać* 'blykstelėti prieš akis, pasirodyti ir išnykti, *mirgė́ti, sumirgė́ti*', *(o)garguleć, (s)karguleć* 'šalti, stingti nuo šalčio' (plg. *apgurguliúoti* 'apšalti', *kar̃gulėti* 'ilgai sirginėti'), *(po)kursać, kursnąć* '(pa)kurstyti ugnį; kumštelėti, kumščiuoti' (lie. *kùrstyti*), *kirkać* 'plonu balsu rėkti, *kir̃kti, kirkė́ti,* baidyti naminius paukščius (ppr. žąsis) iš pasėlių; suduoti smičium per stygas ir pan.', *blać* '*bliáuti*', *brukować* '*brukúoti,* burkuoti (apie balandžius)', *kudektać* '*kudakúoti* (apie vištas)', *girgać* '*girgė́ti* (apie žąsis)', *burżlać* 'snapu krapštyti tirštame dumble sukeliant tam tikrą garsą (apie antis, žąsis)' (plg. lie. *burzlióti* 'tepti, teršti').

Pažymėtinas gausus i š t i k t u k ų vartojimas, ypač ploto šiaurėje. Jie sutampa su lietuvių ištiktukais ir kitur Lenkijoje neužfiksuoti, pvz., *cupść (čiùptelėjimas), durść (dùrstelėjimas), girkść (gìrgtelėjimas* : *girgė́ti* – apie žąsis), *kurść* (kumštelėjimas, nuo *kùrstyti*), *kiaukść (kiáuktelėjimas), mirkść (mìrgtelėjimas,* apie staigų pasirodymą ir išnykimą), *siurpść (siùrbtelėjimas)* ir kt. Pažymėtina, kad lietuvių kalbos pagrindu susidaręs ištiktukų modelis čia tapo produktyvus: ištiktukai daromi ir iš lenkų kilmės veiksmažodžių, pvz., *chluść* (: 1. *chlusnąć* 'tėkštelėti, šlėkteleti vandenį'), *plaść* (: 1. *plasnąć* 'pliaukštelėti'), *szmyrkść* (: 1. dial. *szmyrgać* 'mesti, išblaškyti') ir t.t. Labai lietuviškai skamba naminių gyvulių ir paukščių šaukimo, jų garsų pamėgdžiojimo žodeliai, pvz., *kiś kiś kiś* arba *kiziú kiziú kiziú* 'arklio šaukimas' (plg. *kiziúk* 'kumeliukas; išdykęs berniukas'), *cybá, cybá* 'ožkos šaukimas', *pyla* 'ančių šaukimas' (lie. dial. *pỹlė* 'antis'), *put' put' put'... putia putia putia* 'vištų šaukimas' (plg. *putia, put'ka, putiulka* 'višta, vištelė'), *brukú* 'balandžio burkavimo pamėgdžiojimas' ir kt.

Yra s e m a n t i k o s skolinių, tam tikro kalkiavimo, kai iš prigimties lenkiški žodžiai lietuvių (atskirais atvejais gal ir jotvingių) įtakoje gavo naujas reikšmes, pvz., *sypać* 'berti, barstyti (grūdus, miltus)' gavo ir reikšmę 'lieti (pvz., pieną, vandenį)' dėl lietuvių žodžio *pìlti,* turinčio abi reikšmes, įtakos. Pateikiami dar keli tokios rūšies pavyz-

džiai: *czerwiać* 'ilgai ir tingiai miegoti', *czerwiak* 'miegalis' (plg. lie. *kirmýti*), *stawnica* 'didelė bačka' (plg. *statìnė*), *zimnina*, *nazimnina* 'košeliena' (plg. *šaltíena*), *mogilki* 'kapinės' (plg. *kapaĩ*), *ślemię* 'stogo kraigas, gūbrys' (plg. *šelmuõ*). Patys lenkiški žodžiai, jų forma kartais būna perdirbta lietuvių (jotvingių?) kalbos atitikmenų pavyzdžiu, pvz., *szałaput* 'vėjavaikis, išsiblaškėlis' virto *szałaputra* (plg. *putrà*), *szeleścić* 'šlamėti' virto *szaburszczeć*, *szaburstać* (plg. *burzdė́ti*), *miauczeć* 'kniaukti, miaukti' – *karniauczeć* (plg. interj. *karniáu*, *kurniáu* 'katės balso pamėgdžiojimas'), *narzędzia* 'įrankiai' – *nadarzędzi*, *nadarędy* (plg. *pãdarynė*). Dar plg. žodžius hibridus *mieszczaniúk* 'miestietis', *graciuki* 'grikiai' (iš *гречка* +lie. *-ukas*). Visi tokie pavyzdžiai rodo šiame krašte praeityje buvus labai sudėtingų kalbos kontaktų, intensyvios dvikalbystės ar net trikalbystės periodo. Tai iš esmės patvirtina ir V. Zinovo 1978 m. rastas rankraštinis žodynėlis „Pogańske gwary z Narewu" – vienintelis šiame krašte gyvenusio baltų etnoso kalbos rašytinis paminklas, kurio kopiją (originalas prapuldytas) šios knygos autorius paskelbė 1985 m. leidiniuose „Baltistica" (t. 21, 1 ir 2 sąs.) ir „Балто-славянские исследования, 1983". Tai gali būti tolimiausios pietvakariuose jotvingių genties (palekių) kalbos, stipriai atmieštos lituanizmais, paminklas[8], nors atskiri žodžiai gali būti užrašyti ir iš lietuvių, patyrusių stiprų jotvingių kalbos poveikį, lūpų. Tolesni tyrinėjimai, reikia tikėtis, dar atskleis nemaža šio krašto etninės bei kultūrinės raidos paslapčių.

[8] Rašydamas apie jotvingius „Lietuvių kalbos istorijos" I tome, autorius apie šį žodynėlį dar nieko nebuvo girdėjęs.

RIBOS IR KONTAKTAI SU RYTINIAIS SLAVAIS

Ribų kitimo dinamika

Rytuose lietuviai iš seno siekėsi su rytų slavais, daugiausia krivičių ir dregovičių gentimis. Nuo kada prasidėjo tasai sąlytis, nustatyti sunku ir vargu ar bus įmanoma. Mat intensyvios slavų ekspansijos į šiaurę metu apie VII a., kai slavai pasiekė Pskovo–Naugardo sritį, rytų baltų kalbinė diferenciacija turėjo būti dar palyginti menka. Lietuviai nuo toliau į rytus gyvenusių baltų genčių kalbos požiūriu tada dar nedaug tesiskyrė. Baltų ir slavų riba tuomet bus ėjusi kažkur netoli nuo Minsko, Polocko ir Pskovo. Istoriniais laikais lietuvių užimamo ploto slavai toje epochoje dar nesiekė. Hidronimijos tyrinėtojai ir archeologai konstatuoja, kad vakarinė Padneprio dalis, ypač tarp Pripetės ir Nemuno aukštupio, liko nuošaly nuo ankstyvosios slavų ekspansijos. Ties lietuvių teritorija slavų banga buvo vėlesnė, datuojama VIII–IX šimtmečiais, ir ne tokia masiška. Matyt, čia slinko ne vien tikrieji slavai, bet ir jų anksčiau asimiliuotos etninių baltų grupės. Kitoks baltiškų hidronimų slavizacijos pobūdis ir archeologijos duomenys rodo, kad čia daug kur net iki XII–XIII a. buvo išlikę baltų kalbos salų. Tų baltų kalba tada jau turėjo šiek tiek skirtis nuo toliau į vakarus gyvenusių lietuvių protėvių kalbos. Tačiau kur ėjo vienų ir kitų riba ir kokio ji buvo ryškumo, šiandien galime tik spėlioti. Problemą spręsti sunkina toji aplinkybė, kad tuo metu čia buvo susipynę du veiksniai: rytų baltų kalbinė diferenciacija ir rytinių slavų kalbos plitimas.

Prieš pat sueinant į tiesioginį sąlytį su lietuvių protėviais – o tai vargu ar galėjo įvykti anksčiau kaip IX a. pradžioje – rytų slavų gentys patyrė nemaža permainų, turėjusių lemiamą reikšmę tolesnei jų pačių ir ypač jų kalbos raidai. Mat vikingų epochoje – maždaug nuo VIII a. – per rytų slavų užimtas žemes upėmis ir ežerais nusidriekė garsusis variagų[9] vandens kelias iš Baltijos jūros į Juodąją, kuris susiejo rytų slavų gentis tiek su Skandinavijos kraštais, tiek su Bizantija bei jos centru Konstantinopoliu, labai pagyvino prekybinius ir kitokius ryšius. Vikingų (variagų) poveikį rytų slavams, be kita ko, rodo su skandinavų antroponimija susiję pirmųjų Kijevo Rusios kunigaikš-

[9] Taip slavai vadino vikingus, žodis iš sen. skandinavų ***váringr* 'sąjungininkai, bendrijos nariai'.

čių vardai, galbūt skandinaviškos kilmės ir pats šalies pavadinimas *Rusià* bei etnonimas *rùsai*[10], kuriuo ilgainiui imta vadinti visus rytų slavus. Toje epochoje slavų kalbose labai padaugėjo įvairias naujoves atspindinčių žodžių, gautų iš Vakarų Europos per germanus (tokių žodžių srautas buvo prasidėjęs dar prieš slavų ekspansiją), kurių pirminis šaltinis dažniausiai buvo lotynų kalba. Ypač didelę reikšmę turėjo rytų slavų valstybės – Kijevo Rusios IX a. sukūrimas. Toji valstybė sujungė slavų gentis, konsolidavo jas, prisidėjo prie tarminių ypatybių niveliacijos, apskritai sustiprino rytų slavų kalbos integraciją.

Kijevo Rusioje 988 m. Bizantijos graikų pastangomis buvo įvesta krikščionybė. Įsteigtos pirmosios arčiau Lietuvos vyskupystės Polocke, Naugarde, Turove ir Vladimire. Orientacija į aukštą Bizantijos kultūrą iš esmės paveikė slavų gyvenimo būdą. Svarbiausia, su krikščionybe atėjo raštas.

Pirmiausia jis buvo sudarytas Balkanų slavams. Ten vietinių tarmių pagrindu susiformavo raštų kalba – vadinamoji senoji slavų kalba, patyrusi labai stiprią graikų kalbos įtaką. Toji slavų rašto kalba, iš pradžių kaip bažnytinė, paskui ir kaip valstybinė, ėmė plisti Kijevo Rusioje, paveikė vietos šnekamąją kalbą, įmiešė į ją daug graikiškų elementų.

Nuo X a. slavų plitimą į baltų žemes dar skatino ir misijų tikslai – pastangos apkrikštyti baltų gentis. Krikščionybė labai pagreitino baltiškų salų rytuose suslavėjimą ir, matyt, buvo svarbiausias jį nulėmęs veiksnys.

Reikia manyti, kad anuomet atskiros slavų grupės – gal ne tik rytų, bet ir vakarų – įsiverždavo giliau į baltų genčių teritoriją. Viena iš tokių galėtų būti (tai anaiptol dar nėra visai tikra) kalavijuočių kronikininko Henriko Latvio minimi vendai Livonijoje. Sritiniai Rusios kunigaikščiai nugalėtas pakraštines baltų gentis priversdavo mokėti duoklę. Ar kada nors duoklę yra mokėję lietuviai, duomenų neturime.

Į pietryčius nuo lietuvių, Nemuno baseino aukštupy, kaip matėme, iš seno gyveno jotvingių – vakarų baltų – genčių junginys. Su jotvingiais rytų slavai – dregovičių gentis – susidūrė gana anksti, gal dar VIII a. Taip manyti, be kita ko, verčia Merkio upės suslavintas pavadinimas *Мереч*, kuris turėjo atsirasti dar prieš pleofoniją ir

[10] Plg. Bizantijos graikų ʽΡῶς 'vikingai', ῥωσιστί 'vikingų kalba, skandinaviškai', arabų *Rûs* 'vikingai Ispanijoje ir Prancūzijoje', suomių *Ruotsi* 'Švedija'. Manoma, jog etnonimui pradžią davė skandinavų žodis *róþ* 'irkluotojas'. Bandymai įrodyti slavišką šio etnonimo kilmę nėra įtikinantys.

minkštojo *k* virtimą afrikata rytinių slavų kalboje. Jotvingių žemėje dregovičiai X–XI a. įkūrė svarbius miestus Volkovyską, Gardiną, Slanimą, Naugarduką ir kitus. Tada jie turėjo sueiti į betarpišką sąlytį su čia pat gyvenusiais lietuviais.

Bemaž visu rytiniu lietuvių gyvenamų žemių pakraščiu kaimynai buvo rytų slavų gentis krivičiai. Šiame regione X–XI a. labai įsigalėjo jų įkurta sritinė Polocko kunigaikštystė. Ji privertė mokėti duoklę kaimynus latgalius – Jersikos ir Kuoknesės kunigaikštystes. Stengėsi savo valdžioje išlaikyti Dauguvos prekybos kelią. Polocko kunigaikščiai savo įtaką plėtė ir į lietuvių žemes. Jie XI a. įkūrė Breslaują, manoma, sudegintos lietuvių gyvenvietės vietoje. Iki XII a. vidurio Polocko kunigaikštystės ribos buvo pasiekusios maždaug Breslaujos – Naručio ež. – Izaslavlio (dab. Zaslavlis, į vakarus nuo Minsko) – Naugarduko liniją. Čia visur paribiais anuomet turėjo būti mišriai, lietuvių (pietuose ir jotvingių) bei slavų, gyvenama.

XII a. antrojoje pusėje netikėtai padėtis iš esmės pasikeitė. Galinga Kijevo Rusia dėl sritinių kunigaikščių tarpusavio kovų gerokai nusilpo ir nebepajėgė kovoti su iš rytų atslinkusių mongolų invazija. Maždaug apie tą laiką prasidėjo energinga lietuvių ekspansija į rytus. Jau prieš 1187 m. jie perkirto Dauguvos prekybos arteriją ir ėmė grėsti Polockui, per latgalių žemes pradėjo puldinėti Pskovą ir Naugardą, pietryčiuose – Černigovą, pietuose pasiekdavo lenkų žemes (pirmas stambesnis žygis minimas 1159 m.). Greit susikūrusi stipri Lietuvos valstybė („chrobra Litva“ – taip vadina sena rusų bilina) savo ribas išplėtė dideliuose Kijevo Rusios plotuose, kur tada dar buvo išlikę baltų salų, pagaliau prisijungė ir patį Kijevą. Tik vokiečių ordinų grėsmė Pabaltijy sutrukdė lietuviams sujungti į vieną valstybę visas kažkada buvusias baltų žemes.

Lietuvių ekspansija sulaikė rytinių pakraščių slavėjimo procesą: gana plačiu ruožu anksčiau apslavėjusiuose plotuose – apie Gardiną, Ščiučiną, Lydą, Nalibokus, Krevą, Breslaują ir kitur – ėmė vyrauti lietuvių kalba. Lietuvių kilmės žmonių, daugiausia aukštuomenės ir karių, atsirado visuose svarbiausiuose didelės valstybės centruose. Didieji kunigaikščiai prijungtas žemes dalijo lietuvių didikams, kurie kėlėsi ten ištisomis giminėmis. M. Strijkovskio kronikoje rašoma, kad jau XIII a. pradžioje kunigaikštis Erdvilas daug savo bajorų ir karių įkurdino dėl totorių antpuolių ištuštėjusiose slavų žemėse, kur „bemaž kiekviename rusų kampe iš tų laikų išliko Lietuvos dalelė, tik retas lietuviškai besupranta“ (rašė 1582 m.). Tų persikėlėlių pėdsakai išliko iki šių dienų lietuvių kilmės toponimuose, daugiausia buvusių dvarų ir

šiaip gyvenviečių pavadinimuose. Lietuvių kilmės asmenvardžių pasitaiko ir senojoje rusų antroponimijoje, plg. N. Tupikovo žodyno (С. Петербург, 1903) vardus *Витовтовъ*, *Войдило*, *Довгеля* ir kt.

Kur tuo metu ėjo rytinė kompaktinio lietuvių kalbos ploto riba, šiandien nustatyti nelengva. Istorijos šaltinių duomenys prieštaringi. Terminas *Tikroji Lietuva* (*Lituania Propria*, *Собственная Литовская земля*) juose paprastai vartojamas ankstyvojo valstybės kūrimosi laikotarpio teritorijai nusakyti. Prie tos teritorijos, be etnografinės Lietuvos, neretai būdavo priskiriamos ir artimesnės slavų sritys, anksti įėjusios į Lietuvos valstybės sudėtį ir galbūt bent iš dalies anuomet lietuvių kolonizuotos, pvz., Minsko, Paliesės žemės ir kt. Tačiau iš „Tikrosios Lietuvos“ dažnai atskiriama Žemaičių kunigaikštystė, tada sudariusi savarankišką politinį vienetą. Taigi šis terminas daugiau nusako istorinį valstybės kūrimosi branduolį, o ne etnografinę bei kalbinę Lietuvą, todėl juo remiantis vesti rytines lietuvių kalbos ploto ribas rizikinga. Panašiai vertintini ir kiti istorijos šaltinių duomenys ar užuominos, kuriomis neretai remiamasi, bet kurios daugeliu atvejų yra neaiškios ir netikslios. Jose paprastai painiojamos kalbinės ribos su valstybės siena, etnografija su politika. Jomis galima pasikliauti tik tais atvejais, kai yra remiamos kalbinių duomenų, pvz., J. Dlugošo (1415–1480 m.) tvirtinimas, kad lietuvių ir slavų žemes skirianti Berezinos (lietuviai ją vadino Béržūna) upė.

Šiek tiek duomenų mums rūpimu klausimu duoda archeologijos faktų analizė, tik ji (kaip ir etnografijos duomenys) rodo ano meto lietuvių materialinės (ir dvasinės) kultūros išplitimą, kuris gali ir nesutapti su to paties laikotarpio kalbos riba.

Patikimesnių duomenų pateikia vietovardžių studijos. Antai Minsko ir Polocko žemėse einant iš rytų maždaug iki Slanimo–Naugarduko–Minsko–Logoisko linijos paplitę etnoniminės kilmės oikonimai su *Krivič-* (*Кривич-*). Toliau į vakarus yra gyvenamųjų vietų, turinčių *Rusak-* (*Руссак-*) pavadinimą. Manytina, kad abiejų sandūroje slavai atsirado tada, kai etnonimą krivičiai išstūmė Rusios pavadinimas.

J. Safarevičius ištyrė lietuvių kilmės oikonimų su priesaga *-išk-* (*-ишки*, l. *-iszki*, pvz., br. *Абрамішкі*, *Білюнішкі*, *Будрышкі*, *Даугелішкі*, *Даукшішкі*, *Кішкелішкі* ir kt.) paplitimą rytuose. Šios priesagos oikonimų vien dabartinėje Baltarusijos TSR teritorijoje suregistruota 570, su pasikartojimais net 656. Jie koncentruojasi vakarinėje Baltarusijos dalyje arčiau Lietuvos TSR. Tokie oikonimai iš seno buvo

būdingi tik lietuviams[11]. Slavai jų neturi, kiek žinoma, neturėjo ir kitos baltų kalbos. Pagal Safarevičiaus apskaičiavimą, dabartiniame lietuvių kalbos plote jie sudaro nuo 12% iki 45% visų oikonimų. Taigi rytuose ten, kur vietovardžių su l. *-iszki* / br. *-iшкi*[12] procentas ne mažesnis kaip 12, lietuvių kalba turėjo išnykti dar visai neseniai, o plotai su 4–12%, Safarevičiaus nuomone, turį rodyti senąją lietuvių kalbos ribą. Taip Safarevičiaus išvesta riba eina zigzagais maždaug pro Gardiną, Ščiučiną, Lydą, Vološiną, Svyrius, Breslaują. Į rytus nuo šios ribos vietovardžių su *-išk-* nedaug (nesiekia 4%) ir pasitaiko tik sporadiškai, pvz., apie Volkovyską, Slanimą, Minską ir kt. Matyt, čia lietuviai (galėjo jie vietomis būti ir ne autochtonai, bet atsikėlėliai) labai anksti suslavėjo.

Vėlesni tyrinėjimai (M. Birylos, A. Vanago ir kt.) Safarevičiaus nustatytą ribą kiek patikslino, patraukė į rytus bei pietus, labiausiai Ščiučino – Lydos ruože, kur į senovinį lietuvių kalbos plotą įjungė Zietelos rajoną bemaž iki Mastų–Naugarduko linijos.

Svarbu tai, kad *-išk-* riba maždaug sutampa su katalikų ir pravoslavų tikybos paplitimu, taigi ji, nepaisant galimų nukrypimų, apskritai turėtų atspindėti lietuvių ir slavų kalbinę ribą Lietuvos krikšto metu (1387 m.) ir tuoj po jo, bent jau XV amžiuje.

Svarbių duomenų mums rūpimu klausimu duoda ir kitokių lietuviškos kilmės vietovardžių (deja, juos ne visuomet lengva atskirti nuo apskritai baltiškų) paplitimo tyrinėjimas, taip pat lietuviški asmenvardžiai, užfiksuoti XVI a. (ankstesnių nėra) ir vėlesniuose dvarų inventoriuose, ir šiaip visokiuose dokumentuose.

Visi aptarti istorijos (archeologijos, etnografijos) ir kalbotyros duomenys leidžia tik gana apytikriai suvokti lietuvių kalbos ploto rytinės ribos kitimo dinamiką. Reikšmingi M. Liubavskio, J. Jakubovskio, J. Rozvadovskio, E. Volterio, M. Fasmerio, K. Būgos, H. Lovmianskio, J. Safarevičiaus, P. Kušnerio, M. Grinblato, V. Sedovo, J. Ochmanskio, R. Kulikauskienės, A. Nepokupno, M. Birylos, V. Žučkevičiaus, F. Klim-

[11] Jie būdavo daromi iš antroponimų, retai iš kitų toponimų. Darybai pradžią davė priklausymą reiškiantys būdvardžiai, vėliau sudaiktavardėję, plg. *téviškė* (*žẽmė*) 'tėvų, tėvams priklausanti (žemė)', *karãliškiai* (*žmónės*) 'karaliui priklausantys (žmonės)'. Archaiškas šio tipo oikonimų kirčiavimas rodo tokių vietovardžių darybos senumą.

[12] Dabar rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose labiausiai paplitusios šių oikonimų moteriškosios giminės formos su *-iškė* (ypač šiaurinėje dalyje) arba pl. *-iškės* (daugiausia pietuose), todėl greičiausiai jos (o ne vyriškosios giminės *-iškis*, pl. *-iškiai*) davė pradžią suslavintiems vietovardžiams su l. *-iszki*, br. *-iшкi*.

čuko, A. Vanago, A. Vidugirio, P. Gaučo ir daugelio kitų tyrinėtojų darbai. Ypač minėtina J. Ochmanskio studija „Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku“ (Poznań, 1981). Iš visų tų darbų aiškėja, kad XIV amžiuje nusistovėjusi rytinė lietuvių kalbos ploto riba bemaž nekito ar nedaug tekito iki Liublino unijos (1569 m.) ir dar kurį laiką po jos. Tada kompaktiškas lietuvių kalbos plotas turėjo siekti Gardiną, Ščiučiną, riba ėjo netoli Naugarduko, prie Vodožino, Smurgáinių, Pãstovių, į tą plotą įėjo Brẽslaujos (ją galėjo siekti įsiterpęs slavų kylys) ir Drūjõs (bent vakarinės) apylinkės. Už to ploto rytuose dar buvo išlikę nemaža lietuviškų salų. Taigi iš tikrųjų riba nebuvo griežta. Ji svyravo plačiu ruožu, kur gyventojai kalbos požiūriu buvo mišrūs. Lietuvių kalba tam tikrais kyliais ir salomis daug kur buvo įsiterpusi giliai į slavų kalbos masyvą, pvz., apie Nalibokùs, Derevną ir kitur. Taip pat slavų kalbos salų ir pusiasalių būta tolokai lietuvių kalbos plote, pvz., giliu pleištu pagal Katros upę slavai buvo priartėję net arti Dubìčių. Vietomis konstatuota gana senų slaviškų vietovardžių (galbūt dar iš Kijevo Rusios laikų) lietuvinimo, matyt, LDK laikais, pėdsakų. Kai kurie oikonimai padaryti iš lietuviškų asmenvardžių, turinčių krikštavardines šaknis, o tai rodo, kad ten lietuviškai buvo kalbama dar po krikščionybės įvedimo. Visu paribiu vykę sudėtingi etnolingvistiniai procesai dabar jau nelengvai išaiškinami, nors mokslininkai ir deda daug pastangų. Plg. 1 pav. (p. 18).

Tyrinėtojai į rytus bei pietus nuo kompaktinio ar pusiau kompaktinio ano meto lietuvių kalbos ploto konstatavo nemaža vietovių, kur XIV–XVI a. buvo kalbama lietuviškai. Antai pietuose, senojoje jotvingių žemėje, apčiuopiama buvus stamboką lietuvių kalbos salą tarp dabartinių Ružanų ir Kosovo į vakarus nuo Ivancevičių. Kita didelė lietuviška sala buvo tarp Baranovičių ir Liachovičių, nusidriekusi tolokai Nesvỹžiaus link. Toliau į rytus konstatuota mažesnė sala prie Timkovičių, tarp Klecko ir Slucko. Dar toliau rytuose, apie Radaškovičius, Ainą (Гайна), būta labai stambios lietuviškos salos. Jos didumą rodo faktas, jog Ainoje tuoj po krikšto Jogaila lietuviams pastatydino vieną iš 7 pirmųjų bažnyčių. Dėl nedaugelio lietuvių jis nebūtų statęs bažnyčios ir steigęs parapijos. Lietuviškų salų būta dar apie Dokšicus ir vietomis kitur. Pati tolimiausia lietuvių kalbos sala minima net prie Oršos, rytinėje Baltarusijos TSR dalyje. Ji buvo nutolusi nuo to meto lietuvių kalbos masyvo daugiau negu per 200 kilometrų. Tai – Obolės (dab. Оболянка, pavadinimas baltiškos kilmės) aukštupio apylinkės. Ši sala kelia daug visokių problemų.

Lenkų XIV a. kronikininkas Janas Dlugošas rašė, jog krikštijant Lietuvą ir steigiant Vilniuje vyskupystę, Jogaila iš 7 pirmųjų diecezijos bažnyčių vieną pastatydino Obolcuose (Обольцы, dab. Toločino raj. Vitebsko srit.) prie Obolės upės. Jogaila 1387 m. vasario 22 d. ediktu buvo pasižadėjęs „visus lietuvių tautos abiejų lyčių žmones, kurio luomo, padėties, išsilavinimo ar kilnumo jie bebūtų, mūsų Lietuvos ir Rusios valdose, atvesti į katalikų tikėjimą ir į šventosios Romos Bažnyčios ištikimybę". Taigi tada buvo krikštijami ne tik „Tikrosios Lietuvos" lietuviai, bet ir gyvenantys toliau rytuose. Suprantama, katalikų parapijos įsteigimas Obolės aukštupyje, kaip ir artimesnėje Ainoje (kitos 5 parapijos anuomet buvo įsteigtos lietuvių kalbos kompaktiniame plote), rodo ten gyvenus daug lietuvių. Jų būta ne tik prie Obolcų, bet ir toliau apie Oršą (pavadinimas nuo upės *Орша*, kuris irgi laikomas baltiškos kilmės), tai rodo Ochmanskio iš inventorių surankioti vietovardžiai: *Szawle* (plg. lie. *Šiauliaĩ*) į pietvakarius nuo Oršos, *Boltuny* (plg. lie. *Baltūniškės*) nuo Oršos į šiaurę, *Parejka* (plg. lie. *Parijà*) – į rytus, *Antowile* (plg. lie. *Antaviliaĩ*) prie pat Oršos.

J. Ochmanskis XV a. dokumentuose rado Obolcų apylinkėse lietuviškų asmenvardžių, kuriais vadinami tiek privilegijuotųjų sluoksnių asmenys, tiek valstiečiai, pvz., a) privilegijuotieji: Miłosz *Wojszwilowicz* (= *Vaišvilos* sūnus), *Sudimont Dorgiewicz* (= *Sudimantas Dargio* sūnus, plg. dabartinį kaimo, esančio į šiaurę nuo Obolcų, pavadinimą *Даргейкі*), *Giniwil Wisolgowicz* (= *Ginivilas Visalgos* sūnus); b) valstiečiai: *Triczis*, *Swirklis*, *Juris*, *Dobutis*, *Rimejszis* (su išlaikyta galūne *-is!*), *Kuszlewicz* (t. y. *Kušlio* sūnus, plg. ten iki šiol išlikusią pavardę *Кушлевец*: lie. *kùšlius* 'kas neprimato, apžlibęs'), *Montejko*, *Norejko*, *Ejżwid* ir kt. Lietuviškų asmenvardžių J. Ochmanskis, po to A. Nepokupnas, ten rado ir XVI a. dvarų inventoriuose, pvz., *Diagil*, *Gira*, *Kuprejko*, *Szownia* (plg. ten dab. pavardę *Шавня*: lie. *šaunùs*), *Szupienia* (dab. pavardė *Шупеня*, kaimas *Шупени*, plg. lie. *Šiupiẽniai*), *Tiulpa* ir kt. Dokumentuose yra ir lietuviškų oikonimų, pvz., *Uszwiejka* (su priešdėliu *už-*, plg. netoliese vietovę *Wiejno*, iš baltų kilmės hidronimo *Вейна*), *Pilkowo* (: *pilkas*), *Latygol* (plg. lie. *Latvýgala*), Koniec *Litewski* („Lietuvių galas, kraštas") ir kt.

Obolcų–Oršos apylinkės buvo prie senojo kelio iš Vilniaus į Smolenską bei Maskvą, todėl Vilniuje turėjo būti gerai žinoma apie to krašto lietuvius. Jiems ir buvo pastatyta viena iš pirmųjų bažnyčių. Čia katalikų bažnyčia išliko iki XIX amžiaus. Turimais duomenimis, 1880 m. katalikai (anų lietuvių palikuonys) dar sudarė 10% visų gyventojų. To meto gimimo metrikuose užfiksuotos lietuvių kilmės pavardės, pvz., *Видмонт*, *Нарбут*, *Трибуль (Трыбуль)*, kurių pasitaiko dar ir dabar.

Dėl Obolės aukštupio lietuvių kilmės tyrinėtojai nesutaria. Vieni (pvz., H. Lovmianskis, A. Nepokupnas) mano, kad juos čia perkėlė Lietuvos didieji kunigaikščiai, greičiausiai Algirdas. Kiti tyrinėtojai (pvz., J. Ochmanskis) linkę šią lietuvišką salą traktuoti kaip senųjų Dnepro baltų genčių liekaną. Dėl kalbinių reliktų skurdumo (tėra asmenvardžiai ir vietovardžiai) sunku spręsti apie ten vartotos kalbos pobūdį: ar tai buvo iš tikrųjų lietuvių, ar jiems artimos kitos baltų genties kalba. Galbūt paaiškėtų gerai ištyrus tos kalbos reliktus šių dienų Obolcų–Oršos baltarusių tarmėje. O gal ten buvo perkelti tik privilegijuoti asmenys, kurie dar prieš krikštą sulietuvino artimu baltų idiomu šnekėjusią liaudį? Sunku būtų patikėti, kad anuomet paprasti valstiečiai būtų buvę perkeliami kažkur toli į rytus. Bent tokių faktų istorijos šaltiniai nežino. Kas kita karių ir valdančiojo sluoksnio žmonių siuntimas į žemes, prijungtas prie Lietuvos.

Tyrinėtojai apskaičiuoja, kad plotas, kuriame XIV–XVI a. buvo kalbama lietuviškai, turėjo sudaryti daugiau negu šimtą tūkstančių kvadratinių kilometrų. Kiek žmonių tada tame plote gyveno, nustatyti sunku. Nuomonės gerokai skiriasi: mažiausias nurodomas skaičius – apie 300 000, didžiausias – apie milijoną. Teisybė turėtų būti kažkur viduryje. Taigi epochoje prieš pat lietuvių raštijos pradžią galėjo lietuviškai šnekėti iki pusės milijono žmonių.

Lietuvių kalbos reliktai rytiniuose pakraščiuose

Ilgainiui suslavėję rytiniai buvusio lietuvių kalbos ploto pakraščiai paliko ryškius pėdsakus ne tik toponimijoje, bet ir dabartinėse to krašto baltarusių kalbos tarmėse, ypač jų leksikoje. Visame Lietuvos TSR pasienyje baltarusiai vartoja daug lietuvių kilmės žodžių, kurių nemaža dalis laikytina substratinės kilmės lituanizmais, kiti galėtų būti ir kontaktiniai skoliniai, gauti iš kaimynų lietuvių šimtmečiais bendraujant. Vienus nuo kitų dabar atskirti nelengva, juoba kad toji leksika tebėra ne tik nepakankamai ištirta, bet net ir ne visa surinkta. Dėl duomenų stokos, ypač nežinant tikslaus atskirų žodžių paplitimo, baltarusių kalbos lituanizmus nelengva atskirti ir nuo senųjų baltizmų, tuo labiau jeigu kuris žodis užfiksuotas toliau nuo Lietuvos, pvz., Obolcų–Oršos apylinkėse. Nors tyrinėjama intensyviai – iš vėlesnių darbų minėtini V. Martynovo, V. Čekmono, V. Urbučio, J. Laučiūtės, E. Grinaveckienės – dar vis nelengva susidaryti aiškesnį tų skolinių vaizdą. Labai trūksta duomenų jų chronologijai nustatyti: sunku atskirti senuosius nuo visai vėlyvų, gautų pačiais pastaraisiais laikais. Esant tokiai padėčiai, šiuo metu galima pateikti tik bendrą pakraštinių baltarusių tarmių lituanizmų sąrašą, kuris negali būti laikomas nei išsamiu, nei tiksliu, juo labiau kol dar nebaigtas leisti Baltarusijos šiaurės vakarinių pakraščių tarmės žodynas[13]. Dėl detalesnių duomenų trūkumo atskirų žodžių lokalizacija nurodoma apytikriai: santrumpa š žymi lituanizmus, pastebėtus šiauriniame pasienio ruože maždaug iki Naručio ežero (suprantama, jie gali būti vartojami ir kitur, tik neužfiksuoti), santrumpa v – aptiktus vidurinėje pasienio dalyje tarp Naručio ir Nemuno aukš-

[13] Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мінск, 1979 tt. Autorius galėjo pasinaudoti tik trimis šio vertingo veikalo tomais (*А–П* raidės).

tupio, o santrumpa p – pastebėtus pietinėje pasienio ruožo dalyje į pietus ir pietvakarius nuo Nemuno aukštupio.

Tie baltarusių kalbos lituanizmai sudaro tokias semantines grupes:

Žemdirbystė: *картáць* š 'arimą *kartóti*', *валавáць* v 'suplūkti žemę, *volúoti*', *гýлды* v 'po lietaus suguldyti ar gyvulių ištrypti javai' (plg. lie. *guldýti*), *яўра* š 'žemė, kur niekas neauga, *jáura*', *трушá* v 'mėšlas, *trąšà*' (plg. dial. *trųšà*), *бунтэ̃лік* v 'surištas linų pluoštas, *buntẽlis*' (lietuviai pasiskolino iš vokiečių, plg. vok. dial. *bunt*), *пундэ́ль* š 'toks linų matas, apie 12 kg' (plg. *pundẽlis* iš skolinio *pùndas*), *сýгрэбки* š 'pagrėbstai, *sùgrėbos*', *мнéя* v 'linų *mynė̃ja*', *плóўшы* v, p 'sėlenos' (plg. *plaũšos*), *антарáплусці* v 'antro šukavimo pakulos' (plg. dial. *antarãpluostės* Ródūnia [čia *uo*>*ū*] iš *añtaras* 'antras' + *plúostas* 'pluoštas'), *анíкула* š, v 'nublokštas, dar gerai neiškultas javų pėdas, *apìkula*; tingus, nerangus, bukas (žmogus ar gyvulys)', *пóйсаць*, *пóйсаваць* š, v, p 'iškultų miežių akuotus spragilu nudaužyti, *paisýti*', *бéрала*, *бéрал*, *бéрла*, *бя́рла*, *бéрліца* š, v 'nevėtyti su pelais grūdai, *bẽralas*', *аксны́*, *аксны́* v, p '*akstinaĩ*, *ãkstys*', *аксцюкí* v 'akuotai' (plg. dial. *aksčiùkas* 'akstinas'), *мóрка* p '*morkà*' (žodis slavų kilmės, lie. *morkà* iš *morkvà* < *мóрквá*), *браздьí* v 'bulvių skutenos, prastos bulvės' (plg. *brazdaĩ* 'tarkuotos daržovės ar vaisiai').

Gyvulininkystė: *мáргі(с)*, *мáргéль* v, p 'jaučio (vietomis ir šuns) vardas, *márgis*', *кершыс*, *кéршы*, *кярщ*, *кершавя́ты*, *кяршавáты* v 'margas (apie gyvulius), *kéršas*', *гамóла* p 'karvė be ragų, *gamulà*', *бýксá* v, p 'beragė karvė, *buksà*', *бíздрыс*, *бíздра* v 'beuodegis šuo, *bìzdras*, beuodegė karvė', *прадзяннíк*, *прадзяльнíк* v 'kerdžius' (plg. *pradieniñkas*, dial. *pradienỹkas* 'pradieniui dirbantis darbininkas, kerdžius'), *нóшар* š, v '*pãšaras*', *кныcaц*, *пакнícáць*, *пакнóйсаць*, *пакнэ́йсаць* v '*knìsti*, *knáisioti*', *дарынéць* v 'skrosti, mėsinėti' (plg. *darinė́ti* 't. p.'), *лёўкі* š 'kiaulių kaklo liaukų uždegimas, *liáukos*', *скрядзí* v 'gabalas gyvulio mėsos, sugadintos skerdžiant' (plg. *skerdžiaĩ* 'skerdiniai, skerdimui skirti gyvuliai'), *сквярстýля*, *сквярстýнне*, *сквярсты́*, *сквярстá* v 'vaišės papjovus kiaulę' (plg. *skerstùvės*), *вя́дзяр* v '*vė̃daras*', *дзя́шары* š '*dešrà*, dial. *dešerà*', *карóль* p 'kumpio dalis, už kurios jis pakabinamas' (plg. *karulỹs* 'kas karo').

Žvejyba: *вiдзяя́*, *вiдзяя́* v 'toks tinklas, *vedėjà*', *тры́брат* š 'tinklas, *trìbradis*', *ганта* š, p 'trijų sluoksnių tinklas, *gántas*', *гантавáць* š 'žvejoti tuo tinklu', *гéгні*, *гéглі* š, v 'toks žvejybos įtaisas; *gẽgnė*; kreklas', *íвалка* v 'venterio gerklė' (plg. *įvil̃kti*, *valkà* 'vilkimas'), *cóм*-

цік p 'graibštas žuvims gaudyti' (plg. *sámtis*, *samtẽlis*), *гра́ўжык* v 'gráužas, graužà, graužavirba, tokia žuvis' (plg. *graužìkas* 'kas graužia').

Kiti žmonių užsiėmimai, pramogos: *балту́шнік* v 'kailiadirbys (seniau 'baltų kailių dirbėjas'), *baltùšninkas*, dial. *baltùšnykas* (plg. *baltušis* 'baltaodis')', *му́рнік* š '*mū́rininkas*, dial. *mū́r(i)nykas*', *пячку́р* š, v 'krosnininkas, krosnių statytojas' (užfiksuotas net anapus Minsko, gali būti iš senesnių laikų; plg. *pečkur̃ys*), *скердзь* v '*sker̃džius*', *пакуненéць* v 'imti medų, *kopinė́ti*', *марва́*, *мерва́* v, p 'vaško atliekos, išspaudos' (plg. *marvà*, *merva* 'visokių dalykų kratinys, maišatis'), *буртаўшчік* v '*bùrtininkas*, kas *bùria*', *буртава́ць* š, p '*bùrti* kortomis', *алалóўнік*, *валóўнік* š 'pakiemiais vaikščiojantis per velykas, *laláuninkas*, dial. *laláunykas*', *перагі́* p 'jaunosios svečių apsilankymas pas jaunikį, apžiūros' (plg. *regė́ti*; yra ir vertinys *перагля́дзіны* v 't. p.'), *грэ́(й)цпóлька* š, p 'spartaus tempo polka (šokis), *greĩtpolkė*'.

Augmenija: *жылвíць*, *жылвíца*, *жулвíца*, *жульíца* š, v 'gluosnis, *žilvìtis*', *пуцíна*, *пучíна* v, p '*pùtinas*', *гу́дакарклі* v 'tokia gluosnio rūšis, *gùdakarklis*', *дзéмядзь* š '*diẽmedis*', *гражастае дрэва* v 'medis su šerdimi ne centre' (plg. *graižùs* 'kreivas, vingiuotas'), *апла́ва* v, p 'rąstas aplink sielį pakraščiu, *ãpplava*', *кíрна* p 'stora šaka; dvišakė šaknis', *кірна́ты* p 'šakotas, su išsiskėtusiomis šaknimis, dantis su dviguba šaknimi; kreivakojis' (plg. *kìrna* 'vandens išplauta medžio ar krūmo šaknis upės krante'), *слóксня*, *слóкшня*, *слóкшына* v, p 'gluosnio karnos, luobas' (plg. *slúoksnas*, *slúoksna* 'karna, luobas'), *жылгу́ць*, *жэлгу́ць*, *жылбу́ць* v 'gluosnio, žilvičio vytelė' (plg. *žilgùtis* 'gluosnio atmaina'), *жага́ры* v, p 'žabai, *žagaraĩ*', *скуё́тнік* p 'pušies ir eglės spygliai' (plg. *skujà*, *skujótas*), *папу́жа* v 'lapų pluoštas, ryšulys, *papūžà*', *па́парць*, *па́парть*, *па́пруть*, *па́пароць* š '*papar̃tis*', *асю́клі*, *асё́кля*, *асё́клі* v '*asiū̃kliai*', *барздзю́к* v 'asiūklis' (plg. *barzdžiùkas* 't. p.'), *баршку́ль*, pl. *баршкулí* v 'varpelis, žvangutis (toks augalas), *barškùlis*', *лукшт* š, v 'vandens lelija, *lùkštas*' (plg. *лукшчы́ць* v<*lukšténti*), *пумпу́рына* š 'puriena' (plg. *pumpurýnas* 't. p.), *рукць* v 'tokia žolė, *rū́gtis*', *лагéсь* š, *лага́сь* v 'tokia žolė, *legẽsis*, dial. *lagẽsis*', *дзівалю́к* v 'toks žolynas, *dievuliùkas*', *жыбу́лька* v, p 'tokia dygiuota žolė, *žibulỹs*', *смíл(ь)га* š, v '*smìlga*', *раму́нкі* š '*ramunė̃lė*', *стамбы́* v 'žolės kotai, stiebai' (plg. *stámbas* 't. p.'), *сцíмбір* š, *сцíмбур* v, p 'augalo stiebas be lapų, *stim̃biras*, *stimburỹs*', *су́валка* v, p 'piktžolė, sutraukianti augalus į krūvą' (lie. *sų́valka*, dial. *sų́valka* 'suvilkta, sutraukta į krūvą'), *семéня*, *сéмянё* v 'linų sėklos, *sė̃menys*', *раўдóнік* v, p 'raudonviršis, toks grybas, *raudonìkis*', *мішкíнь*, *мяшкíнь* v 'raudonviršis' (lie.

miškìnis 'lepšė'), *лапшýк* p '*lepšiùkas*', *кубездáль*, *кубяздзéль*, *кубíздзель* v 'pumpotaukšlis, *kùbezdalis*, toks dūmus leidžiantis grybas'.

Gyvūnija: *кацюк* v '*kačiùkas*', *дрэжын* v 'drìežas, dial. *drìežinas*', *вáганас* v '*vãnagas*' (su metateze), *пíмпа* v '*pémpė*, dial. *pímpė*', *нівíка* v 'pempė, dial. *pyvìkė*', *аўдýт* š 'kukutis, toks paukštis' (plg. *audoti* 'dainuoti', *al̃doti* 'rėkauti'), *мурклíс* v 'drėgnoje žemėje gyvenantis vabzdys, kurklys, *turklỹs*', *грамбýль* v 'karkvabalis, *grambuolỹs*', *бужýк*, *бужáк*, *бужýль* v 'vabalas, *bužỹs*', *барбýха* v 'boružė, *barbùtė*, dievo karvytė', *шыршýль*, *шýршалы* v 'širšės, dial. *širšùlė*, *šùršalės*', *áмал* v '*ãmalas*', *глíнда* v '*glìnda*'.

Žmogaus ir gyvūnų kūno dalys: *інкстукí* v 'inkstai, *inkstùkai*', *якны* v 'kepenys, *jẽknos*, dial. *jãknos*', *пілімó*, *пільмó* š, v 'pilvas' (plg. *pìlti*, *pylìmas*), *стумá* p '*stuomuõ*', *шнíрпшлі* v 'nosiaskylė, *šnir̃pšlės*', *ільць* v '*ìltis*', *крумплí* v 'pirštų *krumpliaĩ*', *кумшчóк*, *кумштóк* 'sauja, glėbelis' (plg. *kùmštis*), *кáрпа* v '*kárpa*', *карпáты* v 'turįs karpas', *пакóрпацца* p 'susiraukšlėti', *крамзлá*, *крамзля́* v '*kremzlė̃*', *крамзлевáты* v 'kremzlėtas', *плáўшы* v 'pleiskanos' (plg. *plaušaĩ*, *plaũšos* – tarmėse turi ir 'pleiskanų' reikšmę), *пýсла* v, p 'žuvies *pūslė̃*', *гілóнь* v 'gyva mėsa po nagu, geluonis, *gyluonìs*'.

Pastatai, statiniai: *крэйка*, *крóйка* š, v, p 'šelmuo, stogo viršus, kraigas, dial. *kreĩkas*, *kraĩkas*', *аслá* v '*aslà*', *печанíк* v 'priekrosnis, vieta gulėti' (dial. *pečenỹkas*, padarytas iš slavizmo *pẽčius*), *гýлта* v, p 'patalas, lizdas, guolis, *gùltas*', *гýшта* š, v 'lizdas, *gūžtà*', *лáкты* v 'kartelė vištoms tupėti, *laktà*', *нáразгі* v, p 'vytelės pinučių tvorai, *pãraizgas*, pl. *paraizgaĩ*'.

Namų apyvokos ir ūkio reikmenys: *шлаі*, *шлайкі*, *шланкі* v 'nedidelės rogės, *šlãjos*, *šlajìkės*', *гáкты*, *гóкты* š, v 'priešakinė rogių dalis, *gãktos*', *бальзéні* p 'rogių skersiniai, *balžíenai*', *вяжáцiны* p 'tam tikros kartelės, tvirtinamos prie vežimo' (plg. *vežẽčios*), *сцíпіны* v 'rogių *stipinaĩ*', *брóнкт(а)*, *брýн(к)та* š, v, p 'pakinktų dalis, *brañktas*, dial. *bruñ(k)tas*', *юнк* v '*jùngas* (jaučiui)', *сувóрка* p 'pavarža, diržas aplink arklio pilvą pakinktams priveržti' (plg. *sąvara*, dial. *sų́vara* 'suveriamoji dalis, sankaba'), *ня́шы* š 'naščiai, dial. *nẽšiai*', *кíлпа* v 'spąstai, *kìlpa*', *карлýп*, *карлýпчык* v 'indas iš storo išpurtusio medžio. kuriame miltus laiko' (plg. *kárlubas* 't. p.', iš *karnà* + *lùpti*?), *келтаўē*, *келтая́*, *калтаўя́*, *калтуя́*, *калтая́* š, v, p 'spragilo kotas; spragilo buožė' (plg. *keltuvẽ* 't. p.'), *мелíніс* v 'lazdelė girnoms sukti, *milinỹs*', *слáсты* v 'prietaisas aliejui spausti, *slãstaĩ*', *лíжа* v '*lìžė*', *бруз(д)ýкель*, *бурзýкель* v 'medinė saga, *bruzdùklis*', *брызгýль(ка)* p 'medinė

saga, *brūzgùlis*, *brizgùlis*, toks pagaliukas pėdams rišti ir kt.', *жyвíкшч* v 'virvelė nytims pririšti, *žuvýkštis*', *браўнá* v 'šaukšto nugarėlė' (plg. *briaunà*), *нагаляшка* v '*pagalỹs*, *pagalė̃lis*'.

Apdaras, apavas: *кялóйша* v 'kelnių kiška, *kelaĩšė*', *дрызг*, *дрызгí*, *дрыск* v, p 'skuduras, suplyšęs drabužis, *drìzgas*, *driskà*', *лапінёк* p '*lopiniùkas*', *мáршка* v 'šilta antklodė, *márška*', *ýшмалы* š 'odinės pirštinės (vienu pirštu), *ū̃šmalai*', *мэ́(к)шты* š, v, p 'lengvas, ppr, iš milo ar siūlų padarytas apavas, *mãkštai* (: *makštìs*?), *mẽkštai*', *абвóрка* p 'šikšnelė, raištis, *apvarà*'.

Gamtos reiškiniai, fiziografiniai terminai: *міглá*, *мыглá* š, v, p 'dulksna, lynojimas' (plg. *miglà*), *блікшчýк* v 'žaibas' (plg. *blýksčioti* 'smarkiai žybčioti'), *Гражуля́ Кóлы* v 'Grįžulo Ratai' (plg. *grį̃žulas* 'vežimo rodiklis'), *шлін* v 'mėlynas molis, *šlýnas*', *кімсá* š, v 'kupstas, *kémsas*, dial. *kímsas*, *kímsa*, prasta pieva, netikusi žolė', *кроўш*, *кроўж* š 'skardis, stati pakrantė, *kriaũšas*', *краўшáсты*, *краўшы́сты*, *краўжы́сты* š 'aukštas, status', *сля́сны* š 'nuolaidus, *slė̃snas*', *люн*, *люнá*, *лю́ны́* š, v 'pelkė, bala, *liū̃nas*', *цякмó* p 'šaltiniuota pelkė, vandens telkinys' (plg. *tekmė̃*), *атвóй* v, p 'sūkurys, gelmė, *atvajùs*', *вярпятá* v 'sūkurys, verpẽtas, dial. *verpetà*, viesulas', *вáкарына*, *вакóрына* p 'didelė banga Nemune, kai vėjas pučia iš vakarų prieš srovę' (plg. *vakarìnis*), *мя́ндры* v 'nendrės, dial. *méndrės*', *маўрá* š, v '*mauraĩ*', *сутрá*, *сутры́стое* дно š 'dumblas, sumišęs su smulkiais vandens augmenimis ežero dugne' (plg. *sùtros*), *бургá* v 'skysta košė' (plg. *bur̃gė* 'prasta sriuba, buiza; klampynė' (: *burgė́ti*).

Kitų reikšmių žodžiai: *рагóйш*, *рагóйж* v 'raugintos tešlos paplotėlis' (plg. *ragaĩšis*), *цíнцель* š 'bulvinė košė, *činčiẽlius*', *чыршкулí* š 'išspirgos, *čirškuliaĩ*', *саўсéня* v 'toks valgis iš bulvių, *sausiẽnė*', *сулá* v 'beržo *sulà*', *насулóтаць* p 'prišiukšlinti', *насулóтацца* š 'išsitėplioti' (plg. *sulótis*), *смэ́ргли* p, *смурглí* v '*snargliaĩ*, *smùrgliai*', *шмэ́ргля* š, *смаргля́к* v 'nesubrendęs, jaunuolis, *snar̃glius*', *смаргля́ты*, *смэ́ргля* v '*snarglė̃tas*', *нéрамасць*, *нéрымасць*, *нéмарасць* (su metateze) v, p 'rūpestis, silpnumas, *nẽrimastis*', *гуд*, *гудáс* v 'baltarusis, *gùdas*', *нéмач* š, v, p '*nẽmačius* (: *nẽmačioti* 'geidauti nesamų dalykų', *nẽmačios* 'nebūti daiktai, niekai'), t. y. velnias, nelabasis' (pastaruoju metu užfiksuotas net Pinsko apylinkėse, taigi gali būti senas baltizmas), *унга* š 'skylutė, *angà*, dial. *ungà*', *лю́рба* v 'stora skiedra, putlus snukis' (plg. *liùrba* 'stora skiedra', *liùrbis*), *пóйсы* š 'suodžiai, *paĩšos*', *áпалы* v 'apvalus' (dial. *ãpalas* 'apvalus'), *атвёрты* š 'atidarytas, *atvértas*', *сукры́сты* š 'sukrus, garbiniuotas', *сýкравіцы* p 'garankštys' (plg.

sukrùs), *пунпуці* š 'susisukę siūlų gurgolai, gniutulai' (plg. *pamputỹs*, ryt. *pumputỹs* 't. p.'), *пратаць*, *упратаць*, *прыпратаць* v '*prãtinti*, *priprãtinti*, palenkti, nukreipti', *наюдзіць* š 'sukurstyti, *sujùdinti*, sugundyti', *насукáць* v, p '*apsùkti*, apvyti, apvynioti', *мíргáць* š, v '*mirgḗti*', *куцінЯць* v '*kùtinti*', *грóндаць*, *грóмдаць* v 'skusti, *grándyti*, *grámdyti*', *гéліць* v 'skaudėti, *gélti*', *вэ́рсаць*, *перавэ́рсаць* š 'sklaidyti iš eilės knygos puslapius' (plg. *ver̃sti*, *várstyti*), *завінýць*, *завінЯць* v 'užrišti, *apvynióti*', *вілЯць* š 'masinti, *vilióti*', *вáйдзіцца* v 'pyktis, *vaĩdytis*', *пасóўгаць* v '*pasáugoti*', *пяршчы́ць* š '*perštḗti*', *спрýндзіцца*, *спрэ́ндзіцца* p 'pasikelti, iškilti, įsitempti' (: *įsisprę́sti* 'įsitempti', *pasisprę́sti* 'pakilti'), *трупцéць* v '*trupḗti*', *с каўпом* p 'daug, *su kaupù*'.

Ypač gausi ekspresyvioji leksika. Dažnai lituanizmais nusakoma žmogaus išvaizda (a), jo charakterio ypatybės (b):

a) *грамзуль* p 'nešvarus, išsitepęs, murzius' (plg. *gramzùs* 'gilus; niūrus, slegiantis'), *кýшла*, *кýшлы́*, *кушлáты* v, p 'nevalyvas, netvarkingas; gauruotas; nevykęs, silpnas' (plg. *kùšlas* 'žlibas; prastas, menkas; gauruotas', *kušlà* 'nuskurėlis, suskis; gauruotas'), *лапéза* š 'nerangus, nevikrus, *lepḗža*', *шлýбы* š '*šlùbas*', *скýпрыцца*, *скупрóціцца* v '*susikũprinti*', *канапáты* p 'dėmėtas, *kanapḗtas*', *пужліс*, *пужлóк* v '*pūžlỹs*, t. y. storas, išpurtęs, pasipūtėlis; maža, minkšta kopūsto galva', *абэ́ржа* v 'sveika riebi moteris' (plg. *ber̃[g]žti* 'būti bergždžiam; nokti, bręsti'), *бабшчэ́* p 'didžiulė moteris, *bõbšė*', *вашанóг* š 'neūžauga' (plg. *vą̃šas* 'kablys'), *аткавéзіць лупы* p 'praskėsti lūpas, būti išsivėpusiam' (plg. *kevḗša* 'vėpla'), *абамберыць* p 'nukirpti prastai kaip avį' (plg. *bámbaras* 'kirbinė, eilė, būrys', *bam̃baras* 'storas vilnonas; nenaudėlis'), *згамжóны* p 'suglamžytas' (plg. *gamžúotis* 'glamžytis');

b) *адсціра*, *адсцірлівы* v 'užsidarėlis, paniurėlis' (plg. *ãtstiras* 'priešingas, atžagarus'), *amádyp(a)*, *amóдар* š '*atãdūras*, t. y. priešgina, užsispyrėlis', *керайшá* v 'kerėpla, nerangus žmogus, *kereišà*', *пачупáйла* p 'nespartus žmogus, *pačiupáila*', *керэ́пла*, *кярáпла*, *кірáпла* š, v 'žioplys, vėpla, *kerḗpla*', *гавэ́ла*, *гавЯла* š, v, p 'žioplokas, išsižiojėlis žmogus' (gali būti iš lie. *avẽlė*, dial. *avẽlā*), *шуплавáты* p 'apyžioplis' (plg. *žiõplas*), *грамаздá* š 'neprotingas, neišsilavinęs, tamsus žmogus' (plg. *gramõzdas* 'nevikrus žmogus, griozdas'), *даўбéль* p 'burnojimas, taikomas bukapročiui' (plg. *daũbas* 'pastumdėlis, apsileidėlis'), *балбатýн* š 'plepys, *balbatū̃nas*', *балбатáць* v, p 'plepėti, *balbatúoti*; kunkuliuoti, kliuksėti', *малнá* v 'plepys, *malnà* (: *málti*)', *трáйла* v 'plepys, *tráila*, *traĩlas*, *trailỹs*', *трайлóчыць* v 'plepėti', *блаўкíня* š 'niekatauškis; tinginys' (plg. *bliáuka*, *bliáukininkas* 'niekatauškis; nepraustaburnis,

blevyzgotojas'), *блаўкíняць* š 'niekus taukšti, plepėti', *байсялíць* p 'niekus kalbėti' (plg. *báisioti, baĩsinti* 'bauginti'), *зýрза, зурзлíвы* š, v 'niurzga, bambeklis, *zùrza, zurzlỹs*', *зурзéць* š, v 'niurzgėti, bambėti, *zùrzẽti, zuřzti*', *бумчэ́ць* v 'tyliai ir neaiškiai kalbėti, *bumsẽti, bùmčioti*', *кýйла* v 'kas įkyrus, žvyglys' (plg. *kùila* – senas slavizmas, kurį baltarusiai atgal gavo), *куйлíць* v 'įkyrėti, zirzti' (plg. *kuĩlinti*), *мурмéль* v 'nekalbus žmogus' (plg. *murmẽti*), *мармýза* v 'tylus, nekalbus žmogus' (plg. *marmūzà* 'burna; nenaudėlis', *marmùzyti* 'niekus taukšti' (:lie. *marmẽti* 'burbėti'), *клаўсá* š 'melagis' (plg. *klausýtis* slapta ko nors), *праманíць, праманýць* v 'susigalvoti, *pramanýti*', *нявáла* v 'tinginys, *nẽvalà*', *павíдны* p '*pavydùs*', *гіжýшчы, гіжлíвы* p 'piktas, suirzęs', *гіжáць* p 'būti neramiam' (plg. *gìžti, gižlùs* 'neramus, nervingas'), *змíзганы* v sutrikęs, sumišęs' (plg. *su-mìzgęs* 't. p.'), *падгéрысты* 'mėgstąs išgerti, *pãgeriantis*', *падзíлба* v 'kas slapta kandžiojasi' (plg. *padìlba* 'kas vaikšto akis padilbęs, daro ką nors slaptai'), *шаўнíок* v '*šaunùs* vyras', *клóўсічка* v 'moteris, kuri dažnai vartoja žodį *послухай*, t. y. *klausýk*', *швэ́пла, швэ́пля* v 'kas netvarkingas' (plg. lie. *švẽplas*).

Daug šiaip įvairių ekspresyvios reikšmės veiksmažodžių, pvz.: *кíрзаць* p 'lėtai eiti, *kiřzinti*', *снáўдацца* v 'eiti vos kilnojant kojas, lyg miegant' (plg. *snáusti, snaũdaliuoti*), *крáтацца* š, v 'lėtai judėti, dardėti, *kratýtis*', *крýтаць* š, v 'judėti, skubėti, *krutẽti*', *кóрстацца* p 'siausti, išdykauti' (plg. *kárstytis*), *варазгíняць* š 'linguoti, *varaizgýti*', *важынíацца, вазíняцца* š, v '*važinẽtis*', *кáркаць* š '*kařkti* (vištoms)', *княўкаць* v '*kniaũkti* (katei)', *тарлíяцца* p '*terliótis*', *з'ю́дзіць* p 'šmeižti, dergti, *júodinti*', *гэ́бнуць* p 'mirti' (plg. *geĩbti*), *згóйшыць, згэ́йшыць* p 'pagadinti' (plg. *gaišìnti* 'gadinti'), *кампавáцца* v 'gyventi, laikytis' (plg. *kam̃pas* 'vieta prisiglausti, pastogė', *kam̃pininkas*), *міргацéць* v '*mirgẽti*', *мíнтаць* v 'vaikščioti, *mìnti*', *скрабáцца* v, *скрабатáцца* š, p '*skrebẽti*', *сужджэ́ць, сушчэ́ць* v 'šnarėti, *šiugždẽti*'. Dar plg. interj. *гíві гíві* š 'pempės šauksmas *gývi gývi*'.

Neretai pasitaiko hibridų – žodžių su akivaizdžiais lietuviškais ir ne mažiau aiškiais slaviškais elementais, pvz., *зацíнглівы* p 'rambus' (*-цінг-*: lie. *tingùs*, dial. *cingùs*), *расплікнýцца* v 'atsisegti sagai, atsilapoti' (plg. *plik-inẽ-ti*), *крóпелькі* š 'kruopelės, krislai' (*kruõpos* – slavizmas, lie. *-el-*, sl. *-k-*), *спадíлбá* p, *спадылбá* š 'skersomis, žvairomis, *iš padilbų̃*' (sl. *с-* 'iš'). Pasitaiko baltarusiškų žodžių, perdirbtų pagal lietuvišką modelį, pvz., *бáлас* p 'balsas' (iš *гóлас* dėl lie. *bal̃sas*), *марматýн* p 'murmeklis, bambeklis' (iš *мармытýн* dėl lie. *marmatúoti* 'greitai kalbėti, murmėti') ir pan. Yra semantinių vertinių, morfologinių kal-

kių, pvz., *бóжы пóяс* š 'vaivorykštė' (plg. dial. *diẽvo júosta*), *абмагáць* p 'nugalėti' (plg. *ap-galė̃ti*) ir kt. Įtaką galima įžiūrėti net gramatinėje sistemoje, pvz. (v), šalia skaitvardžio formų *дзвéсця* (iš *двéсця* dėl lie. dial. *dzvì* < *dvì*) '200' ... *дзéвяцьсóт* '900' lietuvių kalbos pavyzdžiu vartoja ir sudėtines formas *дзвé сóтні*...*дзéвяць сóтняў* (plg. *dù šimtaĩ*... *devynì šimtaĩ*), šalia pasakymo *хлеб ёсць на стале* 'duona yra ant stalo' turi ir *хлеб будзé на стале* 'duona būna ant stalo' (reikšmės skirtumas tas pats, kaip tarp lietuvių pasakymų su *yrà* ir *bū̃na*). Panašių pavyzdžių daug, tik jie neištirti, nelengva juos atskirti nuo senų baltiškų kalkių, paveldėtų iš ankstesnių laikų. Dar plg. pasakymus-kalkes: *бацькі хата* 'tėvo namai', *чалавек пяруна забіты* 'žmogus perkūno užmuštas', *канцы вёскі крыж* 'gale kaimo kryžius', *чатырох малацілі лен* 'keturiese kūlė linus', *з сястры іду* 'iš sesers einu', *баліць галаву* 'skauda galvą' ir daug kitų. Giliau patyrinėjus vieną kurį pasakymą ar atskirą žodį, neretai prieinama prie netikėtų išvadų. Antai V. Urbutis prieš keletą metų įrodė (Baltistica, t. 19 (2), p. 150 tt.), kad lietuvių *žvỹras* nėra lenkų kalbos skolinys, kaip manė daugelis tyrinėtojų dar nuo A. Briuknerio (Brückner) laikų, bet senas baltų veldinys, patekęs palyginti senais laikais į baltarusių (*жвір* b. k.), lenkų (*żwir* b. k.) kalbas, net į rusų tarmes (*жвир*). Antra vertus, jis pateikė įtikinamų duomenų, rodančių, kad kai kurie paprastai lituanizmais ar baltizmais laikomi žodžiai greičiausiai yra slavų kilmės, pvz., br. *амáрыца* 'samdininko užsėtas žemės sklypas' (gal ir r. *отóр*, *атор* 'skersinė vaga'?), *дзнка* 'lentelė, ant kurios ką nors pjausto arba kuria uždengia indą', *жыгýн* 'nenuosėda, neramus žmogus', *лáпіць* 'lopyti', *лáпік*, *лáпікла* 'lopas, žemės sklypelis', *лындаць* (ir r. *лындать*) 'vengti darbo, dykinėti'. Visa tai rodo, kad čia esama labai komplikuotų kalbos reiškinių, kad praeityje buvo ir dabar tebėra labai sudėtingų kalbos kontaktų, intensyvios dvikalbystės.

Kontaktų su slavais atspindžiai kalboje

Suprantama, labai glaudūs ir seni kontaktai su rytiniais slavais ir visoks maišymasis negalėjo neturėti įtakos lietuvių kalbos raidai. Mums čia pirmiausia rūpi ankstyvosios inovacijos, užliejusios lietuvių kalbos plotą arba bent jo rytinę dalį ir esančios bendros su slavais, t. y. tokios, kurias galima būtų sieti su atitinkamais rytinių slavų kalbos reiškiniais.

Iš vokalizmo srities tokia inovacija laikytinas *ą*, *an*, *am* rytų Lietuvoje virtimas *ų*, *un*, *um*, pvz., *žų̃sis* 'žąsis', *runkà* 'ranka', *súmtis* 'samtis'. Plg. sl. *rǫka* > r. *рука* 'ranka'. Vakarų baltų kalbose ir vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje tokio virtimo nėra, nes čia su rytų slavais nekontaktuota, čia būta sąlyčio (prūsų, jotvingių, Prūsijos lietuvių) tik su vakarų slavais, išlaikiusiais nosinį *ǫ* sveiką arba tam tikrais atvejais turinčiais *ę* vietoj *ǫ*, plg. l. *ręka* 'ranka'. Suprantama, *ą*, *an*, *am* siaurėjimui fonetinė prielaida – asimiliacinė nosinio garso įtaka – glūdėjo pačioje lietuvių (kaip ir slavų) kalboje, bet jos realizacija šalia rytinių slavų, kur šis procesas vyko anksčiau, leidžia mums kalbamą *ą*, *an*, *am* pakitimą sieti su analoginiu rytų slavų fonetikos reiškiniu. Iš lietuvių kunigaikščių *Dausprango*, *Višimanto* ir *Kentenio* vardų rytietiškų formų Ipatijaus metraštyje, plg. *Довъспрункъ*, *Вишиму(н)тъ*, *Ки(н)тений*, matyti, kad rytų Lietuvoje jau XIII a. pradžioje *an*, *am* virtimas *un*, *um* (kaip ir *en*, *em* > *in*, *im*) buvo įvykęs faktas. Krikštavardžių *Antãnas* ir *Añdrius* rytų aukštaitiškos formos *Untãnas* ir *Uñdrius* rodo, kad tasai virtimas turėjo prasidėti po 988 m., kai buvo apkrikštyti rytų slavai. Taigi greičiausiai *an*, *am* (ir *en*, *em*) virto *un*, *um* (resp. *in*, *um*) XI – XII a., o nosinis balsis *ą* (resp. *ę*) atitinkamai pakito į *ų* (*į*) dar anksčiau, gal net apie IX – X a. Plg. ankstyvą *an*, *en* pakitimą latvių kalboje (apie 1200 m. jau buvo *uo*, *ie*), paveldėtą greičiausiai iš Jersikos kunigaikštystės laikų, kai latgaliai labai artimai bendravo su rytiniais slavais, net buvo šių valdomi (mokėjo Polockui duoklę).

Iš konsonantizmo reiškinių, sietinų su rytų slavais, pirmiausia nurodytina priebalsių jotacija bei palatalizacija, slavų jau anksčiau turėta. Baltų kalbose šie reiškiniai buvo vėlesni ir labiausiai palietė kalbą tų genčių, kurios buvo arčiau slavų. Plg. **sį* > *š* latvių ir prūsų kalbose. Lietuvių kalboje iš jotacijos ryškiausią paralelę su slavais sudaro **tį*, **dį* virtimas afrikatomis, įvykęs greičiausiai XIII – XIV a. ir intensyvesnis rytinėje ploto dalyje, vakaruose kiek vėlesnis ir ne toks intensyvus, plg. žemaičių afrikatų dėsnį. Priebalsių palatalizacija prieš priešakinį vokalizmą taip pat labiausiai būdinga rytų Lietuvos tarmėms ir pamažu silpsta einant iš rytų į vakarus. Ji dar vėlesnė negu jotacija. Tam tikrą jos fazę fiksuoja mūsų senieji raštai, rodantys, jog pozicijoje prieš *e* tipo vokalizmą daugelis priebalsių (išskyrus *k*, *g*, vietomis ir *š*, *ž*, *l*) XVI – XVII a. lietuvių kalbos ploto vakaruose dar tebebuvo kieti ar menkai tesuminkštėję. Iš latvių tarmių taip pat labiausiai priebalsius minkština buvusioje Latgaloje, kur sąlytis su slavais seniausias ir intensyviausias.

Kietojo priebalsio *l* veliarizacija – būdingas daugelio slavų kalbų reiškinys. Lietuvių kalboje ji intensyviausia rytuose, kur palietė ir poziciją prieš *e* tipo vokalizmą, kitur veliarizuotas *l* būna tik prieš *a* ir užpakalinius balsius (dvibalsius). Tiek priebalsių minkštinimą, tiek *l* veliarizaciją vakariniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, kaip ir latvių kalboje, galėjo sustabdyti vokiečių kalbos įtaka.

Iš morfologijos reiškinių nurodytina rytų Lietuvai būdinga supletyvinė III asmens įvardžio paradigma (*ãnas* 'jis', bet *jõ*, *jám*, *jį̃*...), tokia pat kaip slavų kalbose. Jos būta ir Prūsijos lietuvių šnektose (turima, pvz., J. Bretkūno raštuose), patyrusiose nemažą vakarų slavų (lenkų resp. mozūrų) įtaką. Greičiausiai ir lietuvių tariamoji nuosaka su formantu *-bi-* sietina su analogišku slavų dariniu su *бы* (abiem pradžią davė veiksmažodžio *būti* formos). Ypač daug sąsajų lauktume sintaksėje, tačiau ji, deja, nepakankamai ištirta ir dar sunku nustatyti, kurios sakinių konstrukcijos, labiausiai rytų Lietuvoje, gali būti susijusios su to meto slavų poveikiu.

Labiau negu kiti kalbos klodai senuosius kontaktus su slavais atspindi, žinoma, leksika. Lietuvių kalbos slavizmai yra palyginti nemažai tyrinėti. Po A. Briuknerio, K. Būgos, P. Skardžiaus, E. Frenkelio, J. Otrembskio, V. Kiparskio, N. Barauskaitės (Borowska), J. Kruopo, V. Kostelnickio, A. Sabaliausko, V. Urbučio, R. Ekerto (Eckert), I. Adomavičiūtės, J. Laučiūtės ir kitų tyrinėtojų darbų jau įmanoma susidaryti apytikrį jų vaizdą, galima atskirti senąjį slavizmų sluoksnį nuo vėlesnių skolinių.

Rytų slavai senovėje buvo pagrindiniai tarpininkai, per kuriuos lietuvių protėvius (ir kitus rytų baltus, taip pat finus) ėmė pasiekti įvairios naujovės bei su jomis susiję žodžiai. Seniausią lietuvių kalbos slavizmų sluoksnį daugiausia ir sudaro įvairių tada Lietuvoje naujų dalykų, ypač prekybos objektų, pavadinimai, taip pat krikščionybės terminai. Daugelį tų žodžių slavai patys buvo gavę iš savo kaimynų germanų (šie savo ruožtu daugiausia iš lotynų kalbos), dalį iš Bizantijos graikų. Slavų germanizmus, tada patekusius į lietuvių kalbą, ne visuomet lengva atskirti nuo tokių germanizmų, kuriuos mūsų protėviai gavo iš vakarų, per prūsų ar kitų baltų genčių tarpininkavimą, todėl kai kurie toliau nurodomi šios rūšies skoliniai, geriau ištyrus, gali pasirodyti esą be slavų tarpininkavimo gauti baltų germanizmai. Šiaip ar taip, reikia pabrėžti, kad priešingai negu slavų kalbų lituanizmai bei baltizmai, kuriuos bemaž visus sudaro baltų kilmės žodžiai, lietuvių, kaip ir kitų baltų

kalbų, senųjų slavizmų didžioji dalis – tai ne slavų, bet kitų kalbų kilmės žodžiai, tik mus pasiekę per slavus.

Kada lietuvių kalboje ėmė rastis ankstyvieji skoliniai, gauti per rytų slavus[14], nustatyti nelengva. Anksčiau kaip IX a. pradžioje jie vargu ar galėjo patekti. Apie skolinimosi laiką daugiausia sprendžiame iš skolinių fonetikos.

Labai senais, gautais dar prieš X a., reikėtų laikyti tuos rytų slavizmus, kurie neturi pleofonijos (pilnagarsio, полногласие) žymių. Tačiau visai tikrų tokios rūšies pavyzdžių kaip ir neturime. Bene patikimiausi iš jų šie:

čérpė, dial. *čer̃pė* 'toks molinis indas, jo šukė; molio plytelė stogui dengti, krosniai statyti' paprastai kildinama iš sl. **čerpъ* 'šukė' (iš čia r. *чéреп* 'kaukolė', *черепóк* 'skeveldra'; šiems žodžiams giminingas lietuvių veiksmažodis *kerpù, kir̃pti*) su galūne *-ė* vietoj *-as* greičiausiai dėl lietuviškos kilmės sinonimo *šùkė*. Atitinkamai senųjų raštų *čerpyčia* 'plyta' kildinama iš sl. **čerpica*. Tačiau pastaroji greičiausiai yra trumpinys iš *čerepyčia* (P. Skardžius). Tuo atveju ir *čerpė* gali būti vietoj senesnės **čerepē* = sl. *čerepъ*;

kar̃bas, kar̃bija 'toks krepšys, pintinė' galėtų būti iš sl. **korbъ*, **korbьja* (iš čia r. *кóроб*, *корóбка*, l. *krobia*; slavai, matyt, gavo iš germanų, o šie iš lotynų kalbos, plg. *corbis* 'krepšys, pintinė'), jeigu ne vėlesnis skolinys iš lenkų *korb* ar trumpinys iš vėlyvos rytų slavybės *karãbas, karabijà* (< *коробъ*, *коробья*);

skavardà 'keptuvė' gali būti iš sl. **skovorda* 't. p.' (iš čia r. *сковородá*), jei ne vėlesnis trumpinys iš **skavaradà* kaip ir variantai *skaradà, skauradà* ir kt. (plg. l. *skowroda*).

Kiti skoliniai, tariamai nerodantys pleofonijos žymių (pvz., *karvõjus* 'toks pyragas'); dar mažiau patikimi.

Turime kelis žodžius, kuriuos galima spėti gautus dar tebesant rytų slavų kalboje nosiniams balsiams, kurie X a. jau buvo denazalizuoti, pvz.:

lénkas (etnonimas) – paprastai kildinama iš **lęchъ* (> s. r. *ля́хъ* 'lenkas'). Manyti, kad šis žodis atėjo iš vakarų slavų (V. Kiparskis), trukdo jo ryškesnių pėdsakų ten nebuvimas;

[14] Etimologiniuose žodynuose ir šiaip lingvistinėje literatūroje jie neretai traktuojami kaip gauti iš baltarusių kalbos, bet toks traktavimas netikslus, nes skolinimosi epochoje rytų slavų (vadinamoji senoji rusų) kalba dar nebuvo suskilusi į rusų, baltarusių ir ukrainiečių kalbas.

pùndas, dial. *pundùs* 'senovinis svorio matas apie 40 svarų, pūdas; ryšulys' neretai kildinamas iš sl. **pųdъ* < *pǫdъ*, kuris savo ruožtu gautas iš sen. skandinavų *pund* (šis iš lot. *pondus* 'svoris, sunkumas'). Tačiau šis žodis į lietuvių kalbą gali būti patekęs ir be slavų tarpininkavimo iš sen. skandinavų arba (vėliau) iš Rytų Prūsijos vokiečių (*pund* 't. p.') kalbų;

unguras 'vengras' (M. Daukšos raštuose) kildinamas iš sl. **ųgъrъ* < **ǫgъrъ* (> s. r. *угринъ*). V. Kiparskis mano, kad tai gali būti vėlesnis skolinys iš lot. *Ungurus, Ungarus*, bet tai abejotina.

Žodžiai *kruõpos* ir *kuodẽlis* turi dvibalsį *uo* vietoj slavų *u* (plg. r. *крупá, кудéль*). Veikiausiai tai seni skoliniai iš rytų slavų, patekę dar prieš X a., o ne bendros kilmės žodžiai. Senu slavizmu laikytinas ir žemaičių *puõkas* (plg. r. *пух*), plg. vėlesnį aukštaičių *pū̃kas*. Daugiau senesnių skolinių su *uo* yra latvių kalboje, pvz., *duõma* 'mintis' (r. *дума*), *kàpuõsts* 'kopūstas' (*капуста*), *muõcît* 'kankinti' (*мучить*), *rùobeža* 'siena, riba' (*рубеж*) ir kt. Visi šie žodžiai rodo, kad skolinimo metu slavai vietoj *u* dar tebetarė *ō*, iš kurio vėliau išsirutuliojo lietuvių — latvių *uo*.

Visai įtikinamų skolinių su *ie* vietoj slavų *i* (plg. la. *krìevi*[16] 'rusai' iš *крив-ичи*) kaip ir nėra. Lie. *pielà* 'pjūklas' galėtų būti ir ne skolinys, bet baltų veldinys (: *peĩlis*), gavęs 'pjūklo' reikšmę dėl slavų (plg. r. *пилá*) ar germanų (vva. *vîle*) įtakos. M. Mažvydo raštų *mieras* 'taika' greičiausiai yra senas *-r-* priesagos veldinys šalia *-l-* priesagos žodžio *míelas*, plg. sl. *mirъ* 'taika' šalia *milъ* 'mielas'.

Turime kelis senus skolinius su dvibalsiu *ui* vietoj slavų *ы*, suponuojančius diftongišką *ы* tarimą rytų slavų vakarinėse tarmėse skolinimo metu:

kùila 'išvarža, trūkis' (s. lie., dial.), *kuilỹs* 'tekis' < **kыla* (r. *килá*), **kыль* — slavų kilmės žodžiai, giminingi lie. *kū́la* 'išvarža';

muĩlas < *мыло* (iš **mыdlo* : r. *мыть*);

muĩtas < *мы́то* — slavai gavo iš germanų (sva. *mûta*), o šie greičiausiai iš lotynų kalbos;

smuĩkas < **smыkъ* (r. *смычóк*) — senas slavų kilmės žodis (: r. *смы́кать* 'traukyti');

tuĩnas 'kuolas, baslys' < *tынъ* (s. r. *тынъ*) — senas slavų skolinys iš germanų, plg. s. isl. *tún* 'aptvaras, kiemas, sodyba'.

[16] Lietuvių raštuose pasitaikantis žodis *kriẽvai* 'rusai; baltarusiai' veikiausiai yra latvizmas.

Žodžių, gautų dar rytų slavams tebeturint redukuotus garsus *ъ*, *ь* (jerus), taigi į lietuvių kalbą patekusių prieš XII a. (kada *ъ*, *ь* išnyko), turime gana daug, pvz.:

a) Su *u* vietoj slavų *ъ*:

bulvõnas 'stabas; baidyklė; žioplys' (dial.) iš *бълва́нь*. Plg. *balvõnas* iš (vėlesnio?) varianto *болва́нъ*. Slavai šį žodį greičiausiai gavo iš tiurkų kalbų;

kùbilas < *къбьлъ* (dab. r. *кобел*) – slavai gavo iš germanų (plg. vva. *kübel*), o šie iš viduramžių lot. *cupellum*;

kùmetis < *кълметь* (r. *кметь*) 'karžygys; kaimietis' – slavai gavo per tarpininkus veikiausiai iš lot. *comes*, gen. sg. *comitis* 'palydovas, draugas' (taigi šio žodžio specifinė 'dvaro valstiečio, sklypininko' reikšmė atsirado jau lietuvių kalboje);

kùrtas 'labai greitas medžioklinis šuo' < *хъртъ* (r. *хорт*) – šio žodžio kilmė slavų kalbose neaiški;

pul̃kas<*пълкъ* (r. *полк*) iš germanų **fulkaz*, plg. sva. *folk*, s. an. *folc* 'kariuomenė, dalinys';

tùlkas 'vertėjas' (s. lie., dial.)<*тълкъ* (r. *толк*) – slavų kilmės žodis, plg. r. *толкова́ть*.

b) Su *i* vietoj slavų *ь*:

ãsilas<*осьлъ* (r. *осёл*) – slavai gavo iš gotų (*asilus*), o šie – iš lotynų kalbos (*asinus*);

bìrkavas 'svorio matas 10 pūdų' (s. lie., dial.)< **bьrkovъ(skъ pǫdъ)* 'Birkos (pūdas)' (iš čia r. *бе́рковец*). Birkos miestas, s. šved. *Biærkö* anuomet buvo svarbus prekybos centras Švedijoje;

cìrkva 'pravoslavų šventnamis, cerkvė' (dial.)<*цьркы*, gen. sg. *цьркъве* (r. *це́рковь*) – slavai galbūt gavo iš germanų (plg. sva. *chirihha*), o šie – iš graikų (κυρικόν);

kãtilas<*котьлъ* (r. *котёл*) – slavai gavo iš germanų (got. *katilus*, *katils*), o šie – iš lotynų (*catīnus*);

krìkštas 'krikštijimo apeigos', dial. ir 'kryžius', *krìkštyti*, *krikščiónis* su įspraustiniu *-k-* iš *крьсть* 'kryžius', *крьстити*, *крьстьян(инъ)*. Šiuos žodžius rytų slavai gavo iš bažnytinės slavų kalbos (plg. r. *крест*, *крестить*, *крестья́нин* ne su *ё*), į kurią pateko per germanų tarpininkavimą iš lotynų kalbos (*Chrīstus* 'Kristus'), o į ją – iš graikų (Χρῑστός);

pipìras<*пьпьрь* (r. *пе́рец*) – greičiausiai slavai per germanus gavo iš lotynų (*piper*), kurie per graikus (πέπερι) – iš rytų kraštų, plg. s. ind. *pippalī*;

Póvilas < *Павьлъ* (r. *Павел*), asmenvardis, slavų gautas per Bizantijos graikus (Παῦλος) iš lotynų kalbos (*Paulus*);

ridìkas < **rьdьkъ* (r. *рéдька*) – per germanus (plg. vvž. *redik*) slavai gavo iš lotynų kalbos (*rādīcem*);

stìklas < *стькло* (r. *стеклó*) – slavai gavo iš germanų (got. *stikls* 'taurė');

šil̃kas < *шьлкъ* (r. *шёлк*) – slavai per germanus (s. skandinavų *silki*) gavo iš lotynų kalbos (*sēricus* 'šilkinis' nuo *Sēres* < gr. Σῆρες 'Kinija').

Visi čia aptarti žodžiai į lietuvių kalbą turėjo patekti dar iki XII a. Senajam skolinių sluoksniui reikėtų priskirti ir tuos su krikščionybe susijusius žodžius, kurie į lietuvių kalbą pateko iš rytinių slavų (ne lenkų!) dar prieš oficialų Lietuvos krikštą (1387 m.), pvz.:

ángelas < *ангелъ* – slavai gavo iš graikų (ἄγγελος);

bažnýčia < *божница* 'pagonių šventykla' (: slavų *bogъ* 'dievas' gali būti iranizmas) – greičiausiai šis žodis gautas dar slavams tebesant pagoniais;

blovieščius 'Marijos apreiškimo šventė kovo 25 d.' < *благовѣщие*, *благовѣсть* – slavų vertinys (kalkė) iš graikų εὐαγγελισμός;

gavėnià 'pasninkas prieš velykas' < *говѣние* (slavų kilmės žodis). Lie. *ė* vietoj *ie* (plg. *diẽdas* < *дѣдъ*) dėl priesagos *-ėti*, plg. *gavė́ti* 'pasninkauti per gavėnią' < *говѣти*;

kalėdà 'bažnyčios tarnams, apie kalėdas apsilankantiems, duodama duoklė', plg. *kalė̃dos* 'Kristaus gimimo šventė' < *колядá* – slavai per tarpininkus gavo iš lotynų kalbos (*calendae*);

kodỹlas 'kvepianti derva, vartojama bažnyčiose smilkalams' < *кадило* (slavų kilmės žodis);

nedė́lia 'sekmadienis' < *недѣля* (lie. *ė* vietoj *ie* greičiausiai dėl *dė́ti* įtakos) – slavų semantinis skolinys iš lot. *diēs feriāta* ('savaitės' reikšmę vėliau gavo dėl dvejopos gr. σάββατα reikšmės). Iš rytų slavų į lietuvių kalbą pateko ir kiti savaitės dienų pavadinimai, išlikę sen. raštuose ir tarmėse: *paldiẽnykas*, *padiẽlnykas* 'pirmadienis' iš **panedielnykas* < *понедѣльникъ* (slavų forma semantiškai gal kiek susijusi su lot. *feria secunda*), *utárnykas* 'antradienis' < *уторникъ* < **въторникъ* (plg. r. *втóрник*), *seredà* 'trečiadienis' < *середá* (kalkė iš sva. *mittawēcha* ar lot. *media hebdomas*), *četver̃gas* 'ketvirtadienis' < *четвéргъ* (plg. r. *чéтверо*; dėl priesagos plg. lie. *ketvérgis*), *pė̃tnyčia* 'penktadienis' < *пя́тница* (plg. r. *пятый день*), *subatà* 'šeštadienis' < *субóта* (iš gr. dial. *σαμβατον, pl. -α < σάββατα, kuri iš aramėjų *šabbətā* arba hebrajų *šabbāt*);

velýkos < *великъ (день)* – slavų semantinis skolinys iš graikų μεγάλη ἡμέρα 'didžioji diena'.

Čia priskirtini ir kai kurie kiti žodžiai, ypač žymintys tada naujas realijas, prekybos objektus ir kt. Tokiais laikytini, pvz.:

bū̃gnas < *бýбенъ* (su *bn* > *gn* kaip savame žodyje *dùgnas* < **dùbnas* : *dùbti*), plg. variantą (taip pat skolinį) *bū̃bnas*;

gadýnė iš *gadyna* (sen. raštuose) < *годúна* – slavų kilmės žodis (: r. *год*);

grõmata < *грáмота* – slavai gavo iš graikų (γράμματα);

kapà '60 vienetų' < *копá* – slavų kilmės žodis (: lie. *kãpas*, *kõpos* ir kt.);

karãlius < *корóль* – slavai gavo iš germanų, plg. sva. *Karal*, *Karl* – Karolio Didžiojo (742–814 m.) vardas;

knygà < *кнúга* – slavai šį žodį greičiausiai gavo iš rytų (Kinijos ar Mesopotamijos?) per tiurkų kalbas;

liū̃tas < *лютъ (звѣрь)*. Slavų kalbose iš pradžių reiškė 'laukinį, piktą (žvėrį)'. Kilmė neaiški;

mėsà < *мя́со*. Veikiausiai savas žodis **mensā* > *męsā* (jo palaiku laikytinas žemaičių *męsà*, *meisà*) buvo perdirbtas *mėsà* dėl slavų *мя́со* įtakos;

meškà < *меш(ь)ка* 'mažas lokys' (slavų kalbose toks lokio pavadinimas, ko gero, atsirado dėl tabu);

mėtà < *мя́та* – slavai gavo iš lotynų kalbos (*mentha*), kur pateko iš graikų (μίνθη);

miẽstas < *мѣсто* – slavų kilmės žodis (: lie. *maĩstas*, *mìsti* ar *miẽtas* 'kuolas'), reikšmę 'город' gavęs iš vakarų slavų, kur ji atsirado dėl germanų įtakos (plg. vva. *stat* 'vieta' ir 'miestas');

pẽčius < *печь* – slavų kilmės žodis (: r. *печь*, lie. *kèpti*);

siū̃lyti < *сулить* (slavų kilmės žodis);

šálmas < sl. **šolmъ* – slavai gavo iš germanų (**helmaz*, plg. got. *hilms*, sva. *hẽlm*);

tykùs < *múхъ* – slavų kilmės žodis (: lie. *tiesùs*). Skolinimo senumą rodo dz. *cykùs*;

vỹnas < *вино* – slavai gavo greičiausiai per germanus (got. *wein*, sva. *wîn*) iš lotynų kalbos (*vinum*).

Vėliau, pradėjus Lietuvos valstybės kanceliarijose vartoti slavų kalbą, skolinių gerokai padaugėjo. Ilgainiui tie skoliniai sumišo su lenkų kalbos skoliniais. Visa tai bus aptarta tolesniuose šios knygos skyriuose, žr. p. 134 ir 138–140.

MATERIALINĖ IR DVASINĖ KULTŪRA

Apie senąją lietuvių, kaip ir kitų rytinių baltų genčių, materialinę bei dvasinę kultūrą duomenų turime nedaug. Šį bei tą sprendžiame iš rašytinių šaltinių, bet jie vėlyvi ir tendencingi, rašyti asmenų, kurie niekino senąją pagonišką mūsų kultūrą. Daugiau duomenų, ypač apie materialinį gyvenimą, pateikia archeologijos mokslas. Šį bei tą duoda ir lingvistika.

Lietuviai gyveno nuošaliame krašte, anuomet apaugusiame tankiomis giriomis su neįžengiamomis pelkėmis. Norėdami apsiginti nuo nekviestų atėjūnų, mūsų protėviai savo girias buvo padarę dar sunkiau pereinamomis, suversdami tam tikrus dirbtinius medžių sąvartynus. Patys naudojosi slaptais perėjimais, pelkėse bei klampynėse tam tikrais akmenimis grįstais povandeniniais keliais, žemaičių vadintais *kũlgrindomis* (*kũlis* 'akmuo' + *grindà* : *grįsti*). Girios senovės lietuvio gyvenime buvo labai svarbios. Su jomis jis buvo neatskiriamai suaugęs. Jos jį maitino ir teikė prieglobstį. Ne veltui sena patarlė sako: lietuvis į girią išjoja, o grįžta važiuotas.

Svarbiausias Lietuvos gyventojų verslas buvo žemdirbystė. Jos reikšmę, be kita ko, rodo ir Ordino kariavimo su lietuviais taktika: vokiečiai visų pirma stengdavosi sudeginti ir sunaikinti lietuvių pasėlius, sukauptas javų bei grūdų atsargas (kurios, kronikininkų teigimu, būdavusios labai didelės), ir taip pakirsti krašto ekonomiką. Žemdirbystės kultūra buvo gana aukšta, pasiekta daugiausia pačių lietuvių, tik vėlesniais laikais šis bei tas buvo gauta iš kitų. Tai rodo baltiškos kilmės senieji žemės dirbimo terminai. Ariamoji žemdirbystė buvo nuėjusi ilgą raidą nuo *lýdiminės* (*lýdimas* 'dirbamas laukas iškirsto miško vietoje' : *lýdyti* 'skinti mišką dirvai') iki miško *dirvóninės* bei *pū́dyminės* (*dirvónas* 'nedirbama sužėlusi dirva', *pū́dymas* 'paliktas neapsėtas, besiilsintis dirbamas laukas'). Senoji dvilaukė žemės dirbimo sistema (paeiliui vienas sklypas – pūdymas, kitas dirbamas) apie II tūkstantmečio pradžią pamažu virto trilauke, kurioje kaitaliojosi pūdymas, žiemkenčiai ir vasarojus. Svarbiausias žemės dirbimo įrankis senovėje buvo medinis *árklas* (: *árti*), vėliau sustiprintas geležiniu *noragù* (slavų kilmės žodis). Juo tik plėšė žemę, bet jos nevertė, todėl tekdavo sklypą purenti kryžmai. Šalia arklo anksti įsigalėjo *žãgrė* (: *žãgas*, *žãgaras*), kuri jau vertė velėną. Imta vartoti dvidantę žagrę, traukiamą jaučių poros. Suartą žemę išlygindavo *akė̃čiomis* (: *akìs*), kurias senaisiais laikais atstojo šakotas medžio gabalas, vėliau buvo daromas specia-

lus medinis įtaisas, primenąs dabartines mūsų akėčias. Žagrės ir akėčios buvo svarbiausi žemdirbio įrankiai. Pažymėtina, kad vokiečiai nuo jų imdavo iš gyventojų duoklę.

Derliui nuimti vartotas geležinis *pjáutuvas* (: *pjáuti*). Apie I ir II tūkst. sandūrą atsirado *dal̃giai* (: *dil̃gti* 'smelkti', *dilgùs* 'aštrus'?), kuriais iš pradžių tik šienauta, ilgainiui jie ėmė keisti pjautuvus. Grūdai buvo malami sukamomis *gìrnomis* (senas baltų veldinys, giminingas s. sl. *жрънꙑ*), įsigalėjusiomis vietoj ankstesnių trinamųjų.

Sėjo iš senų laikų paveldėtus javus: *miežiùs*, *rugiùs*, *ãvižas* (seni baltiški žodžiai), *kviečiùs* (ne visai aišku, baltų veldinys ar gautas iš šiaurės germanų), *sóras* (gali būti finizmas), taip pat *žìrnius*, *pupàs* (savi žodžiai). Kultivuoti ir pluoštiniai augalai: *linaĩ* (senas baltų žodis, giminingas s. sl. *льнъ*), *kanãpės* (pavadinimą baltai galėjo gauti per slavus). Vėliau atsirado *l̨ę̃šiai* (senas indoeuropiečių kalbose įvairuojantis žodis, kurio kilmė neaiški), *grìkiai* (lietuviai gavo per rytų slavus, plg. s. r. *грькъ* 'graikas', taigi 'graikų augalas'), *vìkiai* (gauta per vokiečius, plg. *Wicke* < lot. *vicia*). II tūkst. pradžioje jau auginti beveik visi dabartiniai varpiniai ir ankštiniai javai. Tarp jų vyravo ir vis labiau įsigalėjo žiemkenčiai rugiai. Iš archeologų randamų IX–XI a. kultūriniuose sluoksniuose grūdų rugiai sudaro apie 60%, o XII–XIII a. sluoksniuose – net iki 98%. Grūdus laikydavo *maišuosè* (rasta jų liekanų), dideliuose moliniuose *púoduose* (aptikta prie šukių prilipusių grūdų) ir tam tikruose mediniuose *iñduose* (yra suanglėjusių likučių; visi šie žodžiai – seni veldiniai). Iš rugių grūdų kepdavo *dúoną* (žodis – senas veldinys; rasta suaižėjusių duonos kepalo gabalėlių), kuri sudarė ano meto lietuvio maisto dalį.

Atskira žemdirbystės sritis buvo daržininkystė, kurios reikšmė tolydžio vis didėjo. *Daržų̃* (senas baltų kilmės žodis) žemė nuo seno buvo dirbama *kapliaĩs* (: *kapóti*), vėliau tam reikalui imta naudoti medinius kastuvus (*lopetà* – senas baltų veldinys, giminingas sl. *lopata*) su geležiniu apkaustu apačioje, kartais ir šonuose. Iš šakniavaisių daugiausia buvo auginama *rópių* (senas indoeuropiečių kalbose įvairuojantis žodis, kilmė neaiški), kurios atstojo ir dabartines bulves (tada jų dar nebuvo). Vėlesnėje epochoje jau sėta *aguõnų* (pavadinimo kilmė neaiški, gali būti germanizmas), piliakalniuose rasta saugomų *kmỹnų* (žodis gautas per slavus) sėklų, *apynių̃* (lietuvių kilmės žodis) spurgų ir kt. Būta įvairiapusiško bendradarbiavimo su kaimynais, keistasi patirtimi. Antai iš vokiečių gautą *ruñkelių* pavadinimą (plg. vok. *Runkel*) lietuviai perdavė artimesniems slavams, plg. Pskovo apylinkių terminį

žodį *рýнкель* su jo variantais *рýнкуль* (= lie. dial. *ruñkulis*), *рýнкиль*, *рункáль* 'runkelis, burokas'.

Šalia žemdirbystės svarbi buvo ir gyvulininkystė. Apie jos raidą sprendžiame iš piliakalniuose randamų gyvulių kaulų. Iš turimų duomenų matyti, kad daugiausia auginta galvijų (daugiau negu pusė visų iškasamų kaulų). Jų reikšmę rodo ir gausi sena terminologija, pvz., *galvìjas* (: *galvà*), *pẽkus* (greičiausiai senas veldinys, o ne germanizmas kaip neretai tvirtinama), *kéltuva* (: *kélti*), *gar̃das* (senas veldinys, giminingas r. *город*), *tvártas* (: *tvérti*), *piemuõ* (: gr. ποιμήν) ir kt. Taigi lietuviai turėjo gaminti daug mėsos ir pieno produktų. Nemažą reikšmę turėjo ir *kiaũlės* (žodžio kilmė neaiški), kurios, be mėsos, buvo pagrindinis riebalų šaltinis. Daug auginta arklių ne tik ūkio darbams, bet ir jojimui. Šio naminio gyvulio funkcijų išsiskyrimą lietuvių kalbos duomenys aiškiai atspindi: žemdirbystėje arimui naudojamą senąjį *ašvą (plg. s. lie. *ašvà* 'kumelė', dial. *ašvíenis* 'darbinis arklys' ir skr. *áśvas* 'arklys') lietuviai ėmė vadinti žodžiu *arklỹs* (: *árti*, plg. *árklas*, *artójas* ir kt.), o jojamąjį *ašvą – iš senesnių laikų paveldėtu žodžiu *žìrgas* (: *žir̃gti*, *žer̃gti*?). Kadangi žemės darbams, be arklio, buvo naudojamasi dar *jáučiais* (: *jùngti*?), tai lietuviai daugiausia arklių laikė jojimui, taigi augino labai daug žirgų. Tai rodo ne tik archeologų aptinkami ištisi „žirgų kapinynai" (žirgai neretai būdavo laidojami kartu su žuvusiu kariu), bet ir vėlesni rašytiniai šaltiniai. Antai kalavijuočių eiliuotoje kronikoje rašoma, kad 1229 m. Alsių apylinkėje vokiečiai iš lietuvių pagrobę net 2500 žirgų. Iš lietuvių liaudies dainų matyti, kad žirgas buvo didžiai gerbiamas. Senovės lietuvių kariai buvo bemaž vien raiteliai, karo taktika iš esmės paremta žirgų eiklumu.

Ãvys (žodis senas veldinys) buvo laikomos ne tiek mėsai, kiek *vìlnai* ir *káiliams* (abu pastarieji žodžiai – seni veldiniai; iškasenose rasta vilnų ir kailių liekanų). Be *šunų̃* (senas veldinys), nuo I ir II tūkst. sandūros randama ir *kačių̃* (žodžio kilmė neaiški). Iš paukščių augintos *vìštos* (jų kaulų daugiausia; žodžio kilmė neaiški), *žąsys*, *ántys* (žodžiai seni veldiniai). Iš gyvulių odų gamindavo *ãpavą* (: *aũti*), *diržùs* (: *dir̃žti* 'kietėti'), *kãmanas* (: *kamíenas* ir kt.), *kalavìjų* (: *kálti*) bei *peĩlių* (: *paĩlyti* 'mušti, pliekti') *makštìs* (: *mãkas* 'odinis maišelis, krepšelis') ir kitus dalykus.

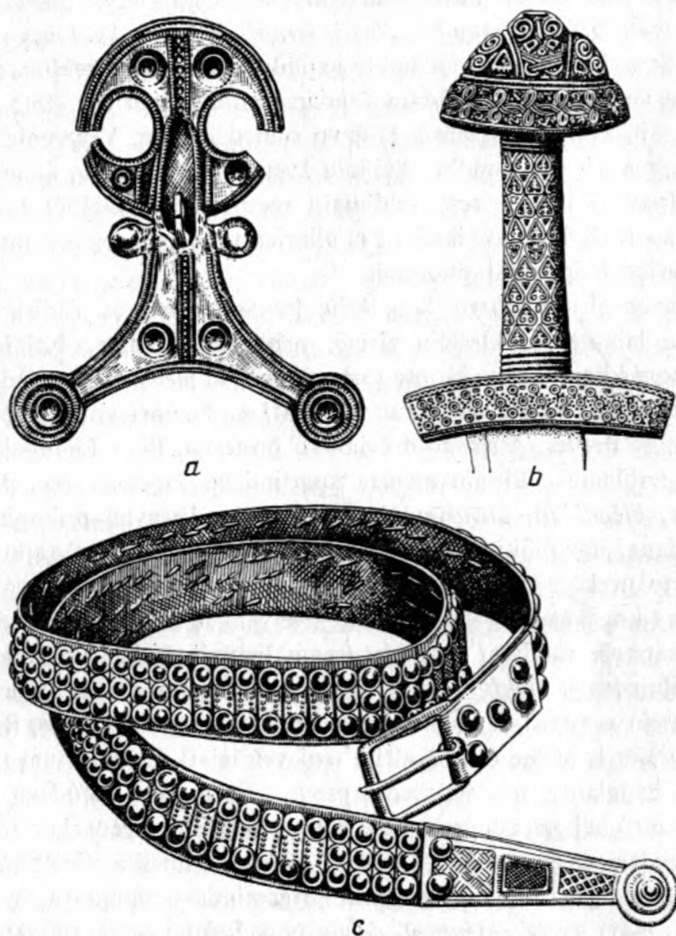
Intensyvėjant gyvulininkystei, mažėjo medžioklės vaidmuo. Iš I tūkst. pabaigos kultūriniuose sluoksniuose randamų kaulų naminiams gyvuliams priklauso apie 76%, o laukiniams apie 24%. Tasai santykis greit kito gyvulininkystės naudai: X–XIV a. kultūriniuose sluoks-

niuose laukinių gyvulių kaulai jau besudaro vos 3%. Ankstyvuoju laikotarpiu daugiausia buvo medžiojami stambieji žvėrys: *tauraĩ*, *stum̃brai*, *lokiaĩ*, *bríedžiai*, taurieji *élniai*, *šernaĩ*, *stìrnos* ir kt. (visų pavadinimai lietuvių kilmės). Medžioklė papildydavo mėsos išteklius. Kultūriniuose sluoksniuose ypač daug randame šernų ir tauriųjų elnių kaulų. Matyt, šių žvėrių daugiausia būdavo sumedžiojama. Vėlyvuoju laikotarpiu ėmė įsigalėti smulkių kailinių žvėrelių, ypač *bẽbrų*, *kiáunių*, *voverių̃* (pavadinimai – seni veldiniai), medžiojimas. Galbūt tai buvo susiję su prekybos poreikiais. Populiarios tapo pramoginės medžioklės, kurios baigdavosi puotomis.

Lietuvos giriose dūzgė daug *bìčių* (senas lietuviškas žodis). Ankstyvuoju laikotarpiu klestėjo girinė, arba medžioklinė, bitininkystė, kai žmonės kopinėdavo giriose rastas *drevès* su *medumì* (abu žodžiai – seni veldiniai). Vėliau, maždaug nuo XIII a., žmonės patys ėmė rengti medžiuose dreves. Atsirado drẽvininko profesija. Bitės Lietuvoje buvo labai gerbiamos. Bitininkavimas suartindavo žmones, plg. žodžius *bičiùlis*, *bičiuliáuti*, *bičiulỹstė* ir kt. Medaus lietuviai prikopinėdavo labai daug. Ilgainiui medus ir ypač *vãškas* (senas veldinys) tapo svarbi eksporto prekė.

Tam tikrą pagalbinį verslą sudarė žvejyba. Ją buvus gana intensyvią rodo kapuose randami *žebérklai* (senas lietuvių žodis, kilmė neaiški), piliakalniuose – *tinklų̃* (: *tìnti*) ir kitų žvejojimo prietaisų liekanos.

Klestėjo amatai. Iš balų *rūdõs* (slavų kilmės žodis) būdavo išgaunama *geležiẽs* ir *pliẽno* (abu žodžiai seni veldiniai), lydomo tam tikrose, matyt, daugiausia antžeminėse krosnyse. Formavosi *rū̃dininkų* ir *kálvių* (: *kálti*) bei *gelẽžių* profesijos, palikusios ryškius pėdsakus Lietuvos vietovardžiuose, pvz., *Rū̃d(i)ninkai*, *Kálviai*, *Kálviškė*, *Gelẽžiai*, *Gelež(i)niñkai* ir kt. Nagingi meistrai prigamindavo daug įvairių darbo įrankių, pvz., *peĩlių*, *pjáutuvų*, *dal̃gių* (visi žodžiai savi), smulkių geležies gaminių, pvz., *ãdatų*, *vinių̃* (abu žodžiai savi), *ýlų* (žodis per prūsus gautas iš gotų), įvairių papuošalų ir t. t. Daug gaminta *giñklų* (: *giñti*), pvz., *kalavìjų*, kovos *peĩlių*, *kir̃vių*, *iečių*, *lankų̃* bei *strėlių̃*, *laidỹnių*, *búožių* (visi žodžiai savi), vėliau ir *šarvų̃* (savas žodis ar germanizmas?), *skỹdų* (greičiausiai germanizmas), *šalmų̃* (žodis per slavus gautas iš germanų). Metraščių duomenimis, senovės lietuvių ginklai buvę gerai pagaminti ir gražiai atrodę: „O skydas jų buvo kaip aušra, o šalmas jų – tekanti saulė“ (Livonijos eiliuotoji kronika). Tyrinėtojai konstatuoja buvus gana ištobulintą liejimo, kalimo, inkrustavimo ir kitų gamybos procesų technologiją, didelį amatininkų meistriškumą.

2 pav. Senovės lietuvių papuošalai (rekonstrukcija): *a* – sidabro plokštele dengta segė, *b* – kalavijo rankena, *c* – žalvariu papuoštas diržas, *d* – karys raitelis

Populiarūs buvo ir spalvotųjų metalų, ypač *vãrio*, *žálvario*, *sidãbro*, nuo XV a. *áukso* (visi šie žodžiai seni veldiniai) dirbiniai. Gaminti prabangos daiktai, papuošalai. Tyrinėtojai konstatuoja meistrišką tauriųjų metalų panaudojimą ornamentikai, inkrustacijai ir t. t. Profesijos diferenciacija paliko pėdsakus mūsų vietovardžiuose, pvz., *Sidãbriai*, *Sidãbriškiai*, *Var(a)kaliaĩ*, *Varkãlìškės*, *Žalvariaĩ* ir kt. (žr. 2 pav.)

Iš *giñtaro* (senas veldinys, kilmė neaiški) dirbinių labiausiai buvo paplitę *karõliai* (žodis atneštinis), kuriais puošėsi moterys, vyrai juos naudojo žirgo karčiams, diržų kutams ir kt. pagražinti. Gaminta ir įvairūs amuletai, pakabučiai, gintarinės plokštelės – natūralus gintaras buvo gludinamas, jame išgręžiama skylutė. Spėjama, kad nuo II tūkst. pradžios Lietuvoje imta gaminti ir kai kurių stiklinių dirbinių (karolėlių).

Iš odos buvo dirbamas *ãpavas*, žirgų *kãmanos, balnaĩ, diržaĩ, kalavìjų* ir smogiamųjų *peĩlių mãkštys* (visi žodžiai savi). Vėlesniuoju laikotarpiu formavosi *batsiuvių̃* (*bãtas* – per slavus greičiausiai iš Vakarų gautas žodis) profesija. Būta *puõdžių* (*púodas* – savas žodis), maždaug nuo I ir II tūkst. sandūros vartojusių žiedžiamąjį ratą. Sunkiau spręsti apie medžio ir kaulo gaminius, nes jie prastai išliko.

Verpimas ir audimas buvo moterų darbas. Tai matyti iš laidojimų: moterų įkapėse randama daug įvairių verpimo (ypač verpstelių), audimo (pvz., juostų audimo miniatiūrinių staklių), siuvimo (adatų), net linų šukavimo (šluotelių) įrankių. Visa toji terminologija – lietuviškos kilmės. Moterys pačios ruošdavo žaliavą verpalams, verpdavo, ausdavo lininius ir vilnonius audinius, apsiūdavo visą šeimyną.

Iš *sẽgių* (: *sègti*) ir kitų papuošalų padėties kape, taip pat iš audinių ir kitų medžiagų likučių sprendžiama apie *drabužiùs* (savas žodis). Manoma, kad iš seno Lietuvoje vyrai dėvėjo ilgus lininius *márškinius* (: *márška*), išleistus virš *kélnių* (: *kelỹs*) ir sujuostus siauru *diržù*, kuris dažnai būdavo labai puošnus, išgražintas žalvariu ar sidabru. Kelnės buvo sukišamos į *autùs* (: *aũti*), kuriais apvyniojamos kojos. Apavą sudarė odinės *nãginės* (: *nãgas*) arba iš karnų pintos *výžos* (: *výžti* 'pinti'), vėliau ėmė įsigalėti minkšti odiniai batai, prie kurių raiteliai nešiodavo *pentinùs* (: *péntis*, *pìnti*). Viršutinis *apsiaũstas* (: *siaũsti*) buvo medžiaginis, iš storesnio audinio, arba *kailiniaĩ* (: *káilis*), susegami segėmis. Galvą dengė veltinė, austinė arba kailinė *kepùrė* (senas baltų veldinys).

Moterų marškiniai buvo iš baltinto lininio audinio. Apsagalai (*sijõnas* – vėliau per slavus iš Vakarų gautas žodis) – iš spalvotų vilnonių arba lininių audinių. Viršutinis moterų drabužis – tam tikra *skẽpeta* (savas žodis), susegama vienu ar dviem *smeigtùkais* (: *smeĩgti*). Kojas apvyniodavo vilnonėmis juostomis ir apaudavo odiniais bateliais, be kulnų, gana smailiais galais, suvarstomais ir suveržiamais raištelių. Ištekėjusios moterys galvą dengė lininiu audiniu, kuris greičiausiai gaubė galvą panašiai kaip dabartinis nuometas. Jis buvo surišamas dešinėje smilkinio pusėje, užsmeigiamas smeigtuku ar susegamas sege. Jaunos mergaitės nešiojo medžiagines kepurėles ant palaidų plaukų ar supintų į kasas. Jos vartojo ir tam tikrus apgalvius, kurių pagrindą sudarė austinė juosta.

Prie aprangos skirtini ir papuošalai: kaklą gražino įvairių rūšių *añtkakliai*, rankas – puošnios *apýrankės* ir įvairūs *žiedaĩ*, drabužiai būdavo susegami visokiomis *sẽgėmis* ir *smeigtùkais* (visi žodžiai savi).

Be savų gaminių, buvo naudojami ir atvežtiniai. Nemažą įvežamų prekių dalį sudarė prabangos dalykai, ypač reikalingi diduomenei, pvz., *stiklìniai karõliai* (abu žodžiai gauti per slavus iš Vakarų), stiklinės apyrankės, sraigių kiauteliai (*sráigė* ir *kiáutas* – lietuvių kilmės žodžiai), šiferiniai (*šìferis* – vėlyvas skolinys iš vokiečių kalbos) verpsteliai, matyt, ir šilkiniai (*šil̃kas* gautas per slavus žodis) audiniai, *gelumbė̃* (savas žodis). Be to, buvo importuojama spalvotųjų metalų žaliava, *druskà* (savas žodis), *cùkrus*, *vỹnas* (abu žodžiai gauti per slavus), kai kurie ginklai ir kt. Iš Lietuvos buvo išvežama žvėrių kailių, medienos, dervos, potašo (pelenų), medaus, apynių, taukų, grūdų, gintaro ir kitokių dirbinių. Ypač daug buvo išvežama vaško. Tyrinėtojų nuomone, vaškas sudaręs net apie ketvirtadalį viso eksporto.

Formavosi pirklių luomas, aiškiai išsiskyręs nuo XIII–XIV a. Kapuose randamos svarstyklės su svareliais ir įvairių šalių monetos – pagrindiniai pirklių atributai. Lietuvių pirklių luomą fiksuoja ir rašytiniai šaltiniai. Antai vadinamojoje Rygos skolų knygoje 1286–1352 m. surašyti 35 skolininkai, iš asmenvardžių laikytini lietuviais, tarp jų yra, pvz., iš Kernavės. Lietuvos pirkliai buvo žinomi Gotlando saloje ir Hanzos miestuose. Dusburgietis mini kryžiuočių pagrobtą lietuvių prekinį laivą Bugo upėje. Intensyvią prekybą rodo ir lietuviškos sidabro *kãpos*. Tai pailgi, dažniausiai 10–15 cm sidabro lydiniai, kuriais atsiskaitydavo už prekes. Smulkesniems mokėjimams lydinį kapodavo į dalis. Yra pareikšta nuomonė, kad iš čia kapos pavadinimas (: *kapóti*, plg. r. *рубль* : *рубить*). Vėliau, susikūrus Lietuvos valstybei, tuos lydinius imta antspauduoti ir iš jų išsirutuliojo *monètos* (svetimas žodis). Lietuviškos sidabrinės kapos turėjo plačią apyvartą. Tai rodo kad ir Sofijos metraštyje minimas faktas, jog 1398 m. totoriai, pasiekę Kijevą, paėmę iš jo duoklę 3000 kapų (rublių) „Lietuvos sidabru".

Plačiai prekiauta tiek su Rytais, tiek su Vakarais. Prekyba su Rytais ėjo per slavų žemes. Kijevo Rusios pirkliai buvo pagrindiniai tarpininkai, per kuriuos palaikyti prekybos ryšiai su tolimais kraštais. Tai rodo Lietuvoje randamos arabų monetos. Rusios pirkliai su arabais susisiekdavo per chazarus, kurie Volgos žemupyje turėjo prekybos centrą Itilį. Kai kurios prekės Lietuvą pasiekdavo iš labai tolimų kraštų. Antai sraigių kiauteliai iš Indijos vandenyno Maldyvų ir kitų salų per Indiją, Vidurinę Aziją, tarpininkaujant arabų pirkliams, patekdavo į Volgos žiotis, o iš ten upėmis, daugiausia Dnepru ir Dauguva, pasiekdavo Lietuvą. Randama Lietuvoje ir nemaža Kijevo Rusios dirbinių, pvz., sidabrinių ir stiklinių apyrankių, žiedų, karolių, žalva-

rinių kryželio formos kabučių, įvairių (rakinamųjų) spynų, taip pat ginklų. Daugiausia tų prekių, matyt, parūpindavo Polocko, Pskovo ar Naugardo pirkliai. Pagal atvežtinius pavyzdžius kai kurie dirbiniai buvo gaminami ir Lietuvoje vietinių meistrų. Tyrinėtojai nustatė, kad slavų meistrai taip pat yra paėmę kai kurias lietuviškų dirbinių formas. Taigi vyko vaisingas bendradarbiavimas, teigiamai veikęs materialinės kultūros plėtotę.

Prekyba su Vakarais daugiausia ėjo per Baltijos jūrą ir prūsų, lenkų žemes. Buvo įvežama nemaža žalvario žaliavos, ypač iš pietinių Padunojo sričių, Vengrijos ir Austrijos. Iš Vakarų lietuviai gaudavo ir bent dalį sidabro, taip pat nemaža ginklų, iš dalies žirgo aprangos reikmenų, ir kt.

Nuo IX a. Baltijos jūroje įsiviešpatavo skandinavai. Tai vikingų epocha. Baltų žemes lankė vikingai iš Danijos ir Švedijos. Pirmieji jų pėdsakai aptinkami gana anksti, nuo VII a. vidurio ar dar seniau. Vikingai ne tik prekiavo, bet ir plėšikavo, stengėsi pavergti Baltijos pajūrio gyventojus. Daugiausia nuo jų kentėjo lietuvių giminaičiai kuršiai, žiemgaliai ir prūsai (ypač sembai). Šios baltų gentys, kaip ir finų lybiai, IX–X a. su vikingais nuolat kariavo. Tačiau joms pavyko gintis nuo vikingų sėkmingiau negu daugelio kitų Europos kraštų (pvz., Britanijos salų) gyventojams. Vikingai Pabaltijy niekur neįsigalėjo, iš visur buvo išstumti. Nežinome, ar tie antpuoliai pasiekdavo lietuvius, bent skandinavų kronikose lietuviai neminimi. Tarp lietuvių ir vikingų greičiausiai būta tik atsitiktinių ir ne tokių grėsmingų susidūrimų. Tačiau vikingai, reikia manyti, plaukiojo ir Lietuvos upėmis, ypač Nemunu, Nerimi, galbūt Nevėžiu ir kitomis. Baltijos pajūryje, kuršių ir prūsų žemėje, skandinavų pirkliai turėjo įsikūrę tam tikrų faktorijų. Jos konstatuotos Viskiautuose (dab. Višniove netoli Zelenogradsko Kaliningrado srityje) ir Gruobinioje (buv. Kurše, dab. Latvijos TSR), kur taip pat rasta vikingų kapinynų. Lietuvoje vikingų gyvenviečių pėdsakų dar neaptikta, bet jų gali būti. Prekyba su Skandinavijos kraštais vyko intensyviai. Svarbūs Skandinavijos prekybos centrai IX–X a. buvo Hedebis (Danijoje) ir Birka (Švedijoje), vėliau Sigtuna (Švedijoje) ir ypač Visbis (Gotlando saloje). Skandinavų kraštuose archeologai randa lietuviams ir kitoms baltų gentims būdingų gaminių, pvz., vytinių antkaklių, įvijinių apyrankių, pasaginių sagių ir kt. Ir Lietuvoje rasta nemaža skandinaviškų gaminių, k. a. kovos kirvių vėduokliniais ašmenimis, ietgalių, kai kurių žirgo aprangos reikmenų, segių, diržo sagčių ir kt. Glaudūs ryšiai paliko pėdsakų net kalboje. Greičiau-

siai skandinaviškos kilmės yra lietuvių žodis *gãtvė*, iš seno daugiausia pažįstamas šiaurės vakarinėje Žemaičių dalyje ir Kurše, kur būta didžiausios skandinavų įtakos. Tyrinėtojai (pirmasis K. Būga) Skandinavų kraštuose linkę ieškoti etnonimo *vókietis* ištakų. Tai vedinys iš krašto vardo *Vókia*, la. *Vãca* 'Vokietija', kuriuo iš pradžių, manoma, vadinta viena iš pietryčių Skandinavijos genčių, Jordano IV a. minimi *Vagoth*. Vėliau lietuviai, kaip ir latviai, jų vardą bus perkėlę Baltijos jūra atplaukiantiems vokiečiams. Kai kas iš skandinavų kalbos kildina ir lietuvių tarmių žodį *kliẽpas* 'kepalas' (plg. s. skand. *hleifr*), bet kiti jį veda iš slavų *chlěbъ* 'duona' (kuris savo ruožtu greičiausiai yra germanizmas), dar kiti laiko slavų *chlěbъ* ir lietuvių *kẽpalas* kontaminacijos padaru arba net stengiasi išaiškinti šio žodžio lietuvišką kilmę (mat ir germanų kalbose jis neturi patikimos etimologijos). K. Būgos nuomone, šio žodžio šaknis aptinkama mūsų pajūrio miesto Klaipėda pavadinime (dvibalsis *ai* rodytų kuršišką kilmę, plg. la. *klàips* 'kepalas'; antrasis dėmuo *-ėda* : *ésti*, taigi *Klaĩpėda* — 'duonos ėdėja'). Su skandinavų Visbio miesto pavadinimu kai kurie tyrinėtojai sieja šiaip jau neaiškios kilmės lietuvių žodžius *vaizbà* 'prekyba', *vaizbáuti* 'prekiauti', *vaizbū̃nas* 'pirklys' (gal vėlesnės kilmės?). Per slavus esame gavę skandinavų kilmės žodžius *bìrka* 'vietoj kvito išduodamas pagaliukas su tam tikrais ženklais, išrantymais' ir *bìrkavas* 'svorio matas 10 pūdų', kilusius nuo Birkos miesto pavadinimo. Bandymai įrodyti skandinavišką *Rùsnės* ir *Gar̃dino* pavadinimų kilmę (L. Bednarčukas) nelabai patikimi.

Kalbininkai ir Skandinavų krašte yra aptikę lietuvių kilmės žodžių, pvz., švedų tarmių *vâk* 'vaikas' (plg. klaipėdiškių *våks* 'vaikas') ir *mutur* 'muturas'. Taigi būta gana intensyvių ryšių[16].

Vėliau, nuo XII a. antrosios pusės, Baltijos jūros regione įsigalėjo vokiečiai. Ėmė klestėti Hanzos ir kiti vokiečių miestai, kurie pakeitė Skandinavų prekybos centrus, tapo svarbiausiais lietuvių ir Vakarų Europos prekybos tarpininkais. Įsiliepsnojus karams su kryžiuočiais, popiežius XIII a. paskelbė Lietuvai ekonominę blokadą, dėl kurios prekyba su Vakarų šalimis sumenko. Tačiau lietuviai, prisijungę rytuose

[16] Pastaruoju metu keliama hipotezė, kad vikingai (variagai) buvo net susikūrę savotišką šiaurės germanų (skandinavų)—rytinių baltų—rytinių slavų—Pabaltijo finų (gal dar tiurkų?) kalbinį mišinį, tam tikrą „tarptautinę" šio regiono kalbą, kurią vartojo plaukiodami dab. Rusijos upėmis, žr. Ureland P. S. Prehistoric Bilingualism and Pidginization as Forces of Linguistic Change. — The Journal of Indo-European Studies, 1979, t. 7 (1—2), p. 77—104.

Polocką ir kitus svarbius prekybos centrus, pajėgė sėkmingai priešintis tai blokadai, apsirūpindavo būtiniausiomis prekėmis. Vėliau į Lietuvą ėmė keltis Vakarų šalių amatininkai, teigiamai prisidėję prie vietinės materialinės kultūros plėtotės.

Ankstyvuoju laikotarpiu Lietuvoje buvo trijų rūšių gyvenviečių: pilių, prie jų prigludusių sodybų ir įsikūrusių atokiau nuo pilių. Pilys būdavo statomos kalvose, upių santakose, vingiuose, ežerų salose, pusiasaliuose ir kitose lengviau apginamose vietose. Ypač daug jų buvo piliakalniuose – tam tikrose kalvose, žmonių dirbtinai pritaikytose gynybai, taigi kažkiek „supiltose" (iš čia ir pavadinimas: *pìlti*). Svarbiausieji pilies įtvirtinimai buvo pylimai, grioviai (jie galėjo būti prileidžiami vandens), masyvios sienos su specialiais vartais, aukšti bokštai. Piliakalnio šlaitai būdavo stačiai nukasami, sustiprinami rąstais ar akmenimis taip, kad į juos būtų sunku įkopti. Pilys ankstyvuoju laikotarpiu buvo medinės, bet stipriai įrengtos. Jos iš visų ar tik iš lengviau prieinamų pusių buvo apsaugotos sudėtingomis aukštomis gynybinėmis sienomis, bent 2 m storumo, turinčiomis 2 eiles statmenų ir gulsčių rąstų su molio sluoksniu viduryje. Pilies gynėjai tam tikrais vidaus praėjimais galėjo nepastebimai staiga atsirasti bet kurioje gynybinės sienos vietoje ir iš ten smogti puolančiam priešui. Pilys buvo gerai aprūpintos įvairiais ginklais, taip pat maisto ir geriamojo vandens ištekliais. Ir taikos metu pilyse būdavo gyvenama. Tai – apylinkės ar didesnio krašto valdytojo rezidencija, jo įgulos buveinė. Iš pilies būdavo įrengiami slapti išėjimai. Puldamas tokią pilį, priešas iš pradžių turėdavo paimti jos priešpilį (būdavo net keli priešpiliai), tik po to galėjo pulti pagrindinę pilies dalį, kurios įtvirtinimai kartu su stačiais kalvos šlaitais ir pašlaičių gynybiniais įrengimais jau ankstyvuoju laikotarpiu sudarydavo daugiau negu 20 m pločio ir tiek pat aukščio gynybinę juostą. Įsiveržti į ją net ir gerai ginkluotiems riteriams būdavo sunku. Dėl to dažniausiai šie pajėgdavo sunaikinti tik silpniau įtvirtintą priešpilį, o pati pilis išlikdavo nepaimta. Ilgainiui Lietuvoje susidarė ištisa pilių sistema, ginanti svarbiausius kelius į krašto gilumą. Vėliau, iškilus vieningai Lietuvos valstybei, didieji kunigaikščiai ėmė statyti galingas mūrines pilis-tvirtoves, kurių gausios liekanos bei griuvėsiai išliko iki mūsų laikų.

Piliakalnių papėdėje kurdavosi neįtvirtintos ar mažai įtvirtintos gyvenvietės, iš kurių žmonės pavojaus metu pasitraukdavo į pilį. Tose gyvenvietėse telkėsi ir amatininkai. Čia – būsimųjų miestų užuomazga. Nuo XII–XIII a. atsirado gana stambių gyvenviečių, kurioms jau

galima taikyti miesto ar bent miestelio vardą. Šaltiniuose, rašytuose iki XVI a. vidurio, paminėta net apie pusantro šimto tokių gyvenviečių.

Buvo iš seno gyvenviečių ir toliau nuo pilių. Jos paprastai kurdavosi prie upių, dažnai pakilesnėse vietose. Užpuolus kraštą priešui, tokių gyvenviečių žmonės slėpdavosi girių tankumynuose ar bėgdavo į artimiausią pilį.

Gyvenamieji ir ūkiniai pastatai ankstyvuoju laikotarpiu buvo mediniai. Trobų sienas kartais tinkuodavo moliu. Grindų nebuvo, tik plūktinės aslos, iki XIV a. medinių grindų pasitaikydavo tik pilyse. Viduje būdavo iš akmenų sukrautos krosnys. Apie kitą inventorių sunku spręsti, nes trūksta specialių tyrinėjimų.

Nuo XIII a. stambesnėse miesto tipo gyvenvietėse ėmė rastis ir mūrinių namų. Intensyvėjant prekybai, amatams, miestai greit augo. Ypač iškilo valstybės sostinė (nuo 1323 m.) *Vìlnius* – taip pramintas nuo Vìlnios upės. XV a. Vilnius jau buvo didelis miestas su trimis pilimis, ištaigingais rūmais, puošniomis bažnyčiomis, amatininkų cechais, prekių sandėliais ir t.t.

Žymų vaidmenį senovės lietuvių visuomeniniame gyvenime vaidino karo žygiai, ypač suintensyvėję nuo XII a. antrosios pusės. Lietuviai iš seno garsėjo narsumu kovose. Greit jie tapo, galima sakyti, karių tauta. Krypti į militarizmą vertė vakaruose iškilęs mirtinas Kryžiuočių pavojus. Lietuviai įstengė ne tik apsiginti nuo vokiečių riterių, remiamų Vakarų Europos rinktinių talkininkų, bet ir rytuose sulaikyti atslenkančias totorių ordas, nublokšti jas į Rusios gilumą. Visa tai pareikalavo didelių aukų, atkaklaus ryžto, puikios karinės organizacijos bei susiklausymo.

Svarbiausias visuomenės vienetas senovės lietuvių gyvenime buvo šeima. Artimais giminystės ryšiais susijusią archainę bendruomenę ilgainiui keitė teritorinė, arba kaimų, bendruomenė. Joje ėmė įsigalėti atskiros šeimos. Iškilo stambesni žemvaldžiai. Jų turtus bei valdas didino dažni karai, kurių metu būdavo atsigabenama daug grobio, parsivaroma belaisvių – darbo jėgos žemės ūkiui, patriarchalinių vergų. Karo žygiuose išryškėdavo gabesni vadai, kurie savo valdžią išlaikydavo ir tarpkario metais. Formavosi tam tikra valdančiųjų karinė administracinė hierarchija. Karinę organizaciją lietuviai buvo labiau ištobulinę negu kitos baltų gentys. Stiprėjant valstybei, ilgainiui valdžia uzurpavo daugelį ankstesnių kaimo bendruomenės funkcijų. Buvo sukurtas sudėtingas valdymo aparatas su įvairiomis didelės valstybės

institucijomis. Iškilo privilegijuotasis sluoksnis, vis labiau tolstantis nuo liaudies masių. Valstiečiai į šioje knygoje nagrinėjamo laikotarpio pabaigą tapo visai priklausomi nuo savo ponų. Visa tai bus plačiau aptariama „Lietuvių kalbos istorijos" III tome. Tačiau pats žemdirbių gyvenimas ir toliau liko gana patriarchališkas. Daugelį sunkių darbų jie atlikdavo *talkomìs* (: *télkti*). Bendrą darbą lydėjo daina. Bendrai švęsdavo šventes su tradicinėmis vaišėmis lankoje, prie upelio arba alke. Jos būdavo pavasarį prieš arimą, vasarą apie birželio pabaigą – liepos pradžią ir rudenį nuėmus derlių. Per tas vaišes, vadinamas *sámbariais* (: *subùrti*), būdavo atliekamos tam tikros apeigos, dainuojama, žaidžiama. Tradicijos, žodinė bei choreografinė kūryba ir apskritai dvasinė kultūra turėjo būti gana aukšta. Be kita ko, tai rodo ir nepaprastai gausus mūsų laikus pasiekęs lietuvių folkloras. Juk Lietuvos TSR Mokslų Akademijos fonduose dabar saugoma vien liaudies dainų apie 400 000 vienetų! Mažam kraštui tai labai daug, dešimteriopai viršija kitų didelių šalių liaudies kūrybos fondus. Daug tų dainų paveldėta iš labai senų laikų. Tai rodo kad ir mūsų sutartinės su labai archaiška muzika ir kalba.

Įvairių šaltinių duomenimis, lietuviai iš seno buvę vaišingi žmonės. Svečius laikydavę didelėje pagarboje, juos gindavę nuo persekiotojų. Pasižymėjo dora. Tai rodo ir liaudies dainos, kuriose nėra viso to, kas nepadoru, žema. Juk ir pačioje lietuvių kalboje nėra nepadorių keiksmažodžių.

Apie senąjį lietuvių tikėjimą šiek tiek duomenų pateikia rašytiniai šaltiniai, be to, šį bei tą galime spręsti iš senosios mitologijos reliktų tautosakoje ir papročiuose. Rašytinių šaltinių duomenys gana fragmentiški ir dažnai netikslūs. Kai kurių užuominų mums rūpimu klausimu randame jau senuosiuose metraščiuose. Kiek daugiau duomenų pateikia vėlesnės vokiečių ir lenkų kronikos, ypač lotyniškai rašę XVI a. autoriai M. Strijkovskis, daugiau J. Lasickis (pastarasis rėmėsi matininko J. Laskauskio informacija). Atskirų pastabų yra ir XVI–XVII a. lietuvių autorių (M. Mažvydo, J. Bretkūno, M. Daukšos, J. Brodovskio, D. Kleino, K. Sirvydo ir kt.) knygose. Tačiau visi minėti ir neminėti rašytojai rašė tada, kai lietuvių senosios religijos bebuvo išlikę tik liekanos, kai ji buvo visai beišnykstanti. Dėl tos aplinkybės ir neigiamo pačių autorių požiūrio (jie visi pagonybę smerkė) pateikiami duomenys yra atsitiktiniai ir nekritiški.

Senosios mitologijos reliktai tautosakoje bei papročiuose dar nėra pakankamai ištirti, nors pastaruoju metu intensyviai tyrinėjami.

Apskritai apie senąjį lietuvių tikėjimą yra rašę, jį svarstę daug tyrinėtojų. Jų išvados dažnai skiriasi. Ginčijamasi ne tik dėl detalių, bet ir dėl principinių dalykų. Reikšmingi V. Manharto (Mannhardt), A. Mieżinskio, J. Karlovičiaus, A. Briuknerio, E. Gizevijaus, A. Becenbergerio, S. Stanevičiaus, L. Jucevičiaus, T. Narbuto, M. Akelaičio, J. Basanavičiaus, J. Šliūpo, E. Volterio, K. Būgos, J. Balio, P. Skardžiaus, Z. Slaviūno, V. Jaskevičiaus, V. Toporovo, V. Ivanovo, J. Jurginio, N. Vėliaus, A. Greimo, M. Gimbutienės ir kitų darbai. Iš jų visų aiškėja, kad lietuviai tebeturėjo išlaikę svarbiausius senosios baltų religijos elementus. Jie tebegarbino saulę, mėnulį, žvaigždes, griaustinį ir kitus dangaus kūnus bei reiškinius. Saugojo šventąsias girias, kuriose tikėjo dievus gyvenančius. Tos girios buvo neliečiamos, jose net nusikaltėliai galėję rasti prieglobstį. Šventais buvo laikomi kai kurie medžiai, ypač ąžuolai. Būta ir šventų upių, ežerų. Tai matyti iš jų vardų, pvz., upės *Šventóji*, *Šventója* (3 upės), *Šveñtupė*, *Šveñtùpis*, *Šventupỹs*, *Šveñtupalis* (per 20), *Šveñtė*, *Šventẽlė* (4), *Šveñtravis*, *Šveñtvandenis*, ežerai *Šveñtas* (5), *Šveñtežeris* (2), *Šventìšius* ir kt. Iš gyvių ypač buvo globojami žalčiai, kuriuos laikydavo namuose, maitindavo, juos skriausti buvo nevalia.

Senovės lietuvių dievų panteono tiksliai rekonstruoti neįmanoma. Matyt, daugelis dievų buvo iš esmės tie patys, kuriuos garbino ir kitos baltų gentys, tik lietuviškai vadinami.

Baltų **Deivas* > *Diẽvas*, panašiai kaip prūsų tradicijoje, turėjo tam tikrus epitetus, ilgainiui virtusius jo vardais. V. Toporovas tokiais laiko Volinijos metraštyje, kur kalbama apie 1252 ir 1258 m. įvykius, ir Malalos kronikos intarpe, datuojamame 1261 m., minimus lietuvių teonimus *Андай и Нънадей* (dat. sg. *первому Нънадѣеви*). Plg. prūsų Ukapirmas (Ockopirmus), t. y. 'Pirmiausias'. V. Toporovas *Андай* kildina iš baltų **An(t)-deiv-*, o *Нънадей* – iš **Nō-(an)-deiv-* (**Nu-[an]-deiv-*?), priešdėlius *an-*, *nō-* siedamas su esančiais prūsų teonimuose *An-trimps* (bet čia *an-* gali būti ir apsirikimas vietoj *au-*, juk šaltiniuose vyrauja forma *Au-trimps*!) ir *Na-trimps*. Taigi galima būtų rekonstruoti *Андай* ir *Нънадей* lietuviškas formas **Andievis* ir **Nunadievis*. Baltų dangaus dievo epitetais laikytini J. Lasickio *Auxtheias Vissagistis*, greičiausiai iškraipyta forma vietoj *Aukštėjas Visagalįsis* 'aukščiausias visagalintis' (gali būti ir vėlesnės kilmės, plg. krikščionių *Aukščiausiąjį Visagalį*), ir vėlyvuose šaltiniuose esantis *Praamžius*.

Lietuviai buvo labai išplėtoję Perkūno kultą. Tai iš baltų senovės paveldėtas griausmo, žaibų ir apskritai atmosferos reiškinių dievas,

duodantis žemei lietų ir vaisingumą. Šio dievo svarbą, be kita ko, rodo ir gausūs su jo vardu susiję Lietuvos vietovardžiai, pvz., upės *Perkū́nupis*, *Perkū́nravis*, kaimai *Perkūnaĩ*, *Perkū́niškė*, *Perkū́niškis*, kalnas *Perkū́nkalnis*, taip pat *Perkū́no klõnis*, *Perkū́no ą́žuolas*, *Perkū́no akmuõ* ir daug kitų. Šaltiniuose Perkūnas neretai traktuojamas kaip dievas, nuo kurio priklausanti žmonių buitis. Buvo jam skirtų girių, ąžuolų. Jam žmonės darydavo įžadus, aukodavo aukas, jam melsdavosi, ypač audros metu. Svarbu būdavę jo neužrūstinti. Tai buvęs didžiai rūstus, bet teisingas dievas, persekiojąs ir nutrenkiąs velnią. Jis gyvenęs puikiuose rūmuose debesyse. Kai imdavęs važinėti, pasigirsdavęs griaustinis. Sprendžiant iš tautosakos ir užuominų rašytiniuose šaltiniuose, Perkūną lietuviai vaizdavosi kaip žmogaus pavidalo milžiną, senį su ilga barzda ir rūsčiu veidu, apsivilkusį ugniniu drabužiu (raudonu apsiaustu), rankose laikantį kirvį arba kūjį, iš debesų svaidantį strėles. Lasickio pateikiami duomenys lyg ir rodytų, kad buvusi ir *Perkūno motina* ar *teta* (*Percuna tete*), kuri kasnakt praususi Saulę. Matyt, būta įvairių Perkūno epitetų, pvz., *Perkū́nas Dieváitis* – ilgainiui tiesiog *Dieváitis*, *Diẽvo Rýkštė* – greičiausiai iš šio epiteto kilo šaltinių *Diviriksas*, plg. Volinijos metraščio (XIII a.) gen. sg. *Дивирикса*, dat. sg. *Дивирикъзу* (dėl *ie* > *i* plg. *Lietuvà* > *Литва*, antrojo skiemens *i* priderintas prie pirmojo), ir kt. Tautosakoje užfiksuota daug įvairių kitų Perkūno epitetų, pvz., *Dundùlis* (: *dundė́ti*), *Barbùlis* (: *barbė́ti*), *Poškùlis* (: *poškė́ti*), *Trenktìnis* (: *treñkti*), *Varpùlis* (Lasickio *Warpulis* : *virpė́ti*, *vařpas*).

Labai populiarūs buvo su žemdirbyste, laukų ir namų ūkiu susiję dievai, bent jų kulto liekanų Lietuvoje ilgiausiai išliko:

Žemýna – žemės ir derliaus deivė, gimdytoja, maitintoja (mini M. Daukša, J. Lasickis, D. Kleinas, M. Pretorijus ir kt.). Ją garbino žemdirbiai, išėję pirmą kartą arti, sėti, pradėdami ir baigdami doroti derlių, pirmą kartą išgindami gyvulius, buvo garbinama per gimtuves, vestuves, laidotuves. Gali būti Tacito minimos dievų motinos įvaizdžio tęsinys. Vardas greičiausiai būdvardinės kilmės: **žemýna* (*deivė̃*). Plačiai vartota ir deminutyvinė vardo forma *Žemynė̃lė*.

Žemė̃patis – sodybų, trobesių, gyvulių ir apskritai ūkio saugotojas ir globėjas (mini M. Mažvydas, J. Bretkūnas, M. Strijkovskis, J. Lasickis ir kt.). Savo galia prilygęs Žemynai ir buvo garbinamas kartu su ja pradedant ir baigiant žemės ūkio darbus. Nuėmę derlių, žemdirbiai keldavo jų garbei vaišes – sámbarį. Vadintas ir *Žemininkù*.

Laũk(a)sargas – laukų saugotojas, derliaus globėjas. Plg. vietovardžius *Laũksargis, Laũksargiai.* Vadintas ir *Laũkpačiu* (Lasickis rašo *Lawkpatimo* = žemaičių dat. pl. *Laukpatims*).

Dimstipatis ar Dimstapatis (abu variantai minimi XVII a. jėzuitų šaltiniuose) – namų bei sodybos saugotojas. Plg. *dimstis* 'kiemas, sodyba; prieangis' (Bretkūno biblija, Prūsijos lietuvių žodynai, Paprūsės tautosaka), *diñstininkas* 'dvarininkas' (Vydūno raštai) – abu žodžiai gali būti prūsizmai (: *dimsóti, diñso, -ójo* 'gulėti išsitiesus, bimbsoti').

Daugiau duomenų turime dar apie šiuos dievus bei deives:

Televelis – dievas kalvis, nukalęs saulę, kuri šviečia žemei, ir pakabinęs ją danguje. V. Toporovas jį laiko Perkūno pagalbininku. Minimas XIII a. Volinijos metraštyje: dat. sg. *Телявели.* Dėl vardo kilmės ginčijamasi: vieni tyrinėtojai teonimą *Tel(e)velis* veda iš *Kalvelis* (: *kálvis*), suponuodami priebalsio *k* virtimą *t* (bet toks pasitaiko tik pietų Lietuvos šnektose ir yra gana vėlyvas reiškinys), kiti tą vardą kildina iš *Tėvelis* (šiuo atveju nelengva suprasti teonimo semantiką), V. Toporovas įžiūri jo skandinavišką kilmę (iš *þjálfi* 'Tjalvis, griaustinio dievo Toro padėjėjas').

Vėjópatis – vėtrų, vėjų dievas.

Medeina ar Medeinė – miškų deivė. Minima nuo XIII a. (Volinijos kronika; šaltiniuose rašoma ir *Meideina, Mendeina, Mindeina, Modeina*...). Vardo šaknis *med-* kaip žodžių *mẽdžias* 'miškas; medis', že. *mẽdė* 'miškas', *medžiõnė* 'medžioklė'; dėl priesagos *-ein-* plg. *buveĩnė* 'gyvenamoji vieta' ir kt.

Láima – likimo deivė, lemianti žmogui sėkmingą ar nesėkmingą gyvenimą (: *láimė*). Plg. posakį *taĩp Láima lė̃mė.*

Vė̃linas > Vélnias – senų senovėje, matyt, buvo su mirusiais susijusi dievybė, vėlių valdovas. Vardo šaknis ta pati kaip *vėlė̃s, veliónio.* Dabartinė, krikščioniška velnio reikšmė yra antrinė.

Iš kitų, šaltiniuose minimų, dievybių nurodytina:

Aušrà, Aušrìnė (Lasickis iškraipė *Ausca*) – Rytmetinės resp. Vakarinės žvaigždės (t. y. planetos Veneros) personifikacija. Plg. romėnų *Aurora.* Įsivaizduota kaip mergaitė, kurią pamilo Mėnulis. Žodis – senas baltų veldinys (: *aũšti*).

Austėja (Lasickis rašo *Austheia*) – bičių deivė. Plg. *áustyti,* 3. praet. *áustė* 'audinėti; duris darinėti, varstyti', frekventatyvas nuo *áusti* 'gaminti audeklą; šen ir ten bėgioti; nuolat varstyti, darinėti duris' (atitinka bičių veiklos įvaizdį). Šaltiniuose minima ir vyriškosios giminės

bičių dievybė *Bãbilas* (Lasickis rašo *Babilos*) ar *Bùbilas* (Strijkovskis – *Bubilos*). Plg. *bãbilas*, *bùbilas* 'storas žmogus, storulis'. Greičiausiai onomatopėjinės kilmės žodžiai, plg. *bàbaliuoti* 'niekus kalbėti, bambėti', *babãnyti* 'mušti, daužti', *bùbinti* 'bildinti, mušti, bartis ir pan.' (: *baũbti*).

Algis – ne visai aiškių funkcijų dievybė, tyrinėtojų paprastai laikoma dievų pasiuntiniu, heroldu. Mini Lasickis. Vardas gali būti susijęs su *algà*, plg. dvikamienių antroponimų bei toponimų dėmenį *alg(i)-*: *Algì-mantas*, *Alg-upỹs* ir kt.

Bangpūtỹs – vandenų, jūros dievas (plg. romėnų Neptūną). Turimas Prūsijos lietuvių mitologijoje (mini M. Pretorijus, P. Ruigys, K. Milkus, L. Rėza ir kt.).

Ežerìnis – ežerų dievybė. Lasickis mini ir žuvingą ežerą *Orthus*, kurį žemaičiai esą garbinę kaip dievybę. Vardas rekonstruotinas **Artas* ar **Artus*, plg. ež. *Artavà* prie Semeliškių, oikonimą *Artẽlės* Vadžgirio apyl. Etimologija neaiški.

Gabijà – namų židinio ugnies dievybė. Plg. *gabijà*, *gabėtà* 'ugnies vardas, šventoji namų ugnis'. Žodis sietinas su *góbti* 'gaubti, glausti, globti; grobti, imti, glemžti' (ugnis viską *susigóbia*, susiima). Dėl darybos plg. *žarijà* : *žer̃ti*. Matyt, senovės lietuviai namų židinio ugnį laikė šventa, ją labai gerbė, jai meldėsi. Nakčiai ji būdavo rūpestingai sužarstoma, pelenais apgaubiama. Senų senovėje židinys buvo gyvenamosios patalpos viduryje, apie jį sukosi visas šeimos gyvenimas. Iš čia ir kilo namų židinio ugnies kultas. Plg. Lasickio *Polengabia* – greičiausiai iškraipyta **pẽleno gabijà* ir *Matergabiae* – **móterų gabijà*. Dar plg. prūsų *Panike* 'ugnelė (deivė)', latvių *uguns māte*. Vėliau, krikščionybės įtakoje, Gabiją imta painioti su šventąja Agota (krikščioniškąja ugnies globėja), į abi pradėta melstis.

Gardūnytis (Lasickis rašo *Gardunithis*) – tik ką atsiradusių garde ėriukų gynėjas, gardų prižiūrėtojas (: *gar̃das*).

Giltinė̃ – lemties, mirties dievybė (: *gélti*, *gãlas*).

Kirnis – pagal Lasickį dievybė, globojanti vyšnias. Plg. *kirnis* 'klampynė, dumblynė' ir 'laukinė vyšnia (Prunus cerasus)', *kìrnos* 'šlapios, beveik neįeinamos krūmuotos vietos'. Galimas dalykas, būta dievybės, susijusios su dumblyne ir vyšniomis, jeigu tik Lasickis čia dievybės nėra supainiojęs su šiaip jau realija.

Kr(i)ukis – Lasickio nurodomas kiaulių dievas. Plg. *kriùkis* 'kiaulės knyslė', *kriũkti* 'rėkti (apie kiaules)', *kriuksė́ti* 'tarpais, pamažu kriūkti'. Lasickis kiaulių bei paršų dievybę vadina dar ir *Kremata*. Jei

šis vardas teisingai užrašytas, galėtų būti siejamas su *kreměti*, *kraměti*, *krámti* 'apšašti', *krãmas* 'šašas, spuogas', *krãmė* 'gyvatės, rupūžės, varlės, silkės... galva' ir kt.

Lazduonà (Lazdonà?) – lazdynų ir riešutų dievybė. Plg. upės vardą *Lazduonà* (: *lazdà* 'lazdynas').

Pagirnis – viena iš namų dievybių, kuriai aukodavę aukas (: *gìrnos*; minima jėzuitų XVII a. šaltiniuose).

Raugų Žemėpatis (Lasickis rašo *Rauguzemapati*), Raugupatis (Pretorijus rašo *Ragupatis*), Rūgutis (Strijkovskis rašo *Ruguczis*) – tai įvairiais vardais vadinama raugimo, fermentacijos dievybė, kuriai, pagal Lasickį, būdavo aukojamas pirmasis nuleistas alus ir pirmasis iškeptas duonos kepalėlis. Vėliau iš *Raug-*, *Rūg-* T. Narbutas ir kiti pasidarė *Rag(utis)*, ėmė vardą sieti nebe su *ráugu*, *rū́gti*, bet su *ragù*. Lasickis fermentacijos dievybę vadina dar ir *Dugnai*, galbūt vietoj **Dugnoja* (: *dùgnas*). Plg. *pãdugnės* 'kas ant dugno nusistoja (paliekama duonkubily, kad raugas neišnyktų)'. Bet tai gali būti ir šiaip jau su rūgimu susijusi realija, nebūtinai dievybės pavadinimas.

Valgina – Lasickio minima dievybė, naminių gyvulių, išskyrus arklius, globėja. Vardas siejamas su retai pasitaikančiu žodžiu *valgas* 'virvė gyvuliams, apinasris, antsnukis'. Plg. la. *vaÎgs* 't. p.'.

Šaltiniuose nurodoma dar nemaža įvairių kitokių dievybių, kurių vardai pateikiami stipriai iškraipyti ir nelengvai rekonstruojami, pvz.:

Alabathis – Lasickio taip rašomas pavadinimas dievybės, į kurią esą meldžiamasi rengiantis linus šukuoti.

Eraiczin, Kurwaiczin – Lasickio iškraipyti ėraičių (ėriukų, avinėlių) ir karvaičių (karvyčių, teliukų) globėjų pavadinimai.

Ezagulis (taip rašo Lasickis) – mirties dievas. Gal reikėtų skaityti *Ežiagulys*, t. y. ežioje gulintis?

Datanus – pagal Lasickį, gėrybių davėjas arba teikėjas. Vardas stipriai lotynizuotas. Gali būti į lotynų kalbą pamorfemiui išverstas lenkų *dawca* 'davėjas'. Šį lenkų žodį senuosiuose lietuvių raštuose atstoja *duotojas*. Šiaip ar taip, Dotanus greičiausiai yra atitikmuo kažkokios lietuvių dievybės ar mitologinio įvaizdžio, turėjusio šaknį *duo-* (: *dúoti*).

Gondu – kažkokia dievybė, į kurią, pagal Lasickį, kreipdavusios merginos. Lietuviška forma neaiški. Mėginama sieti su *Gandū̧* kalno prie Dievyčio ežero (dabar vadinamo *Gandrų* kalnu) pavadinimu, veiksmažodžiu *gùndyti* ir panašiais žodžiais.

Kierpiczus ir Siliniczus – dvi Lasickio nurodomos miško samanų dievybės. Galima rekonstruoti **Kerpyčius* (: *kérpė*) ir **Šilinyčius* (: *šilýnas*, plg. *šilaĩ* 'viržiai').

Ligiczus – Lasickio minima dievybė, atnešanti žmonėms santarvę ir ją saugojanti. Rekonstruotina **Lygyčius* ar **Lyginčius* (: *lýgyti*, *lýginti* 'daryti lygų, derinti su kuo nors, teisti ir pan.').

Lituwanis – Strijkovskio minima lietaus dievybė, kitų šaltinių nepatvirtinta. Lietuviška forma neaiški, pati dievybė abejotina.

Miechutele – Lasickio minima dažų dievybė. Jeigu ji iš tikrųjų buvo, vardas galėtų būti susijęs su *mẽlis* 'mėlynumas', *mẽlynas*. V. Jaskevičius rekonstruoja **Mėlių teta*.

Pergrubis ar *Perg(r)ubius*, *Pergrubrius*, *Grubrius* (rašymas šaltiniuose įvairuoja) – vienas iš žemės dievų, siejamų su gamtos atgijimu po žiemos. Jo šventė buvusi pavasarį, kai žemdirbiai jam aukodavę aukas, prašydavę auginti javus ir naikinti piktžoles. Vardo kilmė neaiški.

Pizio – Lasickio lotyniško teksto dat. sg. forma. Nom. sg. galėtų būti **Pizius*. Šiai dievybei esą jaunuomenė, ruošdamasi nuotaką lydėti pas jaunikį, aukas dėjusi. Plg. *pìzius* 'pasileidėlis, ištvirkėlis'. Pradžią galėjo duoti vulgarus, gal keiksmo, žodis.

Šaltiniuose minima ir tokių dievybių, kurių neaiškūs ne tik vardai, bet nežinomos ir tų dievybių funkcijos, pvz., Lasickio nurodomos Guboi – linkstama sieti su javų *gubà*, gal laukų ir juose esamų javų globėja, Pesseias – kai kas rekonstruoja **Piešėjas* : *piẽšti* (pagal Lasickį, ši dievybė „tarp tik ką atvesto prieauglio ir židinio slepiasi"), Salaus – linkstama rekonstruoti **Salavas* : *salà*).

Tyrinėjant mitologinius vardus, reikia būti labai atsargiam. Mat daugelio šaltinių autoriai lietuviškai nemokėjo ir todėl dievų vardus painiojo su šiaip jau žodžiais, dievais palaikydami įvairias lietuvių pagarboje laikomas ar su mitologija susijusias realijas. Ypač daug tokių „dievų" prikūrė Lasickis ir jo informatorius Laskauskis. Jie neretai dievų atliekamų ar tik tariamų funkcijų pavadinimus bus palaikę pačių dievybių pavadinimais, pvz., Budintoja (rašo *Budintaia*) 'deivė, kuri pažadina miegantį žmogų' (: *bùdinti*), Derintojas (rašo klaidingai *Derfintos* vietoj *Derrintos*) 'taikytojas', Ragaina 'viena iš girių dievybių' (gali būti pagal *Medeina* perdirbta *rãgana*). Plg. Strijkovskio Goniglis Dziewos 'ganyklų dievas'. Lasickis dievybėmis pavertė ir šluotražį (rašo *Szlotrazis*; greičiausiai nesuprato pasakojimo, kad ant šluotražių raganos į Šatriją sulekiančios), užpele-

nę (dial. *ažpelenė*, Lasickis rašo *Aspelenie*) 'namo kertę už židinio', net pašiūrę, kurioje laikomi ratai (rašo *Ratainicza* – suslavintas pavadinimas) arba kurioje stovi krosnis, t. y. žemaičių *ublãdę* (rašo *Vblanicza* – irgi suslavintas pavadinimas). Abejonę kelia dar šios Lasickio „dievybės": Atlaibos – greičiausiai tėra bendrinis žodis *atláida* 'pievos sklypas prie dirvos, ypač netoli namų; aukštesnė vieta pievoje; žardiena' (klaidingai parašyta *b* vietoj *d*); Audros – matyt, vietoj bendrinio žodžio *áudra*; Breksta – tariamai 'sutemų deivė', plg. *brė̃kšta* 'laikas prieš aušrą, priešaušris' (: *brė̃kšti* 'aušti, švisti'); Giuoitos – matyt, iškraipyta žodžio *gyvãtė* daugiskaitos forma, supainiota su lietuvių garbinamais žalčiais; Priparscis – esą dievybė, auginanti žindomus paršiukus, plg. že. *prýparšis* 'prastesnis, paskutinis kiaulės atvestas paršiukas'; Srutis – viena iš dažų dievybių (: *srùtos*, *pasrū́ti*), gali būti *sruvãžolės* 'kraujažolės' pavadinimo variantas. Net kai kuriuos vietovardžius ir asmenvardžius Lasickis palaikė dievų vardais, pvz., Birzulis – ež. *Bìržulis* prie Varnių; Dvvargonth – tyrinėtojai linkę tapatinti su upės vardu *Tvarkañtė*, kairiuoju Dubysos intaku, šalia kurio XVI a. būta miestelio, dokumentuose vadinamo *Tverkoncy*; Rekicziovum – taisytina į **Rekucziovium* ir laikytina sulenkintu ir sulotynintu moteriškosios giminės asmenvardžiu *Rekuciówna* nuo *Rekuć* < lie. *Rėkùtis* (iš Rėkučių giminės buvo kilęs Lasickio laikų Žemaičių seniūnas Kęsgaila Šemeta); Simonaitem (acc. sg.) – krikštavardinės kilmės (!) tėvavardis; Siriczus – *Sir-* šaknies asmenvardis ar iš jo padarytas vietovardis, plg. *Sìrius*, *Siráitis*, *Sirùtis*; Tiklis – greičiausiai ežeras *Tỹklis* prie Užvenčio; Twerticos – matyt, **Tvertikas*, asmenvardis kaip *Laužikas*, *Šlapìkas* ir pan., kokio nors toje vietovėje gerbiamo protėvio vardas ar iš jo kilęs vietovardis **Tvertikai* (gal vietoj dabartinių *Tvė̃rų*?); Waizganthos – dievybė, kurią garbinančios merginos ir prašančios gero linų derliaus – greičiausiai dvikamienis asmenvardis, plg. vietovardį *Vaižgantaĩ* (I dėmuo *Vaiž-* < *Vaiš-*: *váišės*, *vi̇̃ešas*; II *-gant-*: *gìnti*); Vetustis – asmenvardinės kilmės vietovardis *Vetušiai*, buvęs netoli Rietavo.

Kaip dėl kalbos nemokėjimo šaltiniuose atsirasdavo „dievų vardai", rodo Lasickio Vielonia 'mirusiųjų dievybė' ir Bezlea 'vakaro, sutemų deivė'. Pirmojo vardo kilmė išryškėja iš Lasickio pateikiamos ne visai tiksliai užrašytos lietuviškos frazės *Sikies Vielonia penixlos*. Šią frazę reikia skaityti *Sìkės veliónio peniùkšlas*. Žodis *sìkė* reiškia plokščią pyrago kepalą, o *peniùkšlas* – maistą. Kalbama apie tai, kad vėlė, t. y. velionis, penimas sikėmis, tam tikrais plokščiais kepalėliais. Lasickis, nesupratęs frazės reikšmės, gen. sg. formą *veliónio* (rašo *Vielonia*) palaikė dievybės

vardu. Vardui *Bezlea* pradžią davė pasakymas *aušrà be(i) žlėjà*. Čia *be* ar *bei* yra jungtukas, reiškiąs 'ir'. Žodis *žlėjà* reiškia 'vakaro prieblanda, sutemos'. Lasickis sujungė jungtuką su daiktavardžiu *žlėjà* ir tuo būdu sukūrė nesamos dievybės vardą. Plg. Strijkovskio tariamą dievybę Dulbi Dzievas, kuri atsirado, tyrinėtojų nuomone, iš netiksliai užrašyto ir nesuprasto pasakymo *gelbi dieve* 'gelbėk, dieve'. Galbūt ir Lasickio Klamals yra iškraipytas dažnai liaudies dainose pasitaikantis *klevẽlis* (*m* vietoj *v*), jo žemaitiška deminutyvo forma su *-alis*.

Atskirais atvejais realijas tikrai nelengva atskirti nuo dievybių. Tai rodo kad ir žodžio variantai *apldamė*, *apldėmė*, *apýdėmė*. Šiais žodžiais lietuviai iš seno vadino buvusios sodybos žemę, panamę. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės juridiniuose dokumentuose jis virto specialiu terminu, vartotu pavadinti gerai įtręštai buvusios sodybos žemei, kuri pirkimo-pardavimo aktuose išskiriama iš kitų, prastesnių sklypų. Lasickis nurodo sodybų deivę Apidoma (jis taip rašo). Volfenbiutelio postilėje pateikiamas tos dievybės vardo variantas Apidėmė (gal *Apydėmė*? [Rašoma *Apideme*), tik čia ji laikoma piktąja dvasia, velniu. Senovės lietuviai, žinoma, galėjo turėti sodybos žemę saugančią dievybę. Vėliau jos funkcijas ir vardą galėjo iškraipyti. Plg. Volfenbiutelio postilėje pateikiamą vardo variantą su *-ė-*, kuris gali būti atsiradęs įsigalint krikščionybei (plg. reikšmę 'piktoji dvasia, velnias') dėl sąsajos su *dėmẽ* 'sutepta, suteršta vieta; prk. nuodėmė, yda'. Pažymėtina, kad ir juridiniuose dokumentuose termino variantas su *-e-* yra vėlesnis.

Daug neaiškumų kelia Lasickio dievas Tawals 'gerų paslaugų teikėjas'. Tyrinėtojai vieni linkę manyti, kad čia Lasickis dievybę bus supainiojęs su žemaičių bendriniu žodžiu *tãvalas* 'kas abejingai, neskubėdamas dirba' (bet kodėl jis tai dievybei davė gerų paslaugų teikėjo funkciją?), kiti (A. Greimas) tą dievybę laiko tikra ir jos vardą sieja su šokio pavadinimu *tãbalas* ir kitais giminingais žodžiais. Neaiškus dar Lasickio Prigirstitis (=*Prigirstýtis*?) – dievybė, kuri esą „išgirsta pašnibždom kalbantis". V. Jaskevičius ją laiko šmėkla vaikams gąsdinti, atitinkančią šių dienų baubą.

Didesnis vienos kurios „dievybės" vardo įvairavimas neretai irgi verčia tyrinėtojus abejoti pačios dievybės tikrumu. Antai kelionių dievą Lasickis vadina Bentis (plg. *beñdras*, *bañdžius* 'draugas, bičiulis', dėl darybos plg. *bendls* 'griovelis krumpliuotame vole' šalia *lañdžius* 'kas visur lenda, pataikūnas': *lįsti*), Strijkovskis – Kelių dievas (rašo *Kelu Diewas*), Pretorijus – Keliūkis (gal *Keliuokis*? Rašo *Kellukis*).

Dar labiau abejotinos tos dievybės, kurios turi aiškių krikščionybės elementų, pvz., Lasickio Krikštos 'kapuose kryžius saugantі dievybė' (žodis *krlkštas*, kilęs iš *Kristaus*, seniau turėjo ir 'kryžiaus' reikšmę).

Be, pasakytume, tikrųjų dievybių, senovės lietuvių tikėjime svarbų vaidmenį vaidino ir įvairios dvasios, žemesnio rango mitologinės būtybės. Jos geriau negu dievai išliko tautosakoje ir papročiuose. Iš jų ypač pažymėtinos: aitvaraĩ – skraidantys ir turtą nešiojantys padarai, gyveną svirnuose, kamarose, ant aukšto, apskritai arti žmonių (vardo kilmė aiškinama įvairiai), kaũkai – panašios į aitvarus būtybės (: *kaũkaras* 'kauburys, ketera, kalva', pr. *cawx* 'velnias'), laũmės – mo-

teriškos būtybės, buriančios naujagimiams ateitį, globojančios arba skriaudžiančios vaikus, kartais tėvams juos sukeičiančios (žodžio kilmė neaiški), r ã g a n o s – artimos laumėms, kartais net painiojamos su jomis, plg. *laũmė rãgana*, krikščionybei įsigalėjus raganomis imta vadinti moteris tariamai burtininkes, būta net jų teismų (žodį vieni sieja su *regė́ti*, plg. r. *ведьма* : *видеть*, kiti – su *rãgas*); prie liaudies tikėjimų priskirtini ir v i l̃ k t a k a i (*vilkãtai*, *vilkólakiai*, *vilkakiaĩ*...) – vilkais pavirtę ar paversti žmonės (: *vil̃kas* ir *tekė́ti*, *tãkas*, *akìs*, plg. l. *wilkołak*).

Ar lietuviai garbino dievų statulas, ar yra turėję stabų ir kokie jie buvo, ne visai aišku. Tokiais kaip graikai ar romėnai stabmeldžiais lietuviai, žinoma, nebuvo. Ne visai aišku, ar jie turėjo kokių kulto pastatų ir kokie buvo tie pastatai. Didelių ir puošnių šventyklų tikrai neturėjo. Bet naudojo tam tikrus akmens aukurus (jie minimi šaltiniuose), pastatytus galbūt ne tik šventose giraitėse po atviru dangumi, bet ir dengtose medinėse patalpose, kurios greit galėjo būti sunaikintos įsigalint krikščionybei. Būta tam tikrų dvasininkų, vadintų žyniais, vaidilomis, kriviais. Jų hierarchija neaiški. Spėjama, kad *krìvis* (žodžio kilmė neišaiškinta) buvęs aukštesnio rango dvasininkas, laikęsis prie bendruomenės vado, kunigaikščio, vykdavęs su juo į karo žygį, būdavęs jo patarėju. Jis vadovaudavęs religinėms apeigoms, gydęs žmones, būręs jų likimą. Kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, kad krivio pagalbininkai buvę *vaidìlos* (: *veizdė́ti*, *vė́idas*, *vaĩzdas*) ir *žyniaĩ* (: *žinóti*), skelbę žmonėms krivio valią, aiškinę tikėjimo dalykus, dalyvavę kulto apeigose prie aukuro. Lietuviai dievams aukodavo gyvulius, paukščius, maisto produktus. Sunku pasakyti, ar aukojami gyvuliai buvo tik papjaunami, ar ir sudeginami. Žmonių aukojimo nepraktikavo. Atskiri žinomi į nelaisvę paimto priešo sudeginimo atvejai anaiptol nerodo buvus žmonių aukojimo. Tai – žiaurios ir žūtbūtinės kovos su kryžiuočiais bei kalavijuočiais padaras.

Tikėta į pomirtinį gyvenimą. Manyta, kad mirusiojo vėlė kurį laiką gyvenanti netoli žmonių, kad jai reikią parūpinti tam tikro maisto. Mirusiųjų lavonus degindavo. Su kariu neretai buvo sudeginamas ir jo žirgas. Metraščiai tvirtina, jog laidojant paskutinius didžiuosius kunigaikščius pagonis Algirdą (1377 m.) ir Kęstutį (1382 m.), buvo sudeginta daug jų žirgų (Algirdo net 18), medžioklinių šunų, sakalų, ginklų, drabužių.

Lietuviai nebuvo fanatiški savo tikėjimo gynėjai ar jo propaguotojai. Priešingai, užvaldę rytuose dideles krikščionių gyvenamas teritorijas,

jų religijos atžvilgiu elgėsi labai tolerantiškai: nepersekiojo, nevaržė ten buvusių papročių, visur ir visais atvejais juos toleruodavo.

Vėliau, Lietuvą apkrikštijus (1387 m., Žemaičius nuo 1413 m.), senojo tikėjimo elementų papročiuose ir elgsenoje išliko dar ilgą laiką. Liaudis jų laikėsi net Reformacijos ir Kontrreformacijos laikotarpiu, vietomis iki pat XVIII a. pabaigos.

Po krikšto ir suartėjimo su Lenkija, Lietuvoje ėmė skverbtis Vakarų Europos kultūros apraiškos. Vis daugiau lietuvių (iš privilegijuotųjų sluoksnių) vykdavo į Vakarus mokytis. Antai Prahos universitete lietuvių studentų būta jau 1389 m., o 1397 m. ten įsteigta speciali lietuvių kolegija. Lenkijos karaliumi tapęs Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila 1400 m. atnaujino aukštąją mokyklą Krokuvoje, kuri buvo skiriama ne tik Lenkijai, bet ir Lietuvai (taip nurodoma akte), antruoju jos rektoriumi tapo lietuvis Jonas Butautaitis, didžiojo kunigaikščio Kęstučio vaikaitis. Daug lietuvių anuomet vykdavo studijuoti ir į kitus, tolimesnių šalių universitetus, pvz., Leipcigą, Boloniją, Padują, Sorboną ir kt. Toms studijoms pasiruošdavo prie bažnyčių įsteigtose mokyklose Lietuvoje. Kada čia jos atsirado, ne visai aišku. Manoma, kad dar Mindaugui apsikrikštijus buvo įkurta vyskupija ir galbūt mokykla prie katedros, tačiau apie tai jokių dokumentų iki šiol nerasta. Tikrai mokykla prie Vilniaus katedros, pilies teritorijoje, buvo jau 1397 m. Greit jų imta steigti ir kituose centruose prie bažnyčių, pvz., Trakuose tuoj po 1409 m. Vakaruose studijuojantys lietuviai susižavėdavo pažangiomis Renesanso bei humanizmo idėjomis, kurias skleisdavo grįžę į Lietuvą. Kai kurie iš jų tapdavo aukštais valstybės ar bažnyčios pareigūnais. Pvz., lietuviai buvo Vilniaus vyskupai Mikalojus (1453–1467), Andrius (1481–1491), Albrechtas (1491–1507), Povilas (1536–1555). Nuo XV a. Lietuvoje ėmė rastis gausesnių knygų rinkinių, bibliotekų, ypač prie vienuolynų ir didikų rūmuose. Nuo to amžiaus vidurio Lietuvos feodalinių viršūnių sluoksniuose buitis darėsi vis prabangesnė, dvaruose ir rūmuose radosi vis daugiau puošnumo, formavosi aristokratinės Lietuvos kultūros židiniai. Diduomenė savo kultūra, kupina iš svetur atneštų idėjų, vis labiau tolo nuo liaudies masių, kurios tiek savo buitimi, tiek dvasine kultūra dar vis tebebuvo gana archaiškos. Nauji vėjai padvelkdavo per bažnyčią, tačiau jos didesnė įtaka ėmė reikštis tik vėliau, nuo Reformacijos laikų.

LIETUVOS VALSTYBĖ IR LIETUVIŲ KALBA

Valstybės plėtra

Lietuviai kitas baltų gentis aplenkė tuo, kad sukūrė savo galingą valstybę. Kada ji atsirado, ne visai aišku. Paprastai sakoma, kad Mindaugas suvienijo lietuvių žemes į vieną valstybę apie 1226–1236 m. Tačiau yra duomenų, jog to vienijimo pradžia buvo padaryta anksčiau. Antai Livonijos eiliuotoji kronika kalba apie Mindaugo tėvą Ringaudą kaip apie labai galingą kunigaikštį, kuriam nebuvę lygaus. Bet Mindaugo tėvas Ringaudas greičiausiai padarė tik tam tikrą vienijimosi prielaidą, nes 1219 m. pasirašant sutartį su Volinija, lietuvių žemėms atstovavo 21 kunigaikštis, iš kurių 5 buvo vyresnieji, tarp jų ir Mindaugas su broliu Dausprungu (kitų trijų vardai: Živinbudas, Daujotas ir Viligaila). Matyt, paveldėjęs iš tėvo gerai sutvarkytą, pilimis apstatytą su stipria kariauna kunigaikštystę, vadintą Lietuvos vardu, Mindaugas toliau ją išplėtė, prisijungė rytuose esančią Nalšią, šiaurėje – Deltuvą, vakaruose – dalį Žemaičių ir daug jotvingių (net iki Bugo) žemių. Savo įtakai jis sugebėjo palenkti taip pat nemažus rytinių slavų plotus: Naugarduką, Minską, net Polocką. Taip buvo padėti pagrindai stipriai Lietuvos valstybei, ne tik atlaikiusiai vidaus sukrėtimus po Mindaugo nužudymo (1263 m.), bet ir atrėmusiai Livonijos ordino invaziją iš vakarų, totorių – iš rytų.

Su totoriais lietuviai susidūrė gana anksti. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad tai atsitikę dar 1238–1242 m. per chano Batijaus įsiveržimą į Rusią ir centrinę Europą, kai Mindaugas atrėmęs totorių antpuolius į pietines Lietuvos valstybės sritis. Galbūt apsiginti padėjo neįžengiamos girios, nes totoriai buvo labiau pratę kovoti stepėse. Tačiau ir vėliau totoriai nuolat įsibraudavo į Lietuvos žemes ir nusiaubdavo rytinius jos pakraščius, pvz., 1258–1259 m. Burundajus niokojo Nalšios žemę, 1275 m. Lietuvą puolė Mengu Timūro gaujos, 1278–1279 m. Mamšėjus degino Gardino-Naugarduko sritį; Lietuvos žemės dar buvo totorių puolamos 1282, 1289, 1315 m. ir vėliau. Vis dėlto totoriams nepavyko Lietuvos palaužti ir priversti mokėti duoklę, t. y. padaryti savo vasalu. Priešingai, lietuviai greit ėmė atiminėti iš totorių Rusios žemes. Antai po chano Uzbeko 1325 m. žygio į Lietuvą didysis kunigaikštis Gediminas (valdęs 1316–1341 m.) nužygiavo į Kijevą, sumušė to-

3 pav. Mindaugas. Raižinys iš A. Gvanjinio (1534–1614) knygos „Sarmatiae Europeae descriptio"

torius ir užėmė buvusią Rusios sostinę (1326 m.). Jo sūnus Algirdas (1345–1377 m.) stipriai sumušė totorius 1362 m. prie Mėlynųjų Vandenų (Juodosios jūros srityje), užėmė Podolę, turtingas žemes pagal Dnestro upę ir Dnepro žemupį, galutinai įsitvirtino Kijeve. Didysis kunigaikštis Výtautas (1392–1430 m.) dviem atvejais, 1397 ir 1398 m., pergalingai žygiavo prieš totorius į Juodosios jūros pakrantę bei Krymą. Lietuvos sienos tada pasiekė Juodąją jūrą tarp Dnestro ir Dnepro žiočių (tas kraštas priklausė Lietuvai iki 1484 m.). Vytautas ten statėsi tvirtoves, Dnepro žiotyse įkūrė šv. Jono pilį („Tavań"). Nuolatinėse kovose su totoriais lietuviai įgudo naudotis jų kovos taktika, kurią Vytautas sėkmingai panaudojo prieš vokiečius Žalgirio mūšyje. Tačiau tolesnę Vytauto sėkmę prieš totorius sustabdė 1399 m. skaudus pralaimėjimas prie Vorkslos upės (į šiaurę nuo Poltavos). Bet kovos nesiliovė ir vėliau. Lietuviai kovojo ne tik ginklu, bet ir diplomatinėmis priemonėmis. Vytautas kiršino Aukso ordos galiūnus vieną prieš kitą. Lietuviams ne kartą pavykdavo padaryti Ordos chanais savo statytinius.

Vytauto kovos su totoriais paliko tam tikrų lietuvių kalbos pėdsakų tolimose Juodosios jūros pakrantėse. Antai Kryme, prie Perekopo, yra liekanos pylimo, vadinamo *Lietuvių pylimu* (*Литовский вал*). XVII a. žemėlapiuose Dnepro žemupy buvo vietovių, vadinamų Vytauto vardu, pvz., *Vytauto brasta, Vytauto pirtis* ir kt. Galimas dalykas, kad moldavų bei rumunų žodį *doină* 'lyrinė daina' į Dnestro kraštą atnešė lietuvių kariai[17] (jeigu tai nėra paleobalkanų kalbų liekana).

Taigi Lietuva, vakaruose vesdama žūtbūtinę kovą su Kryžiuočių galybe, XIII–XV a. rado pakankamai jėgų rytuose atlaikyti įnirtingą totorių spaudimą, atstūmė juos atgal ir du šimtmečius tapo nepalaužiama užtvara, sulaikiusia totorių slinkimą toliau į vakarus. Tuo ji įnešė didžiulį indėlį į Europos tautų kovą prieš Čingischano palikuonis.

Verždamiesi į totoriams pavaldžią erdvę Rytuose, lietuviai jungė prie savo valstybės feodališkai susiskaldžiusios senosios Rusios žemes. Į tas žemes lietuvių ekspansija buvo prasidėjusi dar keliasdešimt metų prieš totorių invaziją. Vėliau tų žemių valdovai, bijodami žiauraus totorių jungo, noriai šliedavosi prie Lietuvos, juoba, kad lietuviai nesistengdavo įvesti užimtame krašte kokių naujovių, nepersekiojo krikščionių ir apskritai visą tvarką palikdavo „po senovei". Suprantama, jungiant būta ir prievartos. Beje, tose žemėse tada dar vietomis tebebuvo išlikę ir lietuviams giminingų senųjų baltų likučių. Matyt, ir toji aplinkybė lengvino ekspansiją į Rytus. Lietuvių kilmės kunigaikščiai greit ėmė įsigalėti daugelyje Rusios kunigaikštysčių, net nepavaldžių Lietuvai. Kai kurie iš jų labai išgarsėjo. Antai Mindaugo priešininkas Daumantas, pabėgęs į Pskovą, ten tapo ne tik žymiu valdovu, bet ir pravoslavų bažnyčios šventuoju. Lietuvių didieji kunigaikščiai ilgainiui įprato vadintis ne tik Lietuvos, bet ir „daugelio Rusios žemių" valdovais.

Nuo XIII a. pabaigos – XIV a. pradžios atsirado stipri Lietuvos konkurentė – Maskvos Didžioji Kunigaikštystė, kurią nuo XV a. pab. – XVI a. pr. imta vadinti Rusijos valstybe. Pamažu išsivaduodama iš totorių varžtų, ji ėmė apie save jungti senosios Rusios žemes. Brendo konfliktas tarp Vilniaus ir Maskvos valdovų. Nors Algirdas net trimis atvejais (1368, 1370 ir 1372 m.) žygiavo į Maskvą, Vytautas prie Lietuvos galutinai prijungė iš vakarų Maskvos prieigas saugojusią Smolensko žemę, palenkė savo įtakai turtingąsias Pskovo ir Naugardo kunigaikštystes ir tuo ilgam sutrukdė Maskvai „visų Rusios žemių surinkimą",

[17] Plg. Богач Г. К вопросу о происхождении молд., рум. *doină*. – Lietuvių kalbotyros klausimai. 1963, t. 6, p. 183–190.

4 pav. Vytauto portretinis didysis antspaudas

tačiau Lietuvos vakaruose vykstanti žūtbūtinė kova su vokiečiais ir Maskvai rytuose nuolatinis totorių pavojus vertė abi puses konflikto sprendimą atidėti. Vytauto karinė bei politinė veikla giliai įsmigo į ano meto žmonių atmintį, todėl daug įvairių vietų, kelių, akmenų ir kt. buvo pavadinta jo vardu, pvz., Vitebsko srityje būta *Vytauto ežero* (taip vadintas Nevelio ežeras), *Vytauto maudyklos* (Tamenyje), *Vytauto lėkštės*, *šakutės* (akmenys prie Voroniečio ežero ir Ušačio upės), *Vytauto vieškelio* (senovinis kelias), Vileikos apylinkėse – *Vytauto tiltelio* ir kt. Aptikta vietų, pavadintų kitų lietuvių (didikų, karo vadų ar kt.) vardais, plg. Ukrainos upių vardus *Гедвилiв*, *Любартиха*. Išliko žmonių atmintyje ir pats Lietuvos vardas, pvz., apie Pskovą, Velikije Luki, Toropecą prieš 50–60 metų žmonės pasakodavo, jog „čia Lietuva ėjo", „tai lietuvių sopka" (*sopka* 'kalnas, gūbrys') ir kt.[18], prie Ostrovo (į pietus nuo Pskovo) išliko *Lietuvių kapai* (*Литовские могилы*) – net 3 vietovės. Rusų dialektologai ir etnografai, tyrinėdami

[18] Попов А. И. Названия народов СССР. – Л., 1973, с. 93.

sritį į vakarus nuo Maskvos, pastebėjo įdomų reiškinį. Einant vakarų link tuoj už Maskvos (bent Maskvos srityje) vis dažniau išgirstama žmones sakant, jog senais laikais už artimiausio miško vakaruose „gyveno Lietuva“. Tačiau toliau į vakarus esančio kaimo gyventojai tą patį sako apie vietovę, esančią nuo jų į vakarus, ir t. t.[19] Yra duomenų, kad savo vakarų kaimynus atmenamai vadindavo „Lietuva“ (*Литва*) ne tik Maskvos, bet ir buv. Tambovo, net Žem. Naugardo gubernijose[20]. Pasitaiko pavadinimo variantas *Литва некрещеная*. Tas pats pastebėta ir pietuose. Antai apie Stoliną (Bresto srityje, BTSR) žmonės sako, jog *Литва* – tai Baranovičių, Miro, Kopilio, Slucko, Klecko ir Naugarduko apylinkės[21]. G. Chaburgajevas linkęs manyti, kad šiaurėje γ|ε izofoną, ypač vakarinę jos atkarpą ties Polocku, nulėmusi senosios Lietuvos valstybinė siena[22]. Tyrinėtojai Lietuvos valstybei yra linkę skirti ypač didelį vaidmenį, nulėmusį baltarusių nacijos ir kalbos susidarymą. Atskirti nuo kitų rytinių slavų, Lietuvos valstybėje (vėliau jungtinėje Žečpospolitoje) gyvenę baltarusių protėviai dėl skirtingos politinės, ekonominės ir kultūrinės orientacijos per kelis šimtmečius gerokai nutolo nuo savo giminaičių ir išsirutuliojo į savarankišką naciją[23].

Audringi ano meto įvykiai ir vardai žmonių atmintyje, folklore, išliko net toli šiaurėje už buvusių Lietuvos valdų. Antai karelų užkeikimuose nuo maro minimas Gedimino sūnus Norimantas (Narimantas), anuomet Naugardo pavedimu valdęs Kareliją, pagarsėjęs žiaurumu[24].

Povytautiniais laikais Lietuvos galybė ėmė silpti, o Maskvos – nuolat didėjo. 1448 m. išsivadavusi nuo Konstantinopolio patriarcho globos, Maskva tapo visų buv. Rusios žemių, taigi ir Lietuvos, pravoslavų (rytų apeigų krikščionių), religiniu centru. Tai padidino tų žemių orientaciją į Maskvą. Galutinai nugalėję 1480 m. Aukso ordą, Maskvos valdovai visą dėmesį atkreipė į savo svarbiausią varžovą – Lietuvą. Prasidėjo atkaklūs karai. 1494–1500 m. Lietuva neteko Okos paupių,

[19] Топоров В. Н. О балтийском элементе в Подмосковье. – Baltistica, 1972, I priedas, p. 217.
[20] Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. – Киев, 1976, с. 148.
[21] Непокупный А. П. Min. veik., p. 154.
[22] Хабургаев Г. А. Становление русского языка (пособие по исторической грамматике). – М., 1980, с. 118.
[23] Vienas iš paskutinių darbų šiuo klausimu: Bednarczuk L. Wokół etnogenezy Białorusinów. – Acta Baltico-Slavica, 1984, t. 16, p. 33–48.
[24] Skrodenis S. Lietuvių ir suomių kultūriniai ryšiai XIV–XVI a. – Literatūra, V., 1983, t. 25 (1) p. 51 tt.

o iki XVI a. vidurio – Černigovo, Smolensko ir kai kurių kitų rytinių sričių.

Kadangi anuomet visus Lietuvos valstybės gyventojus vadino lietuviais (nepaisant jų tautybės ir religijos), tai, siaurėjant teritorijai, su ja kito ir oficiali „lietuvio" sąvoka. Tačiau plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose dar ilgai išliko senasis pavadinimas, pvz., ne tik Polocko, Vitebsko, Mogiliovo, Kijevo, bet ir Smolensko sričių gyventojai sakydavosi esą „lietuviai". Šiaurėje ir rytuose vartotas terminas *литовцы*, pietvakariuose, ypač į vakarus nuo Gorinės upės, *литвины* arba *литваки*. Tokio pavadinimo atgarsių išliko ilgai, vietomis net iki mūsų laikų. Rusijoje XVIII a. *литвин* reiškė ne tik lietuvį, bet ir baltarusį, A. Puškinui – dar ir lenką[25]. Rytų Ukrainoje (pvz., apie Poltavą) „litvinais" vadindavo gyventojus anapus Desnos, kalbančius baltarusiškai. A. Nepokupnas 1967 m. Šeipičiuose (Шейпичи, Pružanų raj., Bresto sr.) užrašė žmonių tvirtinimą, jog „litvinai" gyveną apie Volkovyską, Slanimą, Baranovičius, Gardiną[26]. Daug šios kilmės vietų pavadinimų, pvz., *Литвиново*, *Литвинуха*, *Литвинцово*, *Литвинцыно*, *Литовники* ir kt., atsirado Rusijoje XIV – XV a., kylant carų galybei. Tai daugiausia susiję su pabėgėliais iš Lietuvos. XVI – XVII a. buvo daug lietuvių (tikrųjų ir taip vadintų) Rusijos carų tarnyboje, ištisi „lietuviški" pulkai, plg. jų pavadinimus „Литва Медынская", „Литва Нижегородская", „Литва Тюменская (Тобольская, Пелымская)" ir t. t.[27] Yra net kelios „lietuviškos" upės: *Литвиновка* (dvi), *Литвиновский* ir kt.[28] Dar plg. iš lietuviškų asmenvardžių kilusius bendrinius žodžius *бутрим* 'užsispyręs, grubus, nepaklusnus žmogus' (ir lenkų vakarinėse tarmėse pasitaiko *butrym* 'tvirtas vaikas, drūčkis; apkūnus, liurbis, nepaslankus žmogus') iš *Bùtrìmas*, *бурнейка* 'tokia žolė, Corydalis cava L.' (Paliesėje; pateko net į lietuvių kalbą, plg. dial. *burneika* 'tokia vaistažolė') iš *Burneikà*, *гáшта*, *гáштайка* 'tokia gėlė' (Daugpilis, Brėslauja, Volkovyskas; pateko į Ožeškienės lenkiškus raštus – *gaszty*; net atgal į lietuvių kalbą, plg. dial. *gõštauka*, *góstalka*, *gõštauta* ir *gõštautas* 't. p.') – perdirbinys iš *Gõštautas* (senesnė forma *Góstautas*).

Lietuvos valstybės plėtrai Rytuose bemaž nuo pat pradžių trukdė sunki lietuvių kova su vokiečių agresija Vakaruose. Čia Lietuvai mir-

[25] Никонов В. А. Этнонимия. – Этнонимы. М., 1970, с. 10.
[26] Непокупный А. П. Min. veik., p. 154.
[27] Попов А. И. Min. veik., p. 93.
[28] Этнограф. и лингвист. аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980, с. 135.

tiną pavojų kėlė abu riterių Ordinai. Pirmasis lietuvių žemes priėjo Kalavijuočių ordinas. Jis didelį žygį į Lietuvos gilumą organizavo jau 1229 m., tada pasiekė Nalšios sritį. Matyt, tasai žygis brangiai atsiėjo, nes po to net septynerius metus nebekėlė kojos į Lietuvą. Nuo 1236 m. popiežiai ėmė skelbti kryžiaus karą prieš lietuvius. Kalavijuočiams į talką plaukė riterių būriai iš visos Vakarų Europos. Tačiau jau 1236 m. rugsėjo 22 d. lietuviai Saulės mūšyje visai sutriuškino riterių galybę. Ordinas išsigelbėjo tik susijungdamas su Prūsų žemėje kariaujančiu ir prie Lietuvos vis labiau artėjančiu Kryžiuočių ordinu, tapo pastarojo autonomine šaka, toliau vadinta Livonijos ordinu. Taigi kovų su vokiečiais metu Lietuva iš pat pradžių buvo jau užsigrūdinusi ir tvirta. 1201—1236 m. lietuviai buvo surengę net 22 žygius į Livoniją (į rytinių slavų žemes tuo metu atliko 14, į lenkų žemes — 4 žygius).

Su vokiečių agresija lietuviai kovojo ne tik ginklu, bet ir diplomatinėmis priemonėmis: 1251 m. Mindaugas priėmė krikštą, 1253 m. buvo vainikuotas pirmuoju (ir paskutiniuoju) Lietuvos karaliumi, vėliau lietuviai rėmė Rygos arkivyskupą ir miestiečius jų ilgame konflikte su Ordinu (pagonys ėjo išvien su arkivyskupu!). Visa tai ir 1260 m. liepos 13 d. katastrofiškas pralaimėjimas mūšyje prie Durbės ežero visai nusmukdė Livonijos ordino prestižą, darė jį ne tokį pavojingą Lietuvai ir leido lietuviams nukreipti savo veiklą į Rytus. Jau 1237—1263 m. jie į Livoniją žygiavo tik 5 kartus, o į Rytus — net 20 kartų, į lenkų žemes — 8 kartus. Tačiau grėsmė anaiptol neišnyko. 1252 m. Livonijos riteriai užgrobė Klaipėdą, pastatė Memelio (iškraipytas Nemuno vardas) pilį ir uždarė lietuviams Nemuno upe išėjimą į Baltijos jūrą.

Pavojus Lietuvai ypač padidėjo maždaug nuo 1283 m., kai jos sienas pasiekė Kryžiuočių ordino riteriai. Jų kronikininkas Petras Dusburgietis tais metais rašė: „Prasidėjo karas su lietuviais... su galinga, kiečiausio sprando ir kariauti pratusia tauta". Lietuva tada atsidūrė tarp dviejų ugnių: Livonijos ir Kryžiuočių, sujungtų į vieną galingą vokiečių riterių valstybę. Tos valstybės vadovų svarbiausias tikslas net per du šimtmečius buvo sujungti abi Ordino valdas į vieną ištisinę teritoriją. Bet tam reikėjo pavergti anuomet dar tik iš dalies Lietuvai priklausiusius Žemaičius (juos galutinai prisijungė Vytautas). Lietuva to negalėjo leisti, nes būtų visai atkirsta nuo Baltijos jūros. Prasidėjo ilga, žūtbūtinė Lietuvos ir Ordino kova dėl Žemaičių. Jokiai kitai žemei laimėti Ordinas nėra padėjęs tiek pastangų, kaip šiam jo teritoriją dalijusiam pleištui. Nepavykus nugalėti mūšio lauke, vokiečiai griebėsi senos taktikos: statėsi pasienyje galingas mūro pilis, įsitvirtino Panemuniais net iki pat Kauno, ir

iš čia pradėjo nuolatiniais išpuoliais alinti Žemaičių kraštą. Artimiausia Karšuvos sritis, kaip ir platus ruožas Baltijos pajūryje (bemaž visas senasis kuršių Ceklis), greit tapo beveik negyvenama dykra.

Tačiau Žemaičiai parodė stebėtiną atsparumą. Jų palaužti buvo neįmanoma. Net XIV a. pabaigoje, kai Ordinas pasiekė savo galybės apogėjų, kada jo sienos siekė Brandenburgą pietuose ir Suomijos įlanką šiaurėje, Žemaičių pleištas tebedalijo Ordino valdas pusiau. Už tą pleištą Ordinas būtų sutikęs viską atiduoti. Jo vadovai griebdavosi ir diplomatinių gudrybių: pjudė Lietuvos galiūnus vieną prieš kitą, priglausdavo pabėgėlius iš Lietuvos, juos visokeriopai remdavo, jeigu tik šie pažadėdavo Ordinui įgyti Žemaičius. Lietuviai tokias Ordino pastangas naudojo savo tikslams. Pradedant Mindaugu, beveik visi Lietuvos didieji kunigaikščiai, norėdami turėti laisvas rankas veiklai Rytuose, laikinai „atiduodavo" Žemaičius Ordinui. Bet šis nesugebėdavo „dovanos" pasiimti. Vien Vytautas Žemaičius buvo padovanojęs Ordinui net 4 kartus (1382, 1390, 1398 ir 1404 m.), bet kiekvieną kartą vėl sau susigrąžindavo. Jeigu tik Vytautui reikėjo ką nors tvarkyti Rytuose, tuoj Ordinui pakišdavo Žemaičius. Dėl Žemaičių Ordinas pakęsdavo bet kokią Vytauto išdavystę.

Vis dėlto daugiausia Žemaičių klausimas buvo sprendžiamas ginklu. Norėdami priversti Lietuvos valdovus atsisakyti Žemaičių, vokiečiai darė didelius žygius į Lietuvos gilumą, pasiekdavo, pvz., Ukmergę (1333 m.), artimas Vilniaus apylinkes (1334, 1375 m.) ir patį Vilnių (1391, 1394, 1402 m.), Medininkus (1314 m.), Naugarduką (1315 m.), Ašmeną bei Šalčininkus (1402 m.) ir kt. Tačiau stiprias lietuvių pilis retai kada pavykdavo užimti, dažniausiai tik nusiaubdavo apylinkes ir traukdavosi prisiplėšę grobio atgal. Iš skaudesnių lietuvių pralaimėjimų minėtini 1336 m. didvyriškas Pilėnų gynimas (įkvėpęs L. Kondratavičių-Sirokomlę parašyti „Margirio" poemą, I. Kraševskį – „Kunigą", kompozitorių V. Klovą – operą „Pilėnus"), 1348 m. nesėkmingas mūšis prie Strėvos, 1362 m. Kauno pilies sugriovimas ir kt. Lietuviai atsilygindami nusiaubdavo Ordino valdas, pasiekdavo Sembą (pvz., 1311, 1323 m.), Notangą, Varmę, šiaurėje net Estiją (pvz., 1322 m.). Kęstučio laikais, kai Lietuva patyrė patį didžiausią Ordino spaudimą, nusistovėjo reguliarūs (po 2–3 kartus per metus) vokiečių „reizai" į Lietuvą. Judrūs riterių būriai nuniokodavo tam tikrą Lietuvos sritį ir skubiai pasitraukdavo atgal. Būdavo naikinama viskas, nežinota pasigailėjimo nei amžiui, nei lyčiai („ten yra užtenkamai ko naikinti" – rašė vokiečių kronikininkas). Vien Kęstučio laikais (1345–1382 m.) vokiečiai iš Prū-

sų žemės surengė apie 70, iš Livonijos apie 30 naikinamųjų žygių į Lietuvą.

Tačiau visa tai nepadėjo Ordinui įsigyti Žemaičių. Kovos dėl jų tęsėsi ir po Lietuvos krikšto, kada atkrito tradicinis „Lietuvos krikštijimo“ argumentas. Žemaičių klausimo neišsprendė nė Žalgirio mūšis 1410 m., kai jungtinėms Lietuvos ir Lenkijos pajėgoms vadovavo du lietuviai Gedimino vaikaičiai Vilniaus valdovas Vytautas ir Krokuvos valdovas Jogaila, sutriuškinę Ordino galybę. Neišsprendė Žemaičių klausimo nė Konstanco susirinkimas, kur pirmą kartą įvyko Vakarų Europos viešosios nuomonės persilaužimas buvusiųjų pagonių lietuvių naudai. Žemaičių problema buvo išspręsta tik Melno sutartimi 1422 m., pagal kurią išvesta siena išsilaikė net 5 šimtmečius (iki 1919 m.). Toji siena buvo pravesta į šiaurę nuo Nemuno žemupio, pradedant nuo Smalininkų. Vokiečiams atiteko Klaipėda, bet Ordino žemės ir toliau liko perkirptos ties Palanga. Taigi vokiečiams niekuomet nepavyko sujungti savo valdų. Bet Prūsijos (ir Klaipėdos krašto) lietuviai liko vokiečių valdžioje.

Žūtbūtinės kovos su vokiečiais iš Lietuvos pareikalavo labai daug aukų. Lietuva patyrė didžiulius gyventojų nuostolius. Pasibaigus karams teko naujai apgyvendinti ištisas dykra paverstas pasienio sritis. Tai paveikė lietuvių kalbos raidą tose srityse, lėmė ten savitą tarmių formavimąsi. Vokiečių agresija sutrukdė krašto materialinės ir dvasinės kultūros kilimą. Dėl jos buvo pavėluotas Lietuvos krikštas, kartu ir lietuvių raštijos pradžia. Jeigu vokiečiai nebūtų užgrobę baltų žemių į pietvakarius (Prūsai) ir šiaurės vakarus (dab. Latvijos teritorija) nuo Lietuvos, tai, galimas dalykas, ilgainiui į vieningą lietuvių, ar kaip kitaip vadinamą, tautybę būtų įėję ir tų žemių gyventojai. Buvę kalbiniai skirtumai nebūtų didėję, bet niveliavęsi. Pabaltijo kalbinis žemėlapis dabar atrodytų visai kitaip.

Pagoniškos Lietuvos krikštas buvo viena iš aktualiausių problemų, kurią labai sukomplikavo vokiečių agresija. Nors rytinės Lietuvos žemės buvo gyvenamos rytų apeigų krikščionių, kurių buvo ir etnografinėje Lietuvoje (šalia Vakaruose apsikrikštijusių), net tarp diduomenės, tačiau Lietuvos didieji kunigaikščiai iki Jogailos ir Vytauto, kaip ir daugumas krašto gyventojų lietuvių, tebebuvo pagonys. Taigi valstybė buvo laikoma pagoniška. Prieš šią paskutinę Europoje pagonių valstybę ir buvo skelbiami kryžiaus karai, visaip stengtasi ją apkrikštyti. Pastangų būta ir iš Rytų, ir iš Vakarų. Iki XIV a. pabaigos tos pastangos

nebuvo sėkmingos. Pasikeitus aplinkybėms, krikštas į Lietuvą atėjo iš Lenkijos.

Su **lenkais** senovėje lietuviai etnografinių ribų neturėjo. Jos radosi vėliau, apgyvendinus dykra paverstą jotvingių žemę. Tačiau jau prieš XIII a. vidurį lietuvių karo žygiai ėmė siekti lenkų gyvenamas žemes. Jos buvo nuolat puldinėjamos vidutiniškai kas penkeri metai. Iš Lenkijos lietuviai parsivarydavo daug belaisvių. Antai Gedimino duktė Aldona, tekėdama už Lenkijos karaliaus Vladislovo Lokietkos sūnaus Kazimiero, nusivedė kaip kraitį net 24 tūkstančius lenkų belaisvių. Kęstučio laikais Lietuvos sritį prie Lenkijos valdė Liubartas, sėkmingai kariavęs su Lenkija, pasiekdavęs net Krokuvos apylinkes.

Santykiai iš esmės pasikeitė XIV a. antrojoje pusėje. Tada Lenkija guviai pasinaudojo po Algirdo mirties kilusiais Lietuvos valdovų nesutarimais. Kęstutį nužudęs Jogaila Lietuvoje nebuvo populiarus. Lenkų ponai pasiūlė jam vesti 1384 m. karaliene paskelbtą Jadvygą ir tapti Lenkijos karaliumi. 1385 m. buvo sudarytas susitarimas – Krevo (Krėvos) unija, pagal kurią Jogaila pasižadėjo priimti krikštą, tapti Lenkijos karaliumi ir prijungti Lietuvos žemes prie Lenkijos. Lenkų ponai uniją traktavo kaip žemesnės pagoniškos šalies prijungimą prie krikščioniškos Lenkijos. Lietuviams unija buvo naudinga tik dėl krikšto ir tuo, kad, sujungus Lietuvos ir Lenkijos jėgas, atsirado viltis nugalėti mirtiną abiejų šalių priešą – vokiečių Ordiną. Tačiau unija kėsinosi į Lietuvos valstybės savarankiškumą. Grėsmė iš pradžių neatrodė reali, nes Lietuva tada buvo daug didesnė valstybė už Lenkiją.

1386 m. Krokuvoje buvo pakrikštyti Jogaila bei jo artimieji, taip pat Vytautas (šis antrą sykį, jau 1383 m. buvo pakrikštytas kryžiuočių). Oficialus Lietuvos krikštas įvyko 1387 m. Tada buvo įsteigta Vilniaus vyskupystė. Žemaičiai, tik iš dalies priklausę Lietuvai, liko nekrikštyti, nes valdėsi savarankiškai ir labai kratėsi „vokiečių tikėjimo“. Juos pakrikštijo Jogaila su Vytautu po Žalgirio mūšio ir susijungimo su Lietuva. 1417 m. Medininkuose (Varniuose) buvo įsteigta Žemaičių vyskupystė.

Pats Lietuvos ir Žemaičių krikštas buvo atliktas formaliai. Pasitenkinta šventųjų girių iškirtimu, aukurų išgriovimu, namuose laikomų žalčių išnaikinimu ir kt. Imta statyti bažnyčias.

Vieta joms paprastai būdavo parenkama pagonių lankytose ir jų gerbtose alkavietėse ar alkakalniuose, kad žmonės lengviau priprastų prie naujo tikėjimo. Manoma, kad ir Vilniaus katedra pastatyta buvusio aukuro vietoje. Kadangi lenkų kunigai lietuviškai nemokėjo, tai krikštijami žmonės jų nesuprato. Apie kokį platesnį

krikščionybės dogmų aiškinimą gyventojams negalėjo būti ir kalbos. Svarbiausia, stengtasi parodyti pasauliui, kad Lietuva jau krikščioniška. Iš tikrųjų ji liko pusiau pagoniška iki pat Reformacijos ir net po jos iki tol, kai atsirado daugiau lietuvių ar lietuviškai mokančių kunigų, kurie galėjo diegti liaudyje krikščionių tikėjimą.

Lenkai krikštu siekė pasinaudoti kaip politine priemone Lietuvai arčiau susieti su Lenkija. Jie iš pat pradžių Lietuvoje bažnyčią pajungė savo valstybės interesams. Jų kunigai rūpinosi ne tiek „dangaus", kiek Lenkijos karalyste. Nebuvo Lietuvoje sudarytos atskiros, nuo popiežiaus priklausančios provincijos, bet abi vyskupystės pajungtos Gnezno arkivyskupo valdžiai. Tuo padėti pagrindai būsimam lietuvių lenkinimui.

Tačiau prijungti Lietuvą prie Lenkijos, kaip buvo žadėjęs Jogaila Krevo aktu, tuomet pasirodė neįvykdomas uždavinys. Lietuva buvo per didelė valstybė, kad popierinis prijungimas būtų galėjęs varžyti jos savarankiškumą. Atskiroje valstybėje išaugę Lietuvos didikai ir bajorai negalėjo prisiderinti prie jiems neįprasto Lenkijos ponų nusistatymo, jog Lietuvą reikią laikyti įjungtą į Lenkiją. Jų vadu tapo kunigaikštis Vytautas, ir Jogaila buvo priverstas sudaryti su juo sutartį 1392 m. Astravoje. Vytautas gavo valdyti Vilnių, greit tapo galingu savarankišku Lietuvos valdovu, kurio įtaka net pačioje Lenkijoje buvo vis labiau jaučiama. Ten Vytautas turėjo savo gerbėjų ir šalininkų, gerokai kišosi į Lenkijos vidaus reikalus. Tai negalėjo patikti lenkų ponams, kurių pastangomis ne kartą buvo atnaujinta unija. Antai 1413 m. Horodlėje nustatyta, jog ir po Vytauto mirties Lietuva turės išlikti atskira valstybė, tik unijoje su Lenkija. Visiškai nutraukti unijos tada Vytautas negalėjo. Vakarų krikščionių ir ypač Romos kurijos akyse tai reikštų baisią jo nuodėmę ir duotų pretekstą Ordinui pradėti stiprią propagandą prieš Lietuvą. Bet Vytautas buvo pakankamai galingas, kad jį galėtų varžyti unijos popieriai. Tik į amžiaus pabaigą, pasiekęs savo galybės apogėjų, kai jo valstybė apėmė net beveik 1 mil. km² plotą (Lenkija tuokart buvo bent 3 kartus mažesnė), kuriame gyveno apie pustrečio milijono žmonių (Lenkijoje per pusantro milijono), Vytautas ryžosi vainikuotis Lietuvos karaliumi ir tuo nutraukti visus formalius unijos ryšius su Lenkija. Lenkai tada darė viską, kad iškilęs Vytauto vainikavimo klausimas 1429 m. Lucko suvažiavime 1430 m. Vilniuje neįvyktų. Nepajėgdami kitaip sutrukdyti, jie jėga pagrobė iš imperatoriaus Zigmanto pasiuntinių vežamą Vytautui karūną. Netikėta Vytauto mirtis (1430 m. spalio 27 d.) nutraukė vainikavimosi pastangas. Tai buvo pats

dramatiškiausias įvykis Vytauto gyvenime, turėjęs skaudžių pasekmių Lietuvai ir nulėmęs tolesnius Lietuvos santykius su Lenkija.

Lenkų ponai išnaudojo po Vytauto mirties prasidėjusius įpėdinystės pretendentų nesutarimus: rėmė tą, kuris žadėjo atnaujinti uniją. Prieš ją griežtai buvo nusistatęs Jogailos brolis Švitrigaila, tuoj po Vytauto mirties paskelbtas didžiuoju kunigaikščiu. Ir jo vardas Lenkijoje virto vos ne plūdimosi žodžiu, plg. l. dial. *świdrygał(o)*, *świdrygiełо* 'apsukruolis, avantiūristas, juokdarys, vėjavaikis, plevėsa'. Tačiau ir su lenkų pagalba Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu tapęs Vytauto brolis Žygimantas (1432–1440 m.), nugalėjęs savo varžovą Švitrigailą, pats greit ėmė nepaisyti unijos pažadų ir iš esmės tęsė Vytauto politiką. Po Žygimanto nužudymo Lietuvos didikai, nepaisydami unijos, didžiuoju kunigaikščiu išsirinko ne Lenkijos karaliumi tapusį Jogailos sūnų Vladislovą, bet šio brolį Kazimierą (1440–1492 m.). Tačiau po 7 metų, žuvus Vladislovui, ir lenkai savo karaliumi išsirinko Kazimierą ir taip vėl atnaujino praktiškai nutrūkusius unijinius ryšius. Lietuvos ir Lenkijos priešiškumą, be kita ko, tada didino ir nuolat atsinaujinantys kivirčai dėl Volinijos bei Podolijos žemių, į kurias pretendavo Lenkija. Priešiškai nusistačiusi Lietuva neparėmė Lenkijos, pradėjusios ilgą karą su Kryžiuočių ordinu (1454–1466 m. Trylikametis karas), nors dėl to praleido tinkamą progą atsiimti Prūsijoje lietuvių gyvenamas sritis.

Nesutarimai unijos klausimu tęsėsi ir valdant Kazimiero įpėdiniams. Nepaisydami unijos, lietuviai savo didžiuoju kunigaikščiu paskelbė Kazimiero sūnų Aleksandrą (1492–1506 m.), o Lenkijos karaliumi tapo šio brolis Jonas Albrechtas. Tik po pastarojo mirties ir lenkai Aleksandrą išrinko savo karaliumi. Mirus daugiausia Lietuvoje gyvenusiam Aleksandrui (Vilniaus katedroje jis ir palaidotas), lietuviai savo didžiuoju kunigaikščiu paskelbė jo brolį Žygimantą (Zigmantą), pramintą Senuoju (1506–1548 m.), kurį tuoj ir lenkai pasiskubino išrinkti karaliumi. Tačiau ir toliau, nepaisant popierinės unijos ir bendro valdovo, šiaip jau abi valstybės tvarkėsi savarankiškai. Padėties nepakeitė nė 1501 m. Melniko aktas, numatęs įkurti bendrą valstybę, bet Lietuvos seimo nepatvirtintas. Taigi lietuviams iki pat šioje knygoje nagrinėjamo laikotarpio pabaigos pavyko išlaikyti savo atskirą valstybę, apginti ją nuo lenkų užmačių, nors ji ir buvo dinastijos ryšiais susieta su Lenkija. Tačiau Lietuva tada jau anaiptol nebebuvo tokia stipri kaip Vytauto laikais. Jos plotas buvo sumažėjęs maždaug iki 700 tūkst. km^2 (gyvento-

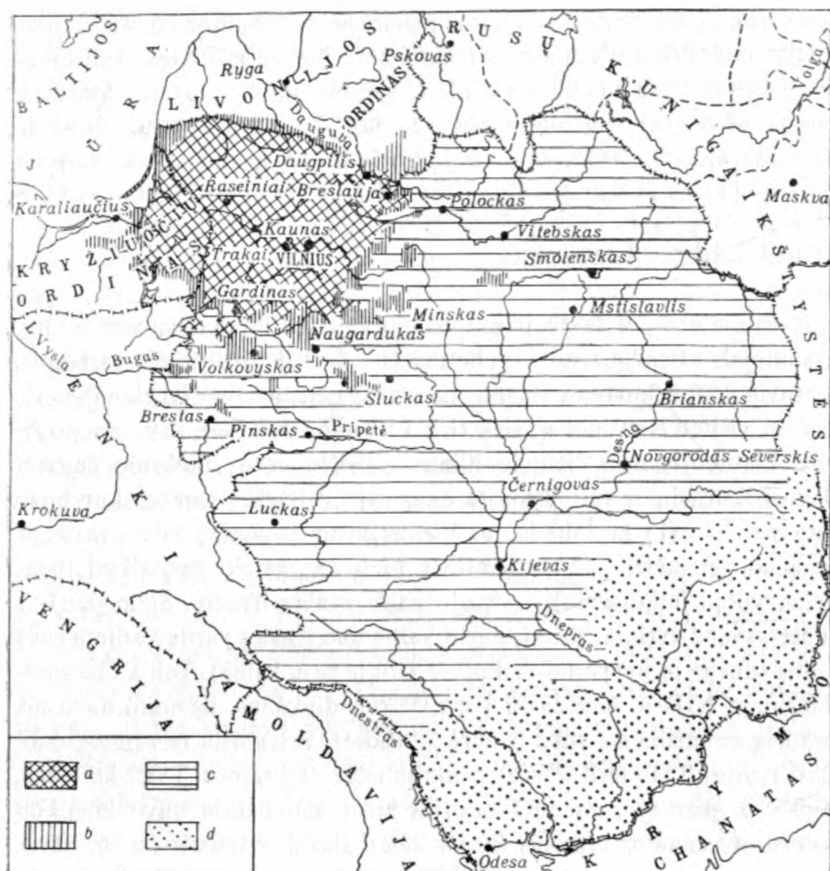
jų skaičius gana sparčiai didėjo ir galėjo siekti 3 milijonus). Greit prasidėjęs intensyvus diduomenės lenkėjimas, bajorų siekimas savo teisėmis susilyginti su Lenkijos ponais ir rytuose nuolat auganti Maskvos grėsmė vertė vis labiau šlietis prie Lenkijos. Tai ilgainiui ir privedė prie Liublino unijos, įvykusios jau pasibaigus aptariamam laikotarpiui.

Kitos kalbos Lietuvoje

Kaip matėme, Vytauto ir jo įpėdinių valstybė buvo daugiatautė. Jos gyventojai, oficialiai vadinti „lietuviais", šnekėjo įvairiomis kalbomis. Lietuvių kalba buvo vartojama tik vakarinėje tos valstybės dalyje (ir anapus sienos Kryžiuočių, šiek tiek Livonijos valdose), t. y. etnografinėje Lietuvoje, nors lietuvių kilmės privilegijuoto sluoksnio žmonių buvo įsikūrusių ir toli Rytuose daugelyje valstybės centrų, kur buvo taip pat lietuvių karinių įgulų. Vienur kitur anuomet galėjo rastis ir daugiau persikėlėlių iš etnografinės Lietuvos, galėjo pasitaikyti (bent ankstyvuoju laikotarpiu) ir senųjų baltų genčių likučių. Šiaip jau Rytuose gyveno rytiniai slavai, kurių kalba nuo Rusios vardo vadinta rusų kalba (dabar ją paprastai vadiname senąja rusų kalba). Toji kalba maždaug nuo XIII a. ėmė skilti į tris ryškius dialektus, ilgainiui davusius pradžią dabartinėms rusų (šiaurės rytuose), baltarusių (maždaug dab. Baltarusijos TSR teritorijoje) ir ukrainiečių (Ukrainos TSR) kalboms. Valstybės pietuose, arčiau Juodosios jūros, daugiausia buvo klajoklių totorių gyvenamos žemės, į kurias kėlėsi slavai iš šiaurės (žr. 5. pav.).

Sprendžiant iš kariuomenės kontingentų sąrašų (Попис войска литовскаго, 1528 m.), etnografinės Lietuvos žemės buvo daug tankiau už kitas gyvenamos. Tačiau kokią daugiatautės valstybės gyventojų dalį sudarė lietuviai, ne visai aišku. Tuo klausimu tyrinėtojai ginčijasi. Be abejo, lietuvių buvo mažiau negu kitataučių. Linkstama manyti, jog laikotarpio pabaigoje lietuvių skaičius galėjo artėti prie milijono. Bet lietuviai didikai ir bajorai valstybėje vyravo, sudarė didžiąją privilegijuoto sluoksnio dalį (ne mažesnę kaip 60%). Didieji kunigaikščiai, ypač Vytautas, savo veikloje daugiausia jais ir rėmėsi.

Daugiatautėje valstybėje, suprantama, buvo vartojamos įvairios kalbos, su kuriomis lietuvių kalba kontaktavo. Anuomet ne tik Lietuvoje, bet ir kitose šalyse buvo įprasta, kad oficiali valstybinė kalba būdavo ne ta, kuria šneka liaudis.

5 pav. Vytauto laikų Lietuvos valstybės gyventojai: *a* – lietuviai, *b* – mišriai lietuviai ir nelietuviai, *c* – rytiniai slavai, *d* – daugiausia klajokliai totoriai

Tai tipiška viduramžių kalbinės situacijos ypatybė. Valstybinės kalbos funkcijas tada paprastai atlikdavo ne vietos žmonių šnekamoji kalba, bet toji, kuri tame regione buvo plačiau įsigalėjusi kaip kulto, literatūros ir mokslo kalba. Tos oficialiosios kalbos liaudis ir bent dalis valdančiojo sluoksnio nesuprato. Tai buvo daugiausia tik raštų, ypač įvairių valstybės dokumentų, kalba. Kaip šnekamoji ji būdavo vartojama labai retai, tik išimtiniais atvejais. Ja kartais eidavo anksčiau protėvių vartota senoji literatūrinė kalba, skirtinga nuo žmonių šnekamosios, ilgainiui patyrusios daug visokių pakitimų ir labai nutolusios nuo senojo prototipo, pvz., lotynų kalba – prancūzams, italams, senoji (bažnytinė) slavų kalba – bulgarams, serbams, grabaras – armėnams, sanskritas – indams. Tačiau valstybine kalba galėjo būti ir negimininga, visai svetima, pvz., lotynų kalba – vokiečiams, vengrams, lenkams, senoji (bažnytinė) slavų kalba – rumunams, moldavams, arabų kalba – tiurkų kraštų gyventojams, kinų kalba – Korėjoje.

Norint suprasti, kokioje aplinkoje anuomet tarpo lietuvių kalba, reikia detaliau susipažinti su to meto kalbine situacija Lietuvos valstybėje. Apžvalgą pradėsime nuo tų kalbų, kurios į Lietuvą atėjo iš Vakarų.

Lotynų kalba

Ją Lietuvos valdovai nuo pat Mindaugo laikų vartojo ryšiams su Vakarų šalimis ir Romos popiežiumi palaikyti. Ši kalba anuomet Vakarų Europoje buvo visuotinai įsigalėjusi ne tik kaip bažnytinė, mokslo, bet ir kaip valstybinė kalba. Lietuvos aukštuomenė ją išmokdavo studijuodama Vakarų šalyse, kur viskas buvo dėstoma lotyniškai. Po krikšto lotynų kalba Lietuvoje tapo bažnytinio kulto, bažnytinių raštų bei dokumentų ir mokyklų kalba. Jos plitimą palaikė vis glaudėjantys santykiai su Lenkija, kur ši kalba nuo XII a. atliko oficialios valstybinės raštų kalbos funkcijas. Lietuvoje buvo žmonių, gana gerai mokančių lotyniškai. Karalienė Bona, Žygimanto Senojo žmona, kilimo italė, į savo rūmus Vilniuje buvo parsikvietusi daug lenkų ir italų, kuriems artimos buvo humanistinės idėjos, ir gerai mokėjo lotynų kalbą. Visa tai skatino dar platesnį lotynų kalbos vartojimą ano meto aukštuomenėje.

Pramokę lotynų kalbos, lietuviai greit pastebėjo jos panašumą su savo gimtąja kalba, pvz., *ignis* 'ugnis', *vir* 'vyras', *sēmen* 'sėmenys, sėkla', *rota* 'ratai', *iugum* 'jungas' ir kt. Tokio panašumo jie nematė lygindami lotynų kalbą su slavų kalbomis. Tai davė impulsą XV a. pradžioje atsirasti lietuvių kilmės iš romėnų teorijai, vėliau labai išpopuliarėjusiai. Pagal šią teoriją, lietuviai (suprantama, diduomenė) buvo laikomi romėnų, imperatoriaus Nerono laikais tariamai pabėgusių į Pabaltijį, palikuoniais. Buvo sukurta Lietuvos valdovų genealogija, prasidedanti legendiniu pabėgusiųjų romėnų vadu Palemonu. Visa tai buvo išdėstyta Lietuvos metraštyje, XV a. pradžioje išverstame į lotynų kalbą, pavadintame „Apie Lietuvos kunigaikščių Jogailos ir Vytauto kilmę" („Origo regis Jeggelo et Vitholdi ducum Lithuaniae"). Lietuvių kilmės iš romėnų teorija Lietuvos didikus darė kilmės atžvilgiu garbingesnius negu lenkų didikai, kėlė jų ambiciją bei tautinį-valstybinį patriotizmą. Kiek ši teorija buvo anuomet populiari, rodo faktas, jog ja tikėjo net lenkų istorikas Janas Dlugošas (1415–1480), šiaip jau lietuviams nepalankus. Lotynų kalbą Lietuvos didikai ėmė lai-

kyti tikrąja savo protėvių kalba. Pasak jų, ilgainiui ji prastuomenės lūpose buvusi apgadinta, sumenkusi ir virtusi lietuvių kalba. Tokia pažiūra, žinoma, dar labiau stiprino lotynų kalbos pozicijas Lietuvoje.

Išsilavinę lietuviai ir Lietuvoje apsigyvenę svetimtaučiai ilgainiui, ypač nuo XVI a. pradžios, lotyniškai ėmė rašyti mokslo traktatus. Lietuvoje atsirado lotyniška grožinė ir visuomeninio pobūdžio literatūra, kurioje buvo svarstomi aktualūs ano meto gyvenimo klausimai, reiškiamos pažangios humanistinės idėjos. Taigi lotynų kalba Lietuvoje buvo parašyti patys pirmieji mokslo, grožinės ir visuomeninės literatūros kūriniai. XVI a. pradžioje Jonas iš Vislicos parašė poemą „Prūsų karas“ (Bellum Prutenum, 1516 m.), kurioje apdainuojamos lietuvių kovos su kryžiuočiais. Jis kai kurių tyrinėtojų net laikomas pirmuoju lietuvių poetu. Mikalojus Husovianas „Giesmėje apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“ (Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis, 1523 m.) apdainavo Lietuvos gamtą ir valdovus, ypač Vytautą[29]. Adomas Šrėteris poemėlėje „Apie Lietuvos upę Nemuną“ (De fluvio Memela Lithuaniae, 1533 m.) aprašė Nemuno vagos irigavimo darbus[30]. Mykolas Lietuvis (J. Ochmanskis jį tapatina su Vaclovu Mikalojaičiu iš Maišiagalos, Lietuvos pasiuntiniu Maskvoje, Kryme) apie 1550 m. parašė traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ (De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum)[31], kuriame keliamas susirūpinimas valstybės ateitimi, kritikuojamos ano meto visuomenės negerovės. Lotyniškoji raštija Lietuvoje ypač suklestėjo vėliau, XVI a. antrojoje pusėje ir XVII amžiuje. Tada net buvo siūloma lotynų kalbą, kaip „protėvių romėnų kalbą“, įvesti į valstybės įstaigas vietoj „svetimos“ kanceliarinės slavų kalbos.

Tačiau dėl lotynų kalbos teisių anuomet kovojo tik negausus aristokratų būrys. Platiesiems gyventojų sluoksniams ši kalba niekuomet nebuvo prieinama. Kaip šnekamąją kalbą namuose jos niekas nevartojo. Ją tam tikrais atvejais vartojo, daugiausia raštu, tik privilegijuotų sluoksnių žmonės ir iš dalies miestiečiai. Kadangi lotynų kalba sąlyčio su gyvąja lietuvių kalba bemaž neturėjo, tai jai ir aiškesnio poveikio nepadarė. Atvirkščiai, pačiuose lotyniškuose tekstuose Lietuvoje, ypač oficialiuose dokumentuose, pasitaiko vienas kitas lietuviškas žo-

[29] Lietuviškas B. Kazlausko vertimas paskelbtas 1963 m. tęstinio leidinio „Literatūra“ VI tome.

[30] Į lietuvių kalbą išvertė B. Kazlauskas, žr. „Mūsų gamta“ 1969, Nr. 10.

[31] Lietuviškas Ig. Jonyno vertimas išleistas 1966 m. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje.

dis. Tačiau tų tekstų lituanizmai tebėra nesurinkti ir neištirti. Čia galima nurodyti tik vieną kitą atsitiktinį pavyzdį. Antai Jogailos 1387 m. privilegijoje pavartotas lietuvių kilmės juridinis terminas *dakla* 'tam tikra prievolė grūdais, pyliava, *dúoklė*' (manoma, iš lie. **dėklas* : *dĕti*). Vytauto 1409 m. laiške tas pat žodis rašomas *takel*. Mykolas Lietuvis minėtame veikale nurodo vedybinį mokestį *krieno* (gali būti lie. *krienas* gen. sg. forma), seną lietuvišką žodį, kuriame slypi ide. šaknis **krei-* 'pirkti'. Konstantino Jablonskio rankraštiniame palikime yra lotyniškų išrašų iš Kauno magistrato XVI a. dokumentų, kuriuose randame, pvz., lietuvių kilmės žodžius *ratodayle* 'račius, *ratadáila*', *skultodaylyda* 'senovinių upių laivų, *skul̃tų*, statytojas, **skultadaila*'.

Vokiečių kalba

Vokiečių kalba šalia lotynų kartais būdavo vartojama Lietuvos valstybėje oficialiems diplomatiniams raštams, siunčiamiems Ordinui. Tokių raštų yra jau iš Vytauto laikų. Pastebėtina, kad iš tų laikų daugiausia išliko dokumentų, rašytų lotyniškai, mažiau vokiškai, dar mažiau slavų kanceliarine kalba.

Lietuvos miestuose anuomet buvo apsigyvenę nemaža vokiečių amatininkų ir pirklių. Juos kvietėsi dar Gediminas, vėliau kiti valdovai. Būta įtakingų, labai turtingų vokiečių šeimų. Tarp Vilniaus ir Kauno magistrato aktų pasitaiko rašytų vokiškai. Kauno miesto savivaldybės aktų knyga maždaug nuo 1510 m. kurį laiką buvo rašoma trimis kalbomis trijų raštininkų – lotynų, vokiečių ir kanceliarine slavų kalba.

Sąlytis su vokiečių riteriais ir vokiečių amatininkų, pirklių buvimas etnografinėje Lietuvoje lėmė tam tikrą vokiečių kalbos įtaką lietuvių kalbai. Suprantama, didžiausia toji įtaka buvo Ordino valdžioje gyvenusių lietuvių kalbai. Mažiau ji palietė Žemaičių krašto lietuvius, kuriuos daugiausia Ordinas siaubė. Vokiškų skolinių kiek daugiau pateko dar į Paprūsės lietuvių (vakarų aukštaičių) šnektas. Kitose jų tėra palyginti nedaug. Tuos skolinius daugiausia yra tyrę K. Būga, A. Senas (Senn), K. Alminauskis, A. Sabaliauskas ir kt. Iš tų darbų aiškėja, kad nemaža ankstyvųjų skolinių pateko iš viduramžių vokiečių žemaičių kalbos, kuri daugiausia buvo vartojama Ordino valstybėje. Vienas kitas senas vokiškas skolinys gautas ir iš viduramžių vokiečių aukštaičių kalbos. Daugelis turi šiaip jau būdingąsias Rytų Prūsijos vokiečių kalbos ypatybes.

Plačiausiai lietuvių kalboje paplito vokiški skoliniai, susiję su valdymu, kariavimu, ekonomika, pvz.:

kùnigas (iš vva. *kunig*) – dabartinė reikšmė antrinė. Senovėje *kùnigas* reiškė 'viešpatį, valdovą'. Reikšmė pakito galbūt dėl lenkų *ksiądz* įtakos (XVI a. reiškė ir 'valdovą, viešpatį'), o šis žodis, kaip ir rusų *князь*, išsirutuliojo iš sl. *kъnęgъ*, *kъnęzi* – seno slavų germanizmo. K. Būgos nuomone, į lietuvių kalbą *kùnigas* turėjo patekti apie 1200 m. Iš *kùnigo* pasidarėme *kunigáikštį*, *kunigaikštỹstę*, *kunigáuti* ir kitus žodžius;

skỹdas – greičiausiai senas skolinys, plg. sva. *scīt*, s. isl. *skid* 'malka, pagalys' (giminingi su lie. *skiẽtas*);

pìnigas – senas vokiečių kalbos skolinys, K. Būgos nuomone, į lietuvių kalbą patekęs apie 1200 m. (iš vvž. *pennig*). Lietuvių XVI a. tekstuose užfiksuota senesnė forma *pẽnigas*. Germaniškos kilmės ir lenkų *pieniądz*;

trimìtas gali būti kiek vėlesnis skolinys (tačiau vartojo jau J. Bretkūnas: *trimitta*), gautas iš Rytų Prūsijos vok. *trömmete* (vokiečiai gavo iš romanų kalbų, plg. it. *trombetta*, pranc. *trompette*);

bùdelis iš Rytų Prūsijos vok. *boddel*.

Nemaža statybos terminų, pvz.:

rū̃mas iš vvž. *rūm*;

mū̃ras (plg. Rytų Prūsijos vok. *mûr*) – gali būti gautas ir per lenkų tarpininkavimą (pirmykštis šaltinis – lot. *mūrus*);

stal̃das 'tvartas, arklidė' iš vvž. *stall* (dėl *ll* > *ld* plg. la. *mel̃deris* < vok. dial. *möller*, est. *mölder* 'Müller' ir kt.);

pašiū̃rė – greičiausiai iš vok. žem. *schūr* su lietuvišku priešdėliu *pa-* kaip žodžiuose *pastógė*, *padañgtė*;

kálkės iš vok. *Kalk* (vokiečiai gavo iš lotynų kalbos, plg. lot. *calx*);

bálkis iš vvž. *balke*;

spãras 'gegnė' iš Rytų Prūsijos vok. *spār*, *spare* (giminingas su lie. *spãras* 'ramstis, atspara' : *spìrti*);

bõsas 'statinė' (plg. vok. *Faß*).

Kitokios reikšmės žodžiai:

aguonà – gali būti gauta per vokiečius (plg. sva. *māgo*), jeigu iš **maguona* (plg. la. *maguône*), šiaip jau gana neaiškios kilmės žodis;

iñkaras (plg. vok. *Anker* iš lot. *ancora* < gr. ἄγκυρα) – skolinys perdirbtas dėl liaudies etimologijos: antrasis skiemuo susietas su lie. *kárti* 'kabinti', pirmasis – su priešdėliu *į-* (*in-*). Kai kurie kalbininkai kildina iš rytų slavų germanizmo *jękorь* (> r. *якорь*), bet tai abejotina;

grãbė 'griovys' iš Rytų Prūsijos vok. *grǫbe* (vartojo jau Bretkūnas);
liúosas 'laisvas, palaidas' iš vok. *los*;
ver̃tas iš vok. *wert* (tokios kilmės ir lenkų *wart*). Iš šio žodžio pasidarėme *vertė̃*, *vertýbė*, *vertìngas*, *vértinti* ir kt.

Be vokiečių, lietuviai palyginti anksti susidūrė su žydais, greičiausiai šnekėjusiais vokiečių aukštaičių kalbos pagrindu tada dar besiformuojančia žydų kalba (jidiš). Kažkiek žydų būta jau tarp Gedimino parsikviestų amatininkų ir pirklių. Vėliau jų atsikėlė daugiau. Tačiau iki mums rūpimo laikotarpio pabaigos jų Lietuvoje buvo palyginti nedaug, gyveno miestuose ir aiškesnės įtakos lietuvių kalbai nepadarė. Jų pačių kalba vėliau buvo tam tikru mastu paveikta lietuvių kalbos[32].

Slavų kanceliarinė kalba

Prie Lietuvos prijungtose rytinių slavų žemėse anuomet jau buvo vartojamas raštas, perimtas X a. pabaigoje kartu su krikštu (988 m.) iš Balkanų slavų.

Ten raštas atsirado IX a., kai pirmieji slavų krikštytojai Bizantijos graikų vyskupai Kirilas ir Metodijus (du broliai) išvertė į vietinę slavų (bulgarų) tarmę iš graikų kalbos biblijos ištraukų. Tąja kalba – dabar ją vadiname *senąja slavų kalba* – perrašytos knygos anuomet plito visur ir buvo visų slavų lengvai suprantamos, nes slavų kalbinė diferenciacija tada dar tebebuvo menka. Iš pradžių raštą vartojo daugiausia kulto reikalams. Todėl ir tą kalbą neretai vadiname *bažnytine slavų kalba*. Ji po krikščionybės skilimo įsigalėjo tuose slavų kraštuose, kur buvo kultivuojama rytų apeigų krikščionybė, kur siekė Bizantijos kultūros įtaka.

Tačiau raštą slavai greit ėmė vartoti ne tik religijos reikalams. Atsirado ir pasaulinio turinio knygų. Jų kalba buvo stipriau veikiama vietinių gyvųjų kalbų, todėl atskiruose kraštuose ilgainiui formavosi skirtingi senosios slavų kalbos (ne bažnytinės) variantai.

Rytų slavus nuo IX a. jungė Kijevo Rusios valstybė. Iki pat XIII a. ten dar buvo šnekama viena kalba, kuri nuo Rusios vardo vadinta *rusų kalba* (dabar ją vadiname *senąja rusų kalba*). Kartu su krikštu į Kijevo Rusią perneštoji raštų kalba čia buvo stipriai atmiešta senosios rusų kalbos elementais, pvz., atsirado žodžių su rytų slavams būdinga pleofonija (plg. dab. r. *голова* šalia senosios slavų kalbos palaikų *глава*, *главный*), priebalsiais *č*, *ž* vietoj sen. slavų samplaikų *št (šč)*, *žd* (plg. r. *горячий*, *рожать* šalia reliktų *горящий*, *рождать*) ir kt.

[32] Žr. Lemchenas Ch. Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei. Lietuviškieji skoliniai. – V., 1970.

Taigi Rusioje žmonės kalbėjo savo kalba, bet rašė supasaulietinta senąja slavų kalba, atmiešta vietos šnekamosios kalbos elementais.

Tokia raštų kalba anuomet buvo vartojama ir prie Lietuvos prijungtose Rusios žemėse. Čia tada prie cerkvių ir vienuolynų būta nemaža raštą mokančių žmonių. Buvo net tam tikrų rankraštinių tekstų perrašinėjimo centrų. Rašyti ir valstybiniai dokumentai, įvairios sutartys, aktai ir kt. Suprantama, Lietuvos valdovai, tvarkydami prijungtųjų žemių reikalus, plačiai naudojosi ta raštų kalba. Ji buvo vartojama ir palaikant ryšius su kitomis šalimis Rytuose, panašiai kaip lotynų kalba vartota bendraujant su Vakarų šalimis. Taigi valdovų kanceliarijoje šalia kitų kalbų ji turėjo užimti svarbią vietą.

Ilgainiui jos reikšmė vis didėjo. Mat, tvarkydami didelę valstybę, Lietuvos valdovai negalėjo išsiversti vien įsakymais žodžiu. Reikėjo juos fiksuoti raštu. Nors patys kalbėjo lietuviškai (iki Kazimiero Jogailaičio), bet lietuvių kalba tada buvo tik šnekamoji, o ne raštų kalba. Juk raštas tais laikais Europoje paprastai ateidavo su krikščionybe. Lietuviai buvo pagonys ir rašto neturėjo. Pagaliau pati raštų kalba negalėjo staiga atsirasti. Turėjo per ilgą laiką nusistovėti terminologija, dokumentų apiforminimo įpročiai bei tradicijos ir kt.

Anuomet Lietuvos regione buvo dvi plačiai vartojamos tradicinės raštų kalbos: Vakaruose – lotynų, Rytuose – aptartoji slavų kalba. Pastaroji Lietuvos valdovų kanceliarijai buvo kur kas parankesnė. Ją mokančių žmonių turėta pakankamai. Be kita ko, ir šia kalba raštininko atlyginimas buvo mažesnis už sunkiau gaunamo lotynų kalba raštininko atlyginimą. Pagaliau ši kalba buvo artima ir pusėtinai suprantama didelei (rytinei) valstybės gyventojų daliai. Lotynų kalbą anuomet mokėjo tik nedaugelis išsilavinusių žmonių, paprastai ėjusių mokslus Vakaruose.

Ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Rytų Europos šalyse raštų kalbos funkcijas anuomet gana plačiai atliko minėtoji slavų kalba. Iš pradžių ją daugiausia vartojo tik Balkanų kraštuose (Bulgarijoje, Serbijoje ir kt.), Maskvos kunigaikštystėje ir kitose rytinių slavų žemėse, net Lenkijai priklausiusioje Galicijoje, kur gyveno rytiniai slavai. Tačiau ilgainiui šios kalbos vartojimo sfera išplito. Ją imta vartoti net ne slavų kraštuose, pvz., Valakijoje (Rumunijoje), Moldavijoje.

Ši kalba atskirose šalyse greit ėmė skirtis, buvo smarkiai atmiešta vietos gyventojų (daugiausia slavų) šnekamosios kalbos elementais. Gramatinė jos struktūra, linksnių ir asmenų formos paprastai išliko maždaug vienodos, tačiau tas formas imta kiek skirtingai tarti, t. y. jos gavo kitokį vietos šnekamosios kalbos fonetinį apvalkalą. Antai

Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ji jau nebebuvo visai ta pati, kokia buvo Lietuvai priklausiusiose žemėse, juo labiau Moldavijoje ar Balkanų kraštuose, panašiai kaip anuomet įvairavo ir lotynų kalba vakarų Europos romaniškuose kraštuose (Italijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje ir kitur), kur ją stipriai veikė įvairios vietos žmonių šnekamosios kalbos, kilusios iš tos pačios lotynų kalbos liaudies šnektų. Tiek vienur, tiek kitur oficialiosios raštų kalbos ir artimų vietos šnekamųjų kalbų elementų sąveika buvo labai intensyvi, tie elementai įvairiai pynėsi, kryžiavosi, ir šiandien nelengva išryškinti tą sudėtingą kalbinių kontaktų procesą. Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir vėliau iš jos kilusioje Rusijos valstybėje ilgą laiką, net XVII amžiuje, buvo sakoma: „Разговаривать надо по-русски, а писать по-славянски“[33]. Čia gimtąja kalba žmonės iš vaikystės tik šnekėjo, o skaityti ir rašyti mokėsi senosios (bažnytinės) slavų kalbos, kuri buvo autoritetinga raštijos (literatūros) kalba. Analogiška padėtis buvo ir rytinėse Lietuvos valstybės žemėse. Rusui, baltarusiui ir ukrainiečiui toji raštų kalba buvo artima, jis apskritai galėjo, kad ir apgraibomis, ją suprasti.

Lietuvoje slaviškoji pasaulinė (ne bažnytinė) raštų kalba formavosi gana savitai. Paveldėta su stipriais rytinių slavų (senosios rusų) kalbos elementais, ilgainiui čia ji buvo stipriai veikiama vakarinių senosios rusų kalbos dialektų, iš kurių formavosi baltarusių ir ukrainiečių kalbos. Seniausi tos raštų kalbos paminklai išliko iš Vytauto (1392—1430) laikų. Ar ji iki tol Lietuvos valdovų kanceliarijoje buvo vartojama ir kokiu mastu vartota, neaišku. Kad ją kažkiek vartojo, rodo Naugarduke rastas Mindaugo antspaudas su jo vardu, įrašytu slaviškais rašmenimis[34]. Tačiau jos reikšmė tada dar negalėjo būti didelė, nes ir iš Vytauto laikų jos dokumentų išliko palyginti nedaug, mažiau negu lotyniškų ar vokiškų. Vytauto laikų dokumentų kalboje gana ryškūs rytinių slavų (sen. rusų) kalbos elementai, pvz., pleofonija, redukuotų *ъ*, *ь* virtimas *o*, *e* ir kt. Ch. Stangas[35] įrodė, kad jai didelę įtaką darė ano meto Volinijos krašto su svarbiu Lucko centru (Vytauto antrosios sostinės) žmonių šnekamoji kalba, taigi toji, kuri davė pradžią dabartinei ukrainiečių, bet ne baltarusių kalbai. Vytauto dokumentuose, pvz., nėra akavimo (*a* ir *o* distribucija kaip senojoje slavų kalboje), jokių minkštojo priebalsio *r* depalatalizacijos požymių ir kt.

[33] Žr. Хабургаев Г. А. Min. veik., p. 184.
[34] Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. – V., 1971, p. 224.
[35] Stang Chr. S. Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935 (Zusammenfassung S. 163).

Žygimanto Kęstutaičio (1432—1440) laikais rašytų dokumentų kalba truputį nutolo nuo Vytauto kanceliarijoje vartotosios. Labai įsigalėjo šiaurės Volinijos ir pietų Baltarusijos ano meto šnekamosios kalbos elementai. Dar labiau jie įsivyravo Kazimiero Jogailaičio (1440 —1490) laikais. Šio valdovo kanceliarijoje jau susiformavo gana vieningas raštų kalbos tipas, veikiamas šiaurės Volinijos bei pietų Baltarusijos šnekamosios kalbos. Tokia raštų kalba išliko ir Aleksandro (1492—1506), Žygimanto Senojo (1506—1548) laikais, taigi iki pat šiame tome nagrinėjamo laikotarpio pabaigos. Svarbų vaidmenį joje atliko Bresto—Naugarduko ruožo šnekamoji žmonių kalba. Matyt, iš čia tada buvo kilę daugelis raštininkų.

Vėliau, nuo XVI a. vidurio (Žygimanto Augusto laikų), toji raštų kalba vėl stipriai pakito. Joje labai sumažėjo tradicinių senosios slavų kalbos elementų. Išnyko šiaurės Volinijos ir pietų Baltarusijos šnekamosios kalbos ypatybės. Visuotinai įsigalėjo kalbiniai bruožai, būdingi centrinei Baltarusijai, t. y. toms rytinėms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sritims, kurios labiausiai gravitavo į Vilnių. Taigi tada raštų kalba jau perdėm subaltarusėjo. Bet ji skyrėsi nuo Polocke, Vitebske ir Smolenske iš seno vartotų raštų kalbos variantų[30]. Tokia subaltarusėjusia raštų kalba parašytų paminklų yra daugiausia. Ją taip pat stipriai veikė Lietuvos feodalų viršūnėse tada beįsigalinti lenkų kalba, kuri pamažu stūmė tradicinę slavišką̨ją iš viešosios vartosenos, kol 1697 m. lenkų kalba buvo juridiškai įteisinta kaip visos Žečpospolitos (Lietuvos—Lenkijos valstybės) kanceliarinė kalba. Bet senąja slaviška kalba parašytų dokumentų vienas kitas pasitaiko net iš XVIII a. antrosios pusės.

Aptartos slaviškos kanceliarinės kalbos negalima visiškai tapatinti nei su ano meto ukrainiečių (ankstyvuoju laikotarpiu), nei vėliau su baltarusių kalbomis. Ji iki pat pabaigos išlaikė tam tikrus atneštinės senosios slavų raštų kalbos elementus, tačiau labai atmieštus šnekamosios kalbos ypatybėmis, paveldėtomis iš bendrosios rytinių slavų (senosios rusų) kalbos epochos. Antai joje iki pat pabaigos iš esmės nebuvo pačių būdingiausių baltarusių kalbos ypatybių akavimo (*аканье*) ir dzūkavimo (*дзеканье, цеканье*), neskaitant retų sporadiškų atvejų, rodančių, kad tada gyvojoje baltarusių kalboje tų ypatybių jau tikrai būta. Aiškiai skyrėsi ji ir nuo to raštų kalbos varianto, kuris buvo vartojamas Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (vėliau pavadintoje Rusijos vardu), kur raštų kalba buvo labai atmiešta vietinės rusų (didžiarusių) kalbos elementais, kūrėsi to krašto šnekamosios kalbos pagrindu. Skyrėsi ne tik kalbinės (ypač žodyno) ypatybės, bet ir rašy-

[30] Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939, S. 94—103, 147.

bos, daugiausia greitaraščio, manieros[37], net aktų rašymo forma bei įpročiai[38]. Visa tai rodo, kad Lietuvos slaviškoji kanceliarinė kalba nuėjo ilgą savitą raidos kelią, formavosi skirtingai negu kitose šalyse.

Lietuvos didikai ir valstybinė aukštuomenė čia aptartą kanceliarinę kalbą ilgainiui ėmė laikyti sava. Ja buvo sukurta didžiulė raštija. Šia kalba buvo rašomos valstybės aktų knygos bei daromi įvairūs teisiniai įrašai, iš kurių ilgainiui susidarė didelis archyvas, vadinamas Lietuvos metrika. Tai labai svarbūs dokumentai ne tik etnografinės Lietuvos, bet ir Baltarusijos, Ukrainos praeičiai pažinti. Dėl gausybės tikrinių vardų (asmenvardžių, vietovardžių) jie reikšmingi ir kalbos mokslo studijoms. Apima laikotarpį nuo Vytauto iki Lietuvos—Lenkijos valstybės žlugimo (vėlyvieji dokumentai rašyti lenkiškai). Deja, ne visa Lietuvos metrika išliko iki mūsų dienų.

Iš pradžių ji buvo saugoma Trakuose, o nuo XVI a. pradžios – Vilniuje. XVI a. pabaigoje buvo padaryti nuorašai. XVII a. karų metu daug išgabeno švedai. Dalį vėliau grąžino, kita dalis nuskendo Baltijos jūroje. XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvos metrika atsidūrė Varšuvoje, o po T. Kosciuškos sukilimo buvo išgabenta į Peterburgą. Vėliau perkelta į Maskvą, kur ir dabar tebesaugomi 622 jos tomai.

Lietuvos metrika yra gerai sutvarkytas archyvas, kokio neturėjo daugelis ano meto Europos valstybių. Juo dabar naudojasi istorikai. Tik nedidelė dokumentų dalis paskelbta.

Šia kalba buvo sukurtas Lietuvos valstybės teisynas, t. y. svarbiausi įstatymai, savotiška konstitucija, kur surašytos valdančiojo sluoksnio teisės ir privilegijos. Minėtinas 1468 m. Kazimiero Jogailaičio teisynas[39]. XVI a. buvo parengtas labai svarbus šios srities veikalas – Lietuvos statutas, kurio buvo net 3 redakcijos: 1529, 1566 ir 1588 m. (dvi pirmosios funkcionavo rankraštinės, trečioji išspausdinta). Pažymėtina, kad tais laikais tik nedaugelis valstybių turėjo savo teisynus, plačiau jie ėmė rastis nuo XVIII a. antrosios pusės. Lietuvos statutas – tai didingas Lietuvos teisėtvarkos paminklas, neturėjęs sau lygių ano meto Europoje. Jis Lietuvoje galiojo iki 1840 m.

Tąja kalba buvo sukurti pirmieji istorinio pobūdžio darbai Lietuvoje – metraščiai[40], kuriais buvo skleidžiama Lietuvos tautinė-valstybinė

[37] Антонович А. К. Графика и орфография судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг. – Kalbotyra, 1961, t. 3, p. 207 – 219.

[38] Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. V., 1979, p. 223–225.

[39] Lietuvišką vertimą žr.: Kazimiero teisynas (1468). – V., 1967 (Acta historica lituanica, I).

[40] Vieno iš jų lietuviškas vertimas, atliktas R. Jaso, 1971 m. paskelbtas „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje.

6 pav. Lietuvos statuto (1529 m.) rankraščio puslapis

7 pav. Vieno iš seniausių Lietuvos metraščių rankraščio fragmentas

ideologija. Istorikai nustatė, kad seniausi iš jų sukurti XIV a. pabaigoje, vėliau perdirbinėti, papildyti. Ilgainiui atsirado platesni jų sąvadai, skirtingos redakcijos. Išliko apie 30 nuorašų bei fragmentų. Savo turiniu ir dėstymo forma jie gerokai skiriasi nuo Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje rašytų metraščių.

Raštininkai iš pradžių buvo rytinių sričių gyventojai, daugiausia šventikai ir vienuoliai, kurių gimtoji kalba nedaug tesiskyrė nuo tos raštinių kalbos. Matyt, būta ir vieno kito lietuvio raštininko, pramokusio kanceliarinės kalbos. Vėliau tos kalbos ėmė mokytis lietuvių diduomenė. Raštininkų lietuvių turėjo gerokai padaugėti nuo XV a. pabaigos, o XVI a. etnografinėje Lietuvoje jie jau bus sudarę daugumą[41]. Tai matyti iš tikslaus lietuvių vardų rašymo ir šiaip labai pagausėjusių toje kalboje lituanizmų. Ypač tai rodo balsių *i* ir *ы* painiojimas, griežtas baltarusių *г* skyrimas nuo lietuvių *g* (žymimo *кг*), dviraidžių *yo*,

[41] Антанович А. К. Вопросы фонетики белорусского актового языка XVI в. Kalbotyra, t. 2, p. 85–113; taip pat jo. Язык судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг. Автореферат. В., 1961, с. 16.

ue vartojimas lietuvių dvibalsiams *uo*, *ie* žymėti, pasitaikantis veiksmažodžių 3. asmens vienaskaitos ir daugiskaitos formų suplakimas (net Lietuvos statute!) ir kiti panašūs lietuvių fonetikai bei gramatinei sandarai būdingi elementai. Dar plg. lietuviškų vardų linksniavimą dedant slaviškas galūnes prie kamieno (*Стан-исъ*, *Стан-я*, *Стан-ю*...).

Į tą raštų kalbą, ypač vėlyvąjį jos variantą, pateko daug lietuviškų žodžių. Ne visi jie suregistruoti, nes nemaža dokumentų tebėra neištirta. Daugiausia lituanizmų yra iškėlęs aikštėn Konstantinas Jablonskis, parašęs specialų veikalą „Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje" (K., 1941, d. 1, tekstai). Jame surašyti 299 lituanizmai, tačiau esantys ne tik raštuose kanceliarine slavų kalba, bet ir lenkiškuose, net lotyniškuose, vokiškuose. Dar apie 130 lituanizmų K. Jablonskis nespėjo paskelbti (medžiaga yra LTSR MA Centrinėje bibliotekoje), jie turėjo sudaryti planuojamą veikalo II tomą. Iš viso K. Jablonskis yra prirankiojęs vien tik iš slavų kanceliarine kalba rašytų dokumentų apie pustrečio šimto lituanizmų. Nėra abejonės, kad iš tikrųjų jų ten yra dar daugiau. Jie sukėlė nemažą tyrinėtojų susidomėjimą. Lituanizmų sąrašas vėliau kitų mokslininkų buvo kiek papildytas ir patikslintas. Pažymėtini A. Nepokupno, A. Bulykos, A. Vežbovskio, H. Turskos, L. Bednarčuko, Z. Ivinskio, P. Skardžiaus, J. Lingio, J. Jurginio, V. Urbučio ir kt. darbai. Nors tyrinėjimas dar anaiptol nebaigtas, jau galima susidaryti apytikrį vaizdą apie lietuvių kalbos įtaką tai kanceliarinei Lietuvos kalbai.

Iš ankstyvųjų tekstų lituanizmų prirankiota palyginti nedaug, nes maža išliko ir pačių tekstų. Daugiausia lietuviškų žodžių rasta gausiuose vėlesniuose raštuose, ypač nuo XVI a. vidurio ir iš XVII amžiaus. Juose pasitaiko net ištisų lietuviškų frazių, pvz., *?Жыноки, ку нежыдеси ил'кгаи ант ся света* = *žinoki ką* (ryt. *kų* 'kad') *nežydėsi ilgai ant šio svieto* ('pasaulio') Ukmergės pilies teismo aktai 1623 m. Daugiausia lituanizmų, kaip ir galima tikėtis, rasta dokumentuose, rašytuose etnografinėje Lietuvoje. Tai žodžiai, susiję su lietuviška aplinka. Už etnografinės Lietuvos ribų rašytuose dokumentuose lituanizmų mažiau. Iki šiol tokių prirankiota per pusę šimto. Reikia tikėtis, jų daugiau paaiškės, kai bus baigtas leisti baltarusių kalbos istorinis žodynas[42]. Ne visus juos lengva atskirti nuo senųjų baltizmų (vienas

[42] Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Галоўны рэдактар А. І. Жураўскі. Выпуск 1—4 (А—*Вспение*). Мінск, 1982—1984.

kitas toks iš tikrųjų gali būti). Šiaip jau tai daugiausia žodžiai, susiję su lietuviška jurisdikcija, įvairūs socialiniai bei ekonominiai terminai ir kt. Kai kurie iš jų įsigalėjo ano meto šnekamoje žmonių kalboje ir išliko iki šių dienų baltarusių (kartais ukrainiečių) tarmėse.

Lituanizmų atsiradimo svarbiausia priežastis – specifinės Lietuvos valstybėje socialinio ir ekonominio gyvenimo sąlygos, skirtingos nuo anksčiau tose žemėse buvusių. Tradicinė raštų kalba neturėjo tinkamų žodžių visam tam išreikšti, todėl imta vartoti lietuviškus žodžius. Etnografinėje Lietuvoje daugiausia lituanizmų bus įvedę raštininkai lietuviai, pramokę kanceliarinės kalbos ir ją vartoję. Pagrindinis visų lituanizmų šaltinis – ano meto lietuvių valdančiojo sluoksnio, diduomenės bei bajorų kalba.

Čia pateikiamas lituanizmų sąrašas nėra išsamus. Nesistengta suregistruoti visų kurio žodžio variantų (ypač rašybos), tenkintasi tik būdingesniais. Prie ankstyvuosiuose tekstuose (bent iki XVI a. vidurio) rastų žodžių nurodomi fiksacijos metai. Vartojami už etnografinės Lietuvos rašytuose dokumentuose pažymėti atitinkamai santrumpomis *ne tik EL* (= ne tik etnografinėje Lietuvoje) arba *ne EL*. Prie imtų iš nepaskelbtų K. Jablonskio rinkinių nurodoma santrumpa *J*. Dėl rašybos reikia konstatuoti, kad nors tekstų rašymo epochoje jerai rytinių slavų šnekamojoje kalboje jau buvo išnykę, bet rašte dažnai žymimi. Ypač nenuoseklus ъ rašymas žodžio gale: ankstesniuose tekstuose labai dažnas, vėliau retėja. Pateikiamame sąraše rašyba suvienodinta: po kietųjų priebalsių žodžio gale ъ išlaikomas.

Lituanizmai sudaro tokias ryškesnes semantines žodžių grupes:

Juridinė terminologija. Tai ano meto socialinių sluoksnių, institucijų pavadinimai, pvz., *велдомы* 1454 m. '*veldamas*, t. y. valstietis su šeima ir turtu didžiojo kunigaikščio padovanotas bajorui ar kokiam pareigūnui', *коиминецъ, коиминикъ* 1540 m. ne tik EL 'valstietis ar buvęs karo belaisvis, gyvenąs ne bajoro dvare, bet jo valdose tam tikromis sąlygomis, turįs savo sodybą' (plg. *kaimýnas*), *роитиникъ* 1510 m. 'raitas karys, raitelis' (plg. *raĩtininkas*, dial. *raĩtinykas*), *копа* 1460 m. ne tik EL 'tokia sueiga, teismas, *kúopa*'. Su teismu susiję asmenys, šiaip įvairūs pareigūnai: *торпостаи* 1510 m. (yra 1529 m. Lietuvos statute) 'tarpininkas, liudininkas' (iš **tarpustojas*), *людьникъ* 1413 m. ne tik EL '*liùdininkas*, dial. *liùdinykas* (padaryta iš *liùdyti* – slavų skolinio)', *текунъ* 1510 m. ne tik EL 'kaimo pareigūnas, skelbiąs valdovo ar pono valią' (iš *tekū̃nas* : *tekė́ti* 'bėgti'), *жибентяи, жибентаи* XV a. ne tik EL 'toks rūmų pareigūnas, žibintų

prižiūrėtojas, kūrikas' (iš **žibintėjas* ar **žibintojas* : *žibinti*), *рыкунья* 1542 m. ne tik EL 'dvaro gyvulius ir gyvulininkystės produktus tvarkanti moteris, *rykūnia*' (plg. *rýkauti* 'tvarkyti, šeimininkauti, rikiuoti'), *ошвиникъ* 1540 m. 'arklininkas, *ašvieninkas*, dial. **ašvienykas*' (: *ašvíenis* 'darbinis arklys'), *леить* 1492 m. 'arklidės darbininkas' (iš **laitis*, plg. *laĩtas* 'plūktinė asla', kaimų pavadinimus *Laĩčiai*, *Laĩtiškis*, *Laitẽliai*), *онтрыникъ*, *унтрыникъ* 'ne pagrindinis darbininkas, padėjėjas, *añtrininkas*, dial. *uñtrinykas*'. Kiti socialiniai asmenų nusakymai: *бицюль* 'turintis bendras bites, *bičiùlis*, dial. *biciùlis*' (bičiuliais galėjo būti net valstietis ir ponas; slavams tai nebūdingas reiškinys) ir *бицюлевство* 'bendras bičių turėjimas, *bičiulỹstė*', *бендръ* 'bendrininkas, *beñdras*, bendrai dirbantis ūkyje ir pan.', *шеиминишка* 'šeimynai priklausanti, *šeimýniškė*', *ыномъ* 1548 m. J 'pas svetimus gyvenantis žmogus, *į́namis*, nuomininkas'. Iš giminystės terminų vien užkuriui (vyrui, kuris nueina gyventi į žmonos ūkį) pavadinti vartojami net 4 lietuvių kilmės žodžiai: *ушкуръ*, *ушкурысъ* 1544 m. '*užkurỹs*', *преикшъ* '*preĩkšas*', *преикуръ* '*preikuras*', *исадъ* '*į́sõdas*'. Dar plg. *исунъ*, *исунисъ* '*į́sūnis*'. Įvairūs mokesčių, duoklių, prievolių pavadinimai: *мезлева* 1447 m. ne tik EL 'valstiečių duoklė gyvuliais, vėliau piniginis mokestis už gyvulius, *mẽzliava*' (: *mèsti*), *дякло* 1473 m. ne tik EL 'prievolė grūdais, pyliava, dúoklė' (iš **dėklas* : *dė́ti*; labai populiarus juridinis terminas), *илкги* 'tam tikra duoklė natūra, *il̃gės*', *поседъ* 1506 m. ne tik EL 'tam tikra feodalo vaišinimo pareiga, vėliau duoklė' (plg. *pasė̃das* 'svečių apystalė, pobūvis, pokylis'; rašoma ir *посѣдъ* dėl *сѣдѣти* 'sėdėti'), *кренъ*, *хренъ* 1550 m. ne tik EL '*krienas*, vedybinis mokestis, kurį iš pradžių mokėjo jaunasis nuotakos tėvams, vėliau tai buvo nuotakos (veldamo dukters) mokestis ponui' (žodis nieko bendra neturi su *kriẽnas* 'toks prieskonis', jame slypi ide. šaknis *krei-* 'pirkti'), *отъмотъ* 1514 m. '**atmatas*, žemės savininkui atiduodami javai, kas trečias, ketvirtas ar pan. pėdas', *пентиники* 1516 m. '**pentininkai*, mokestis nuo kirvio penties tiltų remonto reikalams' (: *péntis*), *шерибы* 'gyvulių šėrimo prievolė, *šerýbos*', *бонда* 1468 m. ne tik EL 'nelaisvo žmogaus papildomos pajamos natūra, jo tam tikra nuosavybė, *bandà*', *приидъ* J '*priẽdas*, pvz., mainant arklius'.

Matų ir saikų pavadinimai: *треина*, *троина* 'trečdalis valako, *trainas*', *шостаиня* 'šeštoji valako dalis, *šeštáinis*', *кетвиртаиня* 'ketvirtadalis,' ketvirtis, *ketvirtáinė* (toks matas)', *соиктъ* 1534 m. 'saĩkas, *saiktis*, toks grūdų matas, vėliau duoklė grūdais', *пуръ* 'toks matas, *pū́ras*, 24 gorčiai', *секъ* 'biralų ir skysčių matas, *siẽkas*',

пусиникъ 'toks grūdų saikas, **pusininkas*', *пускетвирте* 'grūdų saikas, *pùsketvirtė*', *своръ* '*svãras*' (: *svérti*), *бужъ* 1542 m. 'senoviškos svarstyklės ir svorio matas, *búožė*', *вондера*, *вундера* 'didelė pintinė javams ir miltams pilti, *andẽrė*, dial. *undẽrė*, toks saikas', *кгемпоръ*, *кгимпоръ* 'tam tikras linų ar vilnų matas, *gempãras*, dial. *gimpãras*, sruoga', *пундель* '*pundẽlis*' (iš skolinio *pùndas*), *липина* 'liepos medžio indas medui, *líepìnė*, medaus seikėjimo matas'.

Gausi pilių ir šiaip pastatų statybos terminologija. Tai statybininkų bei meistrų pavadinimai, pvz., *доилидъ*, *доилида* 1450 m. ne tik EL 'namų statytojas, architektas' (iš lie. *dailýda*, *dailìdė*), *дольбиникъ* 1544 m. J 'dirbantis su dalba, *dálbininkas*, dial. *dálbinykas*' ir kt. Darbo įrankiai: *склютъ* ne tik EL 'plačiaašmenis kirvis rąstams tašyti, *skliùtas*', *коишена* 'įrankis medžiui skaptuoti, žievei kaišti, *káišena*', *ведекга* 'lenktais ašmenimis kirvis loviams ar geldoms skobti, *vedegà*'. Fortifikacija ir įvairių pastatų, jų komponentų pavadinimai: *бакшта* 1545 m. ne tik EL 'gynybinis *bókštas*' (žodį lietuviai patys gavo iš lenkų), *пиляля* J 'maža pilis, *pilẽlė*', *свиренъ* 1535 m. ne tik EL '*svirnas*', *евъя*, *евня*, *явъя* 1557 m. ne tik EL '*jáuja*', *клоимъ* 1386 m. '*klojìmas*, *klaĩmas*, vieta grūdams klėtyje', *клуня*, *клоня* 1503 m. ne tik EL 'trobesys javams krauti, *klúonas*', *пуня* 1516 m. ne tik EL 'daržinė, tvartas, *punẽ*', *номъ*, *нумъ* '*nãmas*, že. *nùmas*', *номокгалъ*, *нумокголъ* 'trobos priestatas' (plg. *namógalis*, že. *nùmgalis*), *пиркоита* 'pirkios dalis, *pirkáitė*', *пиртикя* 'patalpa produktams ir daiktams, *pirtikẽ*, kamara', *примень* ne tik EL '*priemenẽ*', *торпъ*, *торпина* 1505 m. ne tik EL 'kluono padala javams krauti, *tárpas*, *tarpìnė*', *тарпунедя* 'kluono dalis tarp pėdžių, *tarpùpėdis*, šalinė javams krauti', *орудъ* ne tik EL '*arúodas*', *помотъ* J '*pãmatas*', *ужлы* 'klėties lubos, *ùžlos*', *кгекгъне* 'stogo sparas, *gẽgnė*, kreklas', *скирпстъ* 'gegnė, *skir̃pstis*', *гребестъ* '*grebė̃stas*', *рошитинъ* J 'žardo stulpas, *rašýtinis*', *липты* 'laiptai, *lìptai*', *куля липтъ* 'akmens tiltas' (plg. že. *kūlio lieptas*), *шуло*, *шулъ* ne tik EL 'stulpas ,*šùlas*'.

Upeivystė: *витина* 1538 m. ne tik EL 'plokščiadugnis prekinis upių laivas, *vytìnė*', *шкултъ* J 'senovinis irklinis upių laivas, *skul̃tas*', *шкултодаила* 1544 m. J 'skul̃tų, senovinių upių laivų, statytojas, **skultadaila*'.

Augmenijos pavadinimai: *винкшна* J '*vìnkšna*', *кглуснь* '*glúosnis*', *кгоба* '*guobà*', *ева* '*ievà*', *клевъ* 1545 m. '*klẽvas*', *мядленисъ* 'klevas, *mẽdliepis*', *керъ* 'medžio kamienas su šaknimis, krūmas, *kẽras*', *кгумбъ* 'medžio atauga, *gum̃bas*, sustorėjimas', *лупснь* J 'žievė,

karna, *lupsnìs*', *мовкна* 'žievė, luobas, *máukna*', *морина* J 'tokia kvepianti žolė, *morinė*, *marinė*'.

Labai daug fiziografinių terminų. Jie buvo reikalingi detaliai aprašant dvarų ir kitokių valdų žemes, nurodant jų ribas. Nusakomas dirbamos žemės pobūdis, jos rūšis: *опидома*, *апидеме* 1522 m. 'buvusios sodybos žemė, panamė, *apìdėmė*, *apýdėmė*', *привортu* 1550 m. 'vieta prie vartų, *príevartės*', *ужутворъ* 'vieta už tvoros, ùžtvoris, dial. *užùtvoris*', *клонавете* 'buvusio kluono vieta, *kluonãvietė*', *доржъ* '*dar̃žas*', *седеимасъ* 'gyvenamoji vieta, *sėdė̃jimas*, sodyba', *опидвореџъ* 1518 m. J 'padvarė' (reikšmė ne visai aiški; gal iš **apydvarė*?), *дирва* J '*dirvà*', *дырванъ* 1543 m. ne tik EL '*dirvónas*', *рячва*, *рачва* 1483 m. ne tik EL 'apleistas laukas, dirvonas' (plg. *rẽtis* 't.p.' – gali būti senas baltizmas), *молине*, *молинела* 'molinga žemė, *molỹnė*', *шлина* 'šlýnas, dial. *šlýna*', *рудинъ* 'rūdos turinti žemė, *rūdýnas*' (*rūdà* – slaviškas žodis!), *режкгали* 'rėžių galai, *rėžgaliaĩ*', *ужворъ*, *ужуворъ* ne tik EL 'laukų riba, *ùžvaras*, dial. *užùvaras*, sankasa, pylimas', *перворъ* 'tam tikra vieta sklypo pariby, *pérvaras*, galbūt pro ją buvo varomi gyvuliai (?)'. Kalvos, daubos ir pan.: *колва*, *калва* '*kalvà*', *крутя* J 'stati kalva, *kriūta*', *покрутя* J '*pakriū́tė*', *скордь* 'status krantas, *skar̃dis*', *шлоить* 'atkalnė, *šlaĩtas*', *рокгува* 'griovys, dauba, *raguvà*, tarpeklis, skardis', *колновиршы* 'viršukalnė, *kalnãviršis*', *капмилжысъ* J 'milžinkapis, *kapmilžis*', *пилеколнь* XVI a. pradžia '*piliãkalnis*', *клонъ* '*klónis*', *довба* '*daubà*', *дубуля* 'slėnys?' (greičiausiai iš **dubulė* ar **duobulė* nuo *dùbė* 'įdubimas, slėnys' ar *duobẽ*), *кгровжъ* 'žvyrynas, *gráužas*', *косинъ* '*kasinỹs*, sukasta vieta, griovys ar pan.', *молкасъ* 'molduobė, *mólkasis*'. Lankos, pievos: *нево* '*píeva*', *лонкеля* 'maža lanka, *lankẽlė*', *пявнь*, *пявнисъ* 'krūmokšnių priaugusi pieva, *pjaunỹs*', *веяя* 'pieva, *vejà*, ganyklos', *нуотока*, *нотака*, *нутока* 'nuotaki pieva, *núotaka*, kur prabėga šlaitų vanduo', *лекнасъ*, *ликнасъ*, *ликна* 'tokia lanka, *líeknas*, dauba, šlapia vieta', *палекнъ* 'vieta prie liekno, pelkės, *palíeknis*', *нендрине* J '*nendrỹnė*', *пaнендрине* '*panendrỹnė*, vieta prie nendrynės', *думбло* '*dum̃blas*'. Miškai, girios: *мишкъ* 1543 m. '*mìškas*', *кгирела* 'miškelis, *girẽlė*', *шылъ* '*šílas*', *мединъ* 1546 m. 'kur daug medžių ir krūmų, *medýnas*', *пушынъ* '*pušýnas*', *попушынъ* 'vieta palei pušyną, *papušynỹs*', *алкснинъ* '*alksnýnas*', *олкснита* 'alksnių krūmai, *alksnýtė*, alksnynas', *карклинъ* '*karklýnas*', *олкъ* 1538 m. 'medžiais apaugęs kalnelis, *al̃kas*', *кгоявиетя*, *кгоивитя* J 'gõjaus (slavizmas!) vieta, **gojavietė*', *ишовги* 'atžalynas, ataugos, *ìšaugos*', *побиржа* 'vieta prie biržės, *pabiržė*, pamiškė', *побиржинъ* 'vieta prie beržyno,

pabiržynẽ, **pabiržynas'*, *лидимъ* 'iškirstas plotas miške, *lýdimas'*, *скинимъ* J 'iškirsta miško vieta, *skýnimas'*, *скердимъ* 1538 m. 'iškirsta miške vieta, *skerdìmas*, skynimas', *декгесы* 'išdegęs miškas ar pelkė, *degėsės'*, *дексня* 'išdegusi vieta, *dẽgsnė*, degimai', *подексня* 'vieta prie degsnės, *padegsnė'*, *ижсдокгъ* 'išdegusi vieta miške, durpyne ar pievoje, *ìšdagas'*, *трокъ* 1550 m. 'iškirsta ar išdegusi vieta miške, *trãkas*, pakilesnė pieva', *половжса* '*palauža*, virbų, šakų krūva (?)'. Upės, ežerai, balos: *интокъ* '*iñtakas* (upės)', *сонтокъ* 'dviejų upių susiliejimo vieta, sántaka, dial. *sántakas'*, *ситува, сытува* 'gili, plati upės vieta, *sietuvà'*, *текмя* J 'tekančio vandens vaga, *tekmẽ'*, *винкгъ, винкгисъ, винкгель* 'upės posūkis, *vìngis*, *vingẽlis'*, *винкгръ* ne EL 'upės vingis' (plg. *vingrùs* 'vingiuotas'), *упель* '*upẽlis'*, *ажеръ* J 'ežeras, dial. *ãžeras'*, *ожерекшнь* 'akivaras, ežerokšnis, dial. *ažeróksnis'*, *люнъ* '*liū́nas'*, *кудра* '*kū́dra'*, *бола* J '*balà'*, *поболь* J '*pabalỹs'*, *прудель* '*prūdẽlis'* (*prū̃das* – slavizmas), *линморка* 'linų merkiamoji kūdra, *lìnmarka'*, *шолтынь* '*šaltìnis'*, *верденъ* 'versmė, *verdẽnė'*, *поверсмя* 'šaltiniuota, pažliugusi vieta, *pavérsmė'*, *мавдикла* '*maudyklà'*, *сколптува* 'vieta, kur skalbiama, *skalbtuvẽ'*, *бpocma* '*brastà'*, *роистъ* 1501 m. ne tik EL '*raĩstas'*, *пороистъ* 'vieta prie raisto, *paraistỹs'*, *пелька* '*pélkė'*, *попелке* 'vieta prie pelkės, *papélkis'*, *тирель* 'nedidelis tyrlaukis, *tyrẽlis'*. Keliai ir kt.: *вешякяль* 'viẽškelis, dial. *viẽšiakelis'*, *криштокель* J 1528 m. 'vieta, kur keliai kryžiuojasi, *kryžkelė* – *krikštãkelė'*, *санкели* 'kryžkelė, *sankeliai'*, *покгронда, покгрында* 'akmenimis ir šakomis grįstas kelias per pelkę, *pagrandà'*, *правожса* J 1545 m. 'ratų išvažinėta gili vėžė, *próvaža'*, *копище* 1388 m. ne EL '*kapaĩ* (vėliau žydų kapai)', *копики* 'kapeliai?' (gal iš **kapikiai*), *поконu* 'vieta prie kapinių, *pakapỹs'*.

Terminai, susiję su žemės ūkiu: *орыба* 'arimas, *arýba'*, *ортаu* '*artójas'*, *(по)кортати* 'antrą kartą paarti, *(pa)kartóti'*, *жскгра* '*žãgrė'*, *жомбъ, жумбъ* 'medinis arklas, *žam̃bis*, dial. *žum̃bis'*, *явктъ* 'jaučio jungui pririšti diržas, *jáugtas'*, *преиколъ* 'prietaisas dalgiui plakti, priekãlas, že. *preikãlas'*, *жсардъ* 'toks žaiginys, *žárdas'*, *стирта, стырта* 1450 m. ne tik EL 'didelė šieno ar javų kupeta, *stìrta'*, *дырса* 'tokia javų piktžolė, dìrsė, dial. *dìrsa'*, *кветмежъ* 'su miežiais sumaišyti kviečiai, **kvietmiežiai'*, *овижсмежъ* 'avižų ir miežių mišinys, *avìžmiežiai'*, *оплеки* 'avižų grūdo kiauteliai, *aplẽkiai'*, *опикулы* ne tik EL 'tik nublokšti, bet gerai neiškulti javai, *apìkulos'*, *сонкулъ* 'duonai skiriami prastesni antrininkai grūdai, *sánkūlas'*, *берело, берло* 1529 m. ne tik EL 'nevėtyti, su pelais grūdai, *bẽralas'*, *пакулы* '*pã-*

kulos', *ровгаль* J 'tokia gira, valgis iš ruginių miltų, *ráugalas*', *сомборы* 'sudėtinės vaišės sėjos baigimo ar derliaus nuėmimo proga, *sámbariai*'.

Gyvulininkystė, jos produktai: *кердь*, *скердзь* '*kerdžius*, dial. *skerdžius*', *кумпь* 1503 m. ne tik EL '*kumpis*', *скилондь* 1506 m. ne tik EL '*skilándis*', *лошина* 1394 m. ne tik EL '*lašiniai*', *скитера* 1540 m. ne tik EL 'lašinių rūšis' (plg. *sketerà* 'gyvulio sprandas'), *кульша* 1540 m. ne tik EL 'šlaunies mėsa, *kùlšė*', *иснова* 'į pilvo plėvę suvynioti kiaulės taukai, *įsnauja*', *жегунь* 1542 m. 'lydyti taukai, *žegùnis*', *дикгимъ* 'kiaulės kaklo mėsa, į kurią duria skerdžiant, *dýglmas*'.

Žvejyba: *жувиникъ* J 1544 m. 'žvejys, *žùvininkas*, dial. *žùvinykas*', *жукль* J 1537 m. 'žvejys, *žūklỹs*', *лаива* J 'valtis, luotas, eldija, *laivà*', *перга* 'tokia valtis, eldija, *pérgas*', *вентерь* '*vénteris*' (ukrainiečių tekstuose yra *вятерь*), *бучъ* 'iš vytelių prietaisas žuvims gaudyti, *bùčius*', *жабръ* J 1539 m. 'tokia žuvis, *žióbris*', *мянка* 1539 m. 'tokia žuvis, *ménkė*', *бруиша* 1544 m. 'kuoja, mekšras, raudė, *bruĩšė*'.

Amatai, kitokie užsiėmimai: *кгирнуколь* 'girnakalỹs, dial. *girnùkalis*', *макштиникъ* 1544 m. 'kas dirba makštis, *makštininkas*', *болтушникъ* ne tik EL 'kailiadirbys, kailius, *baltùšnykas*', *вожтаи* 1544 m. 'vežėjas, vežikas, *važtójas*', *битникъ* (*бытникъ*) 1600 m. '*bìtininkas*, dial. *bìtnykas*', *дровиникъ* 1537 m. J 'medaus kopinėtojas iš drevių, drevininkas, dial. *dravinỹkas*', *бурталникъ* 1501 m. ne EL '*bùrtininkas*', *соитъ* 'užbūrimas, *saĩtas*' (plg. *saĩsti* 'burti').

Namų apyvokos reikmenys, papuošalai ir kt.: *ендова*, *яндова*, *индава*, *яндула* ne tik EL 'tam tikras indas, *indaujà*', *крося* 'kėdė, krėslas, *krãsė*', *ковшъ* 1537 m. ne tik EL 'toks samtis (ir tam tikras mato vienetas), *káušas*', *драбуля* '*drobùlė*', *трынитны* 'eglute austas audeklas, *trinỹtinis*', *роиба* 1540 m. ne tik EL 'margas audinys (?)' (gali būti senas rytų slavų baltizmas, plg. *ráibas*), *двикартя* 'patalų užvalkalas, *dvikartė*', *гулта*, *гульня* ne EL 'guolis, lova, *gùltas*', *жлуктo* ne tik EL 'skalbimas, *žlùgtas*', *кабуля* 'kažkoks pakabinamas papuošalas, *kabulỹs*', *исокгъ* 'sagė, segtukas, *įsagas*', *янтарь* ne tik EL '*giñtaras*', *отосе* 'vežimo dalis, *atãsaja*', *кгелажань* 'žąslai?' (iš *geležonìs* ar *geležuonìs*?), *метъ* J 'kuolas, baslys, *mi̇̃etas*', *страипснь*, *страип(с)ть* 'tvoros tarpas, *stráipsnis*, *stráipstis*', *спрокга* '*spragà* (tvoroje)'.

Kitokie žodžiai: *перея* ne EL 'gatvės dalis, *pérėja*', *купрь* '*kùprius*, *kuprỹs*', *небиль* '*nebylỹs*', *шашокъ* 1459 m. ne EL '*šẽškas*', *ру-*

дыи 1544 m. J *'rùdas'*, *кратати* 'purtyti, vartyti, *kratýti'*, *подуюсь*, *подуись* 'iš pagrindų, visiškai' (plg. *iš padujų̃* 't.p.').

Daugelis lietuvių kilmės žodžių kanceliarinėje kalboje buvo tiek įprasti, kad iš jų prisidaryta įvairių vedinių, pvz., iš *дякло* – *(по)дякольны*, *дякольникъ*; iš *поседъ* – *поседны*, *поседникъ*, iš *доилидъ* – *доилидовая* 'd. žmona', *доилидовство*, iš *номъ* – *приномъ* (plg. *príenamis*), *приномокъ*, iš *дырса* – *дырсоваты*, iš *овижмежъ* – *овижмежовы*, iš *пакулы* – *пакулинны*, *пакулница*, iš *витина* – *полвитинокъ*, iš *ендова* – *ендовка*, iš *ковшъ* – *ковшикъ*, *ковшовникъ*, *ковшарь*, *ковшарство*, iš *применъ* – *(стена) применная*, *заприменъ*, iš *роистъ* – *зароистье*, iš *роитиникъ* – *роитиницкая служба*, iš *свиренъ* – *присвиренокъ* (plg. *príesvirnis*), *свирновая работа*, *за свирновщину* (*свиронщину*) *грабили*, iš *кердзь* – *кердзевая* (= *пустая*) *земля*, iš *стирта* – *стиртище*, iš *текунъ* – *текуновская земля* ir t.t.

Būta ir semantinių lituanizmų, pvz., žodžiu *обядъ* reikštas ne tik 'vidurdienio valgymas', bet ir 'pietų pusė' (plg. lie. *piẽtūs*), žodis *воскъ* gavo dar tam tikrą svorio mato reikšmę (plg. Sirvydo žodyne: *Funt. Libra, pondo. Waszkas* [= *vãškas*], *funtas*). Dar plg. *пулъране* – kalkė iš lie. *pùsrytis*.

Kai kurie lietuvių kilmės žodžiai iš slaviškos raštų kalbos pateko į ano meto lotyniškus dokumentus, pvz., *dziakla* '*дякло*' (Žygimanto Kęstutaičio 1434 m. privilegijoje), *torp* '*торпъ*' (viename 1505 m. Žemaičių dokumente), *weldomy* '*велдомы*' (1538 m. dokumente).

Čia aptartoji kalba traktuotina kaip luominė valdžios aparato raštų kalba. Ja rašyti, matyt, buvo specaliai mokomasi. Atskirais atvejais ja rašė net katalikų dvasininkai, šiaip jau daugiausia vartoję lotynų, vėliau ir lenkų kalbas. Tačiau liaudies masės jos nevartojo. Taigi ji nebuvo valstybinė kalba šių dienų prasme. Tokios kaip dabar valstybinės kalbos tada nė nereikėjo. Didelis tų dalykų žinovas prof. K. Jablonskis rašo: „To meto pažiūromis ir reikalavimais nebuvo jokio reikalo, kad šnekamoji kalba būtų ta pati, kuria raštininkai rašydavo raštus. Reikėjo tiktai, kad vienas raštininkas suprastų kito raštininko raštą, daugiau nieko. Pavyzdžiui, jei turime Vytauto raštą Žemaičių vietininkui Kęsgailai, rašytą rusiškai (= kanceliarine slavų kalba. – *Z.Z.*) arba lotyniškai, negalime daryti išvados, kad juodu ir kalbėjosi rusiškai arba lotyniškai, arba bent kad Kęsgaila mokėjo skaityti rusiškai ar lotyniškai. Visai ne. Aišku, kad kalbėjosi juodu lietuviškai. Vytautas įsakė savo raštininkui parašyti tą ir tą Kęsgailai, Kęsgailos raštininkas tą raštą perskaitė ir pasakė Kęsgailai, kas parašyta Vytauto rašte. Dau-

giau nei Vytautas, nei Kęsgaila su tuo raštu reikalo neturėjo. Aktus rašyti ir skaityti tuo metu buvo ne visuomenės, ne tų, kurių vardu raštai rašomi, ir ne tų, kam jie rašomi, bet raštininkų darbas. Todėl suinteresuotiems asmenims visai nesvarbu buvo, kuria kalba raštininkai rašo. Vėlesnis platus vartojimas Lietuvoje rusiškų aktų, surašytų smulkių bajorėlių, miestelėnų, ūkininkų ir net nelaisvų bernų vardu nieko nesako apie to meto bet kokį Lietuvos surusėjimą arba bent mokėjimą rusiškos kalbos“[43].

Nėra nė mažiausios užuominos, kad anuomet būtų buvęs keliamas reikalas padaryti valstybės rašomąja kalba gimtąją lietuvių kalbą. Mat svetimos raštų kalbos vartojimas Lietuvos aukštiesiems sluoksniams visai netrukdė likti lietuviais, neslopino jų tautinio jausmo. Neretai istorikų (ypač lenkų) keliama tezė apie lietuvių diduomenės tariamą „surusėjimą“ negali būti laikoma tikra (taip atsitiko tik su išsikėlusiais gyventi į rytines žemes). Juk tai tebuvo raštų kalba, panašiai kaip lotynų kalba Lenkijoje. Suprantama, dėl lotyniškos kanceliarijos Lenkijos diduomenė nesuromanėjo ar kitaip nenutauto. Taip pat ir Lietuvos didikai, nepaisydami slaviškos kanceliarijos, išliko lietuviai, didžiavosi savo kilme, aukštino Lietuvos valstybę.

Feodalizmo laikais tautą buvo įprasta tapatinti su valdančiaisiais sluoksniais. Liaudis tuomet buvo ignoruojama. Valdantieji sluoksniai, sukūrę valstybę, tautą tapatindavo su ta valstybe. Kalbos čia nebuvo paisoma. Ji tada dar nelaikyta tautos požymiu. Taigi tautos ir kalbos santykiai buvo suprantami kitaip negu dabar. Visa tai turint galvoje, darosi suprantama ir ano meto „lietuvio“, kaip Lietuvos valstybės piliečio, sąvoka. Juk tada didikas ar bajoras, gyvenęs Lietuvos valstybėje, nesvarbu, kuria kalba jis šnekėtų, būdavo vadinamas „lietuviu“. Ilgainiui stiprėjant slavų žemių ryšiui su Lietuva, ir tų žemių aukštesniojo luomo atstovai, rytų apeigų krikščionys, net lietuviškai nemokėję, tapo tokiais pat Lietuvos valstybės patriotais „lietuviais“ kaip ir tikrieji lietuviai[44]. Ten, kur reikėjo ginti Lietuvos valstybės teises nuo lenkų pasikėsinimų, jie net karščiau kovojo dėl jų negu patys tikrieji lietuviai[45].

Mokslininkai kartais ginčijasi, ar ta raštų kalba anuomet kas nors šnekėjo. Kategoriškas atsakymas į šį klausimą negali būti teisingas, nes tuokart būtų suprastinta sudėtinga situacija, be to, būtų daroma principinė klaida – išleidžiamas iš akių faktas, kad toji kalba nebuvo visą laiką vienoda. Iš pradžių ji ilgai, bemaž iki šioje knygoje nagrinė-

[43] Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. – V., 1979, p. 222.
[44] Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. – K., 1921, p. 15, 25, 33, 41, 51 ir kt.
[45] Ten pat, p. 25.

jamo laikotarpio pabaigos, gerokai skyrėsi nuo to meto šnekamosios kalbos. Tada Lietuvos didikai Rytuose pramokdavo šnekamosios vietos žmonių kalbos, o jų raštininkai rašydavo tradicine kanceliarine kalba. Vėliau, bent nuo XVI a. vidurio, skirtumas tarp šnekamosios ir raštų kalbos gerokai sumažėjo, raštų kalba labai priartėjo prie šnekamosios, ypač vartotos centrinėje Baltarusijoje. Tada baltarusių kalba tapo lyg ir savotiška kanceliarinės kalbos šnekamoji forma[46]. Tačiau jos abi visai nesutapo, tam tikri skirtumai išliko iki pat kanceliarinės kalbos vartojimo pabaigos. Į ją nebuvo įvestos būdingiausios baltarusių kalbos ypatybės akavimas ir dzūkavimas. Žinoma, archaizuotoje šnekamojoje kalboje kartais irgi galėjo būti vengiama akavimo ar dzūkavimo, lygiai kaip šios ypatybės sporadiškai prasibraudavo ir į raštus. Bet tai – atsitiktiniai dalykai.

Mūsų čia aptartą kanceliarinę kalbą anuomet Lietuvoje žmonės oficialiai vadino *rusų kalba*[47], kaip ir slavų žemės, sekant senosios Kijevo Rusios tradicija, buvo vadinamos *rusiškomis*. Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje šią kalbą vadino *lietuvių kalba*, traktavo kaip svetimą, ne viską suprato ir iš jos vertė į savąją kalbą. Dabar mokslinėje literatūroje Lietuvos kanceliarijų kalbai pavadinti vartojami įvairūs terminai, pvz., *vakarinių rusų*, *senoji baltarusių*, *lietuvių-rusų*, *LDK slavų kanceliarinė* ir kt. Terminų įvairavimas ir tai, kas čia apie tą kalbą buvo pasakyta, rodo, jog ją tiksliai pavadinti iš tikrųjų gana keblu. Pavadinimas priklauso nuo to, kokiu aspektu į tą kalbą žiūrėsime. Juk iš kilmės tai buvo senosios (bažnytinės) slavų kalbos, labai stipriai atmieštos rytinių slavų (senosios rusų) kalbos elementais, tąsa. Pradžioje ji turėjo ryškias besiformuojančios ukrainiečių kalbos šiaurės-vakarų

[46] Chr. Stangas yra įrodęs, kad lietuvių aukštuomenė tuo metu mokėjo taisyklingai tarti rytų slavų (baltarusių) garsus, žr. Stang Chr. S. *Gh*, *h* in weissrussischen Lehnwörtern im Altlitauischen. – Studia indoeuropejskie. Wrocław-Warszawa-Gdańsk, 1974, p. 231–237.

[47] Tai dabar sudaro terminologinę painiavą, nes ją reikia skirti nuo tikrosios rusų (didžiarusių) kalbos, kuri tada formavosi Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, laipsniškai atsikratydama nuo senosios (bažnytinės) slavų kalbos įtakos. G. Chaburgajevas dėl terminų *rusas* ir *rusų kalba* rašo: „История этнонима *русский* указывает на то, что одно и то же обозначающее в разные периоды истории восточных славян связано с разными обозначаемыми: *русский* до XIV в. и *русский* после XIV в. – это наименование разных народов (и языков), связанных между собой исторической преемственностью, но ни в коем случае не представляющих один народ (или язык) на разных этапах развития“ (Хабургаев Г. А. Становление русского языка, с. 15).

(Volinijos) tarmių ypatybes. Vėliau įsigalėjo besiformuojančios baltarusių kalbos pietinių tarmių elementai. Pagaliau ji galutinai nusistovėjo ir buvo labai stipriai paveikta ano meto centrinių baltarusių kalbos dialektų ypatybių, taigi gerokai priartėjo prie to meto šnekamosios kalbos centrinėje Baltarusijoje[48]. Senosios (bažnytinės) slavų kalbos elementų tada joje buvo belikę visai nedaug. Tai vėlyvai fazei (jos paminklų yra daugiausia) pavadinti dabar plačiausiai (ypač Baltarusijos TSR kalbininkų) vartojamas terminas *senoji baltarusių kalba*. Žinoma, baltarusių kalbos istorijos požiūriu toks terminas gali būti patenkinamas[49], bet tik tuo atveju, jeigu juo vadinsime tik vėlyvųjų Lietuvos kanceliarijos paminklų kalbą, nes ankstyviesiems buvo būdingos ne baltarusių, bet ukrainiečių kalbos ypatybės. Mums tas terminas neparankus, nes jis apima tik dalį (nors ir didžiąją) šia kalba išlikusių dokumentų. Vartojant šį terminą, tektų nuolat daryti išlygas, paaiškinimus. Be jų terminas *senoji baltarusių kalba* būtų suabsoliutintas, taikomas ir tiems paminklams, kurie nieko bendra neturi su baltarusių kalba arba tie paminklai būtų ignoruojami[50]. Mums reikia tokio termino, kuris apimtų visas Lietuvos valstybėje vartotos slavų kanceliarinės kalbos fazes. Todėl bene tiksliausiai jos prigimtį bei funkcijas nusako terminas Lietuvos valstybės (= Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) *kanceliarinė slavų kalba* (nepatogus dėl ilgumo), nes juk ši raštų kalba buvo sukurta tos valstybės kanceliarijai ir išnyko tada, kai kanceliarijai jos nebereikėjo, kai ji buvo pakeista lenkų kalba.

Aptartoji kanceliarinė kalba, ypač vėlyvuoju laikotarpiu, galėjo gerokai prisidėti prie rytų slavų kilmės (arba bent gautų per rytų slavus) skolinių paplitimo lietuvių kalboje. Ji veikė lietuvių kalbą ne tik tiesio-

[48] Terminas *Baltarusija* yra naujas. Dabartine reikšme jis įsigalėjo tik XIX a. Senovėje, XIV–XV a., Naugarduko, Gardino kraštą ir vakarinę Minsko žemės dalį vadino *Juodąja Rusia*, o Vitebsko, Mogiliovo sritį ir rytinę Minsko žemės dalį – *Baltąja Rusia*. Iš pastarosios ir kilo Baltarusijos pavadinimas. Lietuvių liaudyje vietoj etnonimo *baltarusiai* išliko žodis *gudai* (greičiausiai nuo gotų vardo), vartotas ir oficialiai iki 1940 m.

[49] Nors ir ne be priekaištų, nes dabartinė baltarusių bendrinė kalba ir jos tarmės nėra tiesioginis šios kalbos tęsinys. Reikia nuo jos griežtai skirti ir to meto gyvąją baltarusių kalbą. Tai pabrėžia ir patys baltarusių kalbininkai, tačiau kitų sričių specialistai (ypač istorikai) dažnai tuos dalykus painioja.

[50] Būdingas tokio ignoravimo pavyzdys – L. Vladimirovo straipsnis „Kokia kalba buvo kalbama ir rašoma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVII amžiais?“, paskelbtas leidinyje „Istorija“, t. 22, p. 103–118.

giniu būdu, bet ir per šnekamąją slavų kalbą. Jos poveikio rezultatu galima būtų laikyti kad ir šiuos žodžius:

bajõras, plg. *бояръ* – žodžio kilmė ne visai aiški, slavai galėjo gauti iš tiurkų;

blõgas 'netinkamas, prastas, negeras', plg. *благъ* – senosios slavų kalbos palaikas (rytų slavų būtų **бологъ*);

donis 'duoklė', plg. *дань* – slavų kilmės žodis;

pẽčėtis 'antspaudas', plg. *печать* (slavų kilmės);

rėdýti(s) 'valdyti, rengti(s), puošti(s)', plg. *рядить(ся)* (slavų kilmės);

retẽži(u)s 'grandinė, pančiai', plg. *ретязь* (slavai gavo iš germanų);

rubẽžius 'valstybės siena, tam tikros teritorijos riba', plg. *рубежъ* (gali būti senosios slavų kalbos palaikas);

stórasta(s) 'seniūnas, tam tikras pareigūnas', plg. *староста* (slavų kilmės);

sū̃das 'teismas', *sūdžià* 'teisėjas', *sū̃dyti* 'teisti', plg. *судъ, судья, судить* (slavų kilmės);

tijū̃nas 'prižiūrėtojas, toks pareigūnas', plg. *тиунъ, тиюнъ* (slavai gavo iš germanų);

urė̃das, urė̃dnykas 'tam tikras pareigūnas, viršininkas', plg. *урядъ, урядникъ* (slavų kilmės).

Slaviškoji kanceliarija paveikė ir lietuvių antroponimikos raidą. Dokumentuose įsigalėjo patronimų (tada dar nevirtusių pavardėmis) rašymas su slavų priesagomis *-ovič, -evič*, pvz., *Нарбутовичъ, Римкгаиловичъ* vietoj *Norbutaitis, Rimgailaitis*, t.y. Norbuto, Rimgailos sūnūs. Patronimai su *-ovič, -evič* tapo tipiška, specifinė Lietuvos valstybės teritorijoje vartojama asmenų nomenklatūra, ypač oficialiuose dokumentuose. Ją ilgainiui imta taikyti visiems šalies gyventojams, nepaisant kuria kalba jie šnekėjo ir kaip patys save vadino. Neturėjo reikšmės nė asmens užimama vieta to meto visuomenėje. Šiuo atžvilgiu buvo griežtai skiriamasi nuo Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės, kur tada tik privilegijuoto, valdančio sluoksnio asmenų (kunigaikščių, stambiųjų didikų) tėvavardžiai buvo daromi su *-ovič, -evič*, o prastų žmonių tėvavardžiams tenkintasi pirmąja sudėtine šios priesagos dalimi *-ov, -ev*, pvz., *Петровъ* – Petro sūnus, *Юрьевъ* – Jurijaus sūnus[51].

[51] Maskvos bajorai ilgai ir atkakliai kovojo su caru dėl teisės vartoti visą *-ovič* tipo tėvavardį, pvz., 1627 m. tokią teisę buvo gavę tik Bajorų dūmos nariai.

Slavų kilmės priesaga *-ovič*, *-evič* stūmė iš vartosenos lietuviškas patronimines priesagas *-aitis*, *-onis*, *-ūnas* ir kt. Pastarosios oficialiuose dokumentuose išlikdavo tik išimtiniais atvejais, paprastai jeigu raštininkas asmenvardžio neįtardavo esant patronimą. Šiaip jau jas buvo įprasta keisti *-ovič*, *-evič*. Per oficialius dokumentus patronimai su *-ovič*, *-evič* ilgainiui atėjo ir į šnekamąją lietuvių kalbą. Iš čia kilo dabartinės mūsų pavardės su *-avičius*, *-evičius*, pvz., *Narbutãvičius*, *Jurgel̃vičius*, *Petrãvičius* ir kt.

Lenkų kalba

Su lenkų kalba lietuviai susidūrė vėliau negu su lotynų ar slavų kanceliarine kalba. Iki krikšto etnografinėje Lietuvoje ji nebuvo vartojama, išskyrus belaisvius lenkus, kurių būdavo parsivaroma nemažai. Sunku pasakyti, ar iš tų laikų išliko keliolikos kaimų pavadinimai su *lenk-* ir *mozūr-*, pvz., *Lénkaičiai*, *Lenkẽliai* (*-ãliai*), *Lenkẽliškė*, *Lénkviečiai*, *Mozū̃rai*, *Mozūrẽliai*, *Mozū̃riškė* (*-ės*, *-iai*), nes tie pavadinimai galėjo atsirasti ir dėl vėlesnių atsikėlėlių. Šiaip jau artimesnis susipažinimas su lenkų kalba buvo susijęs su krikštu ir vėliau abiejų valstybių suartėjimu.

Didelį vaidmenį platinant lenkų kalbą Lietuvoje suvaidino katalikų bažnyčia ir kunigai. Krikštijami lietuviai atvykusių lenkų kunigų, nemokėjusių lietuviškai, nesuprato. Net praėjus 26 metams, krikštijant Žemaičius, amžininko J. Dlugošo liudijimu, dar nė vienas iš lenkų dvasininkų, atvykusių kartu su Jogaila, nemokėjęs lietuviškai, todėl pats karalius (M. Strijkovskio teigimu, kartu su Vytautu) mokęs žmones poterių ir krikščionių tikėjimo.

Po krikščionybės įvedimo, įkūrus Vilniaus ir Žemaičių vyskupystes, pastatytose pirmosiose bažnyčiose šeimininkavo lenkai. Jie sudarė absoliutinę daugumą abiejų vyskupysčių kapitulose. Lietuvių kalba jiems nerūpėjo. Tarpusavio santykiuose ir su didžiojo kunigaikščio dvaru bei jo dignitoriais galėjo susišnekėti ir be lietuvių kalbos, nes lenkų kalba buvo artima slavų kanceliarinei kalbai, ypač jos baltarusiškam šnekamajam variantui, kurį daugelis aukštų valstybės pareigūnų mokėjo. Lietuviškai pramokti lenkų kunigai nesistengė. Net praėjus pusantro šimto metų Vilniaus vyskupystės statute buvo nurodoma, kad lietuvių vaikai turi būti krikštijami lotyniškai, nes, kaip sakoma tame statute, „labai dažnai kunigas jos (lietuvių kalbos) nemoka“ (Palenkėje tuomet lenkų vaikai buvo krikštijami lenkiškai,

ne lotyniškai). Nepaisant atskirų didikų bei mecenatų reikalavimo, kad į steigiamas bažnyčias būtų skiriami lietuviškai mokantys kunigai, praktiškai to nebuvo paisoma. Ir vėliau visą laiką lietuvių kalba lenkų kunigų buvo ignoruojama. Antai jėzuitų įkurdinimo aprašyme sakoma: „Ne tik kaimo parapijose nebuvo nė vieno (dvasininko), mokančio lietuvių kalbą, bet net ir pačioje sostinėje Vilniuje... prieš jėzuitų atvykimą nebuvo galima rasti nė vieno, kuris sugebėtų ta kalba sakyti pamokslus". Čia galbūt kiek perdėta, bet tokių atsiliepimų apie dvasininkų nemokėjimą kalbėti lietuviškai yra daug. Visa tai rodo, kad lenkų kunigams iš tikrųjų nedaug terūpėjo skleisti lietuviškai kalbančiai liaudžiai krikščionybės dogmas. Jie tenkinosi tik formaliai liaudį apkrikštiję. Į savo apaštališkas pareigas, nemokėdami vietos žmonių kalbos, daugelis žiūrėjo pro pirštus, siekė asmeninių pajamų ir rūpinosi Lietuvos įjungimu į Lenkijos valstybę.

Lietuvos katalikų bažnyčia administraciniu požiūriu priklausė Lenkijos bažnyčiai. Lenkai stengėsi išplėsti savo bažnyčios galvos (primo) Gnezno arkivyskupo-metropolito veikimo sferą Vilniaus ir Žemaičių vyskupystėse ir tuo būdu per bažnyčią užsitikrinti politinę įtaką Lietuvoje. Tai nesiderino su Lietuvos valstybės interesais. Jau Vytautas ir jo didikai po krikščionybės įvedimo siekė įkurti Lietuvoje atskirą arkivyskupystę-metropoliją. Tačiau tas projektas nebuvo įgyvendintas, ir Lietuvos katalikų bažnyčia liko pavaldi Lenkijos aukštajai bažnytinei hierarchijai. O tai sudarė vieną iš svarbiausių būsimo Lietuvos lenkinimo prielaidų. Pirmieji du Vilniaus vyskupai Andrius Vosila ir Jokūbas Plichta buvo pranciškonai ir mokėjo lietuviškai, tačiau jų įpėdiniai net per 5 šimtmečius (iki pat 1918 m.) nebesirūpino teisėmis lietuvių kalbos, kuria šnekėjo vyskupystės gyventojai. Tas pats pasakytina ir dėl Žemaičių vyskupystės, kurios pirmasis vyskupas Motiejus iš Trakų (Livonijos vokietis) mokėjo lietuviškai, bet ir jo kapitulą sudarė bemaž vieni lenkai.

Nepaisant viso to, iki XVI a. lenkų kalbai plisti Lietuvoje, ypač liaudies masėse, dar nebuvo sąlygų. Iš Lenkijos atvykusių žmonių būta nedaug. Lenkų feodalams nebuvo leidžiama Lietuvoje įsigyti žemių, gauti aukštesnių valstybės pareigų. Jie buvo traktuojami kaip svetimšaliai. Be to, pati lenkų kalba anuomet ir Lenkijoje dar teturėjo ribotą vartojimo sferą. Iki XVI a. vidurio, kaip jau minėta, oficiali valstybinė ir literatūros kalba ten buvo ne lenkų, bet lotynų. Žinoma, kad Vytauto kanceliarijoje buvo raštininkų, kurie rašė lotyniškai, dviem vokiečių kalbomis, slavų kanceliarine kalba, totoriškai, gal net čekiškai.

Lenkų kalbos tarp jų nebuvo[52]. Ji kaip kanceliarinė kalba pastebimiau ima reikštis tik nuo 1543 m., nepaisant dedamų pastangų artinti abi valstybes. Juk dar Horodlėje buvo sutarta Lietuvos valstybines institucijas daryti panašias į Lenkijoje esamas (steigti vaivadijas, įvesti lenkišką teismų organizaciją ir t.t.), tačiau visa tai buvo vykdoma labai iš lėto.

Horodlėje 47 įtakingos lietuvių didikų šeimos gavo lenkų herbus. Tada buvo padėti pirmieji simboliniai pagrindai Lietuvos didikų lenkinimui. Tačiau iki pat XVI a. pradžios lenkų kalba, net ir tarp didikų, Lietuvoje nebuvo pastebimiau įsigalėjusi.

Padėtis ėmė keistis XVI amžiuje, ypač artėjant prie jo vidurio, taigi pirmųjų raštų lietuvių kalba pasirodymo pačiose išvakarėse. Lenkų kalba tada ir Lenkijoje pradėjo labiau įsivyrauti ir silpninti lotynų kalbos, kaip oficialiosios valstybinės kalbos, pozicijas. Lemiamą reikšmę čia turėjo Reformacijos sąjūdis ir apskritai Renesansas tiek Lenkijoje, tiek kituose Europos kraštuose iškėlęs gimtosios kalbos vaidmenį. Lietuvos ir Lenkijos valstybės vis labiau panašėjo. Atsirado vis daugiau bendrų politinių interesų. Intensyvėjo prekybiniai ir kitokie ryšiai. Lietuvos aukštuomenė ėmė vis daugiau susidurti su lenkų kalba.

Lenkų kalbos vartojimas Lietuvoje prasidėjo nuo valdovo rūmų. Lietuvos didieji kunigaikščiai, tapę Lenkijos karaliais, dažniausiai gyveno Krokuvoje, tik kartais atvykdavo į Vilnių. Jų rūmai ir visa aplinka buvo lenkiška. Valdovo artimieji didikai norom nenorom turėjo mokytis lenkų kalbos. Tai jiems, mokėjusiems kanceliarinę slavų kalbą, nebuvo sunku.

Ypač išpopuliarėjo lenkų kalba Vilniuje 1544–1548 m., kai čia apsigyveno Žygimantas Augustas su savo puošniu lenkišku dvaru. Tuomet daugelis Lietuvos magnatų gerai pramoko lenkų kalbos ir ėmė ją plačiau vartoti. Dar vėliau, po 1569 m. Liublino unijos, lenkų kalbos pozicijos Lietuvoje galutinai sustiprėjo. Bet tai buvo jau už šioje knygoje nagrinėjamo laikotarpio ribų.

Lenkų ir lietuvių kalbų sąveika galėjo prasidėti tik nuo XIV a. pabaigos. Iš pradžių ji buvo silpna. Suintensyvėjo į XV a. pabaigą ir ypač XVI amžiuje, kai lietuvių diduomenė pramoko lenkų kalbos. Toji jų vartota lenkų kalba, vadinamoji *polszczyzna litewska*, nuo pat pradžių buvo sklidina lituanizmų, tiek žodyno, tiek gramatinės struktūros ir tarties. Ji bus aptarta „Lietuvių kalbos istorijos“ III tome, nes iš jos

[52] Jablonskis K. Min. veik., p. 221.

ėmė plūsti lenkiški žodžiai į lietuvių raštus, vėliau ir į šnekamąją kalbą. Seniausi polonizmai, patekę į lietuvių kalbą dar prieš raštijos pradžią, nėra gausūs. Beje, ne visuomet juos lengva atskirti nuo senųjų rytų slavų kalbos skolinių, nes šiose abiejose kalbose tų skolintų žodžių atitikmenys neretai sutampa arba mažai tesiskiria, ir mums stinga tikslių kriterijų skolinimo šaltiniui nustatyti. Taip pat ne visuomet lengva atskirti kai kuriuos senuosius polonizmus nuo vėlesnių, jau rašytinio laikotarpio skolinių.

Iš A. Briuknerio (Brückner), P. Skardžiaus, J. Otrembskio, V. Urbučio, I. Adomavičiūtės ir kitų tyrinėtojų darbų dabar jau galima susidaryti apytikrį polonizmų lietuvių kalboje vaizdą.

Senieji, dar ikirašytinio laikotarpio polonizmai daugiausia yra religiniai terminai (lenkai patys tuos žodžius gavo daugiausia per čekus iš lotynų kalbos, pasitaiko ir kitokių), susiję su Lietuvos krikštu:

advetas 'keturių savaičių laikotarpis prieš kalėdas' iš l. *adwent* (lot. *adventus*);

apãštalas iš s. l. *apostoł* (gal buvo ir **aposztoł* < s. č. *apoštol*; gr. ἀπόστολος);

ar̃notas iš l. *ornat* (lot. *ornātus*);

birmavóti iš s. l. *birzmować* (č. *biřmovati* iš sva. *firmen* < lot. *firmāre*);

býskupas, *výskupas* iš l. *biskup*, dial. *wiskup* (č. *biskup* < lot. *episcopus*, gr. ἐπίσκοπος);

grabnỹčios, *gramnỹčios* 'tokia bažnytinė šventė vasario 2 d.' iš l. *grobnicy* (slavų kilmės žodis);

koplyčià iš l. *kaplica* (s. č. *kaplicě* iš vok. *Kapelle*, lot. *capella*);

minỹkas 'vienuolis', f. *minyškà* iš l. *mnich*, *mniszka* (č. *mnih* < **mъnichъ* iš sva. *munih*, lot. *monachus*, gr. μοναχός);

mišià iš l. *msza* (č. *mše* < sva. *missa*, lot. *missa*);

nešpãrai, *mišpãrai* (*mi-* iš *mišià*) iš l. *nieszpor* (č. *nešpory*, lot. *vespera*);

pópiežius iš l. *papież* (č. *papež* < sva. *bābes* < lot. *pāpex* iš *pāpa* 'tėvas' ir *pontifex* 'vyriausias žynys');

traĩcė 'trejybė' iš l. *trójca* (gr. Τριάς kalkė);

žegnóti(s) iš l. *żegnać* (*się*) (č. *žehnati* < vok. *segnen*, lot. *signāre*).

Vienas kitas valdymo bei administracijos terminas:

vaivadà iš l. *wojewoda* (slavų kilmės žodis);

seĩmas iš l. *sejm* (slavų kilmės žodis: l. *s-jąć się* 'susirinkti');

rõtušė iš l. *ratusz* (lenkai gavo iš vokiečių: vva. *râthûs*).

Kitos reikšmės žodžiai:

lelijà iš l. *lelija* (žodis per įvairius tarpininkus atėjo iš Artimųjų Rytų);

radãstas iš l. *rdest* (greičiausiai slavų kilmės žodis);

rỹžiai iš l. *ryż* (žodis per įvairius tarpininkus atėjo iš Indijos);

salotà iš l. *salata* (per tarpininkus gauta iš lotynų: *salāre* 'sūdyti', *in-salatum* 'pasūdytas');

garstyčià, garčyčià iš l. *gorczyca* (slavų kilmės žodis, giminingas r. *горький* 'kartus');

mùlas 'asilo ir arklio hibridas' iš l. *muł* (<vva. *mūl* ar lot. *mūlus*);

põpierius iš l. *papier* (per tarpininkus iš gr. πάπυρος);

lémpa iš l. *lampa* (per įvairius tarpininkus iš gr. λαμπάς);

porà iš l. *para* (per tarpininkus iš lot. *pār* 'lygus; pora');

veñgras iš l. *węgier* (į lenkų kalbą patekęs senas vengrų pavadinimas).

Daugiau yra įtariamų senų polonizmų, kurie tačiau gali būti ir rytų slavizmai. Jie sudaro tokias semantines grupes:

Religiniai terminai ir su šventraščiu susiję žodžiai (daugelis per įvairius tarpininkus atėjo iš kitų tolimesnių kalbų):

altõrius iš *ołtarz* ar *олтáрь* (lot. *altāre* : *altus* 'aukštas');

krỹžius iš *krzyż* ar *крыжъ* (lot. *crux*);

põterius iš *pacierz* ar *патеры* (lot. *pater* noster);

rõjus iš *raj* ar *рай* (gautas iš rytų kalbų, plg. skr. *rāy* 'turtas');

plebõnas, klebõnas iš *pleban*, dial. *kleban* ar *плебанъ*, dial. *клебанъ* (lot. *plēbānus*);

kũmas 'krikšto tėvas' iš *kum* ar *кумъ* (liaud. lot. *compater*);

pãsninkas, pãsnykas iš *postnik* ar *постникъ* (sva. *fasto*);

šėtõnas iš *szatan* ar *шатанъ* (per tarpininkus gauta iš hebrajų kalbos);

aliẽjus iš *olej* ar *олей* (lot. *oleum*);

alyvà iš *oliwa* ar *олúва* (lot. *olīva* < *oleum*).

Krašto valdymas, administracija, karyba:

vaĩtas iš *wójt* ar *войтъ* (vvž. *voit*, vva. *voget*);

põnas iš *pan* ar *панъ* (neaiškios kilmės žodis);

padõnas 'pavaldinys, tarnas, priklausomas žmogus' iš *poddany* ar *подданъ* (lot. *subditus* kalkė);

sekretõrius iš *sekretarz* ar *секретáрь* (lot. *sēcrētārius*);

gronyčià 'riba, valstybės siena' iš *granica* ar *грани́ца* (slavų kilmės žodis, plg. *грань*);

dvãras iš *dwór* ar *дворъ* (slavų kilmės žodis);

karūnà iš *koruna* ar *коруна* (lot. *corōna* iš gr. κορώνη);

liùdyti iš *ludzić* ar **людить* (slavų kilmės žodis, giminingas r. *люди*, lie. *liáudis*). Iš jo pasidarėme daiktavardį *liùdijimas* ir kt.

kárdas iš *kord* ar *кордъ* (per totorių-tiurkų kalbas gautas iš Azijos);

seidõkas, *saidõkas* 'strėlių ar akmenų svaidomasis lankas; strėlinė' iš *sajdak* ar *сайдакъ* (tiurkų kilmės žodis).

Nauji augalai, daržovės, gėlės:

kmỹnas iš *kmin* ar *кминъ* (per graikų ir germanų kalbas atėjo iš semitų);

agur̃kas iš s. l. *ogurek* ar *огурокъ* (gr. ἄγουρος);

kopū̃stas iš *kapusta* ar *капуста* (lotynų kilmės žodis);

rõžė iš *róża* ar *рожа* (lot. *rosa* – žodis gautas iš rytų);

rūtà iš *ruta* ar *рýта* (lot. *rūta*);

gvazdìkas iš *gwoździk* ar *гвоздикъ* (vokiečių kalbos kalkė, plg. *Näglein* 'gvazdikas' : *Nagel* 'vinis' = r. *гвоздика* : *гвоздь* 'vinis').

Kitokie žodžiai:

kãminas iš *komin* ar *коминъ* (per vokiečius gauta iš lot. *camīnus* < gr. κάμινος);

plytà iš *płyta* ar *плúта* (kilmė neaiški);

skrynià iš *skrzynia* ar *скрыня* (lot. *scrīnium*);

knãtas iš *knot* ar *кнотъ* (gauta iš vokiečių, plg. vva. *knote*);

klìjas iš *klij* ar *клый* (dab. r. *клей*; slavų kilmės žodis);

gūnià iš *gunia* ar *гýня* (lot. *gunna* 'kailiniai' arba žodis, gautas iš rytų);

sãkalas iš *sokół* ar *сóколъ* (slavų kilmės žodis, giminingas su skr. *śakúnas* 'didelis paukštis');

prãstas iš *prosty* ar *простъ* (slavų kilmės žodis).

Kai kurių iš šių žodžių (*kãminas*, *knãtas*, *krỹžius*, *padõnas*, *plebõnas*, *põnas*, *rõžė*, *rūtà*, *skrynià*, *vaĩtas*...) rytų slavų atitikmenys yra gauti iš lenkų kalbos, taigi ir į lietuvių kalbą tie žodžiai galėjo patekti iš lenkų, nors neišskirtina galimybė ir per rytinių slavų tarpininkavimą.

Vėlesni lietuvių senųjų raštų skoliniai bus aptarti „Lietuvių kalbos istorijos“ III tome.

Totorių ir kitos kalbos

Nors su totoriais lietuviai susidūrė gana anksti, tačiau jų kalba, bent etnografinėje Lietuvoje, anuomet didesnės reikšmės neturėjo. Tiesa, valstybės kanceliarijoje ji buvo kažkiek vartojama. Yra duomenų, kad ten būta net specialaus totorių skyriaus su keliais raštininkais,

rašiusiais arabų rašmenimis, bei vertėjais, kurie daugiausia pravertė pasiuntinybių tarnybai. Prancūzų (flamandų) riteris Žilberas de Lanua (Ghillebert de Lannoy), du kartus lankęsis Lietuvoje, savo kelionės aprašyme tvirtina, jog Vytautas jam buvo įdavęs rekomendacinius laiškus, rašytus totoriškai, rusiškai (t.y. kanceliarine slavų kalba) ir lotyniškai. Taigi, keliaujant po ano meto Lietuvą, totorių kalba praversdavo.

Ryšium su sąmyšiais Aukso Ordoje ir Vytauto sąjunga su Tochtamyšu į etnografinę Lietuvą atsikėlė kažkiek totorių. Daugiau jų buvo atsivaryta po 1397 m. mūšio. Taigi Lietuvoje anuomet jų turėjo gyventi palyginti nemažai. Jie daugiausia buvo įkurdinti prie Vilniaus, ypač netoli Vokės upės, taip pat Trakuose, Nemėžyje, Butrimonyse, Kaune ir dar vienoje kitoje vietovėje. Matyt, tuos laikus primena kaimų pavadinimai *Totõriai*, *Totõriškė (-ės, -is, -iai)*, *Totorìnė*, *Totorė̃nai*, *Totõrkiemis*, *Totõrviečiai*, *Totõrkalnis*, *Tatárka*, *Tatõriškės*, *Kẽturiasdešimt Totõrių* (iš viso per 20 gyvenviečių). Dar plg. *Kazbiẽjai* – iš *Chadžibiejai*, gyvenvietės prie Juodosios jūros, kur dabar Odesa, pavadinimas, totorių perkeltas į Vilniaus apylinkes (dabar miesto ribose *Kazbiẽjų gatvė*).

Totoriams Lietuvoje buvo leista išpažinti savo religiją, statytis mečetes, apskritai gyventi jiems įprastu būdu. Kilmingieji totoriai gavo tas pačias teises kaip lietuvių bajorai. Jie buvo pavaldūs tiesiog didžiajam kunigaikščiui, o ne vietos valdžiai. Pasižymėjo didele ištikimybe valdovui, labai gerbė Vytautą, aklai vykdė jo valią. Kaip ištvermingi ir drąsūs kariai, dažnai būdavo skiriami į pilių įgulas. Šiaip jau paprasti totoriai ilgainiui ėmė verstis sodininkyste ir daržininkyste, miestuose dirbo vežikais ar tarnavo pas turtingus miestiečius.

Savo religiją ir papročius Lietuvos totoriai išlaikė iki mūsų dienų, tačiau kalbą gana greit pamiršo. Manoma, kad ji galutinai išnyko XVIII amžiuje, jau apie XVI a. vidurį tik dalis totorių bemokėjo šnekėti totoriškai.

Vytautas 1397–1398 m. iš Krymo perkėlė į Lietuvą ir apgyvendino Trakuose nemažą būrį karaimų, turimais duomenimis 383 šeimas. Vėliau dar antra tiek jų atsikėlė savo noru. Iš viso tada etnografinėje Lietuvoje karaimų galėjo būti apie 5000 žmonių. Kėlėsi jie į Lietuvą ir vėliau, XV–XVI a. Daugiausia įsikurdavo Trakuose ir apie Panevėžį, bet kartais ir kitur, plg. gyvenvietės pavadinimą *Karajìmiškis* Biržų rajone.

Karaimus tyrinėtojai kildina iš chazarų (šie VII – X a. buvo sukūrę galingą valstybę tarp Dnepro ir Volgos žemupių) ir polovcų mišinio, priėmusio karaltų tikėjimą. Lietuvoje karaimai daugiausia buvo kariai. Jie ištikimai tarnavo Vytautui, kurį nepaprastai gerbė (padavimuose laiko antgamtine būtybe), ir kitiems didiesiems kunigaikščiams, saugojo Trakų pilis. Ilgainiui Trakai tapo svarbiu karaimų kultūros centru. Dabar Lietuvos TSR gyvena apie 350 karaimų, daugiausia Trakuose, kur tradicinis jų verslas – daržininkystė.

Priešingai negu totoriai, karaimai iki šių dienų išlaikė savo kalbą, kuri kilusi iš tiurkų kalbų šeimos kipčiakų grupės (kaip ir išnykusi Lietuvos totorių kalba). Dabartiniu metu ir ji jau baigia išnykti.

Iš seno bendraudami su lietuviais, karaimai yra patyrę tam tikrą lietuvių kalbos įtaką (ją daugiausia tyrė V. Zajončkovskis) ir gavę lietuviškų žodžių, kurie sudaro tokias semantines grupes (karaimų kalboje kirčiuojamas paskutinis žodžio skiemuo, priebalsiai po priešakinio balsio tariami minkštai):

Žmogaus ir gyvulių kūno dalys, pvz., *lupá*, '*lū́pa*', *kuprá* '*kuprà*', *šerdiá* 'gyvulio viduriai' (plg. lie. dial. *šer̃dė* 'šerdis').

Įvairūs daiktai, maistas, pvz., *kamolíś* '*kamuolỹs*', *šakalíś* '*šakalỹs*', *ližá* 'mentė, naudojama velykinei prėskai duonai (macams) kepti' (plg. lie. *lìžė*), *kupetá* '*kùpeta*', *šabalbón* 'tokios pupelės, *šabalbõnai*' (lie. *šabalbõnai* – iš Rytų Prūsijos vokiečių *schabalbône*), *yrыbás* '*grỹbas* (slavizmas)', *varškiá* '*varškė̃*'.

Kitokie žodžiai: *bur* pasakyme *bur adám* 'prastuolis' (*adám* 'žmogus', plg. lie. *bū̃ras* 'valstietis' – iš Rytų Prūsijos vok. *būr*), *miglá* '*miglà*', *truputíś* '*trupùtis*, dial. *truputỹs*', *alkanás* '*álkanas*', *tikrí* '*tìkras*, giminingas', *ačiú* '*ãčiū*'.

Įdomus veiksmažodžių skolinimo būdas. Vartoja savotišką lietuvių ir karaimų veiksmažodžio hibridą, sudarytą iš lietuvių bendraties (be galinio *-i*) ir karaimų pagalbinio veiksmažodžio *etmiá* 'dirbti', pvz., *baladatetmiá* '*baladóti*', *kurstatetmiá* '*kùrstyti*', *postovetetmiá* '*pastovė́ti*', *siultetmiá* '*siū́lyti*', *trintetmiá* '*trìnti*'. Dar plg. *opsamonetetkiáń* 'išteptas' (*etkiáń* – karaimiškas neveikiamojo dalyvio afiksas; plg. *ap-samanót-as*, **ap-samanėt-as*, *sãmana*).

Lietuviškus skolinius vartoja ir pravardėse, tik čia lietuviška žodžių forma labiau iškraipyta, neretai pakitusi reikšmė, pvz., *Aiščvarás* 'žmogaus baidyklės, kaliausės' reikšme (plg. lie. *áitvaras*), *Baidыklá* (plg. *baidỹklė*), *Čiulbá* (plg. *čiùlba* 'giesmininkas paukštis; strazdas'), *Gu-*

dás (plg. *gùdas*), *Margíś* (plg. *márgis* 'ppr. margas šuo'), *Miliukás* (demin. iš *mìlas*?), *Monás* (plg. *mõnas* 'šmėkla, vaiduoklis').

Kai kurie karaimų žodžiai yra gavę lietuvišką galūnę *-is*, pvz., *kul* 'tarnas, belaisvis' + *-is* = *kulíś* 'valstietis'. Kartais pavartoja lietuvišką ištekėjusių moterų pavardžių priesagą *-ienė* (taria *-ene* su *e*, primenančia rusų э) žmonoms pavadinti, pvz., *Robakené* 'Robako žmona'.

Lietuvių kalba nėra patyrusi pastebimesnės įtakos nei iš karaimų, nei iš totorių kalbų. Tose vietovėse, kur gyvena arba kur yra gyvenę daugiau karaimų ar totorių, žinoma, galėtų būti tam tikrų tiurkiškų pėdsakų lietuvių vietos šnektoje, tačiau tai nėra ištirta. Gana pagrįstai spėjama, kad iš tiurkų gali būti gautas bendrinėje kalboje vartojamas žodis *svogū̃nas*, plg. karaimų *sogán*, Pavolgio totorių *сугáн*. Kitose mūsų kaimynų kalbose panašaus žodžio nėra. Pastebėta, kad žodis *svogū̃nas* iš seno žinomas kaip tik tose vietose, kur anksčiau buvo totorių ar karaimų sodybos. Šiaip jau paprastai tiurkizma į lietuvių kalbą pateko ne tiesiog iš tiurkų kalbų, bet per slavų tarpininkavimą. Tokiais linkstama laikyti, pvz., žodžius *bajõras*, *bulvõnas (balvõnas)*, *kárdas*, *knygà*, *seidõkas (saidõkas)*. Turime ir tiurkiškos kilmės pavardžių, pvz., *Bãlašas* (plg. tiurkų *baláš* 'vaikelis, sūnelis'), *Batū́ra* (*batúr* < mongolų *bahadúr* 'narsuolis, stipruolis'), *Bùlata* (*bulát* 'plienas, durtuvas'), *Karatãjus* (*qará taj* 'juodas kumeliukas'), *Kõrsakas* (*qorsáq* 'stepių lapė') ir kt.

XV a. viduryje į Lietuvą atsikėlė kažkiek **čigõnų**, daugiausia per Lenkiją. Tai indų kilmės gentis, išsikrausčiusi iš Indijos dar V m.e. a., vėliau pasklidusi po visą Europą, iš dalies ir Ameriką. 1501 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras oficialiai leido čigonams apsigyventi Lietuvoje ir net suteikė kai kurių privilegijų. Jie buvo klajokliai. Vyrai prekiavo arkliais, kartais parsisamdydavo bajorams kaip arklių prižiūrėtojai ar prajodinėtojai. XVI a. buvo nesėkmingai bandyta padaryti juos sėsliais. Galbūt tai atsispindi gyvenviečių pavadinimuose *Čigõnai*, *Čigõniškė*, *Cigõniškiai* (3 kaimai), *Cigonãliai*.

Lietuvoje čigonai išlaikė savo kalbą (čigoniškai *litóuska romá*), kuri sudaro vieną iš Rytų Europos čigonų kalbos variantų. Ją yra kažkiek paveikusi lietuvių kalba, bet tasai poveikis dar nėra ištirtas. Galima nurodyti tik vieną kitą atsitiktinai pastebėtą čigonų kalbos lituanizmą, pvz., *dúgnos* '*dùgnas*', *ježéros* '*ẽžeras*', *paskiáu* '*paskiaũ*', *slóga* '*slogà*', *žánda* 'žiauna, *žándas*'. Sako, esama net lietuviškų konstrukcijų, verstinių frazeologizmų. Ir į lietuvių kalbą yra patekęs vienas ki-

tas čigonų kalbos žodis, pvz., daugiausia Palatvio šnektose vartojamas veiksmažodis (galėjo patekti per latvių kalbos tarpininkavimą) *mañguotis* 'elgetauti, duoneliauti', gal ir plačiau žinomas *mañglyti* 'suktumu išgauti, išvilioti', plg čigonų *mang* 'prašyti, maldauti'. Iš čigonų kalbos kildintinas A. Juškos žodyne užfiksuotas tarmių žodis *mindžiaka* 'kuri nori greit ištekėti' (plg. čigonų *mindž* 'moters lyties organai; ištvirkusi moteris'), gal ir dar vienas kitas žodis.

Lietuvių kalba viešajame gyvenime

Iki XVI a., iš dalies ir kurį laiką vėliau, lietuvių kalba nebuvo tiktai namų bei privataus gyvenimo kalba, kaip kartais manoma. Ji buvo gana plačiai vartojama ir viešiesiems valstybės reikalams, bet tiktai kaip šnekamoji, o ne raštų kalba. Iki krikščionybės įvedimo ir suartėjimo su Lenkija ją mokėjo ir ja kalbėjo didieji kunigaikščiai, centrinė valstybės diduomenė. Kad tokia padėtis buvo XV a. pradžioje, rodo lenkų istoriko J. Dlugošo liudijimas, jog krikštijant žemaičius 1413 m., nė vienas iš lenkų dvasininkų, atvykusių kartu su Jogaila, nemokėjo lietuviškai, ir kad pats karalius „mokė juos (t.y. lietuvius. – *Z.Z.*) viešpaties maldos, paskui tikėjimo artikulų, esančių tikėjimo išpažinime“[53]. Tai patvirtina ir M. Strijkovskis, tik jis greta Jogailos iškelia Vytautą: „O kadangi lenkų kunigai su jais kalbėti nemokėjo, pats Jogaila su Vytautu dideliu atsidėjimu ir triūsu, kaip du apaštalai, pirmiausia išmokė juos viešpaties maldos, paskui krikščionių tikėjimo išpažinimo“[54]. Lietuvių kalbą turėjo vartoti ir už etnografinės Lietuvos ribų buvę valstybės pareigūnai lietuviai, daugiausia didikai ir žemių valdytojai, taip pat karinių įgulų nariai, sudarę ten, žymaus Lietuvos istorijos tyrinėtojo J. Ochmanskio žodžiais tariant, „viešpataujantį bei privilegijuotą sluoksnį“. Ir vėliau, didėjant valstybės kanceliarijos su svetima kalba reikšmei, lietuvių kalba dar ilgai kaip šnekamoji buvo vartojama aukštuomenės, ja buvo sprendžiami valstybės reikalai Ponų taryboje ir kt. Yra duomenų apie jos vartojimą net diplomatiniuose pasitarimuose su kitų valstybių atstovais. Antai Dancigo (Gdansko) pasiuntinių ataskaitoje apie Vilniuje 1492 m. įvykusias derybas su

[53] Długosz J. Opera omnia. Vol. XII. – Cracoviae, 1876, p. 466–467.
[54] Strijkowski M. Kronika, II – Warszawa, 1846, s. 149.

didžiuoju kunigaikščiu Kazimieru ir jo didikais rašoma, kad buvę daug tariamasi ir lenkiškai, ir lietuviškai, ir rusiškai[55].

Kuriantis valstybei, iš pradžių vidaus reikaluose, kaip matėme, daug kur buvo apsieinama be raštų. Su valdžios potvarkiais, paskelbtais slavų kanceliarine kalba, lietuvių bajorai anuomet turėjo būti supažindinami lietuviškai. Teismo procesai etnografinėje Lietuvoje vyko lietuvių kalba, nes jokiame ano meto dokumente nėra nė mažiausios užuominos, kad prie kurio nors teismo ar srities valdytojo įstaigos būtų buvęs vertėjas. Prūsijoje tokie vertėjai tada buvo, nes ten įstaigų kalba buvo ne lietuvių, bet vokiečių. Lietuvių liaudis tada tiek vienur, tiek kitur kitų kalbų nemokėjo. Taigi Lietuvoje teisėjai ir raštininkai buvo lietuviai arba suprato lietuviškai, tik pagal įsigalėjusią tvarką protokolus rašė slavų kanceliarine kalba. Kartais atskiros teismų priesaikos būdavo įrašomos ir lietuviškai. Tiesa, tokių išliko tik nuo XVII a. pradžios (1624 m.), bet jų kalba rodo, kad formulavimai paveldėti iš daug ankstesnių laikų.

Lietuvių kalbos, kaip anuomet valdančio valstybės sluoksnio šnekamosios kalbos, reikšmę, be kita ko, rodo ir aptarta lietuviškos kilmės juridinė bei valdymo terminologija valstybės kanceliarijų kalboje. Lenkiškoje aplinkoje išaugintą Jogailos sūnų Kazimierą, kuris mažametis buvo parsikviestas iš Krokuvos į Vilnių ir čia iškilmingai paskelbtas didžiuoju kunigaikščiu (valdė 1440–1492 m.), Lietuvos didikai specialiai mokė lietuvių kalbos ir papročių. Didikų bažnytiniams poreikiams tenkinti pranciškonų vienuolynas Vilniuje laikė lietuviškai mokančių pamokslininkų ir išpažinties klausytojų. Iš vidutinių bajorų kilęs Abraomas Kulvietis (tėvai turėjo dvarus apie Kulvą, Ariogalą, Vilnių), labai išsilavinęs ir mokytas žmogus (profesoriavęs Karaliaučiaus universitete), mirdamas 1545 m. Lietuvoje prašė susirinkusių artimųjų, žinoma, bajorų, kad giedotų lietuviškai giesmes, kurias pats į lietuvių kalbą buvo išvertęs. Taigi diduomenė tuomet kalbos požiūriu dar nebuvo pastebimiau nutolusi nuo liaudies masių. Tas procesas dar buvo tik prasidėjęs.

Oficialų lietuvių kalbos vartojimą XVI a. viduryje Lietuvos miestuose rodo 1552 m. Žygimanto Augusto patvirtintas Vilniaus miesto magistrato nutarimas dėl rinkliavų, kuriame pabrėžiama, jog „iššaukimas, arba aktavimas, turi būti per lovininkus paskelbtas lenkiškai

[55] Hansisches Urkundenbuch. Bd. 11 (1486–1500). Bearbeitet von Walther Stein. – München und Leipzig, 1916, S. 364.

ir lietuviškai, ir rusiškai, kad visi, kurie klausė, suprastų"[56]. Taigi dalis Vilniaus miesto piliečių kitų kalbų, išskyrus lietuvių, tada dar nemokėjo.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, matyti, kad iki pat šiame tome nagrinėjamo laikotarpio pabaigos lietuvių kalba etnografinėje Lietuvoje dar buvo vartojama visų sluoksnių gyventojų, be to, ji vartota ne tik namuose, bet ir valdžios įstaigose, bažnyčiose, mokyklose. Tačiau greit padėtis ėmė keistis, prasidėjus intensyviam diduomenės ir įtakingųjų bajorijos sluoksnių perėjimui prie lenkų kalbos. Visa tai bus detaliai aptarta „Lietuvių kalbos istorijos" III tome.

[56] Dubiński P. Zbiór praw y przywilejów miastu stolecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych. Wilno, 1788, s. 96.

KALBINĖS SISTEMOS RAIDA. FONETIKA

Bendros pastabos

Lietuvių kalbai pradžią davė pietinė rytų baltų arealo dalis, šiaurinei daliai dėl finų substrato nutolus nuo jos. Taigi iš pradžių lietuvių kalba bemaž nesiskyrė nuo rytų baltų kalbinės sistemos, kuri buvo aprašyta „Lietuvių kalbos istorijos“ I tome (p. 310–337). Palyginti su to meto kitomis indoeuropiečių kalbomis, lietuvių kalba tada pasižymėjo ir dabar pasižymi dideliu archaiškumu. Ji išlaikė gana daug indoeuropiečių prokalbės elementų. Palyginti archaiški tebėra visi lietuvių kalbos klodai: fonetika, gramatinė struktūra, leksika. Tarp indoeuropiečių prokalbės ir lietuvių kalbos garsynų – nemaža struktūrinio panašumo. Nesuplakti trumpieji ir ilgieji balsiai, tebėra dvibalsiai, tiek grynieji, tiek mišrieji. Prozodijos srityje išlaikytas laisvas žodžių kirčiavimas (kirtis nesusietas su vienu kuriuo skiemeniu), archaiškos priegaidės (akūto ir cirkumflekso skyrimas). Daugelis dabartinių indoeuropiečių kalbų visų šių vokalizmo ir prozodijos ypatybių nebeturi arba ten susidarė nauji, antrinės kilmės skirtumai. Šis tas, žinoma, buvo pakeista ir lietuvių kalboje. Antai ji jau nebepaveldėjo ide. ilgųjų dvibalsių ir *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*. Trumpasis ide. *ŏ* išvirtęs *a*, atitinkamai ide. dvibalsiai *ŏi*, *ŏu* sutapę su *ai*, *au*. Ilgasis ide. *ō* sudvibalsėjo, virto *uo*. Jau turėtas dvibalsis *ie* (tam tikrais atvejais iš *ei*, gal ir vietoj ide. *ŏi*), taip pat *ui* (šio kilmė ne visur vienoda).

Palyginti su šiauriniais rytų baltais, lietuviai geriau išlaikė baltų *an* tipo tautosilabinius junginius: prieš sprogstamuosius priebalsius jie išliko sveiki, kitur ilgainiui virto nosiniais balsiais.

Lietuvių kalbos konsonantizmas, palyginti su indoeuropiečių prokalbės būkle, buvo kiek labiau pakitęs negu vokalizmas. Lietuvių kalba išlaikė tik priebalsines fonemas *r*, *l*, *m*, *n*, *s*, *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*. Senoviniai pusbalsiai *u̯*, *i̯* ilgainiui virto dabartiniais priebalsiais *v*, *j*. Neišliko ne tik laringalų, bet ir senovinių aspiratų, taip pat lūpų gomurinių priebalsių. Po labai seniai įvykusios deaspiracijos ir lūpų gomurinių priebalsių sutapimo su gomuriniais lietuvių kalba turėjo paveldėjusi iš baltų šešių sprogstamųjų priebalsių sistemą: *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*. Vietoj ide. palatalinių gomurinių *k̂(h)*, *ĝ(h)* buvo *š*, *ž*. Pučiamųjų priebalsių skaičius padidėjo naujos kilmės skardžiuoju *z*. Taigi palyginti su indo-

europiečių prokalbe, gerokai sumažėjo sprogstamųjų priebalsių ir padaugėjo sargiųjų bei žvarbiųjų.

Nuo šiaurinių rytų baltų lietuviškasis konsonantizmas daugiausia skyrėsi tuo, kad išliko baltų žvarbieji priebalsiai *š*, *ž* (nesutapo su sargiaisiais *s*, *z*) ir palatalizacijos pozicijoje nevirto afrikatomis baltų gomuriniai minkštieji *ḱ*, *ǵ*.

Lyginant su kitais indoeuropiečiais (iš dalies ir kitais baltais), lietuviai gerai išlaikė žodžio galo garsus, o tai lėmė senosios indoeuropiečių fleksijos išlikimą bei archainį morfologijos pobūdį. Tebebuvo išlaikytas iš esmės tas pats žodžių darybos modelis, duodąs galimybių darytis naujų išvestinių ir sudurtinių žodžių. Kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, šalia senovinių darybos priemonių jau buvo įsigalėjusi priešdėlinė žodžių daryba. Išliko sintetinis gramatinių santykių reiškimo būdas, t.y. iš esmės senoji kaitybinė struktūra su sudėtinga fleksija, ypač vardažodžių. Daugelis kitų indoeuropiečių kalbų ilgainiui tos struktūros neišlaikė, vis labiau perėjo prie analitinio gramatinių santykių reiškimo būdo.

Lietuvių kalboje daiktavardžiai jau buvo netekę bevardės giminės (jos reliktų išliko tik kitose linksniuojamose kalbos dalyse), tebeturėjo visų trijų prokalbės skaičių formas. Iš rekonstruojamų vėlyvajam indoeuropiečių prokalbės laikotarpiui aštuonių linksnių lietuvių kalba išlaikė septynis (trūko abliatyvo), tik lokatyvo formos jau buvo gerokai perdirbtos. Išliko gana sudėtinga daiktavardžių linksniavimo sistema, kurią visų pirma reprezentuoja paveldėtieji kaitybos tipai su balsiniais *ŏ* (plg. *výras*, *vil̃kas*...), *ā* resp. *i̯ā* (*šakà*, *martì*...), *i* (*vagìs* ...) ir *u* (*sūnùs* ...) kamienais. Neišliko *ī*, *ū* ir dvibalsinių kamienų. Tapo produktyvūs naujieji išvestiniai *ē* (*katė̃*...) ir (*i̯*)*i̯ŏ* (*brólis*, *ožỹs* ...) kamienai. Priebalsinius kamienus mūsų protėviai išlaikė prasčiau: teturėjo tik jų, ypač *n*, *r*, *s* kamienų, gausias liekanas. Neišliko šakninio ir heteroklitinio linksniavimo.

Daugelis linksnių galūnių, nepaisant fonetinių pakitimų, buvo paveldėtos iš indoeuropiečių prokalbės, plg. dabartines nom. sg. *(vil̃k)-as*, *(vag)-ìs*, *(sūn)-ùs*, *(šak)-à*, gen. sg. *(šak)-õs*, *(vag)-iẽs*, *(sūn)-aũs*, dat. sg. *(šãk)-ai*, acc. sg. *(vil̃k)-ą*, *(vãg)-į*, *(sū́n)-ų*, instr. sg. *(vilk)-ù*, nom. pl. *(šãk)-os*, gen. pl. *(vilk)-ų̃*, acc. pl. *(vilk)-ùs*, *(šak)-às*, instr. pl. *(vilk)-aĩs*, nom.-acc. du. *(du vilk)-ù*, *(dvi šak)-ì* ir kt.

Būdvardžių linksniavimas buvo kiek labiau pakeistas, bet ir jis apskritai išlaikė nemaža senovinių elementų. Labiau buvo perdirbtas būd-

vardžių laipsniavimas, nors ir čia išlaikyta senovės reliktų, plg. aukštesniojo laipsnio priesagą *-esnis*, kilusią iš ide. **-i̯es*, išplėstos vėlesniu *-nis*. Pasidaryti įvardžiuotiniai būdvardžiai.

Įvardžiai bemaž visi buvo iš esmės paveldėti, nors patyrę nemaža įvairių pakitimų. Parodomojo įvardžio *tas* paradigmoje panaikintas supletyvizmas. Senovinis parodomasis įvardis *jis* (iš ide. **is*) tapo asmeniniu, jo paradigma buvo kiek perdirbta. Pakeistas klausiamojo įvardžio *kas* kamienas (būtų **kvìs*). Daug inovacijų įsivesta asmeninių įvardžių *eš* (*aš*) ir *tu* paradigmose: vienaskaitos linksniams apibendrinti genityvo resp. akuzatyvo kamienai *men-*, *tev-* (dab. *man-*, *tav-*), daugiskaitoje iš nominatyvų įsivesta žodžio pradžios *m-*, *j-* (ir į dviskaitą), linksnių galūnės daug kur pakeistos daiktavardžių pavyzdžiu. Prie asmeninių įvardžių priderintos ir sangrąžinio, taip pat savybinių įvardžių formos.

Skaitvardžių '1' ... '10' ir '100' formos išliko didžiai archaiškos, nors ir patyrė kai kurių pakitimų, pvz., '5' ... '10' tapo kaitomi, '1' gavo pridėtinį *v-*, '6' dabar turi *š-* vietoj laukiamo *s-*, '9' gavo *d-* (vietoj *n-*) ir pailgintą balsį *ī* (tokį gavo ir '7'), '100' pakeitė giminę (indoeuropiečių prokalbėje buvo bevardės giminės) ir kt. Archaiški išliko ir kai kurie kelintiniai skaitvardžiai, plg. dabartines formas *pìrmas*, *añt(a)ras*, *peñktas* ir kt. Tačiau ir skaitvardžių sistemą mūsų protėviai papildė, kai ką modifikavo, pvz., sudarė savitas skaitvardžių '11' ... '19' formas, pakeitė dešimčių (plg. *dvì dẽšimtys*, *trỹs dẽšimtys*... ir *dvìdešimt*, *trìsdešímt*...) pavadinimus.

Veiksmažodis bene labiausiai buvo pakeistas. Lietuvių kalbos sistemoje daugiausia išliko senovinio prezento elementų. Jie ryškūs tiek esamojo laiko kamienų daryboje (pvz., tematinis *ŏ* kamienas, jo intarpinis variantas, *i* kamienas – ide. *-i̯e/i̯ŏ/i-* palaikas), tiek šio laiko asmenų galūnėse (pvz., dabartinė 1. sg. forma *nešù* turi *-u* < *-uo* iš ide. **-ō*). Šalia tematinių formų buvo išlaikytos ir atematinės esamojo laiko formos, plg. s. lie. 1. sg. *esmì* 'esu', dabartinę 3. pers. formą *ẽsti* ir kt. Tam tikrų optatyvo liekanų išlaikė liepiamoji resp. geidžiamoji nuosakos, pvz., dabartinės formos dial. *rãšai* 'rašyk', *tenešiẽ* (*-iẽ* iš **-ei*, plg. ide. 3. sg. opt. **-ŏi-t*) ir kt. Imperatyvo teliko tik reliktai, pvz., dabartinė forma *eĩk* turi ide. **ei*, išplėstą formantu *-k-*. Išliko veiksmažodžių dviskaita. Dalyviuose išliko senoviniai sufiksai *-nt-*, *-us-*, *-tŏ-* (> lie. *-ta-*), plg. dabartines formas acc. sg. *sùka-nt-į*, *sùk-us-į*, nom. sg. *sùk-ta-s*.

Tačiau nemažõs senovinės indoeuropiečių veiksmažodžio struktūros daliẽs lietuvių kalba jau nebepaveldėjo. Ji neturėjo aoristo, perfekto, konjunktyvo, medijo, ne kas buvo belikę iš optatyvo, visai perdirbtas imperatyvas. Vietoj senajai indoeuropiečių epochai būdingo kamienų įvairumo bei paradigmų padrikumo baltų kalbinėje sistemoje įsivyravusių prezento, preterito ir infinityvo kamienų pagrindu susiformavo vieninga asmenavimo sistema, kuriai ir buvo apibendrintos prezento kilmės galūnės. Tačiau ir naujose veiksmažodžio formose išliko nemaža tam tikrų paveldėtų elementų, pvz., formantas *-s(i)-* būsimojo laiko paradigmoje, įvardinės kilmės sangrąžos dalelytė ir kt. Visai naujai buvo pasidaryta tariamoji nuosaka ir (greičiausiai vėliau) būtasis dažninis laikas. Pasyvas jau iš seno imtas reikšti perifrastiniu būdu.

Lietuvių kalba paveldėjo daug senosios indoeuropiečių sintaksės elementų. Prokalbėje vyravo savarankiški žodžiai. Tačiau ilgainiui vis labiau didėjo tarnybinių žodžių vaidmuo. Ėmė įsigalėti prielinksninės konstrukcijos. Šalia sujungiamųjų sakinių vis didesnę reikšmę įgijo prijungiamieji (jungtukiniai ir bejungtukiai). Visa tai tam tikru mastu pakeitė pirmykštę indoeuropiečių sintaksę.

Senoji indoeuropiečių leksika lietuvių kalboje išliko gana gerai. Turima galvoje ne tik žodžių šaknys, bet ir patys žodžiai. Tiesioginiais indoeuropiečių prokalbės veldiniais laikytinos, pvz., šios lietuvių kalbos leksemos (kai kurių reikšmė kiek pakito):

giminystės terminai: *mótina* (s. lie. *mótė*), *sūnùs*, *duktě̃*, *brólis*, *sesuõ*, *výras*, *šẽšuras* 'vyro tėvas', *anýta* 'vyro motina', *dieverìs* 'vyro brolis', *jéntė* '(vyro) brolio žmona, žmonos sesuo', *žéntas* 'dukters vyras', *sváinis* 'žmonos brolis, sesers vyras, žmonos ar vyro sesers vyras', *šeirỹs* 'našlys';

gyvulių pavadinimai: *šuõ*, *avìs*, *éras*, *ožỹs*, *ašvà* 'kumelė' (sen. raštai), *par̃šas*, *vil̃kas*, *bẽbras*, *lū́šis*, *taũras*, *élnias*, *ū́dra*, *ežỹs*, *žvėrìs*;

paukščiai, kiti gyviai: *ántis*, *žą́sìs*, *šárka*, *vapsvà*, *angìs* 'gyvatė', *lašišà*;

medžiai, augmenija: *béržas*, *al̃ksnis*, *klẽvas*, *ievà*, *pušìs*, *úosis*, *pūraĩ* 'kviečiai', *javaĩ*, *linaĩ*, *rópė*;

dangaus kūnai ir atmosferos reiškiniai: *sáulė*, *mẽnuo*, *debesìs*, *aušrà*, *šviesà*, *tamsà*, *miglà*, *vanduõ*, *sniẽgas*, *rasà*, *ugnìs*, *dū́mai*;

žmogaus ir gyvių kūno dalys: *akìs*, *ausìs*, *dantìs*, *širdìs*, *jẽknos*, *pėdà*, *barzdà*, *vẽdaras*;

kitokie daiktavardžiai: *dienà, naktìs, vãkaras, vãsara, žiemà, nãmas, dùrys, ašìs, ąsà, akmuõ, gar̃das, gìrnos, stógas, var̃tai, žam̃bas*;

būdvardžiai: *jáunas, naũjas, sẽnas, aštrùs, bãsas, dešinỹs, núogas, pìlnas, platùs, sotùs, šývas* 'šviesiai pilkas, žilas, širmas';

veiksmažodžiai: *árti, áusti, jùngti, málti, mìlžti, sė́ti, ver̃sti, vèžti, nèšti, ésti, gérti, gýti, mir̃ti, pràsti, rė̃kti, tar̃ti, úosti, bū́ti, dė́ti, dúoti, eĩti, jóti, káuti, sėdė́ti, sèkti, stóti* ir kt.

Ši indoeuropiečių leksika vėliau buvo gerokai papildyta. Palyginti anksti atsirado vadinamosios baltų-slavų epochos bendrybės (tai aptarta „Lietuvių kalbos istorijos" I tome, p. 130—132), prie kurių priskirtini, pvz., šie dabartinės lietuvių kalbos žodžiai: *délnas, dỹkas, erškė̃tas, ẽžeras, galvà, geležìs, guobà, kárvė, kiáunė, krė̃slas, lẽdas, líepa, pir̃štas, rãgas, rankà, saldùs, šermùkšnis, švìnas, tẽlias, ungurỹs, várna, žvaigždė̃* ir kt.

Lietuvių kalba paveldėjo gausią specifinę baltų prokalbės leksiką (ji aptarta I tomo p. 229—234), kurią sudarė gana įvairių sričių žodžiai, pvz.:

giminystės-šeimos terminai: *martì, mergà, móša* 'vyro sesuo', *tė́vas, vaĩkas*...

gyvūnų pavadinimai: *bríedis, genỹs, kíelė, lydekà (lydỹs), lokỹs, opšrùs, pelė̃, pémpė, slíekas, vieversỹs, žìrgas*...

augmenys: *ą́žuolas, dóbilas, kadugỹs (kadagỹs), mẽdis, miẽžiai, pupà, skir̃pstas*...

įvairūs daiktai, įrankiai: *bal̃nas, dáiktas, kalavìjas, láiškas, mìlas, peĩlis, rýkštė, stãklės*...

metalai: *pliẽnas, vãris*...

abstrakčios reikšmės daiktavardžiai: *ámžius, bylà (bylóti), láimė, mẽtai*...

mitologijos terminai: *kaũkas, laũmė*...

įvairūs kiti daiktavardžiai: *bandà, dangùs, lángas, málka, paũtas, pélkė, petỹs, tìltas*...

būdvardžiai: *dãžnas, drū́tas, gilùs, ìlgas, į́sas* 'trumpas', *lãbas* 'geras', *mãžas, tìkras, tolùs, tū́las, võras* 'senas'...

veiksmažodžiai: *brę́sti, gélbėti, gìmti, globóti (glóbti), kabė́ti (kabìnti), kàkti, kviẽsti, láukti, liẽpti, nir̃sti* 'įniršti, pykti' *(nar̃sas* 'pyktis'), *skę̃sti (skandìnti), tráukti, turė́ti*...

Dar vėlesnis leksikos klodas – rytų baltų epochoje atsiradę žodžiai (aptarti I tomo p. 333–337), taip pat gana gausūs ir įvairūs. Šiam klodui priskirtina, pvz.:

kūno dalių pavadinimai: *kãklas, kója, lū́pa, nùgara, óda*...

gyvūnai: *balañdis, blezdingà* 'kregždė', *eržilas, kumelỹs (kumẽlė), lakštiñgala, ménkė, skruzdė̃, úodas, vėgėlė̃, vištà, žaltỹs, žiùrkė, žuvìs*, gal ir (prūsų kalbos atitikmenys nežinomi) *apúokas, dėlė̃, kùrmis, pelė̃da, tẽkis, vóras*...

augmenys: *balánda, dagỹs, kar̃klas, méldas*, gal ir *aviẽtė, griẽžtis, svėrė̃*...

gamtos reiškiniai ir fiziografiniai terminai: *mólis, óras, smė̃lis (smìltis)*, gal ir *dum̃blas, klónis, pur̃vas*...

įrenginiai ir padargai: *krósnis, rõgės, síena, sleñkstis, súolas*, gal ir *árklas, arúodas, sprãgilas, šakalỹs*...

apdaras: *dir̃žas, drabùžis, káilis*, gal ir *nãginė, skránda, vyžà*...

maistas: *dešrà, píenas, svíestas*...

būdvardžiai: *dìdis (dìdelis), greĩtas, liñksmas, pìktas, rùdas, stiprùs, sveĩkas*, gal ir *ãklas, apvalùs, bjaurùs, dẽglas, gardùs, kiáuras, siaũras, smagùs, šir̃mas, týras, vėlùs*...

veiksmažodžiai: *darýti, gírdėti, melúoti, regė́ti*, gal ir *gulė́ti*...

Apskritai lietuvių kalba paveldėjo gausią leksiką, kuri buvo toliau turtinama, pritaikoma naujiems poreikiams. Ilgainiui radosi vis naujų darinių, kitų žodžių pakito reikšmė.

Čia trumpai aptarta pralietuvių kalbos sistema, iš pradžių bemaž nesiskyrusi nuo rytų baltų būklės, ilgainiui gerokai kito. Per maždaug tūkstantį metų iki pirmųjų raštų pasirodymo lietuvių kalba nuėjo sudėtingą raidos kelią. Toji raida ir bus aptarta šiame ir tolimesniuose knygos skyriuose.

Pradėsime nuo fonetikos reiškinių.

Vokalizmas

Ankstyvuoju laikotarpiu lietuvių kalbos vokalizmas iš esmės nesiskyrė nuo to, kuris turėtas rytų baltų epochoje. Iš baltų *ei* (gal ir *ai* < ide. *ŏi*?) kilęs monoftongas *ę̄* ilgainiui sudvibalsėjo ir virto diftongoidu *ie* (balt. **deiu̯as* > **dę̄vas* > *dievas*). Su juo koreliavo *ō*, tapęs atitinkamu diftongoidu *uo* (**dōnā* > *duona*). Senoviniai ilgieji balsiai *ā* ir *ē* (iš kurių išsirutuliojo dabartiniai lietuvių *o* ir *ė*) ankstyvuoju laikotarpiu

greičiausiai tebebuvo kokie buvę, jie susiaurėjo vėliau. Taigi ankstyvajam laikotarpiui reikia rekonstruoti tokią lietuvių kalbos vokalizmo sistemą:

ĭ	*ŭ*
ie (iš ryt. balt. *ę̄*)	*uo* (*iš ō*)
ĕ	*ă*

Balsių ilgumas tada dar visai nepriklausė nuo kirčio. Žodžio galo fonetinės redukcijos nebuvo.

Turėti tokie dvibalsiai (sudėtiniai):

ei		*ui*
ai	*au*	

Mišrieji dvibalsiai: *a*, *e*, *u*, *i* + *r*, *l*, *m*, *n*.

Mišrieji dvibalsiai *an*, *en*, *un*, *in* pozicijoje prieš nesprogstamuosius priebalsius, t.y. *s*, *z*, *š*, *ž*, *r*, *l*, *m*, *n*, *j*, *v*, ir absoliutiniame žodžio gale ilgainiui lietuvių kalboje virto nosiniais balsiais *ą*, *ę*, *ų*, *į*. Plg. šių žodžių dabartinę rašybą: *žąsìs*, *sprę́sti*, *skų́sti*, *drį́sti*; *brązlaĩ* 'žąslai'; *vą̃šas*, *krę̃šta*; *ą́žuolas*, *grę̃žti*, *grį̃žti*; *kę̃ra*, *įrė̃žti*; *są́lyga*, *į́lanka*; *są́mojis*, *įmanýti*; *sąnarỹs*, *į́nagis*; *są́junga*; dial. *tę́vas* 'plonas', *į́vadas*; *są́žinė*; acc. sg. *vaĩką*, *žẽmę*, *sū́nų*, *ãkį*, gen. pl. *vaikų̃* ir kt. Pozicijoje prieš sprogstamuosius priebalsius *an*, *en*, *un*, *in* išliko kokie buvę, t.y. ir toliau buvo tariami kaip mišrieji dvibalsiai, pvz., (prieš *t*, *d*) *ántis*, *péntis*, *siuñtė*, *giñti*; *bandà*, *néndrė*, *skùndžia*, *iñdas*; (prieš *k*, *g*; čia tariama *ŋ*) *rankà*, *señka*, *suñkti*, *tiñklas*; *angà*, *deñgti*, *ungurỹs*, *vìngis*; (prieš *p*, *b*; čia *n* > *m*) *sámprotauti*, *sénpalaikis* > dial. *sémpalaikis*, all. pl. *miškum̃pi*, *im̃pilas*; *sámbrūzdis*, *sénbernis* > dial. *sémbernis*, *im̃bradas*. Mat nesprogstamieji priebalsiai savo artikuliacinėmis ypatybėmis yra artimesni priebalsiui *n* negu sprogstamieji priebalsiai. Todėl mišriųjų dvibalsių antrasis dėmuo *n*, ilgainiui asimiliuodamasis į nesprogstamuosius priebalsius, nusilpo ir įsiliejo į prieš einantį balsį, su kuriuo iš seno sudarė tautosilabinį junginį. Plg. *n* pakitimą prieš *k*, *g* (virto *ŋ*) ir *p*, *b* (virto *m*). Perėjimas nuo *an*, *en*, *un*, *in* prie *ą*, *ę*, *ų*, *į* turėjo vykti laipsniškai. Mišriųjų dvibalsių pirmasis dėmuo (balsis) dėl antrojo dėmens (*n*) įtakos imtas vis labiau nazalizuoti. Kartu nyko antrasis dėmuo, netekdamas priebalsio ypatybių, kol visai įsiliejo į prieš esantį balsį. Galop vietoj buvusių mišriųjų dvibalsių atsirado monoftongai su papildoma nosine artikuliacija. Taigi galima būtų išskirti tokias mišriųjų dvibalsių virtimo nosiniais balsiais fazes: *an*, *en*, *un*, *in* > *ąn*, *ęn*, *ųn*, *įn* > *ą*^{n}, *ę*^{n}, *ų*^{n}, *į*^{n} > *ą*, *ę*, *ų*, *į*. Išnykdamas *n* ne tik balsį

pavertė nosiniu, bet ir jį pailgino. Tai kompensacinis balsio pailgėjimas, kad šaknis resp. morfema ir toliau išliktų ilga. Dėl tokio ilginimo plg. žemaičių *vā'ks* < *vaĩkas*, graikų dat. sg. χώρᾳ (ᾳ ilgas) < χώρᾱι 'kraštui, žemei'. Nustatyti, kada visi šie procesai prasidėjo ir kada pasibaigė, neturime duomenų. Kadangi IX – X a. rytų Lietuvoje nosiniai balsiai *ą*, *ę* jau greičiausiai buvo paliesti siaurėjimo (aptariama p. 245 – 246), tai galima būtų manyti, jog kalbami procesai vyko dar anksčiau.

Nosinis *ą*, *ę*, *ų*, *į* rezonansas išliko iki lietuvių raštijos pradžios. Jį konstatuoja pirmosios gramatikos. Antai D. Kleino gramatikoje taip nusakomas raidžių *ą*, *ę*, *ų*, *į* (anuomet rašomų su „skersine šakele") tarimas: raidė *ą* „tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*", *ę* „tariama kaip *en*, bet tamsiau ir lyg pro nosį", „jei *i* yra skersai perbraukta, tai tuo parodoma, jog joje glūdi *n*", „net *u* kartais pažymima skersine šakele, kadangi toje *u* savaime slepiasi *n*". Tasai nosinis rezonansas turėjo būti gana stiprus, nes XVI – XVII a. raštuose raidės *ą*, *ę*, *ų*, *į* kartais būna ir vietoj *an*, *en*, *un*, *in*, ypač prieš gomurinius priebalsius, pvz., *dągus* 'dangus', *szwętas* 'šventas', *sųkiai* 'sunkiai', *līksmas* 'linksmas' ir kt.

Nosinių balsių atsiradimas lietuvių kalboje neretai kalbininkų siejamas su analoginiu reiškiniu slavų kalbose. Tarp jų iš tikrųjų esama panašumo. Tačiau yra ir ryškių skirtumų. Juk slavai nosiniais balsiais pavertė ne tik tautosilabinius junginius su *n*, bet ir su *m*, be to, visose žodžio pozicijose. Lietuvių (ir kitose baltų kalbose) junginiai su *m* išliko sveiki, tepakito tik junginiai su *n*, ir tai, bent lietuvių kalboje, ne visose žodžio pozicijose. Pagaliau slavų nosiniai balsiai kilo dėl uždarų skiemenų vengimo tendencijos, svetimos lietuvių ir kitoms baltų kalboms. Matyt, geriausiu atveju galima būtų čia įžiūrėti tik tam tikrą dalinę raidos paralelę. Lietuvių kalba tuo požiūriu būtų kalbamojo arealo periferijoje. Labiau šis reiškinys palietė latgalių (latvių) kalbą, kuri *an* tipo dvibalsius visose žodžio pozicijose anksti buvo pavertusi greičiausiai nosiniais balsiais, iš kurių ilgainiui, po denazalizacijos, išsirutuliojo paprastieji ilgieji balsiai ir net diftongai. Kuršių, sėlių, galbūt ir žiemgalių kalbas, panašiai kaip lietuvių, ši virtimo banga pasiekė visai nusilpusi, o vakarų baltų (prūsų) greičiausiai visai nebepalietė

Atsiradus nosiniams balsiams, lietuvių kalbos vokalizmas praturtėjo iki tol nebuvusia balsių rūšimi, fonetiškai skirtinga tiek nuo atitinkamų ilgųjų balsių, tiek nuo mišriųjų *an* tipo dvibalsių. Pagausėjo balsių kaitos atvejų, nes šaknyse ir afiksuose *an*, *en*, *un*, *in* ėmė kaitaliotis su *ą*, *ę*, *ų*, *į*, plg. *skeñdo* : *skę̃sti*, *skùndžia* : *skų́sti* ir kt. Tačiau

kalbos fonologinėje sistemoje, bent iš pradžių, nosiniai balsiai veikiausiai nesudarė atskirų fonemų, tebuvo poziciniai mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *un*, *in* variantai, turimi tik prieš nesprogstamuosius priebalsius ir absoliutiniame žodžio gale. Bet ilgainiui *ą*, *ę*, *ų*, *į* ir *an*, *en*, *un*, *in* distribucija pakito. Antai dėl kitų formų analogijos vietoj nosinių balsių mišrusis dvibalsis buvo įsivestas esamojo laiko *sta*-kamienėse formose (prieš *s*!), pvz., *sénsta*, *tìnsta* (tarmėse išliko *sę́sta*, *tį́sta*), plg. *sénti*, *tìnti*, *sẽno*, *tìno*. Analogija ilgainiui išlygino ir abiejų porų distribuciją veiksmažodžių bendraties kamieno formose, taip pat priešdėlyje resp. prielinksnyje *in*>*į*. Pagal *gyvénti*, *augìnti*, *gyvénk*, *augìnk*, *gyvéndavau*, *augìndavau* ir kt. pavyzdį su mišriuoju dvibalsiu imtos vartoti ir būsimojo laiko formos (čia *n* prieš *s*!), pvz., *gyvénsiu*, *augìnsiu* (tarmėse vietomis, atvirkščiai, pagal *gyvę́siu*, *augį́siu* imta sakyti ir *gyvę́ti*, *augį́ti*, *gyvę́k*, *augį́k*...). Pagal *į̃ sõdą*, *įsakýti*, *įšókti*, *įžeĩsti* imta sakyti ir *į̃ dvãrą*, *įdė́ti*, *įtekė́ti*, *įpìlti*, *įgélti* (rytų Lietuvoje, atvirkščiai, visur įsigalėjo *in*, taigi sakoma *iñ sõdą*, *insakýti*, *inšókti*, *inžeĩsti*...). Tačiau tuo atveju, kai priešdėlis neberyškus, išliko *in*, pvz., *iñdas*, *indaujà* (plg *įdė́ti*), *iñkilas* (plg. *įkélti*), *iñtarpas* (plg. *įtérpti*), *iñpilas* (<*iñ-pilas*, plg. *įpìlti*)[57]. Aptarto nosinių balsių ir mišriųjų dvibalsių distribucijos išlyginimo pradmenų būta jau ir prieš lietuvių raštijos pradžią, nes pirmuosiuose raštuose pasitaiko *sę́sta* || *sénsta*, *gyvę́siu* || *gyvénsiu* tipo dubletų, taip pat sporadiškai *į* || *in* įvairiose pozicijose. Taip pat jau būta sutrumpintų formų, turinčių *n* prieš *s* arba absoliutiniame žodžio gale (paprastai šalia pilnųjų), pvz., gen. sg. *akmeñs*< *akmenès*, dat. sg. *mán*<*mani*(*e*), ill, sg. *miškañ*, *danguñ*, *akiñ*<*miškanà*, *dangunà*, *akinà*, adv. *ten*, *kodrin* ir kt. Visa tai komplikuoja nosinių balsių fonologinio statuso nustatymą vėlyvuoju laikotarpiu prieš pat raštų pradžią, todėl tyrinėtojai ginčijasi: vieni to laikotarpio nosinius balsius traktuoja kaip fonemas, kiti laiko tik poziciniais *an*, *en*, *un*, *in* variantais.

Nosinių balsių denazalizacijos procesas vyko vėliau, jau rašytiniu lietuvių kalbos laikotarpiu (ypač XVII–XVIII a.), tačiau tam tikrų jo pradmenų būta ir anksčiau, prieš pasirodant pirmiesiems rašto paminklams. Pastebėta, kad silpnesnį ir ne tokį patvarų nosinį rezonansą

[57] Priešingai negu *į*-, priešdėlio *są*- tarimas nebuvo išlygintas (sakome *sąsiauris*, *sąšlavos*, *sąžinė*, bet *sántykis*, *sándauga*, *sánkaba*, *sángrūda* ir *sámprotauti*, *sámbrūzdis*), nes šalia jo nėra atitinkamo prielinksnio, kurio du variantai kalbinėje sistemoje būtų buvę nepakenčiami.

turi siaurieji balsiai *ų*, *į*. Jie anksčiau denazalizuojami negu platieji *ą*, *ę*. Rytų Lietuvoje prieš raštijos pradžią pastarųjų (*ą*, *ę*) greičiausiai jau nebebuvo, nes jie virto *ų*, *į*, plg. ryt. *žųsis* 'žąsis', *tįsti* 'tęsti'. Manoma, kad rytų Lietuvoje *ų*, *į* (ir iš *ą*, *ę*) prieš raštų pradžią jau buvo denazalizuoti, bent iš daugelio tekstų nematyti, kad jie būtų išlaikę nosinį rezonansą. Vidurio ir vakarų Lietuvoje *ų*, *į* tada dar tebebuvo tariami su nosiniu rezonansu, jį fiksuoja to krašto rašytiniai paminklai. Taigi denazalizacija bus prasidėjusi rytų Lietuvoje.

Nosinį rezonansą turėjo tik ilgieji balsiai. Jiems dėl kurių nors priežasčių sutrumpėjus, tasai rezonansas išnykdavo. Taip atsitiko dar prieš raštijos pradžią visame lietuvių kalbos plote sutrumpėjus akūtinėms galūnėms (Leskyno dėsnis, aptariamas p. 160–163), žemaičių ir pažemaičio aukštaičių plote anksti įvykus nekirčiuotų galūnių redukcijai (p. 267–268).

Lietuvių *uo*, *ie*, kaip minėta, išsirutuliojo iš rytų baltų *ō*, *ẹ̄*. Pastarųjų vietą fonologinėje kalbos sistemoje ilgainiui užėmė laipsniškai siaurėjantys *ā*, *ē*, iš kurių kilo dabartiniai mūsų *o*, *ė*. Kada prasidėjo tasai procesas, nustatyti neįmanoma. Matyt, iš seno baltų *ā*, *ē* turėjo polinkį siaurėti. Ryškiau tasai polinkis lietuvių kalboje buvo realizuotas veikiausiai tik po XIV a., nes dėl Leskyno dėsnio sutrumpėjusiose galūnėse baltų *á*, *é* virto *a*, *e*, pvz., nom. sg. *šakà* (čia *-à* iš **-á*), 1. pl. *dìrbame* (*-e* iš **-é*). Senovinio *ā* palyginti neseną virtimą *o* rodo ir slavų skoliniai, plg. *donìs*, *stórasta*, *svodbà* su *дань*, *староста*, *свадьба*, taip pat sulenkinti lietuviški vietovardžiai, pvz., turintys asmenvardinės kilmės priesagą *-ańce* iš lie. *-ónys* (*Butrymańce* 'Butrimonys', *Juszkańce* 'Juškonys' ir kt.).

Senųjų raštų ir dabartinių tarmių duomenys rodo, kad *ā*, *ē* siaurėjimas vyko netolygiai visame lietuvių kalbos plote: vienur, ypač vakarų ir vidurio Lietuvoje, jis buvo ankstesnis, kitur, daugiausia rytų Lietuvoje, vėlesnis ir ne toks intensyvus. Netolygiai šie balsiai siaurėjo ir atskirose žodžio pozicijose. Be to, daug kur (gal ir ne visur) anksčiau šis procesas palietė *ē*, vėliau *ā*, plg. Mažvydo *ė*>*ie* šalia išlaikyto *ā* (*å*· ?), dabartinių žemaičių nekirčiuotose galūnėse *ę* šalia *a* (gen. sg. *žẽmęs* 'žėmės', bet *lûpas* 'lū́pos').

Kadangi siaurėjantį *ā* palietė ir labializacija, tai jo raida buvo sudėtingesnė negu *ē*, kurio galima rekonstruoti tokias fazes: *ē* (*æ*·)>*ẹ̄*>*ę*· (dab. *ė*). Senovinio *ā* refleksai dabartinėse tarmėse daug įvairesni. Susiduriame su gana subtiliais niuansais, kuriuos neįgudusi ausis neleng-

vai pagauna. Tarmių ir senųjų raštų duomenys rodo buvus tokias svarbesnes *ā* raidos pakopas: *a·* > *å·* > *ɔ·* > *o̱·* > *o·* (tarmėse ir *ᵘɔ·*, *ᵘo·*, *uɔ*, *uo*).

Laikotarpiu prieš pat pasirodant pirmiesiems lietuvių raštams nepakitęs ar mažai tepakitęs senovinis *ā* buvo tariamas dar gerokai didesniame plote negu dabar. Tokio tarimo tada būta vietomis net žemaičių tarmėje, kur dabar jau turimas dvibalsis *uo*. Tai matyti iš žemaičio Mažvydo raštų, pvz., *ȥadis* 'žodis', *bralei* 'broliai', *pans* 'ponas', *nar* 'nori'. Vakarų aukštaitis Bretkūnas taip pat neretai rašo raidę *a* vietoj dabartinės bendrinės kalbos *o*, pvz., *aras* 'oras', 3. praet. *bilaia* 'bylojo', *Janas* 'Jonas'. Bemaž ištisai raidė *a* vietoj *o* rašoma 1573 m. Volfenbiutelio postilės rankraštyje. Visa tai rodo, kad tada ne tik rytų, bet ir vakarų Lietuvoje dar būta nemaža šnektų su išlaikytu sveiku ilguoju *ā* arba tartu su *o* atspalviu (*å·*). Dabar toks tarimas (*å·*) vakaruose turimas tik visai nedidelėje šnektoje į šiaurę nuo Klaipėdos (apie Karklę, Žardę). Rytų Lietuvoje toks tarimas yra nepalyginamai didesniame plote („žãdininkai", iš dalies „žaliniñkai"). K. Būga linkęs manyti, kad XIII–XV a. visi rytų aukštaičiai dar tebetarė ilgąjį *ā* (Rinkt. rašt. I 228).

Siaurėjančių *ā*, *ē* (virstančių *o*, *ė*) vietą kalbos fonologinėje sistemoje ilgainiui užėmė naujieji monoftongai *ā*, *ē*, kilę iš denazalizuotų *ą*, *ę*, taip pat dėl kirčio pailgėję senoviniai trumpieji balsiai *a*, *e*.

Paveldėtus trumpuosius *a*, *e* kirčiuotus lietuviai ilgainiui pailgino, jeigu jie nebuvo žodžio paskutiniame arba vieninteliame skiemenyje, pvz., *nãmas*, *nẽša* (plg. *namaĩ*, *nešù*), bet *katràs*, *miškè*, *tàs*, *bè*. Pailgėjo ne iki normalaus ilgumo, bet kiek mažiau: ir dabar *ã*, *ẽ* tariami truputį trumpesni už *ā*, *ē* < *ą*, *ę*. Tarmėse daug kur tasai skirtumas ryškesnis negu bendrinėje kalboje. Trumpųjų *u*, *i* bendrinėje kalboje kirtis nėra pailginęs, pvz., *bùvo*, *mìškas*. Jie pailgėjo tik tarmėse.

Kada kirčiuoti *a*, *e* pailgėjo, nėra nustatyta. Pažymėtina, kad latvių kalboje kirtis trumpųjų balsių nėra pailginęs, apie prūsų kalbą trūksta duomenų. Klaipėdos krašto šiaurinėje dalyje senieji vietiniai gyventojai kirčiuotų *a*, *e* neilgina, taria trumpus *à*, *è*. Tai lyg ir rodytų, kad pailgėjimas įvyko jau po XIV amžiaus, kai Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Lietuvos. Tačiau tokiam spėjimui prieštarauja pietinė Klaipėdos krašto dalis ir buvusios Rytų Prūsijos lietuvių šnektos, kuriose kirčiuoti *a*, *e* buvo ilginami, veikiausiai jau XVI–XVII a., plg. rašymą *maanas* 'mano' J. Rėzos psalmyne. Šiaurinių klaipėdiškių neilginimą greičiau reikia sieti su čia labai stipriu latvių bei sulatvėjusių kuršių substratu.

Sprendžiant iš nevienodo pailgėjimo visame lietuvių kalbos plote, tasai procesas turėjo vykti laipsniškai ir netolygiai atskirose vietose. Greičiausiai jis prasidėjo vidurio Lietuvoje (čia dabar ilginama intensyviausiai) ir iš ten plito į rytus (rytų aukštaičiai teilgina iki pusilgių) ir vakarus (daugelis žemaičių dar aiškiai tebeskiria po kirčiu pailgėjusius *a*, *e* nuo *ā*, *ē*<*ai*, *ei*).

Po kirčių pailgėję *a*, *e* iš pradžių sudarė senovinių trumpųjų *a*, *e* pozicinius variantus. Dėl kirčio vietos pakeitimo (naujai gavę kirtį *a*, *e* nebeilgėjo) atsirado trumpų kirčiuotų *à*, *è*, pvz., 1. sg. praes. *àp-metu*, *nè-nešu* (kirtis buvo atkeltas į priešdėlį), fut. *kàsiu*, *nèšiu*, 3. cond. *kàstų*, *nèštų* (atkeltas iš galūnės)<**ap-metù*, **ne-nešù* ir *kasiù*, *nešiù*, *kastų̃*, *neštų̃* (tarmėse taip tebekirčiuojama). Vienodos darybos formoms imta apibendrinti modelį su šaknies ar priesagos trumpaisiais *à*, *è*. Tai palietė dviskiemenių veiksmažodžių bendraties kamieną (pagal *kàsiu*, *kàstų*, *kàs* atsirado ir *kàsdavau*, *kàsdamas*, *kàsk*, *kàstinas*...), aukštesniojo laipsnio būdvardžius (*gerèsnis*, plg. Daukšos postilės *brángesnis*), įvardžiuotinių būdvardžių nominatyvą (*geràsis*, plg. Daukšos *brángusis*, dial. *gẽrasai*/*gerasaĩ*), savybinius įvardžius (*màno* vietoj **manõ* šalia *mãnas*, plg. *katrõ* šalia *katràs*). Tarmėse daugelis aptartų formų turi pailgėjusius *a*, *e*. Trumpus kirčiuotus *a*, *e* lietuvių kalboje dar turi ištiktukai ir su jais susiję akimirkos veikslo veiksmažodžiai, pvz., *bràkšt*, *blèst* ir *bràkštelėti*, *blèstelėti*. Visa tai gerokai sukomplikavo pailgėjusių *a*, *e* fonologinį interpretavimą.

Tvirtapradžiai dvibalsiai *ái*, *áu*, *éi* ir *á*, *é*+*r*, *l*, *m*, *n* dabar turi pailgėjusį pirmąjį dėmenį, pvz., *káilis*, *áuksas*, *véidas*, *dárbas*, *kálti*, *lángas*, *ámžius*... Tokie parašymai senuosiuose dokumentuose, kaip *Вазкгайло*<**vāzgáila* 'Vozgáila', rodo, jog bent rytų lietuviai pirmąjį dėmenį buvo pailginę jau XIII–XV amžiuje (Būga K. Rinkt. rašt. I 229). Tvirtapradžiai *ùi* ir *ù*, *ì*+*r*, *l*, *m*, *n* bendrinėje kalboje išlaikė trumpą pirmąjį dėmenį (dėl to ir įsigalėjo jo žymėjimas graviu, o ne akūto ženklu), pvz., *zùikis*, *kùrpė*, *bùlvė*, *dùmti*. Tačiau tarmėse tvirtapradžių pirmąjį dėmenį plačiai ilgina net didelė vakarų aukštaičių dalis. Tvirtagalių *aĩ*, *aũ*, *eĩ*, *uĩ* ir *a*, *e*, *u*, *i*+*r̃*, *l̃*, *m̃*, *ñ* pirmasis dėmuo bendrinėje kalboje visada trumpas, o antrasis truputį pailgėjęs (pusilgis): *laĩkas*, *aũlas*, *eĩti*, *muĩlas*, *dar̃žas*, *bal̃sas*, *kam̃pas*, *gañdras*... Tarmėse (žemaičių ir pažemaityje) ir čia ilginama: tariama, pvz., *ã·ulas* arba *ã.ũ.las*.

Įvykus visiems šiame skyriuje aptartiems vokalizmo pakitimams, laikotarpiu prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą ir ankstyvuoju rašyti-

niu periodu susiklostė dabartinei lietuvių kalbai būdinga vokalizmo fonologinė sistema:

ī	*ū*	Dvibalsiai (sudėtiniai)	
ie	*uo*	*ei*	*ui*
ė	*ō*	*ai*	*au*
ĕ	*ă*	Mišrieji dvibalsiai	
		a, e, u, i+r, l, m, n	

Ploto dalyje vietoj *ō* dar ilgokai buvo išlaikytas (vietomis net dabar tebėra) senovinis ilgasis *ā*, daug kur, matyt, tariamas su ryškiu *o* atspalviu (*å·*). Atitinkamai ir vietoj siaurojo *ė* tebebuvo atviresnis *ē*. Žemaičiai ilgainiui padidino skirtumą tarp artimų *ė*, *o* ir *ie*, *uo* porų: pirmąją pavertė *ie* (dar prieš pasirodant rašto paminklams) resp. *uo* (greičiausiai jau rašytiniu laikotarpiu), vietoj antrosios ėmė tarti (prisidėjo kuršių substratas) *ę̄*, *ǭ* / *ęi*, *ǫu* / *ī*, *ū*.

Be paveldėtos balsių kaitos reiškinių, lietuvių kalboje gana anksti ėmė rastis ir nemaža įvairių naujų. Antai dėl balsio *i* buvimo ne tik *i*, bet ir *e* eilėje (prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*) abi šios eilės ėmė mišti: *e* eilėje radosi žodžių su *ai*, *i*. Kai kurie iš jų greičiausiai siekia net rytų baltų epochą (turi atitikmenų latvių kalboje), kiti vėlesnės kilmės. Pvz., šalia *gẽna* : *giñti* : *ganýti (naktì-gonė)* dabar sakome ir *gáinioti* (= la. *gaĩnât*, *gaînît*), *príeš-gynis*, plg. *láipioti*, *pa-lypė́ti* šalia *lìpti*. Pateikiama daugiau tokių pavyzdžių:

skìlo (: *skélti*, *skalà*, *skẽlė*) ir *skylė̃* (= la. *šķīla*);
pa-tvìno (: *tvãnas*) ir *pó-tvynis*;
gìmti (: *gemù*, *gaminù*) ir *gỹmis* (= la. *ģīmis* – lituanizmas);
svìrti (: *sveriù*, *svarstaũ*, *svẽrė*, *svõris*) ir *svyrúoti* (= la. *svīrât*);
bìrti (: *beñti*, *barstýti*, *bẽrė*) ir *byrė́ti*;
vìrtinė (: *vérti*, *varstýti*, *vẽrė*, *vorà*) ir *vỹriai*;
bridaũ (: *bredù*, *brendù*, *bradà*) ir *braidýti*, *brỹdis* (= la. *brìdis*);
kritaũ (: *krečiù*, *krataũ*, *krẽtė*) ir *ató-krytis*.

Dar plg. *plė̃šia* (: *plė̃šė*, *plúoštas*) ir *pléišėti* : *plaišìnti* 'skelti' (= la. *plaisît*) : *plýšti* (= la. *plîst*), *brė̃žė* (: *brúožas*) ir *braižýti*.

Ilgainiui atskiruose žodžiuose dėl kitų giminingų ar panašių žodžių analogijos pakito vokalizmas, pvz., vietoj *dañgalas*, *pagálba*, *nar̃štas* atsirado variantai (fiksuojami jau senuosiuose raštuose) *deñgalas*, *pagélba*, *ner̃štas*, nusižiūrėjus į veiksmažodžius *deñgti*, *gélbėti*, *ner̃šti*. Tai analoginės balsių kaitos reiškiniai. Dar plg. senuosiuose raštuose fiksuotus žodžius *kvapavimas* 'kvėpavimas' (: *kvãpas*), *sargėti* 'sergėti'

(: *sárgas*). Tačiau ne visuomet lengva nustatyti, kur yra antrinis vokalizmo pakitimas ir kur slypi paveldėtas kitas šaknies vokalizmo laipsnis.

Žodžio galo redukcijos ankstyvuoju lietuvių kalbos laikotarpiu, kaip minėta, dar nebuvo. Ji ėmė rastis vėliau, tačiau dar prieš raštijos pradžią.

Pirmykščiai indoeuropiečių trumpieji balsiai lietuvių kalbos galūnėse ne tik tada buvo, bet ir dabar tebėra išlikę sveiki, išskyrus tuos atvejus, kai jie iškrito dėl morfologinių priežasčių. Taigi trumpojo vokalizmo galūnėse fonetinės redukcijos lietuvių kalba, išskyrus kai kurias tarmes, iš viso nėra patyrusi. Tai matyti kad ir iš šių palyginimų:

trumpasis *a*: voc. sg. *žmóna* ir s. sl. *ženo*, gr. νύμφα (ide. galūnė *-*ă*);

nom. sg. *vil̃kas* ir lot. *lupus*, gr. λύκος, skr. *vṛkas* (ide. *-*ŏs*);

trumpasis *e*: voc. sg. *vil̃ke* ir lot. *lupe*, gr. λύκε, skr. *vṛka* (ide. *-*ĕ*);

nom. pl. dial. *šùnes* 'šunys' ir gr. κύνες (ide. *-*ĕs*);

trumpasis *i*: 3. praes. *ẽsti* ir s. sl. *jestь*, gr. ἐστί, skr. *asti* (ide. *-*tĭ*);

nom. sg. *avìs* ir lot. *ovis*, gr. ὄ(F)ις, skr. *avis* (ide. *-*ĭs*);

trumpasis *u*: nom.-acc. n. *platù* ir gr. πλατύ, skr. *pṛthu* (ide. *-*ŭ*);

nom. sg. *platùs* ir gr. πλατύς, skr. *pṛthús* (ide. *-*ŭs*).

Senovinių ilgųjų balsių likimas lietuvių kalbos galūnėse priklausė nuo priegaidės. Cirkumfleksinėse galūnėse jie iki šiol išliko nesutrumpėję (išskyrus nekirčiuotus kai kuriose tarmėse), pvz., nom. sg. *katė̃*, *žẽmė* (*-ė* iš *-*ẽ*), gen. sg. *katrõ*, *tė́vo*, *tõ* (*-o* iš *-*ã*), *katrõs*, *dúonos*, *tõs* (iš *-*ãs*), *katė̃s*, *žẽmės* (iš *-*ẽs*), nom. pl. *ãkys*, *tur̃gūs* (iš *-*ĩs*, *-*ũs*), 3. pers. *sãko*, *sãkė* (iš *-*ã*, *-*ẽ*) ir kt.

Akūtinėse galūnėse visi senoviniai ilgieji balsiai ir *uo*, *ie* (iš *ō, *ę̄ < *ei) ilgainiui lietuvių kalboje sutrumpėjo ir virto atitinkamais trumpaisiais balsiais, o vietoj *uo*, *ie* atsirado *u*, *i*. Išliko ilgas vokalizmas tik tuo atveju, jeigu prie galūnės kas nors priaugo, apsaugojo ją nuo trumpėjimo. Visa tai aiškiai matyti iš šių pavyzdžių:

nom. sg. f. *gerà* < **gerá*, plg. *geróji* < **gerá* + **jí*;

instr. sg. m. *gerù* < **gerúo* (iš **gerṓ*), plg. *gerúoju* < **gerúo* + *júo*; f. *gerà* < **gerą́* (iš **gerán*), plg. *gerą́ja* < **gerą́* + **ją́*;

nom. pl. m. *gerì* < **geríe* (iš **gerę̃*; *-*ę̃* iš *ei), plg. *geríeji* < **geríe* + + **jíe*;

acc. pl. m. *gerùs* < **gerúos* (*-*úos* iš *-*ṓs*), plg. *gerúosius* < **gerúos* + + **júos*;

1. sg. praes. *sukù* < **sukúo* (**-úo* < **-ṓ*), plg. refl. *sukúosi* < **sukúo* + + **síe*;

2. sg. *sukì* < **sukíe* (**-íe* < **-ḗ* iš **-ei*), plg. refl. *sukíesi* < **sukíe* + + **síe*;

1. pl. *sùkame* < **sùkamḗ*, plg. refl. *sùkamės* < **sùkamḗ* + **síe*;

2. pl. *sùkate* < **sùkatḗ*, plg. refl. *sùkatės* < **sùkatḗ* + **síe*;

Dėl tokio sutrumpėjimo dabar lietuvių kalba nebeturi akūtinių galūnių. Pasitaiko tik antrinės kilmės akūtas galūnėse, atsiradęs dėl morfologinio formų sutrumpėjimo, pvz., dat. sg. *gerám* < *gerãmui*, dat. pl. *vilkáms* < *vilkãmus*.

Akūtinių galūnių sutrumpėjimą lietuvių kalboje pirmasis pastebėjo ir iškėlė aikštėn dar XIX a. (1881 m.) vokiečių kalbininkas Augustas Leskynas (Leskien). Tai buvo labai svarbus atradimas, kurį vėliau kalbininkai ėmė vadinti **Leskyno dėsniu**.

Kada akūtinės galūnės sutrumpėjo, ne visai aišku. K. Būga tvirtina, kad tai atsitiko apie XIV amžių. Tą išvadą jis padarė iš lietuvių kalbos slavizmų studijų. Mat rytinių slavų bevardės giminės daiktavardžiai, patekę apie XII–XIII a. į lietuvių kalbą, gavo vyriškosios giminės formą, pvz., *muĩlas*, *vỹnas* < *мыло*, *вино*. Taip atsitiko todėl, kad slavų bevardės giminės daiktavardžių galūnė *-o* buvo artimesnė lietuvių trumpajai vyriškosios giminės galūnei *-as* negu ilgajai akūtinei (tada dar nesutrumpėjusiai) moteriškosios giminės daiktavardžių galūnei **-á*. Tačiau lenkų kalbos bevardės giminės daiktavardžiai, į lietuvių kalbą patekę apie XV a. ir vėliau, jau gavo moteriškosios giminės formą, pvz., *peklà*, *provà*, *lokamstvà* < l. *pieklo*, *prawo*, *łakomstwo*. Taigi tuo metu lietuvių moteriškosios giminės daiktavardžių akūtinė galūnė **-á* jau turėjo būti sutrumpėjusi, virtusi *-à*, kuri pasidarė artimesnė slavų *-ŏ*.

Vėlyvą akūtinių galūnių sutrumpėjimą rodo ir mūsų tarmių duomenys. Antai vakarų ir šiaurės žemaičiai trumpųjų *u*, *i* platėjimo bei virtimo *ǫ*, *ę* metu dar turėjo būti išlaikę galūnėse sveikus ilguosius akūtinius balsius **ū́*, **ī́*, bent jų nebuvo suplakę su trumpaisiais *u*, *i*, plg. galūnių tarimą acc. pl. m. *gràžūs* 'gražius', *vàgīs* 'vagis' (čia *-ùs*, *-ìs* iš **-ū́s*, **-ī́s*) ir nom. sg. m. *gràžǫ̀s* 'gražus', *vàgęs* 'vagis' (*-ǫ̀s*, *-ę̀s* iš *-ŭs*, *-ĭs*).

Akūtinių galūnių redukcija nebuvo vienkartinis procesas, bet vyko ilgesnį laiką, laipsniškai. Greičiausiai XIV amžiuje tasai trumpėjimas jau pasibaigė. Jo pradžią, matyt, reikia nukelti į ankstesnius laikus.

Kodėl sutrumpėjo tik akūtinės galūnės, o išliko cirkumfleksinės, nėra pakankamai aišku. Tai atrodytų natūralu, jeigu ilgieji balsiai trumpėjo tada, kai akūtas jau buvo virtęs dabartine tvirtaprade, o cirkumfleksas – tvirtagale priegaide, t.y. jeigu, pvz., instr. sg. m. **gerúo* 'geru' tada jau buvo tariamas **geru*$_o$ (su silpna *uo* pabaiga), o nom. sg. *sesuõ* jau tarta *ses*$_u$*õ* (akcentuota *uo* pabaiga). K. Būga mano, kad priegaidžių realizacijos pakitimas įvyko tuoj po XII a. Taigi ir akūtinės galūnės veikiausiai pradėjo trumpėti ne anksčiau.

Naujesnių tyrinėjimų duomenimis, akūtinių galūnių sutrumpėjimo dėsnis (vadinamasis Leskyno dėsnis) buvo patikslintas. Paaiškėjo, kad akūtiniai ilgieji balsiai ir *uo, ie* sutrumpėjo galūnėse tik tų žodžių, kurie turėjo ne mažiau kaip du skiemenis. Vienaskiemeniuose žodžiuose akūtas virto cirkumfleksu (įvyko metatonija) ir juose vokalizmo ilgumas išliko nesutrumpėjęs. Tai matyti iš šių pavyzdžių:

nom. pl. *jū̃s* < **jū́s*, plg. gen. pl. *jū́sų*, la. *jũs* 'jū̃s';

nom. pl. m. *tiẽ* < **tíe*, plg. *tíeji*, *geríeji*, la. *tiẽ* 'tiẽ';

acc. pl. m. *tuõs* < **túos*, plg. *gerúosius*, la. *tuõs* 'tuõs';

3. fut. *duõs*, *dẽs* < **dúos*, **dė́s*, plg. 1. sg. *dúosiu*, *dė́siu*, 2. sg. *dúosi*, *dė́si* ir kt.;

praep. *į̃*, *nuõ*, *põ*, *priẽ*, *peř* < **į́*, **núo*, **pá*, **príe*, **prá*, *pér*, plg. *į́-noris*, *núo-taka*, *pó-traukis*, *príe-tėmis*, *pró-tėvis*, *pér-lipo*.

Cirkumfleksiniais galūnėje virto ir akūtiniai dvibalsiai *áu*, *ái*, *éi*, nepaisant skiemenų skaičiaus žodyje. Taigi adv. *geriaũ(s)* iš **geriáu(s)* (plg. *geriáusias*, nom.-acc. n. *geriáusia*), 1. sg. praet. *sukaũ*, 2. sg. *sukaĩ*, *vedeĩ* iš **sukáu*, **sukái*, **vedéi*. Žemaičių tarmėje ir dabar veiksmažodžių 1. sg. galūnė *-au* ir 2. sg. *-ai*, *-ei* yra akūtinės: taigi *sukáu*, *sukái*, *vedéi* > *sọkâu*, *sọkâ˙*, *vedê˙*. Bet čia, manoma, akūtas yra antrinis, galbūt įsivestas iš sangrąžinių formų. Vietoj senesnio dvejopumo *sukaũ*, *sukaĩ*, *vedeĩ* || refl. *sukáu-si*, *sukái-si*, *vedéi-si* žemaičiai galėjo apibendrinti visur akūtą (*sukáu* pagal *sukáu-si* ir t.t.), o aukštaičiai, priešingai, galbūt iš paprastųjų formų bus įsivedę cirkumfleksą ir sangrąžinėms (*sukaũ-si* pagal *sukaũ*...).

Taigi ir vienaskiemeniuose žodžiuose dabar turime tik antrinės kilmės akūtą, pvz., dat. sg. *tám* < *tãmui*, *mán*, *táu*, *sáu* < *mãni(e)*, *tãvi(e)*, *sãvi(e)*.

Dabar Leskyno dėsnis formuluojamas taip: *lietuvių kalbos ilgieji balsiai ir uo, ie* (iš **ō*, **ę̄* < **ei*) *akūtinėse galūnėse sutrumpėjo, o vienaskiemenių žodžių akūtas virto cirkumfleksu*; *taip pat cirkumfleksiniais virto akūtiniai sudėtiniai dvibalsiai žodžių galūnėse ir vienaskiemeniuose žodžiuose*. Lenkų kalbininkas J. Kurilovi-

čius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaides ir lietuvių kalbos galūnių priegaidžių senumą, Leskyno dėsnį jungia į vieną su Sosiūro-Fortunatovo dėsniu (apie jį bus netrukus kalbama) ir visus akūtinio galūnių trumpėjimo atvejus aiškina kaip atviro žodžio galo balsių trumpėjimą. Tačiau toks aiškinimas susiduria su dideliais sunkumais, esama nemaža prieštaraujančių pavyzdžių, todėl daugelis tyrinėtojų nepritaria šiai J. Kurilovičiaus hipotezei.

Nepriešakiniai balsiai po joto (anksčiau *į*) ir minkštųjų priebalsių linkę priešakėti. Tasai procesas labiausiai palietė trumpąjį balsį *a*, kuris vakarų Lietuvoje priešakėdamas dar ikirašytiniu laikotarpiu virto *e*. Dabartinių žemaičių protėviai afrikatų atsiradimo laikais (apie XIV–XV a.) vietoj senovinio **įa* jau turėjo *e*, prieš kurį nebeatsirado afrikatų, plg. že. *svetei̇̃, mẽdei* (dab. *svètẽ·*, *mèdê·*) ir a. *svečiaĩ, mẽdžiai* (tariama *svečeĩ, mẽdžei*). Tačiau prieš galūninį *a*, kilusį iš senovinio ilgojo akūtinio **á*, afrikatos žemaičių tarmėje atsirado, pvz., *valdžè (vãldžę̇)* 'valdžia'< **valdįá*. Taigi jis tuomet dar nebuvo virtęs *e*. Vakarų aukštaičiai **įa* pavertė *e* vėliau, bet dar prieš raštijos pradžią. Ne tik Mažvydas, kurio kalba perdėm žemaitiška, bet ir Vilentas, Bretkūnas, rašę XVI a. antrojoje pusėje vakarų aukštaičių tarmės pagrindu pradėjusia formuotis raštų kalba, supriešakėjusių *a*, *ai* dažnai neskiria nuo *e*, *ei* ir žymi raidėmis *e*, *ei*: pvz., *kraujes* 'kraujas', *brolei* 'broliai', *broleis* 'broliais'. Jie net *ą* po minkšto priebalsio verčia *ę*, taip pat nekirčiuotose galūnėse po minkšto priebalsio vietoj sutrumpėjusio *ā* jau turi *e*, pvz., acc. sg. *ſchę* 'šią', gen. sg. *brole* 'brolio', *ſauies* 'saujos'. Tačiau iš vidurio ir rytų Lietuvos kilę autoriai (Daukša, Petkevičius, Sirvydas...) dar dažnai išlaiko sveikus *a*, *ai* resp. *ą* (žinoma ir *ā*) refleksus: *krauias, brolai (-ay), ßią*... Taigi čia supriešakėjimas buvo vėlesnis, vykęs daugiausia jau rašytiniu laikotarpiu.

Dėl **įa* virtimo *e* vyko fonemų *a* ir *e* neutralizacija ne žodžio pradžios pozicijoje. Greičiausiai tai lėmė žodžio pradžios *e-* ir *a-* painiojimą bei *e-* virtimą *a-*, sporadiškai pasitaikantį jau pirmuosiuose lietuvių kalbos tekstuose.

Senovinių priesaginių skiemenų *e*, jeigu po jo ėjo sklandusis priebalsis (t.y. *r* arba *l*)+*a* ar *ā*, sporadiškai virsdavo *a*. Tai tam tikri balsių asimiliacijos atvejai. Antai žodis *vẽdaras* kildinamas iš *vẽderas* (taip tarmėse vietomis tebesakoma), plg. la. *vę̂dęrs, vêderiņš* 'skilvelis'. Kai kuriuose žodžiuose toks virtimas gali būti gana senas, paveldėtas iš rytų baltų epochos, nes *e*>*a* turi ir latvių kalbos atitikmenys, pvz., lie. *vãbalas* ir la. dial. *vabale* iš **vebel-* (: sva. *wibil*), lie. *vãkaras* ir la.

vakars iš **veker-* (: s. sl. *večerъ*), lie. *vãsara* ir la. *vasara* iš **veser-* (: s. sl. *vesna*; plg. **paveserīs*->že. *pavãseris*, a. *pavãsaris*). Anksti atsirado lie. *pãstaras*, *añtaras* 'añtras' ir *kataràs* 'katràs' iš **pasteras* (: lot. *posterus*), **anteras* (: č. *úterý*), **kateras* (: s. sl. *koterъjь*, gr. πότερος).

Sudurtiniuose ir priešdėliniuose žodžiuose greta kits kito atsidūrusius balsius anksti imta kontrahuoti į vieną balsį. Kadangi etimologiškai aiškius sudurtinius ir priešdėlinius žodžius galima darytis iš naujo, tai tokio balsių sutraukimo (kontrakcijos) rezultatas paprastai išliko tik etimologiškai neaiškiuose arba labai dažnai vartojamuose ir todėl atmintyje išliekančiuose žodžiuose. Kai kurie iš tokių žodžių gali būti paveldėti iš gana senų laikų, pvz., *pelẽda*, la. *pęlę̂da (pelẽ+ẽsti)*. Susiliejus dviem *a* arba *e* ir *a*, atsirasdavo ilgasis balsis *ā*, kuris ilgainiui virto *o*. Tokių pavyzdžių gana daug senuosiuose raštuose, k.a. *nopykanta* 'neapykanta', *nopleisti* 'neapleisti', *notstumti* 'neatstumti', *totlikti* 'teatlikti'. Dabar lietuvių kalboje tokia kontrakcija bemaž nebepasitaiko, įsigalėjo atitikmenys su hiatu (nesutrauktais balsiais): *ne-apýkanta*, *ne-apléisti*, *ne-atstùmti*, *te-atlìkti*. Taip pat *e+e* senovėje virsdavo *ē>ė*. Šios kontrakcijos rezultatas išliko tarminėse formose *nėsù*, *nẽsti*, *tėsù<ne-esù*, *ne-ẽsti*, *te-esù*. Greičiausiai iš tokių formų balsį *ė* gavo ir *nėrà*, *tėrà*, *nebėrà*, *tebėrà* vietoj laukiamų **ne-yrà*, **te-yrà*, **ne-be-yrà*, **te-be-yrà*.

Kartais du greta esantys balsiai būdavo ne sutraukiami, bet pirmasis išleidžiamas (elizija). Šiuo atveju trumpasis balsis nepailgėdavo. Ypač dažnai taip atsitikdavo su neiginio *ne-* ir dalelyčių *be-*, *te-* balsiais, pvz., *nẽsti<n(e)-ẽsti*, *bẽsama<b(e)-ẽsama*, *tesiẽ<t(e)-esiẽ*, *nebesù<ne-b(e)-esù* ir kt. Kartais prieš šaknies balsį būdavo praleidžiamas sangrąžos dalelytės *-si-* balsis, pvz., *nusiaũti<nu-si-aũti*. Visa tai vyko tikriausiai jau prieš pasirodant pirmiesiems raštams, kuriuose neretai aptinkame pavyzdžių su išleistu neiginio arba minėtų dalelyčių balsiu ne tik pozicijoje prieš balsį, bet analogiškai apibendrintą balsio išleidimą ir pozicijai prieš priebalsį, pvz., *nišeiti* 'neišeiti', *nebtinka* 'nebetinka' , *prisnešė* 'prisinešė' ir kt.

Dėl kontrakcijos ar elizijos ikirašytiniu laikotarpiu jau buvo atsiradę trumpieji priešdėlių *api-*, *ati-* (ryt. *ata-*) variantai *ap-*, *at-* (plg. **api-ieškóti*, **ati-im̃ti>ap-ieškóti*, *at-im̃ti*), dažnai vartojami šalia ilgųjų senuosiuose raštuose. Būta ir įvairių kitokių sinkopės (balsių iškritimo) atvejų. Vakarų Lietuvoje, iš dalies ir kitur, vartoti sudurtiniai

žodžiai su iškritusiais jungiamaisiais balsiais: pirmuosiuose rašto paminkluose užfiksuota, pvz., *didžturis*, *duonkepė*, *duonkubilis*, *nugarkaulis*, *šonkaulis*, *vortinklis* šalia pilnųjų formų *didžiaturis* 'turtuolis', *duonakepė*, *duonakubilis*, *nugarakaulis*, *šonakaulis*, *voratinklis*. Jau buvo vartojamas sutrumpintas priesagos *-ininkas* resp. *-inykas* variantas, pvz., *priešnykas* 'priešininkas'. Jau sakyta *vélnias*, *kélnės*, *šulnỹs*, *paskuĩ*, *kursaĩ*, *štaĩ* vietoj arba šalia *vẽlinas*, *kẽlinės*, *šulinỹs*, *pasakuĩ*, *kurisaĩ*, *šitaĩ*. Atskirose vietose jau būta skaitvardžių *vienúolika*... *devyniólika* dabartinių tarminių formų *vienúol'ka* ... *devynióľka*. Be abejo, turėta ir daugiau įvairių trumpinimo pavyzdžių, tik šiandien nelengva juos išaiškinti dėl nepakankamo mūsų senųjų raštų ištyrimo.

Konsonantizmas

Ankstyvuoju laikotarpiu lietuvių kalbos konsonantizmo sistema bemaž nesiskyrė nuo buvusios rytų baltų epochoje, kuri savo ruožtu nedaug tesiskyrė nuo baltų prokalbės būklės. Buvo išlaikyti sveiki baltų žvarbieji spirantai *š*, *ž*, kuriuos kiti rytiniai (ir vakariniai) baltai pavertė sargiaisiais *s*, *z*. Galbūt lietuvių kalboje *š*, *ž* „žvarbumas" dar buvo sustiprintas, palyginti su turėtu baltų prokalbėje. Šalia dusliojo spiranto *s* ilgainiui atsirado ir skardusis *z*. Jau iš seno *s* prieš skardžiuosius priebalsius buvo tariamas kaip *z*. Išnykus skardžiajam priebalsiui, ypač *d*, liko prieš jį buvęs *z* (iš senesnio *s*), pvz., *veizėti* < *veizdėti*, *drum̃zlės* < **drum̃zdlės* (plg. 3. praet. *drum̃zdė*, inf. *drum̃sti*), *kremzlė̃* < **kremzdlė̃* (plg. pr. *gremsde*). Matyt, praeityje samplaika *zd* sporadiškai virsdavo *z*. Tai rodo hipernormalizmai, pvz., *ãbrozdas* < *ãbrozas* (iš l. *obraz* ar br. *образ*). Dėl *zd* > *z* ir atsiradus daugiau skolinių su *z* (*zuĩkis*, *zvẽgoti* < *звягать*, *zakristijà*...) šis priebalsis ilgainiui tapo savarankiška fonema. Kada tai įvyko, nustatyti sunkoka. Daugelyje lietuvių kalbos žodžių *z* kilmę iš *s* (prieš skardžiuosius priebalsius) dabar jau nelengva susekti. Pasitaiko *s* suskardėjimo prieš nosinius priebalsius, pvz., *zmèkti* || *smèkti*, dial. *juozmuõ* || *juosmuõ*. Turime ir garsažodžių su *z*, pvz., *zỹzti*, *zir̃zti*, *zvim̃bti*.

Priebalsių palatalizacija ankstyvuoju laikotarpiu dar tebebuvo menka. Greičiausiai tik *k*, *g* turėjo minkštąsias poras (iš **kį*, **gį* ir prieš priešakinį vokalizmą). Kiti priebalsiai minkštųjų porų neturėjo arba jų minkštumas buvo nežymus.

Ankstyvajam lietuvių kalbos laikotarpiui galima rekonstruoti tokią konsonantizmo sistemą:

p		*t*		*k*
b		*d*		*g*
	s		*š*	
	z		*ž*	
m		*n*		
v	*r*		*l*	*j*

Ilgainiui didelę reikšmę lietuvių konsonantizmo raidai turėjo priebalsių jotacija bei palatalizacija. Senovinių junginių **ki̯*, **gi̯* vietoje jau ankstyvuoju laikotarpiu buvo minkštieji *ḱ*, *ǵ*. Sunku pasakyti, kada vietoj **ši̯*, **ži̯*, **si̯*, **zi̯*, **ri̯*, **li̯*, **ni̯* ir **ti̯*, **di̯* atsirado dabartiniai minkštieji priebalsiai *š́*, *ž́*, *ś*, *ź*, *ŕ*, *ĺ*, *ń* ir minkštieji *t́*, *d́*, ilgainiui virtę afrikatomis *č*, *dž* (dial. *c*, *dz*). Ne visi šie junginiai pakito vienu metu. Tai turėjo būti ilgas procesas, kurio detalėms išryškinti trūksta duomenų. J. Kazlauskas tvirtina, kad **ni̯* virto *ń* dar prieš nosinių balsių atsiradimą. Tai esą rodo tokie žodžiai, kaip *minià*, *žinià*: jeigu nosiniai balsiai būtų atsiradę prieš **ni̯* virtimą *ń*, tai turėtume **mįja*, **žįja*, o ne *minià*, *žinià*. Galbūt anksti *i̯* išnyko po *l* ir kai kurių kitų priebalsių. Ilgiausiai išliko *i̯* junginiai su lūpiniais priebalsiais: jie dar ir iki šių dienų ne visur išvirto minkštaisais *ṕ*, *b́* (bendrinėje kalboje tik pozicijoje prieš galūnę, kitur tariama *pj*, *bj*) ir *ḿ*, *v́* (dalis tarmių tebeturi *mj*, *vj*).

Vietoje senovinių junginių **ti̯*, **di̯* dabar turime afrikatas *č*, *dž* (tarmėse *c*, *dz*). Matyt, nykdamas *i̯* šių junginių priebalsius *t*, *d* pavertė labai minkštais *t́*, *d́*, kurie ilgainiui gavo šnypščiamąjį (tarmėse švilpiamąjį) priedą: imta tarti $t^{š}$, $d^{ž}$ (dial. t^{s}, d^{z}) ir galop virto afrikatomis *tš*=*č*, *dž* (dial. *c*, *dz*). Tasai virtimas nebuvo staigus, bet laipsniškas, truko ilgą laiką. Neturime patikimų duomenų, iš kurių galėtume nustatyti, kada jis prasidėjo (bent kada vyko *ti̯*, *di̯*>*t́*, *d́* fazė). K. Būgos nuomone, slavizmai *kū̃čios*, *sūdžià* (iš *кутья*, *судья*) rodą, kad iki XII a. lietuviai vietoj senovinių junginių **ti̯*, **di̯* dar neturėjo afrikatų. Žemaičių ir aukštaičių vardo rašymas be afrikatos senuosiuose šaltiniuose (*Жемоуть*, *Samaythen*, *Auxtote*, *Austeyten*...) rodo, kad ir XIII a., gal net XIV a., vietoj dabartinių *č*, *dž* tebebuvo tariama **ti̯*, **di̯* arba **t́*, **d́*. Kitų vietovardžių studijos (A. Salio darbai) leidžia spėti,

kad afrikatos atsirado tik XIV a. pabaigoje (rytų Lietuvoje) ir net XV a. pirmojoje pusėje (žemaičių tarmės plote). Tačiau visiško tikrumo dėl tokio datavimo nėra. Šiais klausimais nemaža ginčijamasi. Aišku viena, kad prieš pat prasidedant lietuvių raštijai afrikatos *č*, *dž* (tarmėse *c*, *dz*) jau tikrai buvo. Ir vietoj senovinių junginių **šį*, **žį*, **sį*, **zį*, **rį*, **lį*, **nį* tada jau turėti minkštieji priebalsiai *ś*, *ź*, *ś*, *ź*, *ŕ*, *ĺ*, *ń*.

Ilgainiui afrikatos *č*, *dž* atsirado ir iš garsų *t*+*š*, *d*+*ž* sandūros, pvz., *giñčas*<*giñt-šas* (plg. *giñtyti* 'ginčyti'), dial. *lẽdžingos* 'pačiūžos' (*lẽdas*+*žeñgti*). Šiuo atveju prieš užpakalinės eilės balsius jos tariamos kietai. Jų atsiradimo chronologijai nustatyti neturime duomenų. Be to, afrikatos pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *čepsė́ti*, *čỹpti*, *čiřkšti*, *džìngtelėti*, *džìrginti*, ir skoliniuose, pvz., *čigõnas*, *bažnýčia*, *džiùnglės*.

Be *č*, *dž*, dabar lietuvių kalba turi ir afrikatas *c*, *dz*. Jos ypač dažnos dzūkuojančiose tarmėse, kur turimos vietoj kitų lietuvių *č*, *dž*. Kitur jos kilo iš *t*, *d*+*s*, *z* sandūros (rodos, bendrinėje kalboje tėra tik *pàts*, *atsìgulė* tipo pavyzdžių, kurių *ts* ne visai lygus afrikatai *c*), dar pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *cỹpti*, *càptelėti*, *dzìrinti*, *dzìngterėti*, ir skolintuose žodžiuose, pvz., *cùkrus*, *citrinà*, *dziòbas*. Jų atsiradimo chronologija neaiški. Būta jau prieš pasirodant pirmiesiems raštams.

Nelengva nustatyti ir priebalsių minkštėjimo prieš priešakinius balsius chronologiją. Apskritai šis minkštėjimas buvo vėlesnis ir ne toks intensyvus kaip jotinis minkštinimas. Linkstama manyti, kad ankstyvuoju laikotarpiu šioje pozicijoje gomuriniai priebalsiai *k*, *g* jau buvo minkšti. Kiti priebalsiai suminkštėjo vėliau ir įvairiu laiku. Intensyviau minkštinami ir, matyt, anksčiau suminkštėjo priebalsiai prieš *i* tipo vokalizmą (*i*, *ī*, *į*, *ie*) negu prieš *e* tipo balsius bei dvibalsius (*e*, *ė*, *ę*, *ei*). Sprendžiant iš minkštinimo intensyvumo dabartinėse tarmėse, tasai procesas turėjo prasidėti lietuvių kalbos ploto rytuose ir slinkti į vakarus. Taigi jis gali būti susijęs su rytinių slavų kalbine įtaka. Vakaruose, bent Klaipėdos krašte, minkštinimas menkas, čia jo beveik nėra, ir tai gali būti susiję su vokiečių kalbos įtaka. Latvių kalba, kurią praeityje stipriai veikė vokiečių kalba, asimiliacinio priebalsių minkštinimo iš viso neturi. Apie minkštinimą prūsų kalboje dėl rašto paminklų netobulumo sunku spręsti.

Kada suminkštėjo priebalsiai prieš *i* tipo vokalizmą, nelengva pasakyti. Tai turėjo atsitikti anksčiau negu suminkštėjimas pozicijoje prieš *e* tipo balsius. Rytų Lietuvoje siaurėjant nosiniam balsiui *ę* (grei-

čiausiai prieš XI a.) ir tautosilabiniam junginiui *en* (matyt, apie XI a.), priebalsiai *t*, *d* prieš *i* tipo vokalizmą dar turėjo būti nesuminkštėję, plg. dzūkuojančių tarmių tarimą *tĩ·šć* 'tęsti', *tim̃pć* 'tempti' su sveikais *t* prieš antrinės kilmės *i* (minkštasis būtų išvirtęs *c*) ir virtusiu afrikata prieš senovinį *i*. Suprantama, epochoje prieš pat pasirodant pirmiesiems rašto paminklams priebalsių minkštinimas prieš *i* tipo vokalizmą turėjo būti intensyvesnis negu pozicijoje prieš *e* tipo balsius.

Prieš *e* tipo vokalizmą daugelis lietuvių kalbos priebalsių suminkštėjo vėlai, jau rašytiniu laikotarpiu. Senųjų tekstų rašybos analizė rodo, kad prieš pat raštijos pradžią visame lietuvių kalbos plote be abejonės minkštai buvo tariami tik šios pozicijos gomuriniai priebalsiai *k*,*g*. Jie tekstuose paprastai žymimi raidėmis *ki*, *gi*, taigi rašoma, pvz., *kieturi* 'keturi', *sakie* 'sakė', *kięst* 'kęsti', *gieray* 'gerai', *gieda* 'gėda', *gieyd* 'geidžia'.

Rytų ir vidurio Lietuvoje tuomet prieš *e* tipo vokalizmą buvo minkštai tariami ne tik *k*, *g*, bet ir dantiniai pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*. Viduriniu ir rytiniu raštų kalbos variantais rašę autoriai juos nurodytoje pozicijoje gana sistemingai žymi *szi* (*ßi*, *ſi*, *śi*), *żi* (*ʒi*, *ʒi*...) raidėmis, pvz., *ſieſielis* 'šešėlis', *prašie* 'prašė', *ʒiemay* 'žemai', *paʒieyde* 'pažeidė.' Iš vakarų Lietuvos kilę autoriai šių priebalsių minkštumo dar nežymėjo.

Kiti dantiniai priebalsiai, k.a. pučiamieji sargieji *s*, *z*, sonoriniai *n*, *r* ir sprogstamieji *t*, *d* šioje pozicijoje tada greičiausiai dar visoje Lietuvoje buvo nesuminkštėję ar vietomis menkai tesuminkštėję: po jų paprastai minkštinamoji raidė *i* tekstuose nerašoma arba rašoma labai nesistemingai, daugiausia iš rytų Lietuvos kilusių autorių. Prie *n*, *r* reikėtų skirti ir *l*, bet dėl šio priebalsio pavertimo veliariniu pozicijoje prieš *a* ir užpakalinius balsius kitų pozicijų *l* buvo traktuojamas kaip minkštasis priebalsis.

Žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje ir dabar prieš *e* tipo vokalizmą intensyviau minkštinami tik *k*, *g*, *š*, *ž*, *l*, kiti priebalsiai tebėra kieti arba beveik kieti. Klaipėdos krašto senieji vietiniai gyventojai, greičiausiai dėl vokiečių kalbos įtakos, asimiliacinio priebalsių minkštinimo iš viso neturi (išskyrus minkštuosius *k*, *g*). Iš esmės jo nebuvo ir J. Gerulio su Chr. Stangu aprašytoje Kuršių pamario žvejų šnektoje (buv. Mažojoje Lietuvoje). Tačiau iš vakarų einant rytų link, maždaug nuo žemaičių tarmės vidurio, priebalsių minkštinimas prieš *e* tipo vokalizmą pastebimai intensyvėja. Bet yra požymių, rodančių, kad čia *k*, *g* ir (aukštaičių plote) *š*, *ž* suminkš-

tėjo anksčiau negu kiti priebalsiai. Antai Švėkšnos–Gardamo apylinkių žemaičiai *k*, *g* ir rytų aukštaičiai kupiškėnai *k*, *g*, *š*, *ž* nekietina prieš tokį *e*, po kurio eina kietasis priebalsis resp. užpakalinis tolesnio skiemens vokalizmas (kiti priebalsiai tuo atveju šiose šnektose sukietėjo, o *e* virto *a*), plg. Švėkšnos–Gardamo žemaičių *ķæ̃·pâls* 'kēpalas', dat. sg. m. *ģerôm* 'geram' šalia 3. praes. *dàd* 'deda' ir 1. sg. *šàrǫ̂* 'šeriu', nom. sg. f. *žàmà* 'žema', kupiškėnų *ķer̃štas* 'kerštas', nom. sg. f. *ģerà* 'gera' ir *žemà*, *šelmȷ̀*. 'šelmuo' šalia 3. praes. *dãda* 'deda'.

Lūpiniai priebalsiai *p*, *b*, *m*, *v* senuosiuose raštuose apskritai neminkštinami. Jie ir dabar lietuvių kalboje tebėra visai menkai suminkštėję.

Ikirašytiniu laikotarpiu morfemų sandūroje ne tik skardieji priebalsiai prieš dusliuosius duslėdavo, duslieji prieš skardžiuosius skardėdavo, bet ir nosinis dantinis *n* prieš lūpinius sprogstamuosius *p*, *b* jau buvo išvirtęs nosiniu lūpiniu *m*, plg. 3. praes. *tam̃pa* < **tañpa* (: la. *tùop* 'tampa' su *uo* iš *an*), all. pl. *vilkum̃pi* < **vilkuñ* + *pi*, taip pat sargieji *s*, *z* prieš afrikatas *č*, *dž*, matyt, jau buvo virtę žvarbiaisiais *š*, *ž*, pvz., *pė̃sčias* > *pė̃ščias*, gen. pl. *skrùzdžių* > *skruždžių* (fiksuoja senieji raštai).

Priebalsių *f*, *ch*, *h* iš seno lietuvių kalboje nebuvo. Neturėjo jų nei baltų, nei indoeuropiečių prokalbės. Dabartinėse indoeuropiečių kalbose jie yra vėlesnės raidos rezultatas. Antai slavų *ch* atsirado tam tikroje pozicijoje iš senesnio *s* arba *ks*, pvz., *ucho* (: *ausìs*), *blъcha* (: *blusà*), *chudъ* (: skr. *kṣudrás* 'menkas'; skr. *kṣ* < *ks*). Slavų *f* dar jaunesnis: savuose žodžiuose jis kilo iš *v* (pvz., *второй*, tariama *ftoroj*), svetimuose atstoja kitų kalbų *f* (*фабрика*). Kai dar tarė *vtoroj*, patys rytų slavai svetimų žodžių *f* versdavo *p*, plg. liaudies vardus *Агапон*, *Пилип* iš nauj. gr. 'Αγαθον, Φιλιππος (θ, Φ taria *f*).

Iš slavų ir kitų kalbų patekusiuose žodžiuose lietuviai *f*, *ch* keisdavo savais priebalsiais *p*, *k*, o *h* praleisdavo (netardavo), pvz., *parãpija* < l. *parafija*, *Prancìškus* < l. *Franciszek* (lot. *Franciscus*), *kỹtras* < *хитръ*, *pū̃kas* < *пухъ*, *adynà* < *година* (br. *г* = *h*), *arielkà* < *горѣлка*. Tačiau ilgainiui, įsigalint Lietuvoje svetimoms kalboms, ypač slavų kanceliarinei kalbai, kurią daug kas išmoko, išsilavinę žmonės apsiprato su *f*, *h*, *ch*, išmoko juos tarti. Taip manyti verčia pirmieji rašto paminklai, kuriuose gausu svetimos kilmės žodžių su *f*, *ch*, *h*. Liaudis, suprantama, šių garsų nesugebėjo ištarti ir po senovei juos keitė *p*, *k*, -.

Turint galvoje visą nurodytą konsonantizmo raidą ikirašytiniu laikotarpiu, jo pabaigai, bent epochai prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą, rekonstruotina tokia ir dabartinei lietuvių kalbai būdinga konsonantizmo sistema (minkštieji atitikmenys nenurodomi):

p	*t*		*k*
b	*d*		*g*
	c č		
	dz dž		
	s š		
	z ž		
[*f*			*ch h*]
v	*r l*	*j*	
m	*n*		

Žodžio pradžioje prieš užpakalinius balsius, bent laikotarpiu prieš pat raštijos pradžią, vietomis jau buvo pridedamas priebalsis *v*. Tai matyti iš pirmųjų rašto paminklų. Autoriai, ypač kilę iš rytinės ir vidurinės etnografinės Lietuvos dalies, kartais rašo, pvz., *wuola* 'uola', *wuosis* 'uosis', *woras* 'oras'. Greičiausiai tada jau buvo pridedamas ir *j* resp. *i̯* prieš priešakiniu vokalizmu prasidedančius žodžius (pvz., *jieškóti* 'ieškoti', *jìlgas* 'ilgas'...), tik dėl netobulos rašybos tai nelengva konstatuoti.

Būta žodžių su gana senais (vienas kitas gali turėti net iš rytų baltų epochos) įterptiniais *k*, *g* prieš *s* resp. *š*, pvz.,

añkštas iš *anž-tas, plg. lot. *angō* 'spaudžiu', sl. *ǫzъ-kъ*>r. *уз-кий*;

áuksas iš *ausas, plg. pr. *ausis*, lot. *aurum* < *ausŏm;

dū́ksėti, dial. *dūksáuti*, plg. *dū́sauti*;

krìkštas, *krìkštyti* iš *kristas, *kristyti < *крьстъ*, *крьстити*;

rýkštė iš *ryštė, plg. la. *rīste*, pr. *riste* (: *rìš-ti*?);

tū́kstantis iš *tū́stant-, plg. pr. acc. pl. *tūsimtons*, s. sl. *tysęšti*, got. *þūsundi*.

Tokie žodžiai turimi jau senuosiuose raštuose. Vėliau jų skaičius gerokai padidėjo.

Jau būta (ir paveldėtų iš senesnių laikų) žodžių su įterptiniu *t* tarp *s* ir *r*, pvz., *nastraĩ* 'burna' iš *nasraĩ*. Toks įterpimas būdingas ir kitoms baltų, taip pat slavų kalboms.

Ankstyvosios pralietuvių resp. rytų baltų kirčiavimo bei priegaidžių sistemos rekonstrukcija susiduria su labai dideliais sunkumais. Gana neaiški ir labai hipotetiška jos išeities pozicija – baltų ir indoeuropiečių prokalbės prozodijos sistema (tai buvo aptarta „Lietuvių kalbos istorijos“ I tome, p. 34–37 ir 192–194). Apie vėlesnę lietuvių kalbos kirčio ir priegaidžių raidą galime tik šį bei tą spręsti iš dabartinėje kalboje, ypač tarmėse, esamų tam tikrų senovinio kirčiavimo ir priegaidėjimo reliktų, kirčiuotų senųjų lietuviškų tekstų ir akcentologijos pastabų senosiose gramatikose, žinoma, tuos duomenis lygindami su kitų giminingų kalbų akcentologijos faktais. Deja, visų tų duomenų aiškiai nepakanka tikresniam vaizdui susidaryti, be to, jie dar tebėra nesukaupti ir kaip reikiant neištirti. Mūsų tarmių kirčiavimas, išskyrus dėsningus kirčio atitraukimo nuo galūnės ir su juo susijusio priegaidžių pakeitimo atvejus, dar mažai tirtas. Daugiausia duomenų sukaupta akademiniame lietuvių kalbos žodyne, bet nenuosekliai ir neišsamiai. Senieji lietuviški tekstai bemaž visi nekirčiuoti ir todėl akcentologijos tyrinėjimams netinka. Iš kirčiuotų reikšmingiausi M. Daukšos raštai – atspindi XVI a. pabaigos kirčiavimą vidurio Lietuvoje, 1737 m. gramatika „Universitas Lingvarum Litvaniae“ – XVIII a. pradžios kirčiavimą tame pačiame krašte, anoniminis 1605 m. katekizmas – rytų Lietuvos kirčiavimą XVII a. pradžioje, be to, mūsų literatūros klasiko K. Donelaičio rankraščiai – vakarų Lietuvos kirčiavimą XVIII a. viduryje. Suprantama, kad iš šių epizodinių šaltinių nelengva susidaryti lietuvių akcentologijos vaizdą laikotarpiu prieš mūsų raštijos pradžią.

Nors ir intensyviai tiriama, lietuvių kirčio ir priegaidės istorija tebėra gana tamsi. Iš F. de Sosiūro (Saussure), F. Fortunatovo, N. van Veiko (Wijk), T. Torbjornsono (Torbiörnsson), Dž. Bonfantės, L. Bulachovskio, J. Endzelyno, J. Plakio, Chr. Stango, J. Kurilovičiaus, V. Ilič-Svityčiaus, P. Gardo, F. Kortlandto, F. Kuršaičio, K. Jauniaus, K. Būgos, J. Gerulio, P. Skardžiaus, T. Buchienės (Buch), J. Kazlausko, Z. Zinkevičiaus, V. Grinaveckio, S. Karaliūno, A. Girdenio ir kitų tyrinėtojų darbų dar tik pradeda ryškėti tam tikri kirčiavimo ir priegaidėjimo raidos bruožai. Daug kas lieka neaišku, spėtina, hipotetiška.

Vis dėlto iš turimų duomenų jau galima apytikriai nustatyti, kad ankstyvuoju laikotarpiu dviskiemenių daiktavardžių (galbūt ir kitų kaitomų žodžių) kirčiavimas buvo dvejopas. Vieni žodžiai (vadinamieji

baritonai) kaitomi išlaikydavo pastovų šaknies kirtį, kitų žodžių (iš tradicijos vadinamų oksitonais) kirtis paradigmoje veikiausiai buvo kilnojamas pagal tam tikrą schemą, bent jau epochoje prieš pat pradedant veikti vadinamajam Sosiūro-Fortunatovo dėsniui. Visi ilgieji skiemenys, taigi ir nekirčiuoti, tada dar turėjo būti tariami su akūtine arba su cirkumfleksine priegaide. Akūto ir cirkumflekso realizacija, matyt, tebebuvo senovinė: akūtą charakterizavo vyraujantis balso kilimas, o cirkumfleksą – jo kritimas. Tik vėliau ji pasikeitė. Juk dabar lietuvių kalboje akūtiniai skiemenys tariami ne su balso kilimu, bet su kritimu (plg. terminą *tvirtapradė* priegaidė), o cirkumfleksiniai skiemenys – ne su balso kritimu, bet su kilimu (plg. *tvirtagalė* priegaidė). Kada įvyko šis pakitimas, ne visai aišku. K. Būga mano, kad jis nėra senas, atsirado po XII amžiaus. Tai rodąs skolinių tyrinėjimas. Skolindami iš rytinių slavų žodžius *stórasta*, *kùrtas*, tikrinį vardą *Póvilas*, lietuviai dar turėjo būti išlaikę senovinį priegaidėjimą ir šių žodžių šaknis turėjo tarti su kylančiu (vėliau virtusiu tvirtaprade priegaide) balso judėjimu, plg. la. *stãrasts*, *kur̃ts*, *Pãvils* (˜ ženkleliu latviai žymi savo tęstinę, iš esmės kylančią priegaidę).

Tačiau ne viskas čia aišku. Buvo mėginimų (pvz., H. Hirtas, J. Plakis ir kt.) lietuvių ir latvių bei kitų giminingų kalbų priegaidėjimo ryšius aiškinti kitaip, sukurta įvairių hipotezių. Visi tie dalykai (kaip ir nereti metatonijos – priegaidžių kaitos atvejai) dar nėra pakankamai išaiškinti. Reikia tikėtis, kad priegaidžių raidos tolesniam tyrimui turės reikšmės detalus instrumentinis dabartinio priegaidėjimo lietuvių ir kitose kalbose ištyrimas. Šiuo atžvilgiu svarbūs naujausi darbai, rodantys, kad priegaidžių esmę tam tikrais atvejais sudaro ne balso intensyvumo kilimas ar kritimas, bet skirtingas garsų spektras.

Ilgainiui lietuvių kalboje priegaides išlaikė tik kirčiuoti skiemenys. Nekirčiuotuose skiemenyse ryškesnis akūto ir cirkumflekso skirtumas laipsniškai nyko, imta tarti vienodai, su tuo pačiu (pvz., prieškirtiniuose skiemenyse su kylančiu) balso judėjimu. Šiokių tokių buvusio nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimo reliktų išliko tarmėse. Kada toji niveliacija prasidėjo ir kaip ji vyko, dabar nieko tikra pasakyti negalime.

Kaip jau buvo nurodyta, epochai prieš kirčio vietos pakitimą, nusakomą Sosiūro-Fortunatovo dėsniu, reikia rekonstruoti dvi kirčiavimo paradigmas, t.y. baritoninę ir kilnojamo kirčio. Pirmajai priklausę akūtinės šaknies žodžiai ilgainiui davė pradžią dabartinei mūsų I kirčiuotei, o turėję cirkumfleksinę šaknį dabar sudaro mūsų II kirčiuo-

tės branduolį. Iš kilnojamo kirčio paradigmos atitinkamai išsirutuliojo dabartinės III (akūtinės šaknies žodžiai) ir IV (cirkumfleksinės šaknies) kirčiuotės. Tų dviejų senųjų kirčiavimo paradigmų kirčio vietą bei kirčio šokinėjimą turėtų reprezentuoti dabartinės I ir III kirčiuotės, kurioms priklauso žodžiai su akūtine šaknimi, taigi jie liko nepaliesti Sosiūro-Fortunatovo dėsnio (cirkumfleksinės ir trumpos šaknies žodžius tasai dėsnis palietė). Taigi, pvz., daiktavardžių *výras* (I kirč.) ir *kélmas* (III kirč.) paradigmose kirtis turėtų būti gana senas:

I kirč.

Nom.	*výras*	*výrai*	*(du) výru*
Gen.	*výro*	*výrų*	
Dat.	*výrui*	*výrams*	*(dvíem) výram*
Acc.	*výrą*	*výrus*	*(du) výru*
Instr.	*výru*	*výrais*	*(dviẽm) výram*
Loc.	*výre*	*výruose*	

III kirč.

Nom.	*kélmas*	*kelmaĩ*	*(du) kélmu*
Gen.	*kélmo*	*kelmų̃*	
Dat.	*kélmui*	*kelmáms*	*(dvíem)kelmám*
Acc.	*kélmą*	*kélmus*	*(du) kélmu*
Instr.	*kélmu*	*kelmaĩs*	*(dviẽm) kelmam̃*
Loc.	*kelmè*	*kelmuosè*	

Sosiūro-Fortunatovo dėsnis[58] formuluojamas taip: *kirtis nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens tam tikru laiku kėlėsi į tolesnį gretimą akūtinį skiemenį.* Pvz., senovinė nom. sg. forma **'rañká* 'ranka' (po ' ženklelio esantis skiemuo kirčiuotas) dėl šio dėsnio virto **rañ'ká* (> dab. *rankà*). Tada kirtį galūnėje gavo, pvz., šios formos: instr. sg. *rankà, pirštù, vilkù,* acc. pl. *rankàs, pirštùs, vilkùs* (plg. gen. sg. *rañkos,* nom. sg. *piȓštas, vil̃kas*), 1. sg. praes. *kertù, nešù* (plg. 3. pers. *keȓta, nẽša*) ir kt. Kirčio kėlimosi žodžio vidurio pozicijoje pavyzdžiai: inf. *laikýti* (plg. 3. praes. *laĩko*) šalia *mókyti* (3. praes. *móko*), *lapúo-*

[58] Jis neretai vadinamas tik Ferdinando de Sosiūro vardu, kadangi šis mokslininkas tiksliau tą dėsnį nusakė ir interpretavo. Čia vartojamas Lietuvoje kalbininkams labiau įprastas tradicinis dėsnio pavadinimas abiejų jį suformulavusių kalbininkų (Sosiūro ir Fortunatovo) vardu.

tas (plg. *lãpas*) šalia dial. *mìltuotas* (plg. *mìltai*), *žolė̃tas* (plg. *žõlę*) šalia *sáulėtas* (*sáulė*), *turtìngas* (plg. *tur̃tas*) šalia dial. *píeningas* (*píenas*), *draugáuti* (plg. *draũgas*) šalia dial. *bérnauti* (*bérnas*). Dabar kalboje daugelio tokių žodžių kirčiavimas suvienodintas: pagal *lapúotas*, *žolė̃tas*, *turtìngas*, *draugáuti* sakoma ir *miltúotas*, *saulė̃tas*, *pienìngas*, *bernáuti*.

Kada įvyko Sosiūro-Fortunatovo dėsniu nusakomas kirčio perkėlimas, ne visai aišku. Kalbininkai šiuo klausimu nesutaria. F. Fortunatovas tvirtino, kad tai bendrosios baltų-slavų epochos reiškinys, plg. rusų *рукá* : *рýку* ir lie. *rankà* : *rañką* kirčio sutapimą. Tačiau greit tokiai nuomonei imta prieštarauti, nes pasirodė, kad kai kurie slavų akcentologijos faktai šiuo dėsniu sunkiai paaiškinami. Dėl duomenų stokos abejojama, ar Sosiūro-Fortunatovo dėsnis yra veikęs prūsų kalboje. Pastaruoju metu vis labiau įsigali pažiūra (jos laikosi ir šios knygos autorius), kad tasai dėsnis veikė tik lietuvių kalboje, taigi jau šiai atsiskyrus nuo kitų baltų kalbų.

Neaiškios ir šio dėsnio veikimo priežastys. Linkstama manyti, kad dėl to kaltas gretimų skiemenų priegaidėjimo viršūnių susidūrimas, atsiradęs baltų cirkumfleksui lietuvių kalboje virtus kylančiąja, o akūtui – krintančiąja priegaide, plg. ↗↘. Kol cirkumfleksas buvo krintanti (↘), o akūtas kylanti (↗) priegaidė, tokio viršūnių susidūrimo nebuvo. Šis aiškinimas suponuoja gana vėlyvą Sosiūro-Fortunatovo dėsnio veikimą.

Apskritai dėl šio dėsnio prigimties pareikšta įvairių nuomonių, aiškinama nevienodai. Antai J. Kurilovičius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaidžių buvimą, kitaip formuluoja ir Sosiūro-Fortunatovo dėsnį. Jis jį aiškina kaip kirčio perkėlimą iš cirkumfleksinio ir trumpo skiemens į galūnę dėl jos sutrumpėjimo. Tačiau toks formulavimas ignoruoja kirčio kėlimąsi žodžio viduryje (plg. *laikýti* : *laĩko* šalia *mókyti* : *móko*, *lapúotas* : *lãpas* šalia *mìltuotas* : *mìltai*), todėl nesusilaukė platesnio pritarimo.

Sosiūro-Fortunatovo dėsniu nusakomas kirčio kėlimasis lėmė dabartinės mūsų kalbos kirčiavimo sistemos susiformavimą. Iš buvusių dviejų kirčiavimo paradigmų atsirado dabartinės keturios. Abi senosios kirčiavimo paradigmos suskilo į dvi kirčiuotes:

Senoji baritoninė paradigma išliko nepakitusi, jeigu šaknis turėjo akūtinę priegaidę: *výras*, *žìrnis*, *bóba*, *sáuja*... Taigi akūtinės šaknies baritonai išlaikė senovinę kirčio vietą iki šių dienų. Jie sudaro dabartinę I kirčiuotę.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis. Kirčiuojame: instr. sg. *pirštù*, *rankà*, *dvasià*... Jie sudaro dabartinę II kirčiuotę.

Senoji kilnojamo kirčio paradigma liko kokia buvusi, jeigu žodis turėjo akūtinę šaknį, tačiau buvo paliesta Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, jeigu šaknis buvo cirkumfleksinė arba trumpa. Tuo būdu šalia nom. sg. *kélmas*, *vaĩkas*, nom. pl. *kelmaĩ*, *vaikaĩ* kirčiuojame instr. sg. *kélmu*, bet *vaikù*, acc. pl. *kélmus*, bet *vaikùs*. Akūtinės šaknies žodžiai dabar sudaro III, o cirkumfleksinės ir trumpos šaknies – IV kirčiuotes.

Kadangi visos kirčiuotės turėjo vienodai kirčiuojamų atskirų linksnių formų (pvz., visi vienaskaitos akuzatyvai kirčiavo šaknį), tai ilgainiui atskiri žodžiai ėmė pereidinėti į kitą kirčiuotę. Tokie ir panašūs kirčiavimo pakitimai bus aptarti morfologijos skyriuje, nagrinėjant atskirų kalbos dalių kaitybą.

MORFOLOGIJA

Ankstyvuoju laikotarpiu buvo iš esmės išlaikyta rytų baltų gramatinė sandara. Joje vyko dar anksčiau prasidėję procesai. Linksniavimo sistemoje ilgainiui ėmė įsigalėti postpoziciniai lokatyvai, stumiantys senąsias lokatyvo formas ir konkuruojantys su prielinksninėmis konstrukcijomis. Intensyvėjo įvardžiuotinių būdvardžių dėmenų suaugimas. Susikristalizavo specifinės veiksmažodžio formos, ypač tariamoji, liepiamoji nuosakos, būtasis dažninis laikas, būdiniai ir kt. Šalia vienu skiemeniu ilgesnių paradigmos formų atsirado trumpesni variantai su numestu galūnės balsiu. Šie ir daugelis kitų procesų nevienodai palietė atskiras kalbos dalis.

Daiktavardis

Buvo tik dvi daiktavardžių giminės: vyriškoji ir moteriškoji. Bevardė išnyko ankstesnėje epochoje. Be vienaskaitos ir daugiskaitos, daiktavardžiai turėjo dar dviskaitą. Skirtingas nuo daugiskaitos galūnes išlaikė tik dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas (vokatyvas) ir datyvas su instrumentaliu. Dviejų pastarųjų linksnių formos tesiskyrė kirčiavimu.

Linksnių buvo paveldėti septyni (su vokatyvu). Senovinį lokatyvą ilgainiui vis labiau keitė keturi antriniai dariniai, kilę iš tam tikrų postpozicinių formų ar su jomis susiję. Tų darinių radimasis prasidėjo ankstesnėse epochose. Šiuo laikotarpiu jie galutinai susiformavo į keturis lokatyvinius linksnius: senąjį lokatyvo tęsinį – dabartinį mūsų vietininką (t.y. inesyvą, J. Jablonskio vadinamą vidaus esamuoju vietininku), iliatyvą (vidaus einamąjį), adesyvą (pašalio esamąjį) ir aliatyvą (pašalio einamąjį).

Senojo lokatyvo reprezentantas (inesyvas) paveldėjo lokatyvo funkciją. Kiti trys antriniai dariniai gavo tam tikras specifines funkcijas ir buvo vartojami greta atitinkamų prielinksninių konstrukcijų. Iliatyvas rodė, kad veikėjas juda į tą vietą, kuri išreikšta šiuo linksniu, pvz., *krìslas įkrìto akiñ* '...į akį'. Ilgainiui jis imtas vartoti ir laikui, būdui, siekimui, net būsenai reikšti, pvz., *kelintõn dienõn jìs ateĩna?* 'kelintą dieną...', *var̃lės vienañ balsañ kur̃kia* '... vienu balsu...', *pàs jį̃ Jõnas svečiúosna išvažiãvo* '...į svečius...', *visàs gėlès paver̃s šiẽnan* '...į šieną'. Iliatyvas konkuravo su prielinksnio *iñ > į+akuzatyvas* konstrukcija. Adesyvas rodė, kad esama prie tos vietos,

kuri pasakoma šiuo linksniu, pvz., *jìs bùvo miškíepi* '...prie miško'. Aliatyvo pagrindinė funkcija buvo rodyti, kad artėjama (judama) prie to daikto ar gyvo padaro, kuris pasakomas šiuo linksniu, pvz., *Jõnas nuě̃jo tėvópi* '...pas tėvą'. Abu pastarieji dariniai – adesyvas ir aliatyvas – konkuravo su prielinksnio *prië̃+genityvas* resp. *pàs+akuzatyvas* konstrukcijomis.

Visų keturių darinių vienaskaitos formos, veikiausiai dar ne visai paradigminės, buvo paveldėtos iš ankstesnių epochų. Dabartinio mūsų lokatyvo (inesyvo) formos kilo postpozicijai **én* priaugus prie paveldėto lokatyvo, pvz., **rankāi+*en>*rankājen>*rañkāję* >dab. *rañkoje*. Iliatyvas atsirado postpozicijai **ná* prisišliejus prie akuzatyvo: acc. sg. **rankān+*nā>rañkāna>*dab. *rañkon*. Adesyvui ir aliatyvui sudaryti panaudota postpozicija **píe* (balt. **pei*): adesyvo formose ji priaugusi prie paveldėtojo lokatyvo, pvz., **rankāi+*pie>rañkaipi*, o aliatyvas atsirado jai prisišliejus prie genityvo, pvz., gen. sg. **rañkās+*pie>rañkospi*. Formų senumą, be kita ko, rodo kirčiavimas. Oksitonai išlaiko galūnės kirtį, pvz., ill. sg. *šakõn* šalia acc. sg. *šãką*, all. sg. *miškópi* šalia gen. sg. *miško*.

Šiems vienaskaitos dariniams tampant paradigminėmis formomis, ilgainiui buvo pasidaryti ir daugiskaitos atitikmenys. Pagal vienaskaitos iliatyvo modelį acc. sg. **rankān+*nā>rañkona* atsirado daugiskaita acc. pl. **rankās+*nā>rañkosna*. Analogiškai buvo pasidarytas ir daugiskaitos aliatyvas iš genityvo + postpozicijos **pie*: gen. pl. **rankun+*pie>rañkumpi*. Tačiau mūsų dabartinio vietininko (inesyvo) ir adesyvo daugiskaitos atsiradimą komplikavo paveldėto lokatyvo daugiskaitos formų (su *-su*) išlikimas. Atsirandančios naujos lokatyvo formos ilgai turėjo konkuruoti su nykstančiomis senosiomis. Tai lėmė ir adesyvo, daromo iš lokatyvo, netolygų formavimąsi. Dėl viso to vieningų daugiskaitos lokatyvo ir adesyvo formų epochoje iki pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymo nebuvo.

Didžiojoje lietuvių kalbos ploto dalyje tada dar tebebuvo vartojamas paveldėtas *rañkosu* tipo lokatyvas. Tačiau vietomis, ypač etnografinės Lietuvos viduryje, su juo jau stipriai konkuravo *rañkosa* ir *rañkose* tipo perdirbiniai. Pirmieji (su *-sa*) kilo iš *rañkosu*, gavę *-a* dėl iliatyvo (plg. *rañkosna*) įtakos. Supanašėjo ir jų kirčiavimas: pagal ill. pl. *šakósna* daug kur imta kirčiuoti loc. pl. *šakósa* vietoj *šakosù*. Tipas *rañkosa* (su *-sa*) turėjo atsirasti dar gerokai prieš raštijos pradžią, kaip minėta, pirmiausia vidurio Lietuvoje, kur ankstyvieji raštai fiksuoja jau tik šio tipo reliktus, stumiamus iš vartosenos dabartinio

varianto *rañkose* (su *-se*). Šios pastarosios formos (su *-se*), dabar lietuvių kalboje visuotinai įsigalėjusios, pagal tradicinį aiškinimą kildinamos iš daugiskaitos akuzatyvo, priaugus postpozicijai **-én*. Bet tokiu aiškinimu sunku patikėti. Abejonę kelia jau pats kildinimo iš akuzatyvo (ne ide. lokatyvo, plg. vienaskaitą) faktas. Juk visų kitų postpozicinių lokatyvų vienaskaitos ir daugiskaitos formų daryba ta pati. Bet labiausiai tokiam aiškinimui prieštarauja senųjų raštų duomenys, rodantys, jog didelėje lietuvių kalbos ploto dalyje tipas *rañkose* pasirodė vėlai ir tebuvo senesnių *rañkosu* ir *rañkosa* perdirbinys. Todėl priimtinesnis Chr. Stango aiškinimas, kad *rañkose* tėra *rañkosu* ir *rañkosa* perdirbinys su *-e* (< **-ę́*) iš vienaskaitos formų. Tai rodo ir oksitonų kirčiavimas, plg. dial. *šakóse* – kaip *šakósa*, *šakósu* su iliatyvo kirčiu (bendrinės kalbos *šakosè* priderinta prie senesnės *šakosù*).

Daugiskaitos adesyvo formos pasidarytos iš lokatyvo. Postpozicijai **pie* priaugus prie paveldėto senovinio lokatyvo *rañkāsu* > *rañkosu* turėjo atsirasti **rankosupi*. Senuosiuose raštuose užfiksuotas tokio adesyvo perdirbinys *rañkosumpi* su *m* iš aliatyvo, plg. all. pl. *rañkumpi*. Varianto *rañkāsa* > *rañkosa* ir postpozicijos junginys turėjo duoti adesyvą **rankosapi*, kurio analogiškas perdirbinys su *m*, t.y. *rañkosampi*, pasiekė rašytinį laikotarpį. Vidurio Lietuvoje įsigalėjo daugiskaitos adesyvas *rañkosempi*, tuo pačiu būdu susijęs su lokatyvu *rañkose*, plg. dvejopą oksitonų kirčiavimą: *šakósempi* šalia loc. pl. *šakóse* ir su kirčiuotu *em* (priegaidė nežinoma) šalia *šakosè*.

Iš rytų baltų epochos paveldėtų linksniavimo tipų produktyvumas lietuvių kalboje palengva kito. Vis labiau įsigalėjo balsiniai *ŏ* (> balt. *a*), *ā*, *ē*, *i*, *u* kamienai bei išvestiniai variantai *(i)į̯ŏ*, *į̯ā*, *ē*, *į̯u*. Priebalsinių kamienų paradigmos toliau nyko, į jas brovėsi naujos formos su *i* kamieno fleksija, be to, atskiri daiktavardžiai ištisai perėjo į kitas paradigmas. Sveikiausi išliko *n* ir *r* kamienai.

Rekonstruotina tokia formų raida ikirašytiniu laikotarpiu (raidės *ą*, *ę*, *ų*, *į* čia visur rodo nosinius balsius, kirtis žymimas, koks buvo paveikus Sosiūro-Fortunatovo dėsniui, dvibalsių priegaidė – kaip dabar):

ŏ kamienas

Vienaskaita

Nom.	*diẽvas*	**-as*
Gen.	*diẽvā* > *diẽvo*	**-ā̃*

Dat.	*diẽvui, -uo, -u*	**-uĩ*, **-uõ*, **-u*
Acc.	*diẽvą*	**-ą̃*
Instr.	**dievúo > dievù*	**-úo*
Loc.	**dievę́ > dievè*	**-ę́*
Ill.	**dievanā́ > dievañ(à)*	**-anā́*
Ad.	**dievíepi(e) > dievíep(i)*	**-íepie*
All.	**dievā́pi(e) > dievóp(i)*	**-ā́pie*
Voc.	*diẽve*	**-e*

Daugiskaita

Nom.	*dievaĩ*	**-aĩ* (iš **-aí*)
Gen.	*dievų̃*	**-ų̃*
Dat.	*dievám(u)s*	**-amus*
Acc.	**dievúos > dievùs*	**-úos*
Instr.	*dievaĩs*	**-aĩs*
Loc.	*dievuosù, -a, -e* (< **-ā́*, **-ę́*)	**-uosù* ir kt.
Ill.	**dievúosnā > dievúosn(a)*	**-úosnā́*
Ad.	*dievuosu(m)p(i), -samp(i), -semp(i)*	
All.	**dievum̃pi(e) > dievum̃p(i)*	**-um̃pie*

Dviskaita

Nom.-acc.	**dievúo > dievù*	**-úo*
Dat., instr.	**dievamā dievā́m̃(à), -u, -ì*	**-àmā́* ir kt.

Dat. sg. buvo trys formos: *diẽvui*, *diẽvuo* ir *diẽvu*. Galūnę *-uo* ir dabar tebevartoja žemaičiai (taria žemaitiškai, taigi *-ǫu* kur *dǫ̂una* 'duona', *-u·* kur *dûna*, ir *-o·* kur dôna) ir vietomis aukštaičiai rytų Lietuvoje, pvz., Gervėčiuose (taria *dziẽvuo* < *diẽvuo*), Dusmenyse (čia *-uo* > *-ɔ·*). Galūnę *-u* išlaikė pietų aukštaičiai ir toliau nuo jų į šiaurę aukštaičių šnektos palei Nevėžį, Mūšos upyne (labai redukuota), apie Kupiškį. Kiti aukštaičiai dabar vartoja bendrinės kalbos galūnę *-ui*. Sunku pasakyti, ar senas toks šių galūnių paplitimas, nes pirmųjų raštų duomenys neapima viso lietuvių kalbos ploto. Pačių galūnių kilmė nėra pakankamai aiški.

Šalia loc. sg. *dievę́ > *dievè* ankstyvuoju laikotarpiu galėjo būti vartojama ir senovinė loc. sg. forma **dieviẽ* (plg. adv. *namiẽ*). Tai rodo senųjų raštų antrinis variantas *dievieje* (su *-je* pagal *-o-je*, *-ė-je* modelį), žemaičių *tókie šáltie* 'tokiame šaltyje, taip labai šąlant' (iš **tokie-je*

šaltie-je). Plg. oksitonų galūninį kirtį: *dievè* (kirčiuota buvusi postpozicija) kaip *namiẽ*.

Ill. sg. **dievanấ* > *dievanà* gavo postpozicijos kirtį greičiausiai dėl loc. sg. įtakos. Šalia pilnos ill. sg. formos dar ikirašytiniu laikotarpiu atsirado trumpinys *dievañ*. Tokie trumpiniai turėti ir kitose paradigmose, taigi šalia *rañkona*, *žẽmėna*, *akinà*, *danguna* sakyta ir *rañkon*, *žẽmėn*, *akiñ*, *danguñ*. Pirmuosiuose mūsų raštuose trumpiniai jau vyravo (41–100%). Dar intensyviau trumpėjo (67–100%) adesyvas *dievíepi* (iš **dievie* + **pie*) ir aliatyvas *dievópi* (gen. sg. **dievā* + **pie*), kurių postpozicija išliko nekirčiuojama.

Voc. sg. forma iš seno greičiausiai turėjo šaknies kirtį. Tačiau oksitonai ilgainiui ėmė kirčiuoti ir galūnę, taigi šalia *diẽve* atsirado *dievè*, galbūt sekant *i* ir *u* kamienų vokatyvų pavyzdžiu, plg. *vagiẽ*, *sūnaũ*. Toks kirtis konstatuojamas jau pirmuosiuose raštuose, galėjo būti ir ikirašytinėje epochoje.

Šalia dat. pl. *dievàmus* > *dievãmus* dar ikirašytiniu laikotarpiu atsirado trumpinys *dievám̃s*. Trumpus variantus gavo ir kitų paradigmų daugiskaitos datyvai: šalia, pvz., *rañkomus*, *žẽmėmus*, *avìmus*, *sūnùmus* atsirado *rañkoms*, *žẽmėms*, *avìms*, *sūnùms*. Trumposios formos ilgainiui ėmė stumti iš vartosenos ilgąsias. Sprendžiant iš pirmųjų rašto paminklų, bene anksčiausiai trumpieji variantai ėmė įsigalėti lietuvių kalbos ploto vakariniuose (Mažvydo raštuose jie sudaro 66%) ir rytiniuose (Sirvydo „Punktų" I dalyje 38%) plotuose, o viduryje tasai procesas vyko lėčiau (Daukšos postilėje vos 2%).

Šalia acc. pl. galūnės *-us* < **-úos* (iš **-ōs*) lietuvių kalboje buvo paveldėtas ir variantas *-us* < **-ús*, pasidarytas vietoj senovinės galūnės **-úns* (iš **-ōns*) pagal *ā* kamieno **-ás* pavyzdį. Tokį variantą turėjo žemaičių protėviai, plg. įvardžiuotinę formą že. *gerús-ius* 'geruosius'. Dėl to žemaičių tarmėje atsirado bei turėjo atsirasti kitokios formos loc. pl. *dievūsu*, *dievūsa* (plg. Mažvydo raštų *metusu* 'metuose', *namusa* 'namuose'), *dievūsè* 'dievuose', ill. pl. **dievūsna* (senuosiuose tekstuose neužfiksuota), ad. pl. *dievūsumpi*, *dievūsampi* (Mažvydo raštų *abijusump*, Vaišnoro *ischrinktusamp*), **dievūsempi* (neužfiksuota). Pilnąsias formas jau buvo pradėta trumpinti. Loc. pl. trumpiniai *dievúõs*, že. *dievũs* 'dievuose' pirmuosiuose raštuose dar labai reti (2–6%), daugiausia pasitaiko giesmėse, kur galėjo būti atsiradę dėl eilėdaros (reikalas išlaikyti tam tikrą skiemenų skaičių eilutėje!). Mat loc. pl. formos iš seno turėjo kirčiuotą absoliutinės galūnės balsį (pvz., *dievuosù*, vėliau ir *dievuosà*, *dievuosè*, tik dėl iliatyvo įtakos atsirado *die-*

vúosa, *dievúose*, net *dievúosu*), o tai galėjo trukdyti joms trumpėti. Iliatyvo formų galūnės balsis nebuvo kirčiuojamas ir jos greičiau trumpėjo (senuosiuose raštuose trumpiniai sudaro 14–63%), nepaisant sunkiai tariamos galūnės priebalsių samplaikos, plg. *dievúosn*. Matyt, daug kur *-sn* imta tarti *-sn̥*, iš kurios atsirado dabartinių tarmių *-sin*, net *-sen*, *-san*, *-sun* (vokalizmas priderintas prie lokatyvo *-se*, *-sa*, *-su*). Greičiausiai trumpėjo adesyvo ir aliatyvo formos, kurių postpozicijos balsis niekuomet negaudavo kirčio. Šių formų trumpiniai senuosiuose raštuose jau buvo ištisai įsivyravę.

Dat. ir instr. du. formos viena nuo kitos skyrėsi tik oksitonų kirčiu: dat. *dievàma* > *dievãma*, instr. *dievamà*. Analogiškai skirtingai kirčiuojamas oksitonų formas turėjo ir kitos paradigmos, pvz., *šakóma*, *akìma*, *sūnùma*, instr. *šakomà*, *akimà*, *sūnumà*. Šalia formų su *-ma* ilgainiui atsirado dat. du. variantas su *-mu* (priderinta prie dat. pl. *-mus*), taigi *dievàmu* > *dievãmu*, *šakómu*, *akìmu*, *sūnùmu*, ir instr. du. variantas su *-mi* (pagal instr. pl. *-mìs*), taigi *dievamì*, *šakomì*, *akimì*, *sūnumì*. Dar ikirašytiniu laikotarpiu visas šias formas imta trumpinti. Taip atsirado dat. *dievám*, *šakóm*, *akìm*, *sūnùm*, instr. *dievam̃*, *šakõm*, *akim̃*, *sūnum̃*. Kirčio skirtumą pakeitė priegaidžių nesutapimas. Dabartinėse tarmėse išliko visų šių variantų reliktai, daug kur vartojami daugiskaitai reikšti.

Ikirašytiniu laikotarpiu jau nebe visi *ŏ* kamieno daiktavardžiai buvo vienodai kirčiuojami. Dėl atskirų linksnių kirčio sutapimo visose paradigmose (plg. acc. sg. *výrą* I kirč. ir *kálną* III, *pir̃štą* II ir *vil̃ką* IV), ilgainiui kai kurie akūtinės šaknies žodžiai pradėjo svyruoti tarp I ir III, o cirkumfleksinės bei trumposios šaknies – tarp II ir IV kirčiuočių. Sprendžiant iš seniausių kirčiuotų tekstų, prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą atskirose tarmėse ar net toje pačioje tarmėje jau buvo nemaža dvejopumų, pvz., buvo kirčiuojama *beržaĩ*, *daiktaĩ*, *grūdaĩ*, *kalnaĩ*, *mėšlaĩ*, *oraĩ*, *plaukaĩ*, *rytaĩ*, *stiebaĩ*, *tėvaĩ*, *vergaĩ*, *ženklaĩ*, *žiedaĩ* (III kirč.) ir *béržai*, *dáiktai*, *grū́dai*, *kálnai*, *mė̃šlai*, *órai*, *pláukai*, *rýtai*, *stíebai*, *tė̃vai*, *vérgai*, *žénklai*, *žíedai* (I kirč.), taip pat *dvaraĩ*, *tinklaĩ*, *vargaĩ* (IV kirč.) ir *dvãrai*, *tiñklai*, *var̃gai* (II kirč.). Toks nevienodas šių ir kai kurių kitų žodžių kirčiavimas tarmėse išliko iki mūsų dienų. Ilgainiui dvejopumų atsirado dar daugiau. Dabar jau nebe visais atvejais įmanoma nustatyti, kuris kirčio variantas yra senesnis. Latviški atitikmenys verčia manyti, kad iš seno buvo kirčiuojama, pvz., *grūdaĩ*, *kalnaĩ*, *mėšlaĩ*, *oraĩ*, *plaukaĩ* (latvių atitikmenys turi laužtinę priegaidę), bet *béržai*, *tė̃vai* (latvių yra tęstinė priegaidė). Daiktavardis

dvãras, jeigu jis iš tikrųjų yra slavizmas, vienur gali turėti rytų slavų kirtį (*dvaraĩ*), kitur – lenkų (*dvãrai*). Svyravo ne tik dviskiemenių, bet ir daugiaskiemenių daiktavardžių kirtis, pvz., *palaikaĩ, pragaraĩ, pranašaĩ, reikalaĩ, vakaraĩ, velinaĩ* 'velniai' ir *pãlaikai, prãgarai, prãnašai, reĩkalai, vãkarai, vẽlinai*. Priesaginių vedinių kirčiavimas iš seno, matyt, daugiausia priklausė nuo pamatinio žodžio: baritonų vediniai gaudavo šaknies, o oksitonų – priesagos kirtį. Taigi buvo kirčiuojama, pvz., *króvimas* (plg. *króviau, kráuti*, la. *kraũt*), bet *bėgìmas* (: *bė̃gti*, la. *bêgt*), *ámžinumas* (: *ámžinas*), bet *gražùmas* (: *gražùs*), *príešininkas* (: *príešai*), bet *darbininkas* (: *darbaĩ*) ir pan. Ilgainiui analogija kiek sudarkė tokį pirmykštį kirčiavimo modelį: daug kur ėmė įsigalėti priesagos kirtis, pvz., pagal *bėgìmas* imta kirčiuoti ir *krovìmas*.

i̯ŏ ir *ii̯ŏ* kamienai

Iš seno *i̯ŏ* kamienas turėjo tas pačias galūnes kaip *ŏ* kamienas, tik jos buvo po neskiemeninio *i̯*, o šiam išnykus – po minkštųjų priebalsių resp. *č, dž* (iš **ti̯, *di̯*), plg. **svètias > svẽčias*, gen. sg. **svètiā > svẽčio* ir t. t. Tai lėmė galūnės balsių, ypač *a*, laipsnišką priešakėjimą.

Išvestinio *ii̯ŏ* kamieno paradigmą lietuvių kalba paveldėjo jau gerokai pakitusią. Linksnių galūnėse nebebuvo garsų junginio *ii̯*, pvz., vietoj gen. sg. **genii̯ā* jau buvo **gèni̯ā* 'genio', vietoj nom. pl. **genii̯ai* – **geni̯aĩ* ir t. t. Nom. sg. formos baigėsi *-is* (plg. *genỹs*) vietoj baltų **-ii̯as*. Šalia tokio nominatyvo nebetiko senasis akuzatyvas **gen(i)i̯an > *gẽnią* ir jis greičiausiai dar rytų baltų epochoje buvo pakeistas **gènīn >* dab. *gẽnį*. Pastarasis akuzatyvas savo galūne ilgainiui sutapo su *i* kamieno acc. sg. *ãvį*. Tai suartino šiuos abu linksniavimo tipus, davė impulsą jų sąveikai. Atsirado dabartinė loc. sg. forma *genyjè* su galūne *-yje*, kuri nebūtinai kildintina iš *i* kamieno (plg. *avyjè*), nes galėjo atsirasti ir *ii̯ŏ* kamieno paradigmoje pagal modelį acc. sg. **-an < *-ān* : loc. sg. **-āj̇en = *-en < *-ēn* : **-ējen= *-in < -īn* : *x*; *x = *-ījen*. Visa tai turėjo prisidėti prie nom. sg. galūnės *-is* atsiradimo vietoj *-īs* šio kamieno baritonų paradigmoje, plg. *rū́šį* : *rū́šis = brólį* : *x*; *x = brólis*. Kurie iš čia aptartų procesų yra paveldėti iš rytų baltų epochos, kurie vyko jau pačioje lietuvių kalboje, dabar nustatyti nelengva. Pirmiesiems raštams pasirodant, jau būta nemaža svyravimo tarp formų su nom. sg. galūne *-ys* ir *-is*, taigi tarp oksitonų ir baritonų, pvz., sakyta *dagỹs, gymỹs, kelỹs, slenkstỹs, ėdesỹs, geidulỹs, kalbesỹs, pasiuntinỹs* ir *dãgis*,

gỹmis, *kẽlis*, *sleñkstis*, *ẽdesis*, *geĩdulis*, *kalbesis*, *pãsiuntinis*. Tai rodo M. Daukšos kirčiuoti tekstai.

Ilgainiui imta painioti *i̯ĭŏ* kamieno fleksiją ir su *i̯ŏ* kamienu. Toks maišymasis turėjo prasidėti dar ikirašytiniu laikotarpiu, nes pirmuosiuose raštuose užfiksuoti, pvz., dubletai nom. sg. *kẽlias* || *kẽlis*, *kraũjas* || *kraũjis*, *mẽdžias* || *mẽdis* ir kt., acc. sg. neretai turi galūnę *-i̯* šalia nom. sg. *-ias*, taigi *kraũji̯*, *kẽli̯* šalia *kraũjas*, *kẽlias* ir kt.

Senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse dar pasitaiko išlikusių iš ikirašytinio laikotarpio formų su senovine *i̯ŏ* kamieno loc. sg. galūne, pvz., *kelė̀* 'kelyje', *kraujė̀* 'kraujuje', *medė̀* 'medyje', *vė̃je* 'vėjuje'. Užfiksuotos ir senovinės *i̯ŏ*-kamienės voc. sg. formos, pvz., *kraũje*, *svẽte*, *tẽle*, *vė̃je*, *velne*. Greta tokių vokatyvų *ii̯ŏ* kamieno daiktavardžiai ikirašytiniu laikotarpiu jau turėjo formas su dabartine galūne *-y* (oksitonų) arba *-i* (baritonų), pvz., *arklỹ*, *ožỹ* ir *bróli*, *kùrmi*. Abi šios galūnės gali būti senovinės **-ii̯e* tęsinys (su numestu *-e* dėl sisteminio trumpinimo ir *-ii̯-* sutraukta į *ī*), plg. nom. sg. *-ys*, *-is* iš **-ii̯as*. Vėliau šias galūnes imta dėlioti ir kai kuriems *iŏ* kamieno daiktavardžiams.

Ilgainiui labai pakito, buvo analogijos sudarkyta produktyviųjų priesagų vedinių pirmykštė akcentuacija. Daukšos postilėje dar kirčiuojama, pvz., *kálnelis*, *mẽdelis*, *miẽstelis*, *šunýtėlis*, *ũlyčėlė*. Išlaikomas pamatinio žodžio kirtis, plg. postilės *kálnas*, *-ai*, *mẽdžias*, *-iai*, *miẽstas*, *-ai*, *šunýtis*, *-čiai*, *ũlyčia* 'gatvė'. Tačiau daugeliu atvejų tokių ir panašių vedinių kirčiavimas, kaip rodo postilės duomenys, dar ikirašytiniu laikotarpiu buvo pakeistas, nutolo nuo pirmykščio akcentuacinio modelio.

ā kamienas

Vienaskaita

Nom.	**rankā́ > rankà*	**-ā́*
Gen.	*rañkās > rañkos*	**-ā̃s*
Dat.	*rañkai*	**-aĩ*
Acc.	*rañką*	**-ą̃*
Instr.	**ranką́ > rankà*	**-ą́*
Loc.	**rañkāję̇ > rañko(je)*	**-ājḗ*
Ill.	**rankānā > rañkon(a)*	**-ānā́*
Ad.	**rañkaipi(e) > rañkaip(i)*	**-áipie*
All.	**rañkāspi(e) > rañkosp(i)*	**-ā̃spie*
Voc.	*rañka*	**-a*

Daugiskaita

Nom.	rañkās > rañkos	*-ā̃s
Gen.	rañkų	*-ų̃
Dat.	rañkāmus > rañkom(u)s	*-ā́mus
Acc.	*rankā́s > rankàs	*-ā́s
Instr.	*rañkamīs > rañkom(i)s	*-āmī́s
Loc.	rañkāsu, -a, -e (< *-ā́, *-ę́) > rañkosu, -a, -e	*-āsù ir kt.
Ill.	*rañkāsnā > rañkosn(a)	*-ā́snā́
Ad.	rankāsu(m)pi, -samp(i), -semp(i) > rañkosu(m)p(i) ir kt.	
All.	*rañkumpi(e) > rañkump(i)	*-um̃pie

Dviskaita

Nom. -acc.	*rankíe > rankì	*-íe
Dat., instr.	*rañkāmā > rañkom(a), -u, -i	*-àmā́ ir kt.

Šalia pilnųjų loc. sg. formų _rañkoje_, _šakojè_ dar ikirašytiniu laikotarpiu atsirado trumpiniai _rañkoj_, _šakõj_ ir (vakarų Lietuvoje) _rañko_, _šakõ_. Jie gana gausiai vartojami jau pirmuosiuose rašto paminkluose (svyruoja nuo 5 iki 93%). Kitų lokatyvinių formų trumpinimas nesiskyrė nuo _ŏ_ kamieno. Pastebėtina, kad šiek tiek lėčiau galėjo būti trumpinama _ā_ kamieno (ir _ē_, _i_, _u_ kamienų) all. sg. forma dėl tarties sunkumų, plg. _rañkosp_, _žẽmėsp_, _aviẽsp_, _sūnaũsp_. Tačiau senieji raštai rodo, jog didesnio skirtumo nebuvo.

Kad acc. pl. galūnė _-às_ kilo iš *_-ā́s_ (ne *_-ą́s_), rodo jos tarimas rytų aukštaičių tarmėje, plg. _runkàs_ (ne *_runkùs_) šalia įvardžiuotinės formos _gerósias_ 'gerąsias', ill. pl. _rañkosna_. Vakarų aukštaičių įvardžiuotinės formos _gerą́s-ias_ paplitimas tarp dviejų nesusisiekiančių _gerósias_ 'gerąsias' arealų rodo galimą antrinę *_-ą́s_ < _-áns_ kilmę dėl _ŏ_ kamieno *_-uns_ (iš *_-ṓns_) įtakos.

Šalia pilnųjų instr. pl. formų _rañkomis_, _šakomìs_ jau prieš pirmųjų raštų pasirodymą atsirado trumpiniai _rañkoms_, _šakõms_. Kadangi trumpi baritonų instrumentaliai nesiskyrė nuo datyvų (pvz., _rañkoms_ 'rankoms' ir 'rankomis'), vietomis imta painioti ir oksitonus, taigi _šakomìs_ gavo ir reikšmę 'šakoms', o _šakómus_ — 'šakomis'. Tai užfiksuota jau pirmuosiuose raštuose.

Kirčiuojama nom. sg. _rankà_, instr. sg. _rankà_, acc. pl. _rankàs_, nom. -acc. du. (_dvi_) _rankì_, nes šių linksnių galūnės buvo akūtinės: nom. sg. *_-ā́_, instr. sg. *_-ą́_, acc. pl. *_-ā́s_, nom. -acc. du. *_-íe_. Tačiau į žodžio vi-

durio akūtinį *ā́* > *ó* kirtis neperkeliamas: sakome dat. pl. *rañkoms*, dat. du. *rañkom* (plg. *šakóms*, *šakóm*), ill. pl. *rañkosna* resp. loc. pl. *rañkose* (plg. *šakósna*), loc. sg. *rañkoje*, instr. pl. *rañkomis* (greičiausiai ir čia *-o-* < *-ā́-*). Taip yra, matyt, dėl kitų linksniavimo tipų, turėjusių po cirkumfleksinės šaknies trumpąjį kamiengalio balsį, įtakos, plg. dat. pl. *piȓštam(u)s*, *tuȓgum(u)s*, dat. du. *piȓštam(a)*, *tuȓgum(a)*, loc. pl. *añglisu* 'anglyse', *tuȓgusu* 'turguose', loc. sg. *añglije* 'anglyje', *tuȓguje*, instr. pl. *añglimis*, *tuȓgumis*. Sunku pasakyti, kada šių formų kirčiavimas buvo išlygintas. Senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse šalia ill. pl. *rañkosna* vietomis dar kirčiuojama ir *rankósna*.

Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje jau būta nemažo kirčiavimo paradigmų sumišimo. Pirmieji kirčiuoti tekstai rodo, kad buvo sakoma pvz., *naudà*, *sielà*, *žmonà* (III kirč.) ir *náuda*, *síela*, *žmóna* (I kirč.), gen. sg. *gamtõs*, *kaktõs*, *kančiõs*, *naštõs*, *pradžiõs*, *skolõs*, *tiesõs* (IV kirč.) ir *gañtos*, *kãktos*, *kañčios*, *nãštos*, *prãdžios*, *skõlos*, *tiẽsos* (II kirč.). Daugiaskiemenių pavyzdžiai: *dovanà*, *elgetà*, *pašalpà*, *sandarà*, *valandà* ir *dóvana*, *el̃geta*, *pãšalpa*, *sándara*, *vãlanda*. Lietuvių I kirčiuotės daiktavardžių *lóva*, *óda*, *síena*, *smìlga*, *úoga*, *vìnkšna* atitikmenys latvių kalboje turi ne tęstinę priegaidę, bet laužtinę, kurios atitikmenys lietuvių kalboje turėtų būti III kirčiuotės daiktavardžiai. Buvo svyruojama ne tik tarp I ir III (akūtinė šaknis), II ir IV (cirkumfleksinė ir trumpa šaknis) kirčiuočių, bet kartais kirčiavimas svyravo (dėl metatonijos?) ir tarp šių dviejų grupių, pvz., senuosiuose raštuose daiktavardis *aušra* kirčiuojamas pagal II ir III kirčiuotes, o *garba* (*garbė*) – net pagal I, III ir IV. Trejopai buvo kirčiuojamas slavizmas *bažnyčia* (Daukšos postilės ir 1605 m. katekizmo duomenimis): *bažnýčia*, *bažnyčià* ir *bãžnyčia* (plg. *бóжница*).

i̯ā ir *ē* kamienai

Iš seno *i̯ā* kamieno fleksija tesiskyrė nuo *ā* kamieno tik tuo, kad buvo po neskiemeninio *i̯*, vėliau minkštųjų priebalsių resp. *č*, *dž* (iš **ti̯*, **di̯*), plg. **valdi̯ā́* > *valdžià*, gen. sg. **valdi̯ā̃s* > *valdžiõs* ir t. t. Keli daiktavardžiai turėjo skirtingą nom. sg. galūnę **-ī́* > *-ì*. Iš jų dabar turime tik *martì* ir *patì* (vietoj **patnì* < **patnī́*, plg. senųjų raštų *viešpatni*, skr. *pátnī*).

Panašias galūnes turėjo ir *ē* kamieno daiktavardžiai (kamiengalis *-ē-* iš **-i̯ē-*), tik vienaskaitos nominatyvas vietoj akūto paveldėjo cirkumfleksą, taigi nom. sg. *katḗ* > *katė̃*, gen. sg. *katḗs* > *katė̃s* ir t. t.

Kirtis, kaip ir kitose paradigmose, kažkiek svyravo. Pirmieji kirčiuoti tekstai rodo buvus, pvz., *šlovẽ* (III kirč.) ir *šlóvė* (I kirč.), *liaupsẽ*, *žvaigždẽ* (IV kirč.) ir *liaũpsė*, *žvaĩgždė* (II kirč.). Priesaginių daiktavardžių pirmykštis akcentuacijos modelis ilgainiui sutriko, pradėjo vis labiau įsigalėti priesagos kirtis. Tačiau dar XVI a. buvo kirčiuojama, pvz., *bjaũrybė*, *drą̃sybė*, *támsybė*, *výresnybė*, *beñdrystė*, *bérnystė*, *brólystė*, *karãlystė*, *móterystė* šalia *bjaũras* 'bjaurùs', *drą̃sus* 'drąsùs', *támsus* 'tamsùs', *výresnis* 'vyrèsnis', *beñdras*, *bérnas*, *brólis*, *karãlius*, *móteris*.

i kamienas

Vienaskaita

Nom.	*avìs*	**-is*
Gen.	*aviẽs*	**-iẽs*
Dat.	**àvie, -i > ãvie, -i*	**-iẽ, -i*
Acc.	**àvį > ãvį*	**-į̄*
Instr.	*avim̃(ì)*	**-imì*
Loc.	**avēję́, -ī̀ję́ > avẽ(jè), -ij(è), -ỹ(jè)*	**-ēję́, *-ī̀ję́*
Ill.	**avinā́ > aviñ(à)*	**-inā́*
Ad.	**avìpi(e) > avìp(i)*	**-ìpie*
All.	**aviẽspi(e) > aviẽsp(i)*	**iẽspie*
Voc.	*aviẽ*	**-iẽ*

Daugiskaita

Nom.	**àvīs > ãvys*	**-ī̀s*
Gen.	*avių̃*	**-ų̃*
Dat.	*avìm(u)s*	**-ìmus*
Acc.	**avī́s > avìs*	**-ī́s*
Instr.	**avimī́s > avim̃(i)s*	**-imī́s*
Loc.	*avisù, -ī̀sa, -ī̀se (-a, -e < *-ā́, -ę́)*	**-isù* ir kt.
Ill.	**avī́snā > avýsn(a)*	**-ī́snā́*
Ad.	*avisu(m)p(i), avī̀samp(i), -semp(i)*	
All.	**avium̃pi(e) > aviũmp(i)*	**-um̃pie*

Dviskaita

Nom.-acc.	**avī́ > avì*	**-ī́*
Dat., instr.	**avimā > avìm̃(à), -u, -ì*	**-ìmā́*

Dat. sg. turėjo dvi formas: su galūne *-ie* ir *-i*. Sprendžiant iš senųjų raštų, galūnė *-ie* buvo būdinga lietuvių kalbos ploto vakaruose ir rytuose,

o *-i* labiau buvo paplitusi ploto viduryje. Dabar galūnę *-ie* tebevartoja žemaičiai (taria žemaitiškai: *-ęi* kur sakoma *pę̂ins* 'pienas', *i·* kur *pî·ns* ir *-ę·* kur *pę̂ns*), išliko ji ir kai kur rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, pvz., Gervėčiuose (čia ir taria *-ie*). Galūnę *-i* išlaikė pietų aukštaičiai ir jų artimesni kaimynai, ji pasitaiko vietomis vidurio Lietuvoje. Kitur vėliau įsigalėjo naujadarinės formos su *i̯ŏ* (vyr. g.) ir *i̯ā* (mot. g.) kamienų galūnėmis, pvz., *vãgiui*, *ãviai*, kurios senuosiuose raštuose dar retos.

Šalia pilnosios instr. sg. formos *avimì* ikirašytinio laikotarpio pabaigoje atsirado trumpinys *avim̃*. Atitinkamai imta trumpinti ir *u* kamieno instr. sg. formą, plg. *sūnumì* > *sūnum̃*. Sprendžiant iš senųjų raštų, anksčiausiai tokie trumpiniai įsigalėjo rytų Lietuvoje.

Loc. sg. turėjo formas su **-ēję̂* ir **-ìję̂*. Pirmosios kilo postpozicijai **-én* priaugus prie senojo lokatyvo su galūne **-ēi*, antrosios – prie vėlesnės kilmės lokatyvo (ėjusio ir datyvu) su galūne *-i*. Šalia **-ìję̂* anksti atsirado variantas **-īję̂* su ilguoju *ī*, priderintu prie *ā* ir *ē* kamienų modelio, plg. **-āję̂*, **-ēję̂*. Šis pastarasis variantas (*avyjè* tipas) dabar visuotinai įsigalėjo. Senesnė galūnė **-iję̂* > *-ijè* dar atmenamai buvo vietomis vartojama Maž. Lietuvoje, jos sutrumpintas variantas *-ij* išliko iki šių dienų pietų aukštaičių ir kai kur jų artimesnių kaimynų plote. Galūnės **-ēję̂* refleksą iki šiol išlaikė žemaičiai (pvz., že. *àvīe* 'avyje' iš **avėjè*), anksčiau jį yra turėję ir artimesni aukštaičiai. Koks buvo šių formų paplitimas prieš pat raštijos pradžią, dabar sunku nustatyti.

Ad. sg. *avìpi* greičiausiai traktuotinas kaip analoginis darinys, atsiradęs pagal priebalsinio kamieno pavyzdį (plg. *akmenìpi*), nes tokią formą turi ne tik senųjų raštų autoriai aukštaičiai, bet ir žemaičiai šalia loc. sg. *akėjè* 'akyje'.

Ar šalia nom. pl. *ãvys* iš seno buvo ir forma *ãvies* (su *-ies* iš ide. **-ei̯es*?), nėra tikra, nes tai gali būti naujadaras (gal naujadaras ir *u* kamieno dial. *grãžaus* 'gražūs'?), pasidarytas šalia gen. sg. *aviẽs* (resp. *gražaũs*) pagal *šakõs* : *šãkos*, *katẽs* : *kãtės* modelį.

Loc. pl. šalia senosios paveldėtos formos *avisù* atsirado variantai *avisà*, *avisè* (plg. *dievuosà*, *dievuosè* šalia *dievuosù*) ir *avýsa*, *avýse* (*avysà*, *avysè*), net *avýsu* (*avysù*). Formos su ilguoju *y* kilo dėl iliatyvo *avýsna* įtakos, stimuliuojamos taip pat *ā* ir *ē* kamienų, turėjusių ilgąjį balsį loc. pl. galūnėse prieš *-su*, *-sa*, *-se*.

Vyriškosios giminės daiktavardžių paradigmoje šalia nom.-acc. du. (*du*) *šunì* vėlyvuoju laikotarpiu buvo vartojama ir *i̯o*-kamienė forma (*du*) *šuniù*, patekusi jau į pirmuosius raštus.

Vėlyvuoju laikotarpiu dėl *i* ir *i̯ŏ* kamienų nom. sg. (plg. *krósnis* : *brólis*) ir acc. sg. (plg. *krósnį* : *brólį*) fleksijos sutapimo pradėjo į *i* kamieno vyriškosios giminės daiktavardžių paradigmą brautis gausesnio *i̯ŏ* kamieno fleksija. Tačiau iki pat pirmųjų raštų pasirodymo šis kitimas buvo vos prasidėjęs. Senuosiuose raštuose tokios formos kaip gen. sg. *vãgio* 'vagies', nom. pl. *vagiaĩ* 'vagys', dat. pl. *vagiáms* 'vagims', acc. pl. *vagiùs* 'vagis', instr. pl. *vagiaĩs* 'vagimis', net dat. sg. *vãgiui* (vyrauja senosios *vãgie*, *vãgi*), dar retos. Moteriškosios giminės paradigmoje ėmė rastis gretiminės *i̯ā*-kamienės dat. sg. (*ãviai*) ir instr. sg. (*akià*) formos. Jos užfiksuotos jau pirmuosiuose raštuose. Kadangi tarp *i* ir *i̯ā* kamieno paradigmų homoniminės fleksijos nebuvo, tai naujų formų atsiradimą lėmė kiti faktoriai. Dat. sg. *ãviai* atsirado šalia senovinių *ãvie*, *ãvi* dėl noro skirti fleksiją pagal gimines. Juk visų kitų linksniavimo tipų daiktavardžiai turi skirtingą abiem giminėms dat. sg. fleksiją (vyr. g. *-ui*, mot. g. *-ai*), tai ir *i* kamieno daiktavardžiai šalia vyriškosios giminės naujadarinių formų su *-iui* gavo moteriškosios giminės formas su *-iai*. Instr. sg. *akià* 'akimi' atsiradimas aiškintinas siekimu išvengti vienaskaitos (*akimì* > *akim̃*) ir dviskaitos (*akimà* > *akim̃*) resp. daugiskaitos (*akim̃s* → *akim̃*) instrumentalio formų sutapimo. Žemaičiai iš seno turėjo homoniminę *i* ir *ē* kamienų loc. sg. galūnę *-ėje*, plg. *akėjè* 'akyje' ir *žẽmėje*. Loc. sg. pavyzdžiu buvo suvienodintas ir loc. pl.: kaip *žẽmėse* imta sakyti ir *akėsè* 'akyse' (pasitaiko jau Mažvydo raštuose).

Dabar beveik nebeturime *i* kamieno II kirčiuotės daiktavardžių. Paprastai tokiu laikomas tik *dùrys*, bet ir į šio žodžio paradigmą jau braunasi oksitoninės formos: *dùrų*, *dùrims* || *durìms*, *durìs*, *dùrimis* || *durimìs*, *dùryse* || *durysè*. Ikirašytiniu laikotarpiu II kirčiuotės daiktavardžių buvo daugiau. Tai rodo senieji kirčiuoti tekstai. Antai Daukša kirčiavo *buĩtis*, *mir̃tis*, *šãknis*, *ùgnis*, *ùsnis*, rytų Lietuvoje iki šių dienų išliko *añglis*. Ilgainiui įsigalėjo šių ir kitų žodžių oksitoninės (IV kirčiuotės) formos: *buitìs*, *mirtìs*, *šaknìs*, *ugnìs*, *usnìs*, *anglìs* ir kt.

(i̯)u kamienas

Vienaskaita

Nom.	*sūnùs*	*-*us*
Gen.	*sūnaũs*	*-*aũs*
Dat.	*sū́nui*, *-uo*, *-u*	*-*uĩ*, *-uõ*, *-u*
Acc.	*sū́nų*	*-*ų̃*

Instr.	*sūnum̃(ì)*	**-umì*
Loc.	**sūnuojẹ́, -ū̆jẹ́ > sūnuõ(jè), -uj(è), -ū̃j(è)*	**-uojẹ́, *-ū̆jẹ́*
Ill.	**sūnunā́ > sūnuñ(à)*	**-unā́*
Ad.	**sūnùpi(e) > sūnùp(i)*	**-ùpie*
All.	**sūnaũspi(e) > sūnaũsp(i)*	**-aũspie*
Voc.	*sūnaũ*	**-aũ*

Daugiskaita

Nom.	*sū́nūs*	**-ū̃s*
Gen.	*sūnų̃*	**-ų̃*
Dat.	*sūnùm(u)s*	**-ùmus*
Acc.	**sūnūs > sū́nus*	**-ū́s*
Instr.	**sūnumís > sūnum̃(ì)s*	**-umís*
Loc.	*sūnusù, -ū̆sa, -ū̆se* (*-a, -e* < **-á, *-ẹ́*)	**-usù* ir kt.
Ill.	**sūnū́snā > sūnū́sn(a)*	**-ū́snā́*
Ad.	*sūnusu(m)p(i), sūnū̆samp(i), -semp(i)*	
All.	**sūnum̃pi(e) > sūnum̃p(i)*	**-um̃pie*

Dviskaita

Nom.-acc.	**sū́nū > sū́nu*	**-ū́*
Dat., instr.	**sūnumā̃ > sūnùm̃(à), -u, -ì*	**-ùmā́*

Dat. sg. vėlyvuoju laikotarpiu turėjo tas pačias galūnes kaip *ŏ* kamienas: *-ui, -uo, -u*. Tokia padėtis jau pirmuosiuose rašto paminkluose. Ankstesnė raida neaiški. Dėl šių galūnių kilmės kalbininkai nesutaria.

Loc. sg. turėjo paveldėtas formas su **-uojẹ́* ir **-ujẹ́*. Pirmosios kilo postpozicijai **-én* priaugus prie senojo lokatyvo, turėjusio ide. galūnę **-ō(u)*. Antrosios laikytinos analogijos dariniu sekant *i* kamieno modelį: pagal nom. sg. *-is* : acc. sg. **-in* : loc. sg. **-ijén* pavyzdį greičiausiai dar rytų baltų epochoje ir šalia nom. sg. *-us* : acc. sg. **-un* buvo pasidaryta loc. sg. **-ujén* > **-ujẹ́*. Sunku pasakyti, kada atsirado variantas **-ūjẹ́* > *-ūjè* su ilguoju *ū*, matyt, įsivestu pagal loc. sg. **-ījẹ́*, **-ājẹ́*, **-ējẹ́* pavyzdį. Galūnės **-uojẹ́* refleksą iki šių dienų išlaikė žemaičiai (dabar taria *-ǫ̃u*/*-ū̃˙*/*-ǫ̃˙*), o **-ujẹ́* – aukštaičiai (*-ujè*). Varianto *-ūjè* būta kai kur Maž. Lietuvoje.

Ad. sg. *sūnùpi* – analoginis darinys sekant *i* kamieno modelį, kaip ir atitinkama loc. sg. forma *sūnujè*. Formą *sūnùpi* vartojo ir senųjų raštų autoriai žemaičiai.

Loc. pl. šalia senosios paveldėtos formos *sūnusù*, panašiai kaip *i* kamieno paradigmoje, atsirado variantai *sūnusà*, *sūnusè* ir *sūnū́sa*, *sūnū́se*,

gal dar *sūnū́su* (*sūnūsà*, *sūnūsè*, *sūnūsù*) – dėl netobulos senųjų raštų rašybos juos sunku nustatyti. Jie visi kartu su *ŏ*-kamieniais naujadarais *sū́nuosu*, *-a*, *-e* stūmė iš vartosenos senąją formą *sūnusù*, kuri prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą galėjo būti tik vienur kitur išlikusi.

Sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, maždaug nuo XIV a. *u* kamieno acc. pl. ir nom.-acc. du. fleksija fonetiškai sutapo su tų pačių linksnių *ŏ* kamieno galūnėmis, plg. acc. pl. **sū́nū́s*, **dievúos* > *sū́nus*, *dievùs*, nom.-acc. du. **sū́nū́*, **dievúo* > *sū́nu*, *dievù*. Daug gausesnio *ŏ* kamieno fleksija tada ėmė brautis į negausaus *u* kamieno paradigmą. Prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą, be vienodų dat. sg. formų, kurių kilmė gali būti ir kitokia, jau gana plačiai *u* kamieno paradigmoje buvo vartojamos *ŏ*-kamienės daugiskaitos lokatyvo ir dviskaitos datyvo bei instrumentalio formos, taigi, loc. pl. *sūnuosù*, *-à*, *-è* (*sūnúosu*, *-a*, *-e*), dat. du. (*dvíem*) *sūnàma*, *-u* > *sūnãma*, *-u* > *sūnám*, instr. du. (*dviẽm*) *sūnamà*, *-ì* > *sūnam̃*. Tai aiškiai matyti iš senųjų raštų, kur kartais pavartojama net instr. sg. forma *sū́nu* 'sūnumi'. Galbūt pastarosios atsiradimą stimuliavo vienaskaitos ir dviskaitos resp. daugiskaitos formų sutapimo grėsmė, plg. instr. sg. *sūnumì* > *sūnum̃* ir instr. du. (> pl.) *dviẽm sūnum̃*. Kitų linksnių naujos formos su *ŏ* kamieno fleksija pirmuosiuose raštuose dar retos, bet pasitaiko. Antai Bretkūno biblijoje pastebėta dat. pl. *sūnamus* 'sūnums' ir instr. pl. *sūnais* 'sūnumis'. Matyt, jos tada dar buvo tik atsirandančios.

Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje tebebuvo palyginti sveika ir *ịu* kamieno paradigma. Pirmieji raštai rodo, kad tada dar plačiai buvo sakoma, pvz., nom. pl. *karãlius* 'karaliai', dat. pl. *karãlium(u)s* 'karaliams instr. pl. *karãliumis* 'karaliais'. Tačiau greta jau vartotos ir naujosios *ịŏ*-kamienės formos nom. pl. *karãliai*, dat. pl. *karãliam(u)s*, instr. pl. *karãliais*, kartais net instr. sg. *karaliù* šalia *karãliumi*. Daugiskaitos lokatyvo greičiausiai vyravo naujadarinis variantas *karãliuosu*, *-a*, *-e*.

Būta ir kirčio svyravimų prieš pat raštijos pradžią: *vaĩsius* (II kirč.) || *vaisiùs* (IV kirč.), *dángus* (I kirč., plg. *dánga* 'dangà', nom. pl. *dángos* 'diafragma') || *dangùs* (IV kirč.), *žmógus* (I kirč.) arba *žmõgus* (II kirč.) || *žmogùs* (III ar IV kirč.).

n, *r* kamienai

Vienaskaita

Nom.	*šuõ*, *sesuõ*	**-uõ*
Gen.	*šuñ(è)s*, *seser̃(è)s*	**-es*

Dat.	*šùnie, -i, sĕserie, -i*	**-iĕ, -i*
Acc.	*šùnį, sĕserį*	**-į̆*
Instr.	*šun(i)mì, seser(i)mì*	**-(i)mì*
Loc.	**šunĭję́, *-ēję́, *seserĭję́, *-ēję́ > šunĭjè, -ėjè, seserĭjè, -ėjè*	**-ĭję́, *-ēję́*
Ill.	**šuninắ, *seserinắ > šuniñ(à), seseriñ(à)*	**-inắ*
Ad.	**šunìpi(e), *seserìpi(e) > šunìp(i), seserìp(i)*	**-ìpie*
All.	**šunèspi(e), *seserèspi(e) > šunèsp(i), seserèsp(i)*	**-èspie*
Voc.	**šun, sĕser*	

Daugiskaita

Nom.	*šùn(e)s, sĕser(e)s*	**-es*
Gen.	*šunų̃, seserų̃*	**-ų̃*
Dat.	*šun(ì)m(u)s, seser(ì)m(u)s*	**-(ì)mus*
Acc.	**šunĭs, *sèserīs > šunìs, sĕseris*	**-ĭs*
Instr.	**šun(i)mĭs, *seser(i)mĭs > šun(i)m̃(ì)s, seser(i)m̃(ì)s*	**-(i)mĭs*
Loc.	*šunisù, -ĭsa, -ĭse, seserisù, -ĭsa, -ĭse*	**-(i)sù* ir kt.
Ill.	**šunĭsnā, *seserĭsnā > šunýsn(a), seserýsn(a)*	**-ĭsnắ*
Ad.	*šunisu(m)p(i), -ĭsamp(i), -ĭsemp(i), seserisu(m)p(i), -ĭsamp(i), -ĭsemp(i)*	
All.	**šunum̃pi(e), *seserũmpi(e) > šunum̃p(i), seserum̃p(i)*	**-um̃pie*

Dviskaita

Nom.-acc.	*šùne, sĕsere*	**-e*
Dat., instr.	**šun(i)mā, *seser(i)mā > šun(ì)m(à), -u, -ì, seser(i)m(a), -u, -i*	**-(ì)mắ* ir kt.

Senovinę *n*, *r* kamienų fleksiją geriausiai išlaikė nominatyvai, genityvai ir akuzatyvai (pastarųjų galūnės buvo sutapusios su *i* kamieno). Šalia sveikų formų gen. sg. *šunès*, *seserès* ir nom. pl. *šùnes*, **sèseres* > *sĕseres* jau prieš pirmųjų raštų pasirodymą atsirado trumpiniai *šuñs*, *seser̃s* ir *šùns*, *sĕsers*. Sutrumpinimo priežastys nėra visai aiškios, galėjo lemti derinimasis prie vienu skiemeniu trumpesnio vienaskaitos nominatyvo, plg. *šuõ*, *sesuõ*.

Dat. sg. turėjo paveldėtas tas pačias galūnes kaip *i* kamienas.

Loc. sg. šalia senovinių formų su *-*iję* > -*ijè* turėjo ir *i*-kamienes su *-*īję* > -*yjè* (aukštaičiai) bei *-*ēję* > *ėjè* (žemaičiai).

Šalia senovinių formų instr. sg. *šunmì*, *sesermì*, dat. pl. *šunmus*, *sesermus*, instr. pl. *šunmìs*, *sesermìs*, dat., instr. du. *šunma*, -*u*, -*i*, *seserma*, -*u*, -*i*, kurių šiokie tokie reliktai pasiekė rašytinį laikotarpį, anksti imtos vartoti *i*-kamienės *šunimì seserimì*, *šunìmus seserìmus*, *šunimìs seserimìs*, *šunìmà*, -*u*, -*ì* *seserìmà*, -*u*, -*ì*. Epochoje prieš pat pirmųjų raštų pasirodymą *i*-kamienės formos jau buvo visuotinai įsigalėjusios. Greičiausiai lietuvių kalba nebepaveldėjo senųjų loc. pl. formų *šunsu*, *sesersu*, tebuvo vartojamos tik *i*-kamienės *šunisù*, *seserisù* ir šių vėlesni perdirbiniai. Šalia nom.-acc. du. (*du*) *šùne*, *(dvi) sẽsere* anksti imta vartoti *i*-kamienius atitikmenis (*du*) *šunì*, *(dvi) sẽseri*, o vyriškosios giminės paradigmoje vėliau ir *i̯ŏ*-kamienę formą (*du*) *šuniù*.

Kitų linksnių naujos *i*-kamienės formos ikirašytiniu laikotarpiu dar turėjo būti retos. Pirmuosiuose raštuose šalia senovinių jau kartais pasitaiko gen. sg. *šuniẽs* 'šuns', *seseriẽs* 'sesers' resp. all. sg. *šuniẽspi*, *seseriẽspi*, nom. pl. *šùnys*, *sẽserys*, gen. pl. *šunių̃* 'šunų', *seserių̃* 'seserų', all. pl. *šunium̃pi*, *seseriu m̃pi*. Atskiri vyriškosios giminės daiktavardžiai kartais pavartojami ir su *i̯ŏ*-kamienėmis galūnėmis, pvz., gen. sg. *ãkmenio* 'akmens', *píemenio* 'piemens', *vándenio* 'vandens', instr. sg. *ãkmeniu*, *píemeniu*, *vándeniu*, nom. pl. *piemeniaĩ*, *vándeniai*, acc. pl. *ãkmenius*, *píemenius*, *vándenius*. Kadangi gen. pl. galūnė -*ų* iš seno buvo po kietųjų priebalsių (plg. *šunų̃*, *piemenų̃*), kaip ir *ŏ* kamieno paradigmoje (plg. *dievų̃*, *vilkų̃*), tai ilgainiui ėmė rastis *ŏ*-kamienės ir kai kurių priebalsinio kamieno linksnių formos. Pirmuosiuose raštuose jau pasitaiko gen. sg. *ãkmeno* 'akmens', instr. sg. *ãkmenu* 'akmenimi', acc. pl. *ãkmenus* 'akmenis' ir kt.

Dalis *r* ir *n* kamieno daiktavardžių anksti visai perėjo į *i* linksniavimą. Lietuvių kalba juos greičiausiai paveldėjo jau kaip *i*-kamienius, tačiau dar išlaikiusius paradigmose kai kuriuos senovinio linksniavimo elementus. Tokį linksniavimą, pvz., turėjo *dieverìs* (: gr. δᾱήρ, skr. *dēvar*-), plg. dabartinėse tarmėse išlikusias senovines formas gen. sg. *dieverès*, dat. sg. *díeveri*, nom. pl. *díever(e)s*, gen. pl. *dieverų̃*. Nom. sg. forma **dievē* < **deivē(r)* buvo pakeista *i*-kamiene greičiausiai dar ankstesnėse epochose, matyt, dėl grėsmės sutapti su daiktavardžiu *deivẽ*.

Aiškias priebalsinio linksniavimo liekanas iki šių dienų tarmėse išlaikė *voverìs*, plg. gen. sg. *vover̃(è)s*, nom. pl. *vóver(e)s*, gen. pl. *voverų̃*. Senovinė nom. sg. forma **vovė* anksti išnyko.

Ikirašytiniu laikotarpiu *r* kamienui bent iš dalies turėjo priklausyti dabar jau bemaž visai išnykęs daiktavardis *jéntė* '(vyro) brolio žmona, žmonos sesuo', plg. gen. sg. *jenters* (Kleino gramatikoje) ir la. *ietere*, gr. ἐνάτηρ, skr. *yātar*.

Daiktavardis *brólis* kažkada buvo perdirbtas iš **brāter-* kamieno, plg. liaudies dainų deminutyvą *broter-ẽlis* 'brolelis', veiksmažodį *bróter-autis* 'bičiuliauti', daiktavardį *broter-ỹstė* 'brolystė'. Ankstesnėse epochose turėjo būti nom. sg. **brātē*, plg. pr. *broti*, *brote* 'brolis'.

Iš kažkada gana gausaus *s* kamieno (buvusių bevardės giminės daiktavardžių) dabar beturime tik porą žodžių, būtent *mė̃nuo* ir *debesìs*, išlaikiusių senovinio linksniavimo žymių, plg. senųjų raštų ir tarmių gen. sg. *mėnesès*, *debesès*, nom. pl. *mė̃neses*, *dė̃beses*, gen. pl. *mė̃nesų*, *debesų̃*. Greta jau seniai vartojami *i*-kamieniai (*mė̃nesies debesiẽs*, *mė̃nesys dė̃besys*, *mė̃nesių debesių̃*), net *i̯ŏ*-kamieniai (*mė̃nesio dė̃besio*, *mė̃nesiui dė̃besiui* ir kt.) atitikmenys.

Lietuvių kalba veikiausiai paveldėjo jau labai perdirbtas vadinamųjų šakninio linksniavimo (kamienas baigėsi šaknies priebalsiu) daiktavardžių paradigmas. Matyt, jose anksti vyravo *i*-kamienės formos, šalia kurių atskiri linksniai tebebuvo išlaikę ir senovines. Antai daiktavardžiai *ausìs*, *dantìs*, *dùrys*, *naktìs*, *pušìs*, *šaknìs*, *žąsìs* senuosiuose raštuose ir tarmėse vietomis dar turi išlaikę senovinių formų, pvz., gen. sg. *ausès*, *dantès*, *naktès*, *pušès*, *šaknès*, *žąsès*, nom. pl. *aũses*, *dañtes*, *dùres*, *nãktes*, *pùšes*, *šãknes*, *žą̃ses*, gen. pl. (net bendrinėje kalboje) *ausų̃*, *dantų̃*, *dùrų*, *naktų̃*, *pušų̃*, *šaknų̃*, *žąsų̃*.

Visų šių ir kai kurių kitų daiktavardžių pirmykščio linksniavimo raidos ikirašytiniu laikotarpiu dabar rekonstruoti jau nebeįmanoma. Galime tik teigti, kad epochoje prieš pat raštų atsiradimą buvo vartojamos atskiros senovinės formos, patekusios į pirmuosius raštus, pvz., gen. sg. *obel̃(è)s*, *širdès*, *priežastès*, nom. pl. *viẽšpates*, gen. pl. *širdų̃*, *žvėrų̃*, *priežastų̃*, *viẽšpatų* ir kt. Daiktavardis *žmogus* turėjo nom. sg. *žmuõ*, acc. sg. *žmùnį* (*žmūnį*?), nom.-acc. du. (*du*) *žmùne* (*žmūne*?).

Senovėje buvo daugiau negu dabar šaknyje kirčiuojamų priebalsinio linksniavimo daiktavardžių. Antai Daukšos raštai ir šių dienų tarmės rodo baritonais buvus *vánduo* (I kirč.; dab. *vanduõ*) ir *ãkmuo* (II kirč.; dab. *akmuõ*). Plg. Daukšos *mótė* 'moteris, žmona', gen. sg. *móteres* ir dabartinę formą dial. *moterìs*. Daiktavardis *viešpats* senovėje išlaikydavo pirmojo (*viẽš-*) arba antrojo (*-pàts*, *-patìs*) dėmens kirtį. Daukša kirčiuoja *viẽšpat(i)s* ir *viešpàt(ì)s*. Ilgainiui įsigalėjo pirmojo dėmens kirtis (*viẽšpats*).

* * *

Iš daiktavardžių kaitybos apžvalgos matyti, kad ikirašytinio laikotarpio pabaigoje jau ėmė ryškėti lietuvių kalbos linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) svarbiausios kryptys:

1. priebalsiniai kamienai → *i* kamienas → { *i̯ŏ* kamienas (vyr. g.) / *i̯ā* (dial. *ē*) kamienas (mot. g.) }

2. (*i̯*)*u* kamienas → (*i̯*)*ŏ* kamienas

Ilgainiui vis labiau silpo priebalsinių, *i*, (*i̯*)*u* kamienų paradigmos ir įsigalėjo dviejų produktyviųjų linksniuočių – I (*ŏ*, *i̯ŏ*, *ii̯ŏ* kam.) ir II (*ā*, *i̯ā*, *ē* kam.) – fleksija. Taip buvo diferencijuojamas daiktavardžių linksniavimas pagal gimines, nes I linksniuotę iš esmės sudaro vyriškosios, o II linksniuotę – moteriškosios giminės daiktavardžiai.

Būdvardis

Be vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžių, lietuvių kalba paveldėjo dar bevardės giminės nom.-acc. sg. formą, pvz., *bálta*, *gražù*. Ji vartojama predikatiškai, bet gali būti derinama su bevardės giminės įvardžių formomis, pvz., *vìsa taĩ gražù*. Iki šių dienų geriausiai išliko rytų Lietuvoje, vakaruose anksti, gal dar ikirašytiniu laikotarpiu, pradėjo nykti. Kaip ir kitos linksniuojamosios kalbos dalys, būdvardžiai iš seno turėjo vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos formas. Linksniai – tie patys kaip daiktavardžių, tik vokatyvą pavaduoja nominatyvas.

Linksniavimo sistema – paprastesnė negu daiktavardžių:

ŏ kamienas: *gẽras* *i̯ŏ* kamienas: *žãlias* *ii̯ŏ* kamienas: **dìdelis* > *dìdelis* *u* kamienas: *platùs*	vyriškoji giminė
ā kamienas: **gerá* > *gerà* *i̯ā* kamienas: **žali̯á* > *žalià*; **platí* > *platì* *ē* kamienas: *dìdelē* > *dìdelė*	moteriškoji giminė

Ankstyvuoju laikotarpiu būta dar *i* kamieno, laipsniškai įsiliejančio į (*i*)*i̯ŏ* kamieną (vyr. g.). Jo reliktų randame senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse. Tokiais pirmiausia tyrinėtojai linkę laikyti loc. sg. m. galūnę *-ime*, pvz., *didimè* 'didžiame' (ir *didesnime*, *didžiausime*, *rašantime*, *rašiusime*...). Dar plg. senųjų raštų bei tarmių *daũgi* 'daug' šalia nom. sg. m. *daũgis*. Gali būti *i* kamieno reliktas ir žemaičių dat. pl. m. galūnė *-ìms*, dabar dedama visiems būdvardžiams, pvz., *baltìms* 'baltiems', *platìms* 'platiems'.

Moteriškosios giminės būdvardžiai iš seno buvo linksniuojami kaip daiktavardžiai, o vyriškosios giminės būdvardžių paradigmose paveldėtos skirtingos šių linksnių įvardinės kilmės galūnės:

Dat. sg. m. formos, kaip ir gimininių įvardžių, baigėsi *-amie*, pvz., *tamie* (iš balt. **tasmei*) *geramie* 'tam geram'. Ilgainiui formų pabaiga, tiek būdvardžių, tiek įvardžių, buvo priderinta prie daiktavardžių, šitaip atsirado variantai *tamui geramui* (plg. *diẽvui*), *tamuo geramuo* (plg. *diẽvuo*), *tamu geramu* (plg. *diẽvu*), *tami gerami* (plg. *vãgi* 'vagiui'), aptinkami senuosiuose raštuose ir šių dienų tarmėse. Šalia pilnųjų formų dar ikirašytiniu laikotarpiu atsirado trumpinys *tám gerám*. Pirmuosiuose raštuose jis jau vyravo, pilnosios formos retai tepasitaiko, o žemaičių ir rytų Lietuvos kilmės autoriai jų, galima sakyti, visai nebevartojo.

Loc. sg. m. formos baigėsi **-amę́* > *-amè*, pvz., **tamę́*, **geramę́* > *tamè*, *geramè*. Formų pabaiga priderinta prie daiktavardžių, plg. **miškę́* > *miškè*. Šalia pilnosios formos dabar plačiai paplitęs trumpinys *tam̃ geram̃* 'tame gerame'. Tačiau jis vėlyvas: ikirašytiniu laikotarpiu jo greičiausiai dar nebuvo, nes senuosiuose raštuose pasitaiko labai retai, daugiausia tik eiliuotoje kalboje.

Ad. sg. m. šalia minėtos formos *tamìpi geramìpi* ikirašytinio laikotarpio pabaigoje buvo dar variantai *támpi gerámpi* ir *tamimpi geramimpi* (kirčiavo *im*, priegaidė neaiški). Jų kilmė bus aptarta prie įvardžių.

Nom. pl. m. galūnė **-íe* > *-ì*, pvz., **tíe* **geríe* > *tiẽ gerì*.

Dat. pl. m. ir dat., instr. du. m. galūnės nuo daiktavardžių skyrėsi paveldėtu dvibalsiu *ie* (iš baltų **ei*) vietoj kamiengalio *a*, pvz., dat. pl. *tíemus geríemus* (plg. *dievamus*), dat. du. **tíemā* **geríemā* > *tíema geríema* ir *tíemu geríemu* (plg. **dievamā* > *dievama* ir *dievamu*), instr. du. **tiemá* **geriemá* > *tiemà geriemà* ir *tiemì geriemì* (plg. **dievamá* > *dievamà* ir *dievamì*). Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje jau vartoti ir trumpiniai dat. pl. *tíems geríems* (kaip *dievám̃s*), dat. du. *tíem geríem* (kaip *dievám*), instr. du. *tiẽm geriẽm* (kaip *dievam̃*).

Daugelis *i̯ŏ* kamieno būdvardžių, kaip ir dabar, matyt, turėjo daiktavardines (nominalines) galūnes, plg. dat. sg. *medìniui*, loc. sg. *medìnyje*, nom. pl. *medìniai*, dat. pl. *medìniams*, dat., instr. du. (*dviem*) *medìniam*. Šie būdvardžiai dažnai atlieka daiktavardžio funkcijas arba yra tiesiog daiktavardžiai, plg. *medìniai* 'medžiokai, apavas mediniu padu', *mažùtis* 'mažas žmogus' (bet plg. *mažùtis výras*), *baltakãklis* 'kas turi baltą kaklą' (bet plg. *baltakãklis gañdras*) ir kt. Kažin ar jie kada nors buvo gavę įvardinės kilmės fleksiją.

Būdvardžių *u* kamieno paradigmoje ikirašytinio laikotarpio pabaigoj ėmė rastis *i̯ŏ*-kamienė fleksija. Taip įvyko dėl *i̯ā*-kamienių moteriškosios giminės atitikmenų įtakos. Juk, pvz., šalia moteriškosios giminės instr. sg. *žalià* turime vyriškosios giminės atitikmenį *žaliù*. Dėl sistemos ir šalia moteriškosios giminės *plačià* ilgainiui atsirado vyriškosios giminės atitikmuo *plačiù* vietoj senovinės formos *platumì*. Dėl to būdvardžių paradigmoje *u* kamieno fleksiją ėmė keisti ne *ŏ*-kamienės galūnės (kaip daiktavardžio paradigmoje), bet *i̯ŏ*-kamienės. Prieš pat pasirodant pirmiesiems raštams, naujas *i̯ŏ*-kamienes formas (šalia senovinių) jau turėjo šie linksniai: instr. sg. *plačiù* (šalia senovinės *platumì*), loc. sg. *plačiamè* (šalia hibrido *platumè* su įvardžių *-me*), gen. pl. *plačių̃* (šalia *platų̃*), acc. pl. *plačiùs* (šalia *platùs*), instr. pl. *plačiaĩs* (šalia *platumìs*), nom.-acc. du. *du plačiù* (šalia *platù*). Visuotinai tada buvo jau įsigalėjusios *i̯ŏ*-kamienės formos dat. sg. *plačiám(ui...)* ir loc pl. *plačiuosù* (*-à, -è*); jų *u*-kamienių atitikmenų **platùm(ui...)* ir **platūsù* (*-à, -è*) senuosiuose raštuose neužfiksuota. Pats *u* kamienas tada dar buvo ne toks produktyvus būdvardžių linksniavimo tipas, koks yra dabar. Ilgainiui nemaža *ŏ* kamieno būdvardžių virto *u*-kamieniais. Senuosiuose raštuose dar tebėra *ŏ*-kamieniai, pvz., šie būdvardžiai: *ãštras* 'aštrus', *bjaũras* 'bjaurus', *gaĩlas* 'gailus, aštrus', *pìgas* 'pigus', *puĩkas* 'puikus', *rõmas* 'romus', *smùlkas* 'smulkus', *stìpras* 'stiprus', *vẽlas* 'vėlus' ir kt.

Dabar dviskiemenius būdvardžius paprastai kirčiuojame pagal III ir IV kirčiuotes, t.y. traktuojame kaip oksitonus. Baritoninio kirčiavimo (I, II kirč.) tėra tik liekanos. Tačiau ikirašytiniu laikotarpiu, kaip rodo kirčiuoti senieji raštai ir iš dalies dabartinės tarmės (daugiausia rytų Lietuvos), būta nemaža ir baritonų būdvardžių, pvz., kirčiuota *áiškus*, *báltas*, *-a* (plg. la. *bal̃ts*), *brángus*, *-i*, *gáusus*, *-i*, *grýnas*, *-a*, *júodas*, *-a* (plg. la. *juõds*), *lýgus*, *-i*, *ráiškus*, *-i*, *rū́stus*, *-i*, *skáistus*, *-i*, *támsus*, *-i*, *tánkus*, *-i*, *véikus*, *-i* (I kirč.) ir *baĩsus*, *-ì*, *bjaũras*, *-à*, *daĩlus*, *-ì*, *drą̃sus*, *-ì*, *kañtrus*, *-ì*, *smar̃kus*, *-ì*, *teĩsus*, *-ì* (II kirč.). Linkstama ma-

nyti, kad baritonams virsti oksitonais padėjo pronominalinės fleksijos atsiradimas būdvardžių paradigmose bei apskritai įvardžių įtaka: pagal *anám, anamè, aníems* imta kirčiuoti ir *aiškiám, aiškiamè, aiškíems*.

Būdvardžių aukštesniojo laipsnio formos su priesaga *-i̯es anksti buvo išplėstos elementu *-n-*: iš čia dabartinė lietuvių priesaga *-esn-*, pvz., *gerèsnis*. Vyriškosios giminės aukštesniojo laipsnio būdvardžiai dabar linksniuojami pagal *ii̯ō* kamieno paradigmą. Tačiau kažkada jie priklausė *i* kamienui. Tai rodo senųjų raštų nom.-acc. n. formos su *-esn(i)*, pvz., *geresnig+geresni-gi, geresn* 'geriau', ir loc. sg. formos su galūne *-ime*, pvz., *didesnime* 'didesniame', *mažesnime* 'mažesniame'. Dabar aukštesniojo laipsnio būdvardžiai kirčiuojami pagal II arba IV kirčiuotes. Bet toks kirčiavimas nėra senas. M. Daukša vienus iš jų (baritonus) dar neretai kirčiavo šaknyje, o kitus (oksitonus) – priesagoje, pvz., *bjaũresnis, brángesnis, drą̃sesnis, suñkesnis, tánkesnis* (plg. *bjaũras, brángus, drą̃sus, suñkus, tánkus*) ir *dažnẽsnis, didẽsnis, gerẽsnis, mažẽsnis, silpnẽsnis, žemẽsnis* (pagal II kirčiuotę). Ikirašytiniu (bent ankstyvuoju) laikotarpiu, matyt, taip buvo nuosekliai kirčiuojama. Tačiau ilgainiui šaknies kirčiavimas pradėjo nykti. Imta apibendrinti priesagos *-ẽsnis* kirtį (su vėliau pailgėjusiu po kirčiu trumpuoju balsiu) resp. II kirčiuotę, kuri dabar daug kur pereina į IV kirčiuotę. Priesagos variantui *-èsnis* (su nepailgėjusiu kirčiuotu *e*) pradžią davė atkeltinis kirtis. Jis ilgainiui įsigalėjo didelėje vakarų ir pietų aukštaičių dalyje ir tapo bendrinės kalbos norma.

Aukščiausiąjį laipsnį lietuviai iš seno darė su priesaga *-iaus(ias)*, pvz., *geriáusias*, kurios kilmė dar nėra išaiškinta. Vyriškoji giminė dabar turi *i̯ŏ* kamieno paradigmą. Senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse plačiai vartojamos nom. sg. ir acc. sg. formos su *ii̯ŏ* kamieno galūnėmis *-is, -į*, pvz., *geriáusis, geriáusį*. Pažymėtina, kad senuosiuose raštuose (vietomis ir dabar tarmėse) paplitusi acc. sg. galūnė *-į* šalia nom. sg. galūnės *-ias*, taigi *geriáusį* šalia *geriáusias*. Senųjų raštų lokatyvas su galūne *-ime*, pvz., *geriâusime*, rodo, kad ikirašytiniu laikotarpiu kažkada būta *i* kamieno paradigmos, kuri dar prieš raštijos atsiradimą buvo laipsniškai keičiama *ii̯ŏ*-kamiene. Dabar aukščiausiojo laipsnio būdvardžiai turi pastovų priesagos kirtį: *geriáusias, -io, -iam*... Daukšos raštai rodo, kad seniau iš baritonų būdvardžių padarytos formos išlaikydavo šaknies kirtį, pvz., *brángiausias, švánkiausias, výriausias* šalia *aukščiáusias, geriáusias*. Ilgainiui įsigalėjo oksitonų kirčiavimo modelis. To pakitimo pradžios ieškotina dar ikirašytiniame laikotarpyje.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai ankstyvuoju laikotarpiu dar nebuvo suaugę į vieną žodį. Tačiau greta dviejų žodžių – būdvardžio ir įvardžio – junginio tada jau buvo vartojamos ir gretiminės iš ankstesnių epochų paveldėtos suaugusios formos, kurių reliktai iki šių dienų išliko tarmėse, pvz., dat. sg. m. *geruo-jám* 'gerajam' (su nominaline pirmojo dėmens galūne), f. *gẽro-jai* 'gerajai' (iš balt. **gerāi* + *jāi*) ir kt. Nesuaugusiame junginyje būdvardis ir įvardis galėjo keisti vietą. Tokios vartosenos reliktai pasiekė senuosius raštus, pvz., *pra-jis-puolęs* 'prapuolusysis', gen. sg. m. *pa-jo-prasto* 'paprastojo', *ne-jo-kalto-jo* 'nekaltojo' (su pakartotu antruoju dėmeniu), f. *pra-jos-šokusios* 'prašokusios, praėjusios', dat. sg. m. *nu-jam-liūdusiam* 'nuliūdusiajam', *nu-jie-vargę* 'nuvargusieji' ir kt. Būta įvardžio vartosenos su daiktavardžiais reliktų, plg. senųjų raštų *dangujęjis, dangųjis* 'dangiškasis, danguje esantis', gen. pl. *žemėjęjų* 'žemiškųjų, žemėje esančių' ir kt. Darantis postpozicinius lokatyvus, postpozicija buvo lipdoma prie abiejų žodžių, būdvardžio ir įvardžio, plg. senųjų raštų ir tarmių formas loc. sg. m. *geramę́jame* < **geram-én* + **jam-én*, f. *geroję́joje* < **gerāi-én* + **jāi-én*, pl. *geruosę́juose* < **geruos-én* + **juos-én*, f. *gerosę́jose* < **gerās-én* + **jās-én*, ill. sg. m. *gerañjan* < **geran-ná* + **jan-ná*, f. *gerõnjon* < **gerān-ná* + **jān-ná*, ad. sg. m. *gerámpjamp* < **gerám-pi* + **jám-pi*, f. *geráipjaip* < **gerái-pi* + **jái-pi*, all. sg. m. *gerópjop* < **gerá-pi* + **já-pi*, f. *gerõspjosp* < **gerā̃s-pi* + **jā̃s-pi*, pl. *geruñpjump* < **geruñ-pi* + **juñ-pi*. Vėlesnį įvardžio negu postpozicijos priaugimą rodo ir kirčiavimas, plg. gen. sg. m. *gývojo*, acc. sg. f. *gývąją* ir ad. sg. m. *gyvópi*, ill. sg. f. *gyvõn*. Postpozicija priaugo dar prie oksitoninės būdvardžio formos, plg. acc. sg. f. la. *dzîvuo*, r. *живýю*, skr. *jīvám*. Šiaip ar taip, lietuvių kalboje ilgą laiką turėjo būti situacija, panaši į tą, kurią dabar turime, vartodami, pvz., dubletus *greitakõjis* || *greitų̃ kójų (žmogus)*, *dvìdešimt* || *dvì dẽšimtys*, *vienúoliktas* || sen. raštų *pirmas liekas*, *abìpus* || *abiejosè pùsėse*, *nusipraũsti* || *nupraũsti savè* ir kt. Galutinis būdvardžio ir įvardžio suaugimas į vieną žodį turėjo įvykti vėlai, nes abiejų įvardžiuotinio būdvardžio dėmenų ir atskirai vartojamo būdvardžio bei įvardžio galūnės dar ir dabar tebėra nedaug nutolusios, plg. *geràsis* = *gẽras* + *(j)ìs*, *gẽrojo* = *gẽro* + *jõ*, *gerá(m)jam* = = *gerám* + *jám*, *gẽrąjį* = *gẽrą* + *jį̃* ir kt.

Suaugimas į vieną žodį nebuvo vienkartinis procesas, bet vyko laipsniškai ir labai ilgą laiką. Įvardis jungėsi prie būdvardžio kaip enkliti-

kas. Suaugant į vieną buvusių būdvardžio ir įvardžio galūnių fonetinė padėtis kito: būdvardžio galūnę toliau veikė jau nebe žodžio galo, bet žodžio vidurio fonetiniai dėsniai, o įvardžio galūnę veikė jau ne kirčiuotos vienaskiemenio, bet nekirčiuotos daugiaskiemenio žodžio galūnės dėsniai. Dėl to ilgainiui abu dėmenys vis labiau tolo nuo paprastojo būdvardžio ir įvardžio atitinkamų formų. Tačiau tą vyksmą trukdė paprastojo būdvardžio ir įvardžio *jìs* buvimas kalboje, dėl kurio vietoj fonetiškai nutolusių dėmenų neretai vėl būdavo atstatomi senoviniai. Antai išnykus neskiemeniniam *į* resp. jotui tarp priebalsio ir užpakalinio balsio, vietoj, pvz., gen. sg. f. formos **gerõsjos* atsirado *gerõsios (gerõśos)*. Tačiau dėl įvardžio formos *jõs* įtakos vienur kitur ir toliau buvo sakoma *gerõsjos*. Toks tarimas išliko vietomis iki šių dienų, plg. dial. gen. sg. f. *gerõsjos*, nom. pl. f. *gẽrosjos*, acc. pl. f. *gerósjas* 'gerąsias', instr. pl. m. *geraĩsjais* (Linkmenys). Sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, abiejų dėmenų fleksija labai nutolo nuo atitinkamos neįvardžiuotinės fleksijos, plg. nom. pl. m. *geríe-ji* < **geríe* + **jíe* ir *gerì* šalia *jiẽ*. Tačiau dėl įvardžio *jiẽ* įtakos ir toliau buvo vartojamas dubletas *geríejie*, kuris išliko tarmėse, kur sakoma ir instr. sg. m. *gerúojuo* 'geruoju', acc. pl. m. *gerúosiuos* 'geruosius'. Dėl aptartų dviejų priešingų raidos tendencijų (fonetinio fleksijos nutolimo ir analoginio išlyginimo) ilgainiui paradigmose atsirado nemaža to paties linksnio gretiminių formų, rodančių nevienodą dėmenų suaugimo laiką. Kol šalia sudurtinio žodžio buvo vartojamas gretiminis dviejų žodžių (būdvardžio ir įvardžio) junginys, apie glaudesnį dėmenų suaugimą į vieną negalėjo būti ir kalbos. Tik išnykus gretiminei dviejų žodžių konstrukcijai, tiksliau sakant, ją galutinai išstūmus „suaugusiam" į vieną žodį variantui, turėjo pradėti formuotis dabartinė įvardžiuotinių būdvardžių paradigma. Bet ji ir toliau nebuvo laisva nuo atskirai vartojamų paprastųjų būdvardžių ir įvardžio poveikio, kuris neretai trukdė dėmenų galūnėms tolti nuo įprastinės fleksijos.

Įvardžiuotinių būdvardžių paradigma iš pradžių buvo labai nelygi dėl nevienodo skiemenų skaičiaus. Šalia triskiemenių formų, pvz., *ge-rà-sis*, buvo net penkiaskiemenės, pvz., loc. sg. f. *ge-ro-jẹ́-jo-je*. Dėl sisteminių priežasčių tokios formos ilgainiui sutrumpėjo: atsirado gretiminis variantas *ge-rõ-jo-je*. Tačiau pirmųjų raštų epochoje dar tebebuvo vartojamos ir pilnosios formos, ne tik lokatyvų, pvz., *geramẹ́jame* 'gerajame', *geruosẹ́juose* 'geruosiuose' ir t.t., bet taip pat datyvų,

pvz., *geramujam(ui)*, *geramuojam(ui)* 'gerajam', *geriemusiemus* 'geriesiems', *geromusiomus* 'gerosioms', moteriškosios giminės daugiskaitos instrumentalio, pvz., *geromísiomis* 'gerosiomis'. Stipriai keitė paradigmą ir linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) procesai. Dėl *(i)i̯ŏ*-kamienio antrojo dėmens asimiliacinės įtakos įvardžiuotinių būdvardžių sistemoje sparčiau nyko neproduktyviųjų linksniavimo tipų fleksija. Ypač tai palietė *u* kamieną. Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje jau buvo vartojamos *i̯ŏ*-kamienės formos gen. sg. *plačiojo* (šalia tarmėse išlikusios *platañsio*), dat. sg. *plačiam(u)jam*, instr. sg. *plačiuoju*, loc. sg. *plačiam(ę)jame*, nom. pl. *platieji* (šalia senuosiuose raštuose turimo *plãtūs*-[j]*ie*), gen. pl. *plačiųjų* (šalia *platųjų*), acc. pl. *plačiuosius* (šalia *platuosius*), instr. pl. *plačiaisiais*, loc. pl. *plačiuos(ę)juose*, plg. *didžiojo*, *didžiam(u)jam*, *didžiuoju*, *didžiam(ę)jame*, *didieji*, *didžiųjų*, *didžiuosius*, *didžiaisiais*, *didžiuos(ę)juose*. Senovinių *u*-kamienių instrumentalio (**platumijuo*, **platumīsiais*) ir lokatyvų (pvz., **platumęjame*, **platūsęjuose*) tada jau nebebuvo. Tačiau dar tebebuvo vartojama senovinė nom. sg. f. forma *platýji* 'plačioji' (plg. *platì* < **platí*), *ē*-kamienės formos *didėji* 'didžioji', *geresnėji* 'geresnioji', gen. sg. *didėsios*, *geresnėsios* ir t.t., įvardžiuotinių dalyvių nom. sg. m. *rašąsis* 'rašantysis', *rašęsis* 'rašiusysis', *rašysiąsis* 'rašysiantysis', pl. *rašąjie*, *rašęjie*, *rašysiąjie*. Jos nyko jau rašytinėje epochoje.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai senovėje turėjo išlaikyti paprastųjų būdvardžių kirčio vietą, nes įvardis priaugo kaip enklitikas. Kintant paprastųjų būdvardžių kirčiavimui, kito ir įvardžiuotinių. Prasidedant raštijai, dar būta nemaža senovinio kirčiavimo elementų. Antai Daukšos postilėje esama baritoninių įvardžiuotinių formų, pvz., *álkanasis*, *ámžinasis*, *bañgusis*, *brángusis*, *drą̃susis*, *grýnasis*, *méilusis*, *malónusis*, *pãstarasis*. Tačiau apskritai įvardžiuotinių būdvardžių kirčiavimas tada jau buvo gerokai išlygintas. Ilgainiui vis labiau įsigalėjo cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies oksitoninė paradigma (IV kirčiuotė): instr. sg. m. *baltúoju*, acc. pl. m. *baltúosius* (plg. *báltu*, *báltus*) kaip *gerúoju*, *gerúosius* (: *gerù* < **gerúo*, *gerùs* < **gerúos*). Pagal *u* kamieno modelį *plãtųjį* : *platùsis* vėliau (gal jau rašytinėje epochoje?) imta kirčiuoti ir *ŏ* kamieną: šalia *gẽrąjį* pasidaryta *geràsis*. Naują nominatyvo formos kirtį rodo kirčiuoto *a* nepailgėjimas, plg. rytų aukštaičių *gẽrasai*, žemaičių *gẽrãsis* (su dviem kirčiais).

Pirmojo ir antrojo asmens įvardžiai buvo linksniuojami maždaug taip:

Vienaskaita

Nom. *ès̆, às̆; tù*
Gen. *manè, -ę̃, -ès, -ę̃s; tevè, -ę̃, -ès, -ę̃s*
Dat. *mãni, -ie; tē̃vi, -ie*
Acc. *manè, -ę̃; tevè, -ę̃*
Instr. *manim̃(ì); tevim̃(ì)*
Loc. **manī̃ję́, -ēję́ > manī̃jè, -ėjè; *tevī̃ję́, -ēję́ > tevī̃jè, -ėjè*
Ad. *manìp(i), tevìp(i)*
All. *manę̃sp(i), tevę̃sp(i)*

Daugiskaita

Nom. *mē̃s, *jū́s > jū̃s*
Gen. *mū́sų, jū́sų*
Dat. *mùm(u)s, jùm(u)s*
Acc. **mū́s > mùs, *jū́s > jùs*
Instr. **mumī́s > mumìs, *jumī́s > jumìs*
Ad. *mūs(i)p(i), jūs(i)p(i)* ir kt.
All. *mūsum̃p(i), jūsum̃p(i)*

Dviskaita

Nom.-acc. *mùdu, jùdu*
Dat., instr. *mùdviem(*ā̆), jùdviem(*ā̆)*

Nom. sg. forma *ès̆*, prieš pat pasirodant pirmiesiems rašto paminklams, buvo vartojama vakariniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, ypač Maž. Lietuvoje, taip pat kai kur rytuose, pvz., apie Vilnių. Vidurio Lietuvoje, matyt, buvo įsigalėjęs variantas *às̆*.

Kiti vienaskaitos linksniai turėjo greičiausiai iš rytų baltų epochos paveldėtą pirmojo asmens kamieną *man-* su *a*, atsiradusiu vietoj *e* (plg. balt. **men-*), matyt, dėl nosinių priebalsių aplinkos. Tasai *a* ilgainiui buvo įsivestas ir į II asmens paradigmą. Taigi prieš pasirodant pirmiesiems raštams II asmuo kai kur jau gavo formas su *tav-*, pvz., *tavę̃s, tavè, tavimì* ir t.t., vietoj senųjų su *tev-*. Buvo priderintas ir sangrąži-

nio įvardžio, iš seno kaitomo kaip asmeniniai įvardžiai, kamienas, taigi vietoj, pvz., *sevę̃s* imta sakyti *savę̃s* ir t.t.

Gen. sg. formos buvo net ketveriopos: 1. *manè*, *tevè* > *tavè* (senasis genityvas-akuzatyvas), 2. *manę̃*, *tevę̃* > *tavę̃* (su nazalizacija dėl vardažodžių akuzatyvo įtakos), 3. *manès*, *tevès* > *tavès* ir 4. *manę̃s*, *tevę̃s* > *tavę̃s* (su genityvo rodikliu **-s*). Dviem pirmaisiais variantais (*manè*, *tevè* ir *manę̃*, *tevę̃*) buvo reiškiamas ne tik genityvas, bet ir akuzatyvas. Visos šios formos pasiekė rašytinį laikotarpį. Vartotos mišriai. Dėl duomenų stokos ryškesnių arealų dabar išskirti sunku. Ilgainiui genityvui reikšti vis labiau ėmė įsigalėti variantas su *-ęs*, kuris dabar tarmėse vyrauja, nors aukštaičiai gana plačiai tebevartoja ir formas su *-ę*, rečiau su *-e* (vietomis kauniškių šnektose), o su *-es*, rodos, retai kur teišliko. Formų kirčiavimas įvairavo: šalia galūnės kirčio, bent vėlyvuoju laikotarpiu, būta ir šakninio, taigi *mànęs* > *mãnęs* ir pan. Vakarų aukštaičių tarmės plote nepailgėjęs kirčiuotas šaknies balsis (tariama *mànęs*, *-ę*, *-e*) rodo šakninį kirčiavimą esant antrinį. Rytų aukštaičiai ir žemaičiai dabar šį balsį ilgina (taria pusilgį). Galbūt čia kirtis nuo galūnės į šaknį buvo anksčiau atkeltas negu vakarų aukštaičių tarmėje.

Dat. sg. šalia paveldėtų formų *mãni*, *mãnie* ir *tẽvi*, *tẽvie* > *tãvi*, *tãvie*, prieš pasirodant pirmiesiems raštams, buvo dar trumpiniai *máń*, *tav* > *táu* (su antriniu akūtu ir minkštu žodžio galo *n*). Be to, vartoti enklitiniai žodeliai *mi*, *ti* (iš **mie*, **tie*, balt. **mei*, **tei*), kuriais buvo reiškiamas ne tik datyvas, bet ir akuzatyvas, o po neiginio ir genityvas. Proklizėje jų vieta buvo tarp veiksmažodžio priešdėlio ir šaknies, plg. senųjų raštų *pa-mi-ródyk* 'man parodyk', *isz-mi-tráuk* 'ištrauk mane'. Prisišliejęprie žodžio galo, ilgainiui jie neteko balsio ir liko tik *m*, *t*, plg. senųjų raštų *leiskitė-m eiti* 'leiskite man eiti' (iš **leiskitē-mi*), *aš linkiuo-t* 'aš linkiu tau' (*iš *linkiuo-ti*).

Instr. sg. *manimì*, *tevimì* > *tavimì* gali būti vėlesnės kilmės. Šios formos padarytos su *i* kamieno daiktavardžių galūne *-imi*. Ilgainiui atsirado ir jų trumpiniai *manim̃*, *tavim̃*, plg. *avim̃* iš *avimì*. Prie *i* kamieno buvo priderintos ir loc. sg. formos. Ill. sg. *maniñ*, *taviñ* greičiausiai atsirado vėliau, jau rašytiniu laikotarpiu.

Ad. sg. šalia *manìpi*, *tevìpi* > *tavìpi* ilgainiui atsirado variantas *manimpi*, *tavimpi* (kirčiavo *im*, priegaidė nežinoma) resp. trumpinys *manimp*, *tavimp* su *-m-* iš gimininių įvardžių adesyvo, plg. *támpi*, *tamimpi*.

Nom. pl. šalia *mẽs* (plg. dial. *mès*) turėjo ir variantą su pailgėjusiu *e* (greičiausiai dėl II asmens *jū̃s* įtakos). Prieš pat raštams pasirodant, jau galėjo būti net trys tarties variantai: *mès*, *mẽs* ir *mė̃s*.

Dat. pl. *mùmus*, *jùmus*, acc. pl. **mū́s*, **jū́s* > *mùs*, *jùs* ir instr. pl. **mumīs*, **jumīs* > *mumìs*, *jumìs* pasidaryta (galbūt dar rytų baltų epochoje) pagal daiktavardžių *u* kamieno modelį: kaip šalia nom. pl. *sū́nūs* turime dat. pl. *sūnùms*, acc. pl. *sū́nus*, instr. pl. *sūnumìs*, taip ir šalia nom. pl. *jū́s* ilgainiui atsirado dat. pl. *jùms*, acc. pl. *jùs*, instr. pl. *jumìs*. Pirmojo asmens įvardžio formos prie šių buvo priderintos. Dat. pl. trumpiniai *mùms*, *jùms* turėti jau ir ikirašytiniu laikotarpiu. Instr. pl. trumpiniai *mumš*, *jumš* vėlesni, tarmėse įsivyravo jau rašytinėje epochoje.

Loc. pl. formų ikirašytiniu laikotarpiu veikiausiai dar nebuvo arba jos buvo labai retos. Pirmųjų raštų autoriai, galima sakyti, jų nevartoja: dabartinių *mumysè*, *jumysè* iš viso neaptikta, užfiksuoti tik keli *mūsuje* tipo pavyzdžiai Bretkūno postilėje ir *mūsuose* tipo – Kleino gramatikoje. Matyt, loc. pl. formos tada buvo dar tik beatsirandančios. Tas pat pasakytina ir dėl daugiskaitos aliatyvo. Tačiau daugiskaitos adesyvas jau buvo gyvai vartojamas. Jo formos nesant lokatyvo negalėjo būti daromos įprastiniu būdu. Todėl nusižiūrėta į vienaskaitos modelį: pagal *manìpi*, *tavìpi* ir *manimpi*, *tavimpi* pasidaryta daugiskaita *mūsipi*, *jūsipi* ir *mūsimpi*, *jūsimpi*. Pagal gimininių įvardžių ad. sg. m. *tampi* šalia *tami(m)pi* pavyzdį ir šalia *mūsi(m)pi*, *jūsi(m)pi* pasidarytas variantas *mūspi*, *jūspi*. Pastarasis labiausiai įsigalėjo lietuvių kalbos ploto rytuose, bet turėtas ir kitur. Vidurio Lietuvoje įsivyravo *mūsimpi*, *jūsimpi*, o Prūsijos lietuvių šnektose – *mūsipi*, *jūsipi*. Visi šie variantai išliko iki mūsų dienų Baltarusijos TSR lietuvių šnektose, pvz., *mū́sip*, *mū́simp* || *mūsìp*, *mūsim̃p* Zietela, *mū́sp* Lazūnai. Dvejopas kirčiavimas nėra visai naujas, nes taip kirčiavo jau Daukša. Adesyvui reikšti, matyt, iš gana senų laikų buvo vartojama dar ir all. pl. forma *mūsump(i)*, *jūsump(i)*. Taip yra, pvz., Mažvydo, Slavočinskio raštuose. Dabar tokia vartosena užfiksuota Dieveniškių (kirčiuoja *mū́sump*, *mūsum̃p*) ir Gervėčių (čia vietoj *p* yra k: *mū́sunk*, *mūsuñk*) šnektose, kur kartais pasakoma ir forma be *-m-* (*-n-*), t.y. *mū́sup* Dieveniškės, *mūsùk* Gervėčiai (net kompromisinė *mūsùmp* resp. *mūsùnk*), galbūt siekiant atskirti adesyvą nuo aliatyvo. Iš senųjų raštų žinomas vienintelis tokios rūšies pavyzdys Vilento „Evangelijose bei epistolose“: *Tewas muſu wiſſu, kuris eſt ... ir yuſupi wiſůſu* 116_{17}. Nelengva patikėti tyrinėtojų kartais daroma prielaida, kad formoje *mūsup* resp. *mūsuk* slypėtų senovinė loc. pl. forma **mūsu* (su tokiu pat *-su* kaip *šakosù*), nes tokio lokatyvo niekur neužfiksuota ir vargu ar jis kada nors galėjo būti.

Nom.-acc. du. _mù-du_, _jù-du_, f. _mù-dvi_, _jù-dvi_ yra sudurtiniai žodžiai, kurių pirmasis dėmuo įvardis, antrasis skaitvardis (šio vokalizmas priderintas prie nevienaskiemenių žodžių dviskaitos, plg. _dù vilkù_< *_vilkúo_, _dvì šakì_< *_šakíe_ arba sutrumpėjo dėl enklizės). Įvardžio kamienai _mu-_, _ju-_ pasidaryti pagal daugiskaitos modelį. Žemaičiai turi archaiškesnę pirmojo asmens įvardžio formą _vẽ-du_, f. _vẽ-dvi_, kurios įvardinis elementas _ve-_ siejamas su s. sl. _vě_ (kitoks vokalizmas) ir got. _wi-t_. Jos pagrindu rekonstruoti pralietuvišką formą rizikinga, nes tai gali būti žemaičių tarmės kuronizmas.

Kiti dviskaitos linksniai turi tuos pačius kaip nominatyvas-akuzatyvas įvardžio kamienus ir skaitvardžio linksnių formas. Vėliau buvo pasidaryta dar gen. pl. _mù-dviejų_, _jù-dviejų_, loc. pl. _mù-dviese_, _jù-dviese_.

Trečiasis asmuo ankstyvuoju laikotarpiu turėjo būti reiškiamas parodomaisiais įvardžiais. Tada turbūt plačiausiai tam reikalui buvo vartojamas įvardis _jìs_, f. *_jĩ_>_jì_. Ilgainiui _jis_ labiausiai įsigalėjo vidurio Lietuvoje. Dabartinės žemaičių tarmės plote imtas vartoti _añ(à)s_, f. *_anã_>_anà_. Rytuose įsivyravo supletyvinė paradigma, kurios nominatyvo formos buvo daromos iš _ana-_, f. _anā-_, o kitų linksnių – iš _ja-_, f. _jā-_ įvardinių kamienų. Supletyvinė paradigma prieš pat raštijos pradžią šalia įvardžio _jìs_, _jì_ buvo vartojama vietomis ir kitur, pvz., vidurio Lietuvoje, net Prūsijos lietuvių šnektose. Tiek įvardis _jìs_, _jì_, tiek _an(à)s_, _anà_, buvo kaitomi pagal giminінių įvardžių modelį, kuris netrukus bus detaliai aptariamas. Rytų Lietuvoje ilgainiui įsigalėjo savita vyriškosios giminės vienaskaitos forma _ãnas_ 'jis' su antrinės kilmės šaknies kirčiu ir daugiskaitos atitikmuo _ãnys_ 'jie', kur _-ys_ greičiausiai iš _pãtys_.

Savybiniai įvardžiai buvo pasidaryti iš negiminінių įvardžių kamieno. Vėlyvuoju laikotarpiu vartoti _mãnas_, _tãvas_, _sãvas_ ir genityvas _màno_, _tàvo_, _sàvo_ savo kilme susiję su negimininiais įvardžiais. Genityvo kirčiavimas rodo atkeltinį kirtį, plg. _kienõ_, _anõ_, _katrõ_.

Gimininiai įvardžiai, kaip ir būdvardžiai, be vyriškosios ir moteriškosios giminių, turėjo dar paveldėtą iš rytų baltų epochos bevardės giminės nom.-acc. sg. formą, pvz., _vìsa_, _kìta_ (plg. _taĩ jaũ kàs kìta_). Pagal tradicinę pažiūrą, galūnė _-a_ kildinama iš *_-at_<ide. *_-ōt/d_, plg. skr. _tat_, lot. _istud_. Giminінių įvardžių iš seno buvo vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos formos. Linksniai – tie patys kaip vardažodžių, tik be vokatyvo. Linksniavimo sistema – gana paprasta. Vėlyvuoju laikotarpiu turėtos iš esmės tik dvi linksniuotės, diferencijuotos pagal gimines:

_ŏ_ kamienas: _tàs, kìtas_ } vyriškoji giminė
_i/i̯ŏ_ kamienas: _jìs, tók(i)s_ }

_ā_ kamienas: _*tā́ > tà, *kitā́ > kità_ } moteriškoji
_i̯ā_ kamienas: _*jī́ > jì, *tākā́ > tokià_ } giminė

Dabartiniai vyriškosios giminės įvardžiai _jìs, šìs, kóks, tóks_ (dial. _kokìs, tokìs_) turi nevienakamienę paradigmą: nom. ir acc. sg. formos _i_-kamienės, kitų linksnių – _i̯ŏ_-kamienės. Vienų įvardžių tokia būklė yra paveldėta (pvz., _jìs_ iš ide. _*is_, acc. sg. _jį̃_ < ide. _*im_, plg. lot. _is_, got. _is_), kiti gali būti vėliau prie šių priderinti. Šiaip ar taip, praeityje lietuvių kalbos įvardžių (ir būdvardžių, dalyvių) linksniavimo sistemoje _i_ kamienas yra vaidinęs tam tikrą vaidmenį. Tai matyti iš jo fleksijos liekanų senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse, pvz., loc. sg. _jimè_ 'jame', _šimè_ 'šiame', _tokimè_ 'tokiame', _kokimè_ 'kokiame', _kurimè_ 'kuriame', _didimę́-jime_ 'didžiajame', galbūt ir nom. pl. _pãtys_, dar plg. _mažíesys_ 'mažieji'. Kada įvardžių _i_ kamienas sumišo su _i̯ŏ_ kamienu, dabar nustatyti nelengva. Tai turėjo įvykti ankstesnėse epochose. Vėlyvuoju ikirašytiniu laikotarpiu turėjo būti išlikusios tik _i_ kamieno fleksijos liekanos. Dėl duomenų stokos rekonstruoti tų paradigmų neįmanoma.

Giminінių įvardžių linksniavimas matyti iš parodomojo įvardžio _tas_ paradigmos:

Vienaskaita

Nom.	_tàs_	_*tā́ > tà_
Gen.	_tā̃ > tõ_	_tā̃s > tõs_
Dat.	_tãmie_ ir kt.	_taĩ_
Acc.	_tą̃_	_tą̃_
Instr.	_*túo < tuõ_	_*tą́ > tà_
Loc.	_*tamę́ > tamè_	_*tāję́ > tojè_
Ill.	_*taná > tañ(à)_	_*tāná > tõn(à)_
Ad.	_*tamìpi(e) > tamìp(i)_	_*táipi(e) > táip(i)_
All.	_*tā̃pi(e) > tõp(i)_	_*tā̃spi(e) > tõsp(i)_

Daugiskaita

Nom.	_*tíe > tiẽ_	_tā̃s > tõs_
Gen.	_tų̃_	_tų̃_
Dat.	_tíem(u)s_	_tā́mus > tóm(u)s_
Acc.	_*túos > tuõs_	_*tā́s > tàs_

Instr.	*taĩs*	**tāmī́s* > *tõm(ì)s*
Loc.	*tuosù, -a, -e* (< *-*ā́*, *-*ę́*)	*tāsù, -a, -e* (< *-*ā́*, *-*ę́*) > *tosù, -a, -e*
Ill.	**túosnā* > *túosna*	**tā́snā* > *tósna*
Ad.	*tuosu(m)p(i), -samp(i), -semp(i)*	*tāsu(m)p(i)* > *tosu(m)p(i)* ir kt.
All.	**tum̃pi(e)* > *tum̃p(i)*	**tum̃pi(e)* > *tum̃p(i)*

Dviskaita

Nom.-acc.	**túo* **dúo* > *tuõdu*	**tíe* **dvíe* > *tiẽdvi*
Dat.-instr.	**tíemā́* **dvíemā́* ir kt. > *tíẽmdviem*	**tā́mā́* **dvíemā́* ir kt. > *tómdviem, tõmdviem*

Moteriškosios giminės paradigmoje vietoj nom. sg. **tā́* 'ta', **jī́* 'ji', **šī́* 'ši', instr. sg. **tą́*, **ją́*, **šią́*, acc. pl. **tā́s*, **jā́s*, **šiā́s* imtos vartoti formos su trumpuoju vokalizmu *tà, jì, šì*, instr. *tà, jà, šià*, acc. *tàs, jàs, šiàs*, nusižiūrėjus į atitinkamas nevienaskiemenes (jų nepalyginti daugiau!), pvz., nom. *gerà, kità, gražì* (*-à, -ì* < *-*ā́*, *-*ī́*), instr. *gerà, kità, gražià* (*-à* < *-*ą́*), acc. *geràs, kitàs, gražiàs* (*-às* < *-*ā́s*). Kaip gretiminiai buvo vartojami ir variantai su ilguoju vokalizmu. Jie išliko tarmėse iki mūsų dienų, tik vietoj dėsningo cirkumflekso (Leskyno dėsnis!) dabar turi akūtą, gautą iš įvardžiuotinės paradigmos, taigi nom. sg. *tó* 'ta', *jý* 'ji', *šý* 'ši', instr. sg. *tą́, ją́, šią́*, acc. pl. *tós, jós, šiós* / *tą́s, ją́s, šią́s*, plg. *tó-ji, jý-ji, šý-ji*, instr. *tą́-ja, ją́-ja, šią́-ja*, acc. *tós-ias, jós-ias, šiós-ias* / *tą́s-ias, ją́s-ias, šią́s-ias*.

Vyriškosios giminės paradigmoje akūtiniai atitikmenys instr. sg. **túo*, **júo*, **šiúo*, nom. pl. **tíe*, **jíe*, **šíe*, acc. pl. **túos*, **júos*, **šiúos* dėsningai išriedėjo į *tuõ, juõ, šiuõ*, nom, pl. *tiẽ, jiẽ, šiẽ*, acc. *tuõs, juõs, šiuõs*. Dabar tarmėse dėl įvardžiuotinės paradigmos įtakos daug kur vėl atsirado akūtas, taigi tariama *túo, júo, šiúo* ir t. t. Trumpojo vokalizmo variantai dabar reti, kiek plačiau vartojama tik acc. pl. forma *tùs* 'tuos', ypač žemaičių tarmėje. Nėra duomenų, kad šios rūšies formos praeityje būtų labiau paplitusios. Atvirkščiai, iš vienaskiemenių formų ilgasis vokalizmas plinta ir į nevienaskiemenes, plg. instr. sg. *anuõ, katruõ*, nom. pl. *aniẽ, katriẽ*, acc. pl. *anuõs, katruõs*.

Dat. sg. m., be paveldėtos formos *tãmie* (iš balt. **tasmei*), dar buvo variantai, priderinti prie daiktavardžių datyvo, taigi *tãmui, tãmuo, tãmu* (plg. *diẽvui, diẽvuo, diẽvu*), *tãmi* (plg. *vãgi* 'vagiui'). Juos visus stūmė iš vartosenos trumpinys *tám*. Pasirodant pirmiesiems raštams, jis

jau ištisai vyravo. Ilgosios formos (daugiausia *tãmui* ir *tãmu*) senuosiuose raštuose retai tepasitaiko. Atrodo, tada jos kiek gyviau tebuvo vartojamos tik vidurio Lietuvoje ir vakarų aukštaičių plote. Žemaičiai ir rytų lietuviai jų veikiausiai jau nebeturėjo.

Loc. sg. m. **tamę́* > *tamè* turi prie daiktavardžių priderintą formos pabaigą, plg. **miškę́* > *miškè*. Greičiausiai perdirbta iš senesnio lokatyvo **tami*, plg. ad. sg. m. *tamì-pi*. Dabar vartojamas trumpinys *tam̃* 'tame' yra vėlyvas, vargu ar siekė ikirašytinį laikotarpį.

Ad. sg. m. šalia *tamìpi* ilgainiui dar buvo pasidaryti variantai *támpi* ir *tamimpi* (kirčiavo *im*, priegaidė neaiški). Dėl pirmojo varianto kilmės tyrinėtojai nesutaria. Priimtiniausias Chr. Stango aiškinimas, jog šis variantas atsirado pagal modelį loc. sg. f. **tãję́* : ad. sg. f. *tâipi* = loc. sg. *m*. **tamę́* : ad. sg. m. *x*; *x* = *támpi*. Antrasis variantas laikytinas *tamìpi* ir *támpi* sumišimo rezultatu.

Dviskaitos formos yra sudurtinės, pasidarytos iš įvardžio ir postpoziciškai priaugusio skaitvardžio. Pradžioje turėjo būti dviejų žodžių junginys nom.-acc. **túo* **dúo*, f. **tíe* **dvíe*, dat. **tíemā* / f. **tā́mā* **dvíemā*, instr. **tiemā́* / f. **tāmā́* **dviemā́*. Įvaržio nom.-acc. vienaskiemenių formų akūtas virto cirkumfleksu, dabar turime *tuõ-*, f. *tiẽ-*. Skaitvardžio nom.-acc. vienaskiemenių formų vokalizmas buvo priderintas prie nevienaskiemenių žodžių dviskaitos modelio (plg. *dù vilkù* < **vilkúo*, *dvì šakì* < **šakíe*) arba sutrumpėjo enklitinėje padėtyje. Datyvo ir instrumentalio formose akūtinės prigimties *-*mā́* virto -*ma*. Suprantama, galėjo būti ir variantai dat. -*mu*, instr. -*mi*. Raštuose užfiksuotose formose ne tik galūnių -*mu*, -*mi*, bet ir -*ma* neišliko.

Kai kurie gimininių įvardžių oksitonai, kitaip negu daiktavardžių, turėjo ne kilnojamo, bet pastovaus galūnės (t. y. buvusio kamiengalio) kirčio paradigmą, plg. dabartinį kirčiavimą *katràs*, *katrõ*, *katrám*, *katrą̃*, *katruõ*, *katramè* ir t. t., f. *katrà*, *katrõs* ir t. t. Taip kirčiuojami *anàs*, *kurìs*, *kažkàs*, *kažkurìs* ir kt. Sprendžiant iš senųjų raštų ir dabartinių tarmių duomenų, anksčiau čia priklausė dar *tóks* (nom. sg. m. dial. *tokìs*, *tõks*), *kóks*, *jóks*, kurie dabar bendrinėje kalboje priklauso kilnojamo kirčio (panašiai kaip daiktavardžiai) paradigmai. Taigi būta dvejopo oksitonų įvardžių kirčiavimo: ištisai oksitoninio (būdingo tik įvardžiams) ir kilnojamojo kirčio (būdingo daiktavardžiams). Antrasis gali būti vėlesnis, atsiradęs dėl daiktavardžių įtakos. Bet tai dar nėra gerai ištirta.

Klausiamasis įvardis *kàs* turėjo būdvardžio ypatybių, plg. pasakymus *kuõ tu vardu*? 'koks tavo vardas?', *kuõ būdu*? 'kaip', adv. *kuo-*

mèt < **kuo metù* 'kada' ir kt. Vietoj ar šalia *katràs* buvo vartojama ilgesnė forma *kataràs*, f. **katarấ* > *katarà*, turima senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse (rytų aukštaičių vilniškių ir jų artimesnių kaimynų plote). Senesnė šio įvardžio reikšmė (tarmėse išlaikyta) buvo 'kuris iš dviejų'. Nykstant dviskaitai kaip gramatinei kategorijai, ilgainiui gavo 'kuris iš daugelio' reikšmę ir imtas painioti su *kurìs* (iš *kur̃*+*ìs* 'jis'?). Galbūt dėl pastarojo (dviskiemenio) įvardžio įtakos *kataràs* buvo sutrumpintas, paverstas *katràs*. Tačiau ir šiaip įvardžius bei jų kamienus mėgstama trumpinti, plg. *kur̃s* < *kurìs*, *antaĩ* < **anataĩ*, *štaĩ* < *šitaĩ*.

Pažymimasis įvardis *pàts* < *patìs* buvo paveldėtas ne tik kaip įvardis, bet ir kaip daiktavardis, vartojamas 'vyras', f. 'žmona' reikšme. Eina antruoju dėmeniu sudurtinio daiktavardžio *viẽšpats* (*viẽš-*: lot. *vīcus* 'kaimas', gr. οἶκος 'namas'), kuris turi aiškias konsonantinio linksniavimo žymes. Šio daiktavardžio moteriškosios giminės atitikmuo iš seno buvo *viẽšpatni* 'ponia, šeimininkė' (turima senuosiuose raštuose), plg. skr. *patnī* 'ponia, pati', gr. πότνια 'ponia'. Dėl konsonantinio linksniavimo daiktavardžio *viẽšpats* įtakos šalia senesnės *i* kamienės įvardžio formos *patìs* ilgainiui atsirado dabartinė *pàts*. Senuosiuose raštuose dar abi tebevartojamos. Būdamas ne tik įvardis, bet ir daiktavardis (spėjama, kad ši funkcija antrinė), žodis *pàts* iš seno turėjo mišrią paradigmą: linksnių formos gaudavo tai daiktavardines (priebalsinio resp. *i* kamieno), tai įvardines galūnes, plg. senųjų raštų ir tarmių formas dat. sg. *pãtie*, *-i*, *pačiám*(*ui*, *-u*), instr. sg. *patimì*, *pačiù*, loc. sg. *patyjè*, *patimè*, *pačiamè*, nom. pl. *pãt(e)s*, *pãtys*, dat. pl. *patìm(u)s*, *patíem(u)s*, instr. pl. *patimìs*, *pačiaĩs*, loc. pl. *patisù*, *patysè*, *pačiuosè*, dat.-instr. du. *patím̃dviem*, *patíẽmdviem*.

Skaitvardis

Rekonstruotini tokie ikirašytinės epochos skaitvardžiai:

víenas, f. **vienấ* > *vienà*, linksniuojamas kaip būdvardis;

**dúo* > *dù*, f. **dvíe* > *dvì* (vokalizmas derintas prie nevienaskiemenių žodžių nom.-acc. du. modelio), turėjęs dviskaitos paradigmą, tik genityvas ir lokatyvai ilgainiui gavo daugiskaitinę fleksiją, taigi dat. **dvíemā* > *dvíem(a*, *-u)*, instr. **dviemấ* > *dviẽm(à*, *-ì*), bet gen. *dviejũ*, loc. *dviesù*, *-à*, *-è*. Senovinę dviskaitinę lokatyvo formą kalbininkai įžiūri žemaičių prieveiksmyje *dvíejau(s)* 'dviese', plg. s. sl. *dъvoju*, skr.

dvájōs. Matyt, ji kažkada konkuravo su naująja daugiskaitine forma. Iliatyvo (*dviejúosna*, f. *dviejósna*), adesyvo (*dviejuosempi*, f. *dviejosempi*) ir aliatyvo (*dviejumpi*) formos, vartojamos senuosiuose raštuose, kaip ir loc. pl. *dviejuosè*, f. *dviejosè*, yra antrinės kilmės, naujesnės. Skaitvardis *dù*, *dvì* vartotas ne tik kaip savarankiškas žodis, bet ėjo ir dviskaitos formų darybiniu elementu, plg. *mù-du*, *tuõ-du*, *abù-du*, f. *mù-dvi*, *tiẽ-dvi*, *abì-dvi*. Žemaičiai vietomis ėmė sakyti ir *vaikù-du*, *mergì-d(v)i* su postpoziciniu skaitvardiniu elementu kaip negimininių įvardžių paradigmoje, plg. *mù-du*, *jù-du*;

trỹs turėjo *i* kamieno daugiskaitos formas: gen. *trijų̃*, dat. *trìm(u)s*, acc. **trís* > *trìs* (vokalizmas priderintas prie nevienaskiemenių žodžių), instr. **trimís* > *trimìs*, loc. *trisù*, vėliau *trysè* ir *trijuosè*, f. *trijosè*, taip pat ill. *trijúosna*, f. *trijósna*, ad. *trijuosempi*, f. *trijosempi*, all. *trijum̃pi*;

keturíe* > *keturì*, f. **kèturi̯ās* > *kẽturios*. Skaitvardžių '4'– '9' vyriškoji giminė buvo kaitoma kaip būdvardžių, tačiau atskiri linksniai ankstyvuoju laikotarpiu dar galėjo būti išlaikę ir gretiminių formų su nominaline priebalsinio linksniavimo fleksija. Vėlyvuoju laikotarpiu toks tebuvo likęs akuzatyvas: *kẽturis*, *penkìs* ir t. t., turimas ir dabar. Išliko archaiška lokatyvo forma *keturiesù*, *penkiesù* ir t. t. su *ie* < **ēi*/ōi* prieš galūnę *-su* (plg. s. sl. *těchъ*, *vlъčěchъ*, skr. *tḗṣu*, *vŕkēṣu*), vėliau perdirbta į *keturíese*, *penkíese* ir t. t.

* *penkíe* > *penkì*, f. **peñkiās* > *peñkios*;

**šešíe* > *šešì*, f. **šèši̯ās* > *šẽšios*. Ankstyvuoju laikotarpiu galėjo būti išlaikytas žodžio pradžios *s-*, vėliau dėl asimiliacijos paverstas *š-*;

**septīníe* > *septynì*, f. **septíni̯ās* > *septýnios*;

**aštuoníe* > *aštuonì*, f. **aštúoni̯ās* > *aštúonios*;

**devīníe* > *devynì*, f. *devíni̯ās* > *devýnios*;

**dešim̃t(i)s*. Šalia priebalsinio linksniavimo formų nuo gana senų laikų vartotos ir *i*-kamienės. Rašytinį laikotarpį pasiekė šių linksnių abu variantai: gen. sg. *dešimtès* || *dešimtiẽs* resp. all. sg. *dešimtèspi* || *dešimtiẽspi*, nom. pl. *dẽšimtes* || *dẽšimtys*, gen. pl. *dešimtų̃* || *dešimčių̃* resp. all. pl. *dešimtum̃pi* || *dešimčium̃pi*. Vėlyvuoju laikotarpiu jau vartota ir nekaitoma forma *dešimt*.

Skaitvardžiai '11'—'19' kilo iš dviejų žodžių junginio, kurį sudarė tam tikra skaitvardžių '1'—'9' forma ir su ja derinamas žodis, turėjęs tą pačią šaknį kaip veiksmažodis *likti* resp. daiktavardžiai *liẽkas* 'tai, kas lieka, nereikalinga', *liekà* 'liekana'. Taigi pirmykštė, pvz., *vienúolika* reikšmė buvo 'vienas lieka, atmetus dešimtį', *dvýlika* – 'du lieka, atmetus dešimtį' ir t. t. Į vieną suaugo greičiausiai bevardės giminės

daugiskaitos nominatyvo-akuzatyvo formos, taigi, pvz., *trýlika* < **trí+*liká*, *keturiólika* < **keturįá+*liká*, *penkiólika* < **penkʹá* + + **liká* ir t. t. Apibendrintas pirmojo dėmens kirtis ir akūtas. Pirmųjų dviejų skaitvardžių, taigi '11' ir '12', formos ilgainiui buvo perdirbtos. Jos nėra visai aiškios. Manoma, kad dabartinė forma *dvýlika* pasidaryta pagal *trýlika* vietoj išnykusios formos **dvúo-liká* (dėl pirmojo dėmens plg. gr. δώ-δεκα), prie kurios buvo priderinta ir **vienúo-liká*. Bet visiško aiškumo nėra, ypač dėl *vienúolika* kilmės. Nesant bevardės giminės daiktavardžių, galūnė **-á* > *-à* ilgainiui buvo palaikyta *ā* kamieno vienaskaitos nominatyvo galūne. Tada imta darytis ir kitų linksnių *ā*-kamienes formas, nors nominatyvo ir akuzatyvo, kaip dažniausiai vartojamų linksnių, formos išlaikė senovinį pavidalą, plg. *àš mataũ vienúolika výrų*. Tačiau kaip gretiminė kartais pavartojama ir *ā*-kamienė acc. sg. forma su galūne *-ą*. Ji pasitaiko jau pirmuosiuose raštuose.

'20'–'90' buvo reiškiama skaitvardžių '2'–'9' derinamu junginiu su '10'. Tokie junginiai išliko iki šių dienų, pvz., *dvì dẽšimti*, *trỹs dẽšimtys*, *kẽturios dẽšimtys* ir t. t. Greta šių junginių dabar vartojami nekaitomi sudurtiniai žodžiai, pvz., *dvìdešimt*, *trìsdešimt*, *kẽturiasdešimt* (suaugo akuzatyvo formos), atsirado vėliau, daugiausia jau rašytiniu laikotarpiu. Prieš pirmųjų raštų pasirodymą jų būta tik užuomazgų, plg. ankstyvuosiuose raštuose esamą polinkį nebederinti abiejų samplaikos žodžių (pvz., *jam buvo keturių dešimties metų*, *gavo po tris dešimts* ir pan.).

Šim̃tas – senas veldinys. *Tū́kstant(i)s* greta priebalsinio linksniavimo fleksijos iš senesnių laikų turėjo ir *i* kamieno galūnes. Rašytinį laikotarpį pasiekė dubletai gen. sg. *tūkstantes* || *tūkstanties*, nom. pl. *tūkstantes* || *tūkstantys*, gen. pl. *tūkstantų* || *tūkstančių*. Iš seno šis skaitvardis buvo moteriškosios giminės. Vėliau dėl *šim̃to* įtakos perėjo į vyriškąją giminę. Pirmuosiuose rašto paminkluose dar vartojamos abiejų giminių formos. Tokia padėtis išliko iki šiol tarmėse.

Kelintiniai skaitvardžiai: *pìrmas*, *añtaras/añtras*, **trèt̨ias* > *trẽčias*, *ketvir̃tas*, *peñktas*, *šẽštas*, *sẽkmas*, *ãšmas*, *deviñtas*, *dešim̃tas*. Vietoj *sẽkmas*, *ãšmas* imta vartoti dabartinius *septiñtas*, *aštuñtas* (padarytus pagal *deviñtas*) vėlai, jau rašytiniu laikotarpiu. Anksčiau jų nebuvo. Vietoj dabartinių *vienúoliktas* ... *devyniólikttas* anksčiau buvo vartojami žodžių junginiai (*pìrmas*) *liẽkas*, *añt(a)ras liẽkas*, *trẽčias liẽkas* ... *deviñtas liẽkas*. Jie vyravo dar XVI–XVII a. raštuose, kur dabartinio tipo formos buvo retesnės ir paprastai paaiškinamos senosiomis (matyt, dar ne visiems suprantamos), pvz., *dvýliktą arba añtrą liẽką adyną* 'dvy-

liktą valandą'. Kelintiniai skaitvardžiai buvo linksniuojami kaip būdvardžiai. Moteriškoji giminė turėjo *(i̯)ā*-kamienes formas.

Vadinamieji dauginiai skaitvardžiai iš pradžių nebuvo susiję su daugiskaitiniais daiktavardžiais, turėjo ir vienaskaitos formas. Jų liekanų yra senuosiuose raštuose ir dabartinėje kalboje, plg. *tù dvẽja tíek suválgei, kẽtvera tíek padareĩ* (*dvẽja, kẽtvera* – bevardės giminės vienaskaitos formos, plg. s. sl. *četvero*). Vienaskaitos formų išnykimas susijęs su polinkiu vartoti šiuos skaitvardžius tik su daugiskaitiniais daiktavardžiais, t. y. su tais, kurie neturi vienaskaitos formų, pvz., *vienerì marškiniaĩ, dvẽjos dùrys, trẽjos žìrklės* ir kt. Taigi dabartinė dauginių skaitvardžių reikšmė laikytina antrine, atsiradusia dėl vartosenos su daugiskaitiniais daiktavardžiais. Dauginiams skaitvardžiams atsirasti viena iš semantinių-morfologinių prielaidų bus buvusi ta, kad, vartojant skaitvardį *dù, dvì* su daugiskaitiniais daiktavardžiais, susidarė prieštaravimas: *dù, dvì* yra dviskaitos formos ir sunku buvo skaitvardį derinti su daiktavardžio daugiskaitos formomis. Matyt, norint to prieštaravimo išvengti, ir įsivesta daugiskaitinė skaitvardžio forma *dvejì, dvẽjos*. Pagal jos modelį galėjo būti pasidaryta ir *trejì, trẽjos* arba šioje formoje glūdi senovinė šaknis **trei-*, plg. *trỹs* < **trei̯-es* (= skr. *trayás*). Formoms *penkerì* ... *devynerì* pradžią davė skaitvardis *ketverì* < **ketu̯er-*, kur *-er-* iš seno priklausė kamienui, plg. *keturì*. Iš **ketu̯-er-* tasai *-er-* ilgainiui imtas dėlioti ir kitiems skaitvardžiams. Visi jie linksniuojami kaip būdvardžiai.

Kuopiniai skaitvardžiai senovėje turėjo priesagą *-at-as*. Jos reliktas išliko tam tikruose vediniuose, pvz., *vienatìs* 'vienatvė', *vienãtinis* 'vienintelis', adv. *vienàt*. Plg. la. *divatā* 'dviese'. Dabartinė priesaga *-et-as*, pvz., *dvẽjetas* ... *devýnetas*, atsirado iš *-at-as* dėl *a* po joto virtimo *e* formose **dvẽjatas*, **trẽjatas* > *dvẽjetas, trẽjetas*. Vėliau iš šių formų *-et-* buvo apibendrinta ir kitiems skaitvardžiams, kur iš senovės joto nėra buvę. Kuopiniai skaitvardžiai kaitomi kaip daiktavardžiai, patys linkę daiktavardėti (plg. pažymių pavadinimą *víenetas, dvẽjetas* ... *peñketas*). Turimos tik vyriškosios giminės formos, kurios valdo daiktavardžių genityvą, pvz., *dvẽjetas výrų/móterų*.

Lietuvių kalba iš seno paveldėjo ir kitokių skaitvardinių darinių: iš skaitvardžių su tam tikromis priesagomis pasidarytų būdvardžių, pvz., *dvejópas, ketverió pas* (plg. *keleriópas, visokeriópas*...), *vienókas* 'vieneriopas, paprastas', *dvejókas* 'dvejopas' (plg. *ilgókas, statókas*...), *vienódas* (= la. *vienâds*, plg. *kitódas* 'kitoks'), *dveigỹs* 'dvejų metų', *treigỹs* 'trejų metų', *ketvérgis* ... *devynérgis* (sudaiktavardėję

būdvardžiai iš **dveigas* = srb. *dviz* 'dveigys', **treigas* = s. sl. *trizъ* 'treigys' ir t. t.), ir sudurtinių žodžių, kurių vienas iš dėmenų yra skaitvardis, pvz., *dvi-šãkis, trẽč-dalis, viena-lũpis, tri-kõjis, devyn-galvis, tri-lỹpis, ketùr-gubas* (: la. *gubt* 'sulenkti'), *trì-linkas* (: *leñkti*), *pus-añt(a)ro* ir daug kitų.

Veiksmažodis

Iš rytų baltų epochos lietuvių kalba paveldėjo tris veiksmažodžių laikus: esamąjį (prezentą), būtąjį kartinį (preteritą) ir būsimąjį (futūrą). Vėliau buvo pasidarytas ketvirtasis – būtasis dažninis. Be tiesioginės nuosakos, jau ankstyvuoju laikotarpiu būta susiformavusios ar besiformuojančios liepiamosios, geidžiamosios ir tariamosios nuosakų. Neveikiamoji rūšis reiškiama veiksmažodžio *bū́ti* ir neveikiamųjų dalyvių junginiu. Jau turėti sangrąžiniai veiksmažodžiai. Veikslo kategorija iš seno nebuvo ryški, labiau išaiškėjo veiksmažodžių tranzityvumo-intranzityvumo opozicija (galininkiniai ir savaiminiai veiksmažodžiai), pvz., *kélti* : *kilti*. Veikslui reikšti lietuvių kalba neturėjo specialių formų. Veiksmažodžiai veikslo atžvilgiu ir dabar negali sudaryti tokių ryškių porų, kokios yra slavų kalbose. Dalis lietuvių kalbos veiksmažodžių yra vienaveiksliai, nemaža ir tokių, kurių veikslas priklauso nuo konteksto. Taigi galimas dalykas, kad veikslo opozicija lietuvių kalboje pastaraisiais šimtmečiais formuojasi dėl slavų kalbų įtakos. Iš senų laikų buvo paveldėtos veiksmažodžių vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos formos.

Rekonstruotina tokia esamojo laiko formų raida ikirašytiniu laikotarpiu:

Atematinė paradigma

1. *esmì* (iš **esmíe*?)	**esmé̃* > *esmè*	**esvá̃* > *esvà*
2. **esíe* > *esì*	**esté̃* > *estè*	**está̃* > *està*
3. *èsti* > *ẽst*(*i*)		

1. sg. galūnė *-mi* ne visai aiški. Ji gali būti senas veldinys, bet galėjo sutrumpėti iš **-míe*. 3. pers. formos ikirašytiniu laikotarpiu (bent vėlyvuoju) buvo trumpinamos, taigi šalia *èsti* > *ẽsti* sakyta ir *ẽst* (*èst*?).

Be veiksmažodžio *bū́ti*, atematinę paradigmą turėjo *dė́ti, dúoti, eĩti, ésti, raudóti* ir kiti veiksmažodžiai. Buvo asmenuojama, pvz., *demì* 'dedu' (iš **ded-mì*), *eimì* 'einu', 2. sg. *desì* (iš **ded-síe*), *eisì*, 1. pl. *demè*

(iš *ded-mē̃), *eimè*, 2. pl. *destè* (iš *ded-tē̃), *eitè*, 1. du. *devà* (iš *ded-vā̃), *eivà*, 2. du. *destà* (iš *ded-tā̃), *eità*, 3. pers. *dẽsti* (iš *ded-ti), *eĩti*. Kirčio šokinėjimą paradigmoje lėmė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis. Akūtinės šaknies veiksmažodžiai išlaikė visoje paradigmoje pastovų šaknies kirtį, pvz., *dúomi*, *dúosi*, *dúome*, *dúoste*, *dúova*, *dúosta*, *dúosti*. Priešdėlinės formos kirčio į priešdėlį neatitraukia: *ne-esmì*, *nu-eimì*, *pa-dúomi*, *pri-demì*. Taigi atematiniai veiksmažodžiai greičiausiai iš senų laikų priklausė baritoninei kirčiavimo paradigmai, oksitonų (resp. kilnojamo kirčio), matyt, nebuvo.

Šie veiksmažodžiai turėjo iš seno paveldėtas atematines formas, plg. lie. 3. pers. *ẽsti*, *dúosti*, *dẽsti*, *eĩti*, *ésti*, *ráusti* ir skr. *ásti*, *dádhāti*, *dádāti*, *éti*, *átti*, *rṓditi*. Bet atematines formas yra turėję, pvz., ir veiksmažodžiai *álkti*, *bárti*, *bẽgti*, *čiáudėti*, *gélbėti*, *giedóti*, *kliedẽti*, *kósėti*, *lìkti*, *mẽgti*, *mérdėti*, *miegóti*, *niežẽti*, *riáugėti*, *sáugoti*, *sérgėti*, *sẽsti*, *siáutėti*, *skambẽti*, *skaudẽti*, *snìgti*, *trókšti*, *veizdẽti*, *žeñgti*, kurie kitose indoeuropiečių kalbose atematinių atitikmenų neturi. Tačiau lietuvių kalboje bent dalis šių veiksmažodžių galėjo turėti atematines formas ir nuo gana senų laikų. Negausios atematinio asmenavimo liekanos latvių kalboje ir skurdūs, kartais dviprasmiški, prūsų kalbos duomenys neleidžia daryti šiuo klausimu griežtesnių išvadų. Yra ir tokių veiksmažodžių, kurių atematinės formos atsirado vėlai, jau rašytiniu laikotarpiu, net XVIII a. Tai vėlyvi naujadarai, senovinių tematinių formų perdirbiniai. Matyt, nykstantis atematinis asmenavimas lietuvių kalboje buvo tapęs kurį laiką gana ekspansyviu. Visa tai dar labiau komplikuoja veiksmažodžių asmenavimo rekonstrukciją.

Vėlyvuoju laikotarpiu būta nemaža atematinių ir tematinių formų dubletų, pvz., 1. sg. *dúomi* || *dúodu*, *esmì* || *esù*, *eimì* || *einù*, 2. sg. *dúosi* || *dúodi*, *eisì* || *einì*, 1. pl. *dúome* || *dúodame*, *esmè* || *ẽsame*, *eimè* || *eĩname* ir pan. Tokie ir panašūs dubletai vartojami jau pirmuosiuose lietuvių raštuose. Vieni autoriai labiau mėgo atematines, kiti atskirų veiksmažodžių tematines formas. Pvz., Daukšos postilėje tik atematines formas turi veiksmažodžiai *dẽti*, *ésti*, *eĩti*, *giedóti*, *miegóti* (tematinių atitikmenų nėra), o veiksmažodžių *bū́ti*, *dúoti*, *lìkti* tepavartota po vieną tematinį pavyzdį.

Atematinių formų keitimo tematinėmis procesas prasidėjo anksti ir buvo sudėtingas. Dažniausiai atematiniai kamienai keisti grynuoju *ŏ* kamienu, pvz., *esmè* → *ẽsame*, *dúome* → *dúodame*, *demè* → *dẽdame* (su išlaikytu kamiene *d* prieš *a* < ide. *ŏ*), *liekmè* → *liẽkame*, *miegmè* →*miẽgame* ir t. t. Atskiri veiksmažodžiai gavo intarpines, *stŏ*, *nŏ* ar kitų ka-

mienų formas, pvz., 3. pers. *snie͂gti* → *sniñga*, *mė͂gti* → *mė͂gsta*, *álkti* → *álksta*, *el͂ti* → *eĩna*, *sáugti* → *sáugo* || *sáugoja*, *sérgti* → *sérgi* || *sérgėja*. Daug tokių ir panašių dubletų atsirado dar gerokai iki pasirodant pirmiesiems rašto paminklams.

ŏ kamienas

1. **renkúo* > *renkù*	**reñkamē* > *reñkam(e)*	**reñkavā* > *reñkava*
2. **renkíe* > *renkì*	**reñkatē* > *reñkat(e)*	**reñkatā* > *reñkata*
3. *reñka*		

Žemaičiai vietoj 2. sg. galūnės **-íe* turėjo **-í*, plg. refl. *sukỹ-s* 'sukiesi'. Todėl jie dabartinės galūnės *-i* neplatina (neverčia *-ę*), bet išlaiko siaurą. Manoma, kad tokiai galūnei pradžią davė *i* kamieno veiksmažodžiai, kur **-í* galėjo kilti iš **-i-į*. Skirtingą nuo aukštaičių žemaičiai turėjo ir 1. pl. fleksiją. Vietoj **-mé* jie į visas paradigmas buvo įsivedę **-má* su *á* iš dviskaitos pirmojo asmens. Aukštaičių plote **-má* vietomis atsirado tik kai kuriose formose, pvz., 1. pl. fut. *nešmà* 'nešime', 2. pl. imper. *eimà* 'eikime'. Daugiskaitos formas ilgainiui imta trumpinti: šalia *reñkame*, *riñkome*, *riñksime*, 2. pl. *reñkate*, *riñkote*, *riñksite* atsirado trumpiniai *reñkam*, *riñkom*, *riñksim* resp. *reñkat*, *riñkot*, *riñksit* ir t. t. Tasai procesas prasidėjo dar ikirašytiniu laikotarpiu. Pirmuosiuose raštuose vyravo pilnosios formos, tik žemaičių kilmės autorių tekstuose jau dažnesnės buvo sutrumpintosios. Žemaičiai ilgainiui sutrumpino ir dviskaitos formas, ėmė sakyti 1. du. *reñkav* > *reñkau* vietoj *reñkava* ir t. t. Kadangi trumpoji 2. du. forma būtų sutapusi su 2. pl. (plg. *reñkat* < *reñkata* ir *reñkat* < *reñkate*), jie prie jos „prilipdė“ 1. du. *-au* < **-avá*, taigi dabar sako *reñkatau* vietoj *reñkata*.

Sunku išaiškinti tematinių formų kirčiavimo raidą. Išskyrus dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio į galūnę nukeltą kirtį, visos esamojo laiko dviskiemenės formos rodo buvusį baritoninį kirčiavimą, plg. *nešù* < **nèšuo*, *neši͂* < **nèšie*, *nė͂šame*, *nė͂šate*, *nė͂šava*, *nė͂šata*, *nė͂ša*. Tačiau dvejopas priešdėlinių formų (*ne-tiñka*, *už-añka*, bet *nè-suka*, *àt-neša*) ir atitinkamų esamojo laiko veikiamųjų dalyvių (*tiñkąs*, *añkąs*, bet *suką͂s*, *nešą͂s*) kirčiavimas rodo dar anksčiau buvus dvi kirčiavimo paradigmas: baritoninę ir oksitoninę resp. kilnojamojo kirčio. Pirmajai (baritoninei), atrodo, priklausė intarpiniai, *stŏ*, *nŏ*, *dŏ* kamienai (*pri-limpa*, *iš-al͂ksta*, *at-gaũna*, *iš-vérda*...) ir ilgosios šaknies *įŏ* kamienai (*už-sė͂ja*, *pa-keñčia*...), o antrajai – grynieji *ŏ* kamienai (*nè-dega*, *àp-serga*...) ir trumposios šaknies *įŏ* kamienai (*àp-vagia*, *ìš-geria*...).

Be senų veldinių, ilgainiui lietuvių kalboje atsirado daug visokių naujų darinių. Dalis dabartinių *ŏ* kamienų buvo perdirbta iš atematinių ir kitų kamienų. Yra ir šiaip visokių naujadarinių formų, pvz., *bų̃va* (dabar rašome *bū̃va*) – darinys iš būtojo laiko kamieno (šalia senovinės formos *ė̃sti*). Turime vardažodinės kilmės darinių, pvz., *šlam̃pa* (: *šlãpias*), *lapója* (: *lãpas*), *gerė̃ja* (: *gẽras*) ir kt. Prisidaryta nemaža intarpinių, *stŏ* ir *nŏ* kamienų dubletų, pvz., *gę̃sta* < **geñsta* (praet. *gė̃so*, inf. *gė̀sti*), *šil̃sta* || *šỹla* < *šį̃la*, *pū̃va* < *pų̃va* || *pū́sta* || *pū̃na* ir kt. Ypač padaugėjo visokių priesaginių denominatyvų ir deverbatyvų, pvz., *uogáuja* (: *úoga*), *rė̃kauja* (: *rė̃kia*), *dė̃gina* (: *dė̃ga*) ir t. t.

i kamienas

1. **turįúo > turiù*	**tùrimē > tùrim(e)*	**tùrivā > tùriva*
2. **turie > turì*	**tùritē > tùrit(e)*	**tùritā > tùrita*
3. *tùri*		

Iš seno dviskiemeniai *i* kamienai vieni buvo baritoninio, kiti oksitoninio (kilnojamojo) kirčiavimo, plg. *ne-gaĩli*, *į-si-nóri*, *pra-sė́di*, *pa-mýli* (*gaĩlįs*, *nórįs*, *sė́dįs*, *mýlįs*), bet *nè-tiki*, *pà-mini*, *bè-stebi* (*tikį̃s*, *minį̃s*, *stebį̃s*).

Žemaičių tarmėje dėl trumpųjų balsių galūnėse išnykimo sutapo *ŏ* ir *i* kamienų 3. asmenų formos, pvz., *sùk* < *sùka* ir *tìk* < *tìki*. Suvienodėjusių 3. asmens formų pavyzdžiu *i* kamieno paradigmą ilgainiui imta perdirbti pagal *ŏ* kamieno modelį, taigi atsirado formos *tikù* 'tikiu' (kaip *sukù*), 1. pl. *tìkam* 'tikime' (kaip *sùkam*) ir t. t. Tasai procesas turėjo prasidėti dar ikirašytiniu laikotarpiu.

ā kamienas

1. *laikaũ*	**laĩkāmē > laĩkom(e)*	**laĩkāvā > laĩkova*
2. *laikaĩ*	**laĩkātē > laĩkot(e)*	**laĩkātā > laĩkota*
3. *laĩkā > laĩko*		

Atrodo, kad šio kamieno dviskiemenių veiksmažodžių paradigma iš seno buvo baritoninė, plg. *ne-móka*, *pra-gãno*, *pa-gul̃do*, *prisi-bìjo* (*mókąs*, *gãnąs*, *gul̃dąs*, *bìjąs*). Oksitoninių atitikmenų galėjo nebūti.

Kadangi dalis *ā* kamieno veiksmažodžių turi *ē*-kamienes būtojo laiko formas, kaip ir dalis *įŏ* kamieno veiksmažodžių (plg. *gýdo*, *gýdė* ir *snaũdžia*, *snaũdė*), tai šalia *ā*-kamienių esamojo laiko formų dar ikirašytiniu laikotarpiu ėmė rastis *įŏ*-kamienės, pvz., *gýdžia* 'gydo', *šil̃džia*

'šildo', *mókia* 'moko'. Jos vartojamos, pvz., Sirvydo, Daukšos, Petkevičiaus ir kituose tekstuose.

Būtojo kartinio laiko formų raida:

ā kamienas

1. *rinkaũ*	**riñkāmē > riñkom(e)*	**riñkāvā > riñkova*
2. *rinkaĩ*	**riñkātē > riñkot(e)*	**riñkātā > riñkota*
3. *riñkā > riñko*		

ē kamienas

1. *laikiaũ*	**laĩkēmē > laĩkėm(e)*	**laĩkēvā > laĩkėva*
2. *laikeĩ*	**laĩkētē > laĩkėt(e)*	**laĩkētā > laĩkėta*
3. *laĩkē > laĩkė*		

Veiksmažodžio *bū́ti* dabartinės formos *buvaũ, buvaĩ, bùvo* ir t. t. greičiausiai yra antrinės, pasidarytos šalia bendraties *bū́ti* pagal *žuvaũ, žuvaĩ, žùvo* šalia *žū́ti* modelį. Senų senovėje, matyt, būta preterito kamieno *bi-* (*bī-*?), išlikusio latvių kalbos formose *biju* 'buvau', *biji* 'buvai' ir kt., ir lietuvių senųjų raštų bei tarmių 3. praet. formoje *bìt(i)* 'buvo' su atematine galūne *-ti* (senasis imperfektas?). Taigi praeityje būta šio veiksmažodžio kamienų praes. **es-* : praet. **bĩ-* : inf. *bū-*. Preterito pakeitimas vyko dar ikirašytiniu laikotarpiu. Veikiausiai tada atsirado ir veiksmažodžio *eĩti* formos su ilguoju šaknies vokalizmu, taigi 3. pers. *ė̃jo*. Tarmėse išliko *ẽjo* su trumpuoju šaknies balsiu *e*. Balsis *ė* vietoj *e* greičiausiai buvo įsivestas iš *nė̃jo* < *ne+ejo* (pailgėjimas dėl kontrakcijos), plg. dial. *ė̃same* su *ė* iš *nė̃same*. Seniau dar būta preterito šaknies **gā-*, plg. skr. 3. sg. aor. *a-gā-t*. Iš čia lie. dial. *gójo* 'skubiai ėjo' (praes. *gója*, inf. *góti* pagal *stója, stóti* modelį), la. *gāju* 'ėjau' (šalia praes. eju, inf. *iêt* 'eiti').

Preterito paradigmų formos, išskyrus dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio į galūnę nukeltą kirtį (1. sg. *-aũ, -iaũ*, 2. sg. *-eĩ* < **-áu, *-éu, *-éi*), rodo baritoninį kirčiavimą. Tačiau dvejopas priešdėlinių formų (plg. *ne-sãko, ne-sùko* ir *nè-vedė, nè-šaukė*) ir iš preterito kamieno padarytų priesagos *-imas* daiktavardžių kirčiavimas Daukšos postilėje (pvz., *baũdimas, plãkimas*, bet *augìmas, bėgìmas*) rodo kažkada ir čia buvus du skirtingus kirčiavimo tipus. Veikiamieji preterito dalyviai dabar turi apibendrintą šaknies kirtį: *vẽdęs, šaũkęs* kaip *sùkęs, sãkęs*. Taip kirčiavo jau Daukša, nors jo raštuose pasitaiko viena kita forma su galūnės kirčiu, pvz., *buvę̃s, klausę̃s*, nom. pl. *numirę̃*, gen. pl. *numirusių̃*.

Galūnės kirčio pavyzdžių užfiksuota ir vėlesniuose tarminiuose tekstuose. Visa tai rodo, kad kažkada būta dvejopo kirčiavimo (tiek *ā*, tiek *ē* kamienų), tik dėl duomenų stokos ir prieštaringumo (matyt, praeityje būta nemaža analoginio kirčio išlyginimo atvejų) detaliau jo rekonstruoti neįmanoma.

Būtasis dažninis laikas nėra paveldėtas iš rytų baltų epochos, bet atsirado pačioje lietuvių kalboje dar ikirašytiniu laikotarpiu. Tai palyginti vėlyvas darinys, turimas ne visose lietuvių kalbos tarmėse. Daugelis žemaičių vietoj jo vartoja konstrukciją, sudarytą iš pagalbinio veiksmažodžio *liuobě́ti* (slavizmo su *uo* dėl *liuõbti* įtakos) ir asmenuojamo veiksmažodžio formų. Būtojo dažninio laiko pamatą sudaro bendraties kamienas, išplėstas priesaga *-dav-*. Kaitoma pagal *ā* kamieno modelį, taigi, *riñk-dav-au, riñk-dav-ai, riñk-dav-om(e), riñk-dav-ot(e), riñk-dav-ova, riñk-dav-ota, riñk-dav-o*. Išlaikoma bendraties kirčio vieta.

Būtojo dažninio laiko formų susidarymas dar nėra kaip reikia išaiškintas. Tyrinėtojai priesagą *-dav(ā)-* linkę sieti su dažninių veiksmažodžių formantu *-d-*, pvz., *ei-d-inė́ti* (: *eĩ-ti*), *jo-d-inė́ti* (: *jó-ti*), suaugusiu su priesagos *-auja-* veiksmažodžių preterito formų pabaiga *-av-ā*, pvz., *rė̃k-auja*, praet. *rė̃k-avo*, iš čia ir *rė̃k-d-av-o*. Senuosiuose raštuose ir tarmėse vietoj būtojo dažninio laiko priesagos *-dav-* kai kur yra *-lav-*, pvz., *bū́lavau* 'būdavau', *panèšlavo* 'panešdavo' ir pan. Pastaroji priesaga vietoj *d* turi *l*, taip pat būdingą dažniniams veiksmažodžiams, plg. *dė-l-ióti, dė-l-inė́ti* šalia *dė-d-inė́ti* (: *dė̃-ti*). Senuosiuose raštuose yra ir kompromisinė priesaga *-dlav-* su abiem formantais, pvz., *badýdlavo* 'badydavo', *stovė̃dlavo* 'stovėdavo'. Visos šios iš ikirašytinio laikotarpio paveldėtos formos greičiausiai rodo dar galutinai nenusistovėjusią būtojo dažninio laiko darybą.

Būsimojo laiko formos, kaip esamojo ir būtojo kartinio, paveldėtos iš ankstesnių epochų. Jos buvo dvejopos: atematinės darybos ir *i*-kamienės. Pateikiama vėlyvojo laikotarpio (po akūtinių galūnių sutrumpėjimo) paradigma:

1. sg. *riñksu, riñksiu*
2. sg. *riñksi*
1. pl. *riñksme, riñksim(e)*
2. pl. *riñkste, riñksit(e)*
1. du. *riñksva, riñksiva*
2. du. *riñksta, riñksita*
3. pers. *riñks*

Lietuvių kalboje nėra duomenų, rodančių, kurios iš dubletinių formų senesnės, pirminės. Senuosiuose raštuose rastas vienas kitas 3. fut. pavyzdys su galūne *-i* gali būti apsirikimas arba naujadaras šalia 1. pl. *-si-me*, 2. pl. *-si-te* pagal 3. praes. *-i* šalia *-i-me*, *-i-te* pavyzdį. Tokios galūnės buvimo nerodo ir sangrąžinė forma, pvz., *riñksis*, kuri gali būti analoginis darinys, atsiradęs šalia *riñksiu*, *riñksi*, *riñksime*, *riñksite* pagal 3. praes. refl. *mýlis(i)* šalia *mýliu*, *mýli*, *mýlime*, *mýlite* modelį. Galūnės *-i* nukritimas ikirašytiniu laikotarpiu būtų nesuprantamas juoba kad iš seno buvus 3. fut. formą trumpesnę už kitas rodo akūto virtimas cirkumfleksu, pvz., *duõs*, *dẽs* šalia *dúosiu*, *dė́siu*. Todėl labiau įtikina nuomonė, neigianti 3. fut. galūnės *-i* praeityje buvimą: *riñks* kildina iš **riñkst* arba laiko forma su nuline galūne. Šalia tokios „atematinės" 3. fut. formos kiti asmenys galėjo turėti *i*-kamienes formas. Taigi greičiausiai į būsimojo laiko paradigmą reikia žiūrėti kaip į paveldėtą dviejų senų asmenavimo tipų mišinį. Matyt, dviem asmenavimo tipams ankstesnėse epochose pradžią davė senovinis sigmatinis futūras ir sigmatinis aoristas. Pastarasis turėjo formantą *-s-* (veikiausiai šalia 1. sg. formos su *-si-*) ir galėjo duoti impulsą atsirasti atematinėms formoms. Bet tai turėjo įvykti labai seniai, galbūt dar ankstyvojoje baltų prokalbės epochoje.

3. fut. formų, turinčių akūtinę šaknį ar priesagą, vokalizmas vėlyvuoju laikotarpiu savitai pakito. Dėl akūtinių galūnių sutrumpėjimo, o vienaskiemeniuose žodžiuose akūto virtimo cirkumfleksu, turėjo susidaryti du 3. fut. modeliai: su sutrumpėjusiu vokalizmu ir su ilguoju. Pvz., iš senovinių formų **bū́s* 'bus' || **nebū́s* 'nebus' dėsningai turėjo išriedėti **bū̃s*, bet *nebùs*. Toks dvejopumas nėra parankus ir ilgainiui buvo išlygintas: pagal *nebùs* daugelis lietuvių ėmė sakyti ir *bùs*, bet žemaičiai apibendrino variantą su ilguoju vokalizmu, t. y. *(ne)bū́s*, įsivedę akūtą iš kitų paradigmos formų, plg. *bū́siu*, *bū́si*, *bū́sime*, *bū́site*. Ilgojo vokalizmo modelis rado atsparą kitų asmenų formose, plg. *žinõs*, *rašỹs* (dėsningai turėjo išriedėti **žinàs*, **rašìs*) ir *žinósiu*, *rašýsiu*, *žinósi*, *rašýsi*. Atskirose tarmėse 3. fut. formų vokalizmas buvo nevienodai išlygintas. Vietomis vieno ar kito modelio pasirinkimą galėjo lemti reikšmės diferencijavimo reikalas, pvz., šalia *(ne)bùs*, *(ne)lìs* bendrinėje kalboje sakome *(ne)siū̃s*, *(ne)vỹs* (inf. *siū́ti*, *výti*), vengdami sutapimo su *siùs*, *vìs* (inf. *siùsti*, *vìsti*). Dabar nelengva nustatyti, kurie iš šių procesų vyko jau rašytiniu laikotarpiu ir kurie paveldėti iš ikirašytinio, juoba kad senuosiuose raštuose *i* || *y* ir *u* || *ū* grafiškai neskiriama.

Būsimojo laiko formos dabar bendrinėje kalboje išlaiko bendraties kirčio vietą ir (išskyrus 3. asmenį) priegaidę, pvz., *dìrbsiu – dìrbti, nèšiu – nèšti, rašýsiu – rašýti, pỹksiu – pỹkti.* Cirkumfleksinės ir trumposios šaknies dviskiemenių veiksmažodžių 1. sg. ir 2. sg. formos turi atkeltą į šaknį kirtį nuo buvusios akūtinės galūnės, pvz., *eĩsiu, nèšiu, eĩsi, nèši* < *eisiù, nešiù, eisì, nešì* (*-ù, -ì* < **-úo, *-íe*). Tai rodo ne tik čia turįs veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, šaknies trumpųjų *a, e* kirčiuotų nepailgėjimas (pvz., *kàsiu, nèšiu, kàsi, nèši*), bet ir rytų Lietuvos tarmės, kur tebekirčiuojama 1. sg. *kasiù, nešiù, eisiù,* 2. sg. *kasì, nešì, eisì.* Pagal Sosiūro-Fortunatovo dėsnį į galūnę rytų Lietuvoje kirtis nušoka ir atematinėse 1. pl., 2. pl. formose: *kasmè, nešmè, eismè* (*kasmà, nešmà, eismà*), *kastè, neštè, eistè* (*kastà, neštà, eistà*), nors vietomis sukirčiuojama ir *kãsme* (*kãsma*), *kãste* (*kãsta*) – greičiausiai dėl tematinių *kãsim(e), kãsit(e)* įtakos. Daukša taip pat cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies veiksmažodžių 1. sg. ir 2. sg. formas kirčiavo galūnėje. Antrinis kirčio atkėlimas nuo galūnės į šaknį aiškintinas kitų asmenų bei bendraties kamieno kitų formų įtaka, plg. *eĩsiu, nèšiu* ir *eĩsime, nèšime, eĩti, nèšti, eĩtų, nèštų*... Kada jis įvyko, neaišku.

Išskyrus dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio į galūnę nukeltą kirtį (kuris bendrinėje kalboje resp. vakarų Lietuvos tarmėse buvo vėl grąžintas į šaknį), futūro formas ankstesnėje epochoje turėtume priskirti prie baritoninio kirčiavimo. Priešdėlinės formos ir veikiamieji dalyviai kirčiavimo diferenciacijos irgi nerodo: visur kirčiuojama vien baritoniškai, pvz., *ne-dìrbsiu, ne-sùksiu* (ryt. *ne-suksiù*), *dìrbsiąs, sùk-siąs.* Ar senovėje šalia baritoninio kirčiavimo buvo ir futūro formų, kirčiuojamų oksitoniškai, duomenų neturime.

L i e p i m a s buvo reiškiamas nevienodai. Tam reikalui plačiai vartotos formos, kurių pamatą sudaro bendraties kamienas, išplėstas formantu *-ki-* ir asmenų galūnėmis, taigi (pateikiamos vėlyvojo laikotarpio formos):

2. sg. *riñk(i)*
1. pl. *riñkim(e)*
2. pl. *riñkit(e)*
1. du. *riñkiva*
2. du. *riñkita*

Vietoj 2. sg. *riñki* anksti atsirado trumpinys *riñk.* Pirmuosiuose raštuose jis jau vyravo, pilnoji forma buvo retai vartojama, matyt, suvokiama kaip archaizmas. Taigi trumpinti pradėta palyginti seniai. Kad liepiamosios nuosakos formos su *-k* yra antrinės, trumpiniai, rodo ir akū-

to išlikimas, pvz., *bū́k*, *darýk*, *važiúok*, taip pat minkštasis *l* prieš *k* rytų Lietuvos tarmėse, pvz., *pìlk*. 2. sg. formos sutrumpėjimas aiškintinas paradigmos silpnumu.

Šios liepiamosios nuosakos formos turėjo atsirasti gana seniai. Jų kilmė neaiški. Greičiausiai pradžią davė indoeuropiečių begalūnis imperatyvas, pvz., **ei* 'eik', **dō* 'duok', išplėstas formantu *-ki-*, plg. lie. *eĩ-k(i)*, *dúo-k(i)*. Formantui pradžią galėjo duoti kažkokia dalelytė. Abejonių kelia net pats formanto-dalelytės pavidalas. Mat žemaičiai turi ne *-ki-*, bet *-ke-*, pvz., *riñkem*, *riñket*, 2. sg. refl. *riñkes*||*riñkēs* (su antriniu balsio pailgėjimu). K. Būga pateikia iš Šiaulių apylinkės *eĩkel* 'eik gi', *dúokel* 'duok gi'. Kadangi šiose tarmėse veiksmažodžių *i* kamienas keičiamas *i̯ŏ* kamienu, pvz., *mýliam* 'mylime', *mýliat* 'mylite', 3. refl. *mýlias*/*mýliās* 'mylisi', tai formantas *-ke-* gali būti iš *-kia-*, taigi nurodytas formas galima suprasti kaip *riñkiam*, *riñkiat*, 2. sg. refl. *riñkias*/*riñkiās* ir *eĩkial*, *dúokial*. Tačiau tokiam aiškinimui ne visai pritaria senųjų raštų duomenys: čia esama *-keme*, *-kete*, 2. sg. refl. *-kes(i)* ir šalia esamojo laiko *-ime*, *-ite*, *-i*, būsimojo laiko *-sime*, *-site*. Todėl Chr. Stangas linkęs manyti, kad iš seno lietuviai šalia formanto *-ki-* turėjo ir variantą *-ke-*, išlikusį nurodytose tarmių formose. Tam *-ke-* gali būti gimininga (su kito laipsnio vokalizmu) rusų tarmių dalelytė *-ка*, vartojama su imperatyvu, pvz., *ложись-ка*, *попей-ка* ir kt. Dėl lietuvių *-ki-* : *-ke-* santykio plg. dalelytę lie. *gi* ir sl. *že*. Ar iš tikrųjų senovėje lietuviai turėjo formantą *-ke-*, ar tai tėra *-kia-*, galės paaiškėti tik geriau ištyrus mūsų senųjų raštų duomenis.

Be aptartų liepiamosios nuosakos formų, iš seno lietuviai turėjo paveldėję ir kitokių, be formanto *-ki-*. Toms kitokioms formoms pradžią davė indoeuropiečių optatyvas, kažkada reiškęs geidžiamą, kartais galimą veiksmą. Matyt, optatyvo kilmės formomis mūsų tolimi protėviai iš pradžių reiškė pageidavimą, paskui ir liepimą. Dabar tas formas išlaikę rytų aukštaičiai vilniškiai reikšmės požiūriu skiria liepiamąją nuosaką „su *-k*“ ir „be *-k*“: pirmąja reiškia liepimą, vykdytiną ateityje, antrąja – tokį, kuris turi būti vykdomas tuoj pat, nedelsiant. Pvz., *rašýk laišką* vilniškiams reiškia, kad laiškas gali būti rašomas ir vėliau, bet *rãšai laišką* reiškia 'rašyk dabar, tuoj pat'. Ar senas toks reikšmės skyrimas, nustatyti nelengva, juoba kad tebėra gerai neištirta vartosena senuosiuose raštuose.

Liepiamosios nuosakos „be *-k*“ formų pamatą sudarė ne bendraties, bet esamojo laiko kamienai. Veiksmažodžiai, kurių prezentas *ŏ* kamieno, turėjo 2. sg. imper. formas „be *-k*“ su galūne **-ie*, pvz., **renkiẽ*

'rink' (plg. refl. dial. *renkiẽs* 'rinkis'). Dėl paradigmos silpnumo (greičiausiai gyvai vartota tik 2. sg. forma) galūnė anksti buvo sutrumpinta į *-i* ir net visai numetama. Tokią padėtį fiksuoja senieji raštai, pvz., *duodi* || *duod* 'duok'. Rytų aukštaičių vilniškių dabartinis tarimas *kàś* 'kask', *dvèś* 'dvėsk', *ger̃'* 'gerk', *šõk* 'šók' rodo buvus galūnės kirtį. Veiksmažodžiai, kurių prezentas *i* kamieno, turėjo galūnę *-ī*, o kurių *ā* kamieno — *-ai*, pvz., *stóvy* 'stovėk', *tylỹ* 'tylėk' ir *gáudai* 'gaudyk', *rãšai* 'rašyk'. Taip tebetaria vilniškiai, kurie dviskiemenes *i* kamieno formas kirčiuoja dvejopai (vienų šaknį, kitų galūnę), bet *ā* kamieno — tik šaknį. Sprendžiant iš negausių duomenų, maždaug taip kirčiavo M. Daukša ir 1605 m. katekizmo vertėjas. Taigi toks kirčiavimas gali būti gana senas.

Senuosiuose raštuose liepiamosios nuosakos „be *-k*" dažniausiai vartojama tik 2. sg. forma. Kitos pasitaiko labai retai, pvz., 1. pl. *paprãšaim* 'paprašykime', *padãraime* 'padarykime' (2. pl. ir dviskaitos formų visai nepastebėta). Veikiausiai dabar vilniškių gyvai vartojama daugiskaita yra vėlesnės kilmės.

Liepimui reikšti lietuviai iš seno vartojo ir tiesioginės nuosakos esamojo (gal ir būsimojo) laiko formas. Taip manyti verčia tam reikalui turėjimas reliktinių atematinių dviskaitos formų tose tarmėse, kuriose šiaip jau atematinė paradigma ir dviskaita seniai išnyko, pvz., *eimè*, *eivà* 'eikime'.

Su liepiamąja nuosaka „be *-k*" kilmės požiūriu susijusi geidžiamoji nuosaka, mokslinėje literatūroje neretai vadinama permisyvu. Ji teturi trečiąjį asmenį, kildintiną iš indoeuropiečių optatyvo. Taigi mūsų tolimi protėviai senovines optatyvo formas panaudojo ne tik liepiamajai nuosakai „be *-k*", bet ir permisyvui pasidaryti. Čia pirmykštė optatyvo reikšmė netgi mažiau nutolo negu liepiamojoje nuosakoje. Optatyvo 3. sg. formos buvo sustiprintos ne visai aiškios kilmės prepozicine dalelyte *te-*, taigi *tesukiẽ*, *temylỹ*, *terãšai*. Tam tikruose frazeologizmuose išliko ir 3. sg. opt. formos be prepozicinės dalelytės (galbūt su senesne reikšme), pvz., *velniai jo neregỹ* arba *im̃ tau velniai* 'trauk jį galas'. Atematiniai veiksmažodžiai greičiausiai turėjo galūnę *-i*, užfiksuotą senuosiuose raštuose, kuri neretai pasitaiko ir prie tematinių, taip pat dažnos formos be galūnių (trumpiniai), pvz., *tẽsi* 'tegu būna', *teduod'* 'tegu duoda', ir *teatstoji* 'tegu atstoja', *tebėgi* 'tegu bėga', *tenenulipi* 'tegu nenulipa', *teapgręž* 'tegu apgręžia'.

Šalia optatyvo kilmės formų ilgainiui geidžiamąją nuosaką imta reikšti indikatyvo prezento (ir net futūro) formomis, gavusiomis prepo-

zicinę dalelytę *te-*, pvz., *tèneša, tedìrba, temýli, terãšo* (ir *tedir̃bs, terašỹs*). Tokios formos dabar vis labiau įsigali, stumia iš vartosenos senovines optatyvines. Jos užfiksuotos jau pirmuosiuose raštuose (bent su prezentu). Galbūt praeityje prezento formomis ir be prepozicinės dalelytės galėdavo būti reiškiamas permisyvas, plg. frazeologizmus *ráuna tave giltinė* 'tegu rauna (= ima)..', *sùka tave velniai* 'tesukie...'. Dabar populiarios konstrukcijos, sudarytos iš ilgesnės dalelytės *tegùl* (ir trumpinio *tegù*), tarmėse *testà* (*testáu*), ir prezento ar futūro formų (pvz., *tegùl dìrba, tegùl bùs*), irgi nėra visai naujos. Jų vienas kitas pavyzdys pasitaiko jau pirmuosiuose raštuose, užuomazgų reikia ieškoti dar ikirašytiniame laikotarpyje. Dalelytės *tegùl* ir *testà* (*testáu*) kildinamos iš veiksmažodžių *gulė́ti* (*tegùl*) ir *stóti* (*testà*) arba *stovė́ti* (*testáu*) permisyvo formų. Tai matyti iš tokių pasakymų, kuriuose žodeliai *tegù(l)* ir *testà (testáu)* tebėra veiksmažodžių *gulė́ti* resp. *stóti* (*stovė́ti*) permisyvai, pvz., *tegù, neliė́sk tù jõ* 'teguli...' arba *testà sáu, ir pir̃što daugiaũ nekišiù* (Linkmenys) 'testovi sau...'. Senuosiuose raštuose daug pavyzdžių, rodančių šios konstrukcijos formavimosi pabaigą. Pačių dalelyčių sutrumpėjimas susijęs su morfologinės reikšmės pakitimu, permisyvo virtimu dalelyte, kuriai galūnė nereikalinga. Variantas *tegù* galėjo netekti galinio priebalsio pozicijoje prieš *l*, pvz., *tegù(l) leñda*.

Tariamoji nuosaka susidarė greičiausiai rytų baltų epochoje (žr. „Lietuvių kalbos istorijos" I tomą, p. 329–331). Vėlyvuoju ikirašytiniu laikotarpiu jos paradigma buvo tokia:

1. sg. *rinktumbiau, rinkčia, -io, -iau*
2. sg. *rinktumbi, -ei*
1. pl. *rinktumbim(e)*
2. pl. *rinktumbit(e)*
1. du. *rinktumbiva*
2. du. *rinktumbita*
3. pers. *rinktų*

Senuosiuose raštuose vyravo 1. sg. forma *rinkčia* (var. *-io, -iau*), refl. *rinkčiosi*, taigi su *-čia* iš **-tįá*. Forma *rinktumbiau* labai reta, užfiksuoti tik du jos pavyzdžiai, po vieną Mažvydo raštuose (gali būti kurio nors bendradarbio iš Vilniaus krašto kalbos faktas) ir 1605 m. rytietiškame katekizme. Matyt, daugiausia vartota rytų Lietuvoje. Gali būti antrinės kilmės, pasidaryta kitų paradigmos asmenų pavyzdžiu. Šiaip ar taip, anuomet buvo plačiai įsigalėjusi supletyvinė paradigma, kurios 1. sg. forma buvo visai kitos darybos ir kilmės negu likusios

paradigmos formos. Šalia *rinkčia* atsirado variantas *rinkčio* su *-o* iš sangrąžinės formos. Pirmųjų raštų epochoje vakarų Lietuvoj, ypač Prūsijos lietuvių kalboje, dar buvo vartojama forma *rinkčiau*, kuri laikytina perdirbiniu iš *rinkčia (-čio)*, priderinant pabaigą prie asmenavimo sistemos (1. sg. formos baigiasi *-u*), tiksliau preterito *ē* kamieno galūnės, plg. *liečiaũ*. Ilgainiui, jau rašytiniu laikotarpiu, forma *rinkčiau* labai išplito. Sunku pasakyti, ar tokio pat senumo pietų aukštaičių *rinktáu* (su neaiškios kilmės akūtu galūnėje) ir dalies žemaičių *riñkčiu*, pasidarytos derinantis prie *ā* resp. *i̯ō* kamieno modelio (plg. *dìrbau*, *jaučiù*), nes iš šių plotų rašytiniai paminklai pasirodė vėlai.

2. sg. forma prasidedant rašytiniam laikotarpiui turėjo du variantus: su pabaiga *-i* ir *-ei*. Pirmasis būdingas autoriams, kilusiems iš žemaičių tarmės ploto, antrasis – kilusiems iš aukštaičių. Šio ir kitų paradigmos asmenų formose priebalsis *b* išnyko vėliau, jau rašytiniu laikotarpiu: tada vietoj *rinktumbei*, *rinktumbime*, *rinktumbite* imta sakyti *rinktumei*, *rinktumime*, *rinktumite*. Tas pats pasakytina ir dėl paradigmos perėjimo į *ē* asmenuotę: rašytiniu laikotarpiu vietoj *rinktum(b)ime*, *rinktum(b)ite* imta sakyti *rinktum(b)ėme*, *rinktum(b)ėte*. Perėjimą lėmė *ē*-kamienė 2. sg. forma su *-ei*, plg. *rinktum(b)ei* ir *rašeĩ*.

Dabar tariamosios nuosakos formos bendrinėje kalboje išlaiko bendraties kirčio vietą ir priegaidę. Toks kirčiavimas yra antrinis. Senovėje buvo kirčiuojama *rinkčià*, *rinktum̃bime*, *rinktum̃bite*, *rinktum̃biva*, *rinktum̃bita*, *rinktų̃*. Taip kirčiuojamų formų užfiksuota Daukšos postilėje ir 1605 m. katekizme. Ir dabar rytų Lietuvoje daug kur tebekirčiuojama *rinkčià* (*rinktáu*), 2. sg. *rinktum̃* (*rinktái*), 1. pl. *rinktum̃* (*rinktū̃m*), 2. pl. *rinktùt* (*rinktū̃t*), 3. pers. *rinktų̃*. Atkeltinį nuo galūnės kirtį rodo ne tik bendrinės kalbos *kàsčiau*, *nèščiau*, 2. sg. *kàstum*, *nèštum* ir kt. su nepailgėjusiais kirčiuotais *a*, *e*, bet ir daugelio aukštaičių ir dalies žemaičių formos su metatonija, pvz., *dir̃bčiau*, *dir̃btum*, *dir̃btumėme*, *dir̃btumėte*, *dir̃btų* (plg. inf. *dìrbti*). Senasis galūninis tariamosios nuosakos formų kirčiavimas veikiausiai nėra susijęs su pirmykšte veiksmažodžių kirčiavimo sistema. Matyt, formuojantis tariamosios nuosakos paradigmai, kirtis buvo apibendrintas supino formantui **tun*. Vėliau, daugiausia jau rašytiniu laikotarpiu, imta derintis (ypač vakarų Lietuvoje) prie bendraties kamieno formų kirčiavimo.

S a n g r ą ž i n i a i veiksmažodžiai jau buvo visai susiformavę, nors sangrąžos dalelytė *si* ankstyvuoju laikotarpiu dar galėjo turėti tam tikro savarankiškumo. Senuosiuose raštuose tyrinėtojai yra radę vieną kitą neįprastos *si* vartosenos atvejį, pvz., „Knygoje nobažnystės“

skaitome *delsi rangianćiu зmoniu* (p. 159_{15}) 'dėl susigrūdusių žmonių' (= *dėl si rangiančių*), *Ne ʒin kursidestisi* (p. 117_{2}) 'nežino kur dedasi' (= *kur-si-desti-si*, pažodžiui 'kur save deda sau'), „Žemčiūgoje teologiškoje" *wisesi tur ischpaßinti* (p. $2a_{5-6}$) 'visi sau turi išpažinti' (= **visíe-si*), Morkūno postilėje *kas sideios* (III, p. $30a_{18}$) 'kas dėjosi' (= *kas si-dėjo-si*), *kas si destis* (III, p. $62a_{53}$) 'kas dedasi, atsitinka' (= *kas si-desti-si*). Dar plg. 1964 m. Labanoro apylinkėse magnetofonu užrašytą frazę: *tas velnias neturi kur si dẽtis, lãksto*. Sunku pasakyti, kiek tokie pavyzdžiai atspindi kažkada buvusį laisvesnį dalelytės *si* vartojimą, nes atskirais atvejais tai gali būti ir lenkų *się* vartosenos sekimas dėl vergiško vertimo. Sangrąžinės dalelytės „laisvumą" galėtų rodyti ir dabartinių tarmių formos 1. pl. *sùkam-s(i)* 'sukamės', 2. du. že. *sùkatau-s*, kur ji pridėta prie antrinių nesangrąžinių formų 1. pl. *sùkam* 'sukame', 2. du. že. *sùkatau*<*sukat*+*av(a)*. Dar plg. dial. *sùkasim* 'sukamės', *džiaũgėsim* 'džiaugėmės' su *si* tarp kamiengalio ir galūninio *-m*. Priešdėlinių veiksmažodžių sangrąžos dalelytės vieta senuosiuose raštuose ir tarmėse išliko daug laisvesnė negu bendrinėje kalboje. Ji būna ne tik tarp priešdėlio ir šaknies, pvz., *ap-sì-velku, nu-sì-nešu, pa-si-kalbẽti* (tokią vietą tyrinėtojai laiko labai archaiška, čia įžiūrimas senos sintaksinės konstrukcijos reliktas), bet taip pat veiksmažodžio gale arba priešdėliniai veiksmažodžiai būna su dviem sangrąžos dalelytėmis (po priešdėlio ir žodžio gale), pvz., a) *iš-pìldo-si* 'išsipildo', *pra-dẽsti-si* 'prasideda', *nu-žẽminki-si-gi* 'nusižemink gi'; b) *pra-si-dẽjo-si* 'prasidėjo', *ne-pa-si-pìktinsiuo-si* 'nepasipiktinsiu', *ap-si-vilkaĩ-si* 'apsivilkai', *ne-pri-si-ver̃si-si* 'neprisiversi'.

Be sangrąžos dalelytės *-si*, lietuviai dar prieš raštijos pradžią turėjo ir jos variantą *-se*, pvz., *kẽlėse* 'kėlėsi', *baidaũse* 'baidausi', *suė̃jose* 'susiėjo'. Tokią sangrąžinę dalelytę randame Mažvydo, Vilento, Bretkūno, Slavočinskio ir kai kurių kitų iš vakarų Lietuvos kilusių autorių raštuose. Dabar ji pastebėta tik vietomis buv. Paprūsės šnektose. Būna tik žodžio gale. Tarp priešdėlio ir šaknies visur išlieka *-si-*. Ši aplinkybė, taip pat *-se* tarimas pietų aukštaičių plote, verčia abejoti paplitusia nuomone, jog *-se* kilusi iš *-sę* (tuo atveju pietų aukštaičiai tartų ne *-se*, bet **-si* arba **-sы*), taigi vargu ar galima manyti čia buvus sangrąžinio įvardžio enklitinę akuzatyvo formą *sę*, atitinkančią s. sl. *sę*. Mūsų *-se* gali būti antrinės kilmės. Kadangi senuosiuose raštuose ir minėtose dabartinėse tarmėse pasitaiko 1. sg. refl. *renkúo-siu* 'renkuosi' tipo formų su *-u* iš nesangrąžinių veiksmažodžių, tai 3. pers. refl. *sùka-se* vakarų Lietuvoje galima suprasti kaip *sùka-sia*, plg. *tráuk-iu* :

tráuk-ia. Iš 3. pers. *-se* (<*-sia*) galėjo paplisti į kitas paradigmos formas ir įsitvirtinti vietoj *-si* ten, kur tai padaryti netrukdė sistema. Tiek *-si*, tiek *-se* žodžio gale imta trumpinti, tarti *-s*. Anksčiausiai tasai trumpinimas palietė daugiskaitos ir dviskaitos formas, taip pat būsimojo laiko 3. pers., liepiamosios nuosakos 2. sg. formas ir bendratį. Pirmuosiuose raštuose jau vartojami šių formų dubletai su išlaikytu balsiu ir be jo, pvz., *riñkimėsi* || *riñkimės*, *riñkitėsi* || *riñkitės*, *riñksisi* || *riñksis*, *riñkisi* || *riñkis*, *riñktisi* || *riñktis*. Kitų sangrąžinių formų trumpieji variantai atsirado vėliau, senuosiuose raštuose jų dar bemaž nepasitaiko.

Dalyviai iš ankstesnių epochų buvo paveldėti tie patys, kuriuos turime dabar, išskyrus būtojo dažninio laiko veikiamąjį dalyvį. Šis galėjo atsirasti tik tada, kai jau buvo veiksmažodžių būtasis dažninis laikas, taigi yra palyginti vėlyvas. Jo formos buvo pasidarytos iš veiksmažodžių būtojo dažninio laiko kamieno, savo ruožtu sudėto iš bendraties kamieno ir priesagos *-dav-*, pagal būtojo kartinio laiko dalyvių modelį: turi tą pačią priesagą *-us-*, toji pati vyriškosios giminės nominatyvo formų pabaiga *-ęs*, pl. *-ę*. Taigi šalia *riñkdavo* atsirado nom. sg. m. *riñkdavęs*, gen. *riñkdavusio* ir t.t. pagal šalia *riñko* turimų formų nom. sg. m. *riñkęs*, gen. *riñkusio* ir t.t. modelį. Tose tarmėse, kuriose nebuvo veiksmažodžių būtojo dažninio laiko, neatsirado ir šio laiko dalyvio.

Nuo dabartinių skyrėsi esamojo laiko dalyviai, padaryti iš atematinių veiksmažodžių. Bent dalis jų buvo išlaikę atematinį kamieną su senoviniu nykstamojo laipsnio šaknies vokalizmu, būdingu indoeuropiečių veiksmažodžių atematinės prezento paradigmos daugiskaitai resp. dviskaitai. Tokios darybos veiksmažodžių *bū́ti* ir *eĩti* dalyviai pasiekė rašytinį laikotarpį. Šalia naujųjų formų *ẽsąs*, *eĩnąs*, f. *ẽsanti*, *eĩnanti* tada dar buvo vartojamos ir senosios, kurių paradigma tokia (iliatyvo, adesyvo, aliatyvo ir dviskaitos formos neužfiksuotos; kirčiuojama pagal Daukšos raštų duomenis):

	Vyriškoji giminė	Moteriškoji giminė
Vienaskaita		
Nom.	**są̃s (sañtis)*; **ę̃s*, *ẽjąs* *(eñtis*, *ẽjantis)*	*santì*; *entì*, *ẽjanti*
Gen.	*sañčio*; *eñčio*, *ẽjančio*	*sañčios*; *eñčios*, *ẽjančios*

Dat.	*sañčiam(ui...)*; *eñčiam*, *ė̃jančiam(-ui...)*	*sañčiai*; *eñčiai*, *ė̃jančiai*
Acc.	*sañtį*; *eñtį*, *ė̃jantį*	*sañčią*; *eñčią*, *ė̃jančią*
Instr.	*sančiù*; *enčiù*, *ė̃jančiu*	*sančià*; *enčià*, *ė̃jančia*
Loc.	*sañčiame*; *eñčiame*, *ė̃jančiame*	*sañčioj(e)*; *eñčioj(e)*, *ė̃jančioj(e)*

Daugiskaita

Nom.	**są̃ (sañtys)*; **ę̃*, *ė̃ją (eñtys, ė̃jantys)*	*sañčios*; *eñčios*, *ė̃jančios*
Gen.	*sañčių*; *eñčių*, *ė̃jančių*	
Dat.	*sañtiem(u)s*; *eñtiem(u)s*, *ė̃jantiem(u)s*	*sañčiom(u)s*; *eñčiom(u)s*, *ė̃jančiom(u)s*
Acc.	*sančiùs*; *enčiùs*, *ė̃jančius*	*sančiàs*; *enčiàs*, *ė̃jančias*
Instr.	*sañčiais*; *eñčiais*, *ė̃jančiais*	*sañčiom(i)s*; *eñčiom(i)s*, *ė̃jančiom(i)s*
Loc.	*sañčiuose (-u, -a)*; *eñčiuose*, *ė̃jančiuose (-u, -a)*	*sañčiose (-u, -a)*; *eñčiose*, *ė̃jančiose (-u, -a)*

Nom. sg. m. formos **są̃s* 'esąs', **ę̃s* 'einąs', pl. **są̃* 'esą', **ę̃* 'einą' (iš **eñt*) rekonstruotos. Jos turėjo anksti išnykti kaip neišraiškios. Senuosiuose raštuose vietoj jų vartojami naujesni variantai, paprastai *ė̃sąs*, pl. *ė̃są* (su *es-* vietoj *s-*) ir *eñtis*, pl. *eñtys* (su antrinės kilmės nominatyvo galūnėmis) arba antrojo tipo formos *ė̃jąs*, pl. *ė̃ją*.

Dėl šaknies *s-* (pvz., **są̃s* < **sants*, *sañtis* 'esąs', f. *santì* 'esanti') vietoj dabartinės *es-* plg. sanskrito asmenavimą 1. pl. *smas*, 2. pl. *stha*, 3. pl. *santi*, 1. du. *svas*, 2. du. *sthas*, 3. du. *stas* šalia vienaskaitos formų su *es-*. Veiksmažodžio *eĩti* dalyvis dvejopas: **ę̃s* < **ents*, *eñtis* 'einantis', f. *entì* 'einanti' ir *ė̃jąs* < **ė̃jant-s*, *ė̃jantis*, f. *ė̃janti*. Kamienas *ent-* kildinamas iš **į-ent-*, kur *į-* yra vietoj veiksmažodžio šaknies *i-* su nykstamuoju vokalizmo laipsniu, plg. skr. 1. pl. *imas*, 2. pl. *itha*, 3. pl. *yanti* šalia 1. sg. *ēmi*, 2. sg. *ēṣi*, 3. sg. *ēti* (*ē-* < *ei-*), o *-ent-* – dalyvio darybinis formantas. Kamienas *ejant-* paveldėjo veiksmažodžio *eĩti* atematinį prezento kamieną su normaliuoju šaknies vokalizmo laipsniu, iš senovės būdingu prezento vienaskaitos formoms (plg. *eimì*, *eisì*, *eĩti*), ir dalyvio formantą *-ant-* (< ide. **-ŏnt-*). Perskaidant skiemenis, šaknies balsis *i* paverstas jotu: **ei-ant-s* > **ejant(t)s*, iš čia *ė̃jąs* 'einantis'. Senuosiuose raštuose vartojamas tokio tipo ir esamojo laiko neveikiamasis dalyvis *ė̃jamas* 'einamas'. Abiejų tipų reliktai pasiekė mūsų lai-

kus tarmėse. Tai būdvardžiais virtę dalyviai *ateĩtis, -ì (-ė), atẽjantis, -i* 'būsimas, kitas'.

Būsimojo laiko neveikiamieji dalyviai raštijos atsiradimo epochoje šalia dabartinio *riñksimas* tipo turėjo ir *riñksiamas*, t.y. su ide. *-si̯ŏ-* vietoj *-si-*. Tokį tipą vartojo ir tie autoriai (pvz., Daukša, Vaišnoras, Kleinas), kurių raštuose *i* kamieno veiksmažodžiai nekeičiami *i̯ŏ*-kamieniais. Chr. Stangas linkęs manyti, kad būsimojo laiko neveikiamieji dalyviai su *-si̯ŏ-* yra senesni negu su *-si-*. Plg. to paties laiko veikiamuosius dalyvius su *-si̯ŏ-*, pvz., *riñksią̃s*, acc. sg. *riñksiantį*.

Šiaip jau visų dalyvių linksniavimo sistema susiformavo ankstesnėse epochose. Lietuvių kalba ją paveldėjo iš rytų baltų epochos bemaž tokią, kokią turime dabar. Į vyriškosios giminės paradigmas tada jau buvo įsibrovusi įvardinė fleksija. Veikiamieji dalyviai turėjo *i̯ŏ*-kamienes galūnes šalia moteriškosios giminės *i̯ā*-kamienių. Skirtumą nuo dabartinės būklės sudarė nebent tik tai, kad atskiri linksniai galėjo išlaikyti vieną kitą reliktinę formą (galbūt vartotą kaip gretiminę) su priebalsinio linksniavimo fleksija. Taip manyti verčia rašytinį laikotarpį (tarmėse bemaž mūsų laikus) pasiekusi būtojo laiko veikiamųjų dalyvių dviskaitos nom.-acc. forma su pabaiga *-e*, pvz., *du riñkuse* (plg. Daukšos raštų *du žmune*) vietoj dabartinės *i̯ŏ*-kamienės formos *du riñkusiu*. Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje ėmė rastis antriniai *reñkantis* tipo nominatyvai, pasidaryti šalia acc. sg. m. *reñkantį* pagal *mẽdis* šalia *mẽdį* pavyzdį. Tačiau pirmuosiuose raštuose jie buvo dar gana reti, pasitaiko tik sporadiškai. Tas pats pasakytina dėl naujojo *i*-kamienio daugiskaitos nominatyvo, pvz., *reñkantys*, ilgainiui imto vartoti greta senovinio *renką̃*. Sangrąžinės vienaskaitos formos senovėje buvo be pridėtinio *-s* (tokios užfiksuotos pirmuosiuose raštuose), pvz., *riñkęsi* (*rinkęs+si*) vietoj dabartinės *riñkęsis*. Senuosiuose raštuose sangrąžos dalelė *-si* (*-se*) kartais pridedama net kitiems linksniams, pvz., Mažvydo raštų (*penukšlą davė savęs*) *biantemuſe* (p. 458_{11}) '(maistą davė jo) prisibijantiems' (= *bijantiemus+se*).

Dalyvių kirčiavimas patyrė didelių pakitimų. Senovėje, manoma, jis priklausė nuo veiksmažodžių kirčiavimo: iš baritonų padaryti dalyviai išlaikydavo pastovų veiksmažodžio kamieno kirtį, o iš oksitonų padarytieji turėjo kilnojamo kirčio paradigmą. Tačiau anksti tą skirtumą imta lyginti. Ikirašytinio laikotarpio pabaigoje senąjį kirčiavimą bent iš dalies buvo išlaikę tik esamojo laiko (abiejų rūšių) dalyviai. Tai matyti iš pirmųjų kirčiuotų tekstų. Daukšos raštuose, kad ir ne visai nuosekliai, esamojo laiko dalyvių, ypač veikiamųjų, kirčia-

vimas dar priklauso nuo senovinio veiksmažodžių esamojo laiko kirčio. Būtojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimas čia jau išlygintas, apibendrintas šaknies kirtis, senovinio galūninio kirčiavimo belikę tik reliktai. Visi kiti dalyviai, kurių pagrinde glūdi bendraties kamienas, turi naują kirčiavimo sistemą, susijusią su bendraties kirčio vieta.

Padalyviai kilo iš veikiamųjų dalyvių vienaskaitos datyvo senovinės konsonantinio linksniavimo formos. Jiems atsirasti sąlygas sudarė įvardinės fleksijos įsibrovimas į dalyvių paradigmas, nepalietęs absoliutinio datyvo konstrukcijos. Visa tai turėjo atsitikti dar rytų baltų epochoje (žr. „Lietuvių kalbos istorijos“ I tomą, p. 332). Taigi lietuvių kalba padalyvius buvo paveldėjusi. Šalia pilnųjų formų, pvz., *reñkanti*/*reñkantie* 'renkant', ilgainiui atsirado trumpiniai be datyvo galūnės, kurie ėmė stumti iš vartosenos pilnąsias formas. Jos rašytinio laikotarpio pradžioje jau buvo retos, tačiau jų reliktai išliko folklore net iki XIX–XX a. Rašytinį laikotarpį pasiekė veiksmažodžių *bū́ti* ir *eĩti* senesnės atematinės esamojo laiko padalyvio formos *sañt* 'esant' ir *eñt*/*ė̃jant* 'einant'. Absoliutinio dalyvio konstrukcija išliko ir senoviniams veikiamųjų dalyvių datyvams virtus padalyviais. Ji vartojama senuosiuose raštuose greta datyvo su padalyviu konstrukcijos, pvz., *tė̃vui nueĩnančiam(ui)* || *nueĩnant*, *sáulei nusilė́idusiai* || *nusilė́idus* ir t.t. Jos reliktai folklore pasiekė mūsų dienas.

Iš ankstesnių epochų lietuvių kalba turėjo paveldėjusi ir pusdalyvį, siekinį, bendratį. Pusdalyvio sangrąžinė vyriškosios giminės forma ilgainiui gavo pridėtinį *-s* iš kitų vyriškosios giminės nominatyvų, pvz., *riñkdamasis* < *riñkdamas* + *si* + *s*, o vietoj paveldėtos moteriškosios giminės formos *riñkdamosi* (< **riñkdamā* + *si*) ėmė įsigalėti naujesnė *riñkdamasi*, vengiant sutapimo su nom. pl. f. forma.

Siekinys senovėje buvo vartojamas visoje Lietuvoje. Jo nykimas prasidėjo vakarų Lietuvoje ir vyko jau rašytiniu laikotarpiu. Senuosiuose raštuose (ir dabar tarmėse) siekinys vartojamas su genityvu paprastai po slinkties veiksmažodžių tikslo bei siekimo aplinkybėms reikšti, pvz., *eĩk šiẽno pjáutų*, *skùbinasi dárbo dìrbtų* ir kt. Ilgainiui siekinį ėmė keisti bendraties su genityvu konstrukcija, pvz., *eĩk šiẽno pjáuti*. Tokių pakeitimų yra jau XVI–XVII a. raštuose, taigi jiems pradžia galėjo būti padaryta dar ikirašytiniu laikotarpiu.

Bendratis turėjo paveldėtas priesagas *-ti* ir *-tie*, pvz., *riñkti*, *riñktie*. Ilgainiui atsirado trumpinys *-t*, turimas jau pirmuosiuose rašto paminkluose.

Be nurodytų infinitinių veiksmažodžio formų, lietuvių kalba turi dar būdinį, pvz., *rinktė*, *bėgtė*, *neštė*. Tai specifinis lietuviškas darinys, kitose giminingose kalbose (net pačiose artimose, pvz., latvių kalboje) neturimas. Būdiniui pradžią davė abstrakčios reikšmės veiksmažodinių *tē* kamieno daiktavardžių, tokių kaip *bėgtẽ* (ar *bẽgtė*) 'bėgimas', *grū́stė* 'susigrūdimas', vienaskaitos instrumentalis. To tipo daiktavardžiams tapus neproduktyviais, vienaskaitos instrumentalio pabaiga *-tę́ > -tè buvo panaudota kaip priesaga gamintis tam tikroms infinitinėms veiksmažodžio formoms, kuriomis imta reikšti veiksmo būdą (iš čia *bū̃dinio* terminas). Plg. daiktavardžio *mazgõtė* instr. sg. formą *mazgotè* ir veiksmažodžio *mazgóti* būdinį *mazgotè*. Abiem atvejais yra pabaiga *-te*, rytų aukštaičių tariama *-ti* (iš *-tį́ < *-tę́). Būdami instrumentalio kilmės, būdiniai neretai keičiami kitomis instrumentalio kilmės formomis, pvz., *bėgčià*, *bėgčiomìs*, *bėgčiõm*, *bėgomìs*, *bėgõm*. Dabar dviskiemenis būdinys paprastai turi galūnės kirtį. Tarmėse vietomis kirčiuojama *bẽgte*, *dìrbte*, bet *lauktè*, *neštè*. Ar toks kirčiavimas senesnis, sunku pasakyti, nes daiktavardžiai su *-tē* dažnai turi metatoniją, pvz., *bẽgtė* (šalia *bėgtẽ*).

Nekaitomosios kalbos dalys

Šalia iš ankstesnių epochų paveldėtų nekaitomų žodžių ikirašytiniu laikotarpiu atsirado nemaža naujų. Tai daugiausia vadinamieji naujybiniai prieveiksmiai, prielinksniai, jungtukai ir dalelytės, kilę iš kaitomų kalbos dalių formų. Gerai neištyrus senųjų raštų, dabar nelengva nustatyti, kurie iš tų žodžių priklauso ikirašytiniam laikotarpiui ir kurie atsirado vėliau, pirmiesiems raštams pasirodžius. Įmanoma pateikti tik bendrą nekaitomųjų kalbos dalių charakteristiką ikirašytiniu laikotarpiu.

Prieveiksmių daug kilo iš įvairių linksniuojamų formų. Daugiausia prieveiksmėjo apibendrintą, abstrakčią reikšmę turinčių žodžių formos, sakinyje ėjusios aplinkybe. Toji aplinkybinė funkcija palengva nustelbė žodžio objektinę reikšmę, kuri ilgainiui išbluko. Prieveiksmėjanti forma nutolo nuo paradigmos, neteko galios turėti pažyminį. Buvusi galūnė, kaip nereikalingas balastas, numetama arba virto tam tikru prieveiksmių darybiniu formantu. Kitų paradigmos formų išnykimas galutinai užbaigdavo prieveiksmėjimo procesą.

Lietuvių kalboje daugiausia turime instrumentalio kilmės prieveiksmių, nes šiuo linksniu daugiau negu kitais kalboje reiškiamos aplin-

kybės. Instrumentalio kilmės prieveiksmiai labai įvairūs, iš visokių linksniavimo tipų, pvz., *kartù* 'drauge', *pamažù*, *tuomèt*, *kar̃tais*, *príešais* (iš *ŏ* kam.), *palengvà*, *slaptà*, *staigà*, *tyčiomìs*, *tuščiõm* (iš *ā* kam.), *savâime* (iš *ē* kam.), *viršum̃* (iš *u* kam.). Nemaža tokių prieveiksmių atsirado arba bent jų prieveiksmėjimas prasidėjo dar ikirašytiniu laikotarpiu.

Kitų linksnių kilmės prieveiksmių turime mažiau. Iš bevardės giminės nominatyvo-akuzatyvo kilo *gaĩla*, *greĩt* (plg. *greĩta* Zietela 'greit'), turimi jau pirmuosiuose raštuose, kaip ir genityvo kilmės *niekadõs*, *visadõs*, *iš leñgvo* 'lengvai', *iš naũjo*, *iš tiesõs*, datyvo kilmės *dóvanai*, *po visám* 'pasibaigus' ir kt. Gausaus prieveiksmių su formantu *-ui*, pvz., *apliñkui*, *paskuĩ*, *vél̃tui*, tipo užuomazgų irgi reikia ieškoti ikirašytiniame laikotarpyje. Formantui pradžią galėjo duoti ne tik *ŏ* kamieno vienaskaitos datyvo, bet ir *u* kamieno lokatyvo galūnės, plg. *danguĩ* (rašome *danguj*) < *dangujè*. Lokatyvą ypač rodo prieveiksmių oksitoninis kirtis ir cirkumfleksinė priegaidė, nes datyvas galūnės nekirčiuoja. Akuzatyvo kilmės prieveiksmių turime nedaug, nes dėl stiprios objektinės reikšmės šis linksnis nėra linkęs prieveiksmėti. Esantys daugiausia yra sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš įvardžio (rečiau būdvardžio ar skaitvardžio) ir daiktavardžio, kurių antrasis dėmuo ilgainiui netenka galūnės, pvz., *šiandiẽną* > *šiañdien*, *kasnãktį* > *kasnãkt* ir kt. Šio tipo prieveiksmių užuomazgų irgi reikia ieškoti ikirašytiniame laikotarpyje. – Įvairesni lokatyvo kilmės prieveiksmiai. Senovinio (nepostpozicinio) lokatyvo reliktai – *namiẽ*, dial. *oriẽ* 'lauke', *vãkarie* 'vakare, vakarop', *artiẽ* 'arti', *toliẽ* 'toli', *ankstiẽ* 'anksti' ir šių bendrinės kalbos atitikmenys *artì*, *tolì*, *ankstì*, taip pat kildinami iš lokatyvo. Skirtumas tarp *artiẽ* ir *artì* tyrinėtojų aiškinamas nevienodai: vieni mano buvus galūnės *-ie* tam tikrais atvejais metatoniją (**-íe* > *-ì*, o *-iẽ* išliko), kiti *-iẽ* laiko *ŏ* kamieno (iš **ankstas*, **artas*, **tolas*), o *-i* – *i* kamieno (iš **ankstis*, **artis*, **tolis*) loc. sg. galūne. Dviskaitos senovinio lokatyvo kilmės prieveiksmiais laikomi *pusiáu* (dial. *pusiaũ*) ir žemaičių *dvíejau(s)* 'dviese'. Senieji raštai rodo, kad ikirašytinio laikotarpio pabaigoje galėjo atsirasti ir vienas kitas naujųjų postpozicinių lokatyvų kilmės prieveiksmis, pvz., *orè* 'lauke', *viduĩ* 'vidury', *šaliñ*, *vakaróp* ir kt.

Veiksmažodžio finitinės formos pačios vienos paprastai neina aplinkybėmis, todėl nelinkusios prieveiksmėti. Labiau prieveiksmėja infinitinės formos, ypač padalyviai, pvz., *netrùkus*, *bežiũrint* ir kt.

Būdvardinius prieveikšmius su formantu *-ai*, pvz., *geraĩ*, *tikraĩ*, lietuvių kalba paveldėjo iš ankstesnių epochų. Senovėje jų kirčiavimas priklausė nuo atitinkamo būdvardžio kirčio, bet vėliau buvo perdirbtas, išlygintas. Senojo kirčiavimo reliktų randame Daukšos raštuose ir šių dienų tarmėse, pvz., *báltai* 'baltaĩ', *bjaũriai*, *dósniai* (plg. dial. *báltas*, *-a*, *bjaũras* 'bjaurùs', *dósnus*). Šiuos prieveiksmius mūsų protėviai ėmė laipsniuoti. Aukštesniajam laipsniui pasidaryti buvo panaudota priesaga *-iaus*, pvz., *geriaũs*, *tikriaũs*, ilgainiui, jau rašytiniu laikotarpiu, sutrumpinta į *-iau*, plg. dabartines formas *geriaũ*, *tikriaũ*. Tai toji pati priesaga, kurią turi būdvardžių aukščiausiasis laipsnis (pvz., *geriáus-ias*), tik galiniame skiemenyje atsidūręs akūtinis dvibalsis *áu* dėsningai virto cirkumfleksiniu. Dabar su ta pačia priesaga daromos ir aukštesniojo laipsnio būdvardžių bevardės giminės formos: šalia *gẽra* turime comp. *geriaũ*. Senovėje buvo skiriama: būdvardžių bevardė giminė išlaikydavo priesagą *-esn-*. Senuosiuose raštuose dar vartojamos *gerèsnia* ir *gerèsni* 'geriau' tipo bevardės giminės formos. Pirmoji turi tokią pat galūnę kaip nom.-acc. n. *žãlia*, antroji padaryta pagal modelį: *gẽras*: *gẽra* = *platùs* : *platù* = *gerèsnis* : *x* (*x* = *gerèsni*). Su priesaga *-iaus-* buvo pasidarytas ir prieveiksmių aukščiausiasis laipsnis, pvz., *geriáusiai*, *tikriáusiai*. Matyt, iš pradžių aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnių formų kirčiavimas priklausė nuo būdvardžio kirčio, bet ilgainiui buvo išlygintas. Daukša komparatyvus dar kirčiavo dvejopai, pvz., *baĩsiaus*, *drą̃siaus*, *míeliaus*, *smar̃kiaus* (plg. jo *baĩsus*, *drą̃sus*, *míelas*, *-a*, *smar̃kus*) ir *aukščiaũs*, *dažniaũs*, *mažiaũs*.

Mūsų protėviai kažkada pasidarė formanto *-yn* prieveiksmius, pvz., *gerỹn*, *platỹn*, *didỹn*. Tai dabar labai produktyvus prieveiksmių tipas. Tarmėse šalia *-ỹn* yra *-iñ*, pvz., *geriñ*, *platiñ*. Vietomis vartojami abu variantai. Senuosiuose raštuose šalia *-yn* ar *-in* (dėl rašybos netobulumo išskirti negalima) turimi ilgesni formantai *-yn(i)ui* ar *-in(i)ui* ir *-ynių* ar *-inių*, galbūt ir *-yniu* resp. *-iniu*. Antai Daukša rašo *tolĩniui* 'tolyn', *didĩnių* 'didyn', Vaišnoro „Žemčiūgoje" skaitome *ʒeminui* 'žemyn', Petkevičiaus katekizme – *aukßtiniu* 'aukštyn'. Koks ryšys tarp čia nurodytų variantų ir kokia jų kilmė, dar nepakankamai ištirta. Vieni tyrinėtojai mano, kad formantui *-yn* pradžią davė senovinė būdvardinių *įį̃* kamieno daiktavardžių iliatyvo galūnė, plg. *aukštỹn* šalia nom. sg. *aũkštis* < **aũkštīs*. Tokią prielaidą paremia tarmių *aukštiñ* 'aukštyn' tipo prieveiksmiai su naująja (gauta iš *i* kamieno) iliatyvo galūne. Senųjų raštų prieveiksmiai su *-yn(i)ui* ar *-in(i)ui* tuo atveju turėtų būti laikomi antriniais formanto *-ui* dariniais. Kiti tyrinėtojai

išeities baze linkę laikyti senųjų raštų *aukštynių* (ar *-inių*) tipo prieveiksmius. Jie traktuojami kaip tam tikri suprieveiksmėję daugiskaitos genityvai, kurie ilgainiui turėję sutrumpėti: *aukštỹnių→aukštỹn*. Senųjų raštų variantas *aukštỹniui* ir šiuo atveju turėtų būti laikomas antriniu formanto *-ui* dariniu. Tačiau kai kurie kalbininkai *aukštỹn* yra linkę kildinti iš *aukštỹniui*, pastarąjį variantą laikydami tam tikru datyvo kilmės prieveiksmiu. Visos šios nevienodos nuomonės rodo, kad nagrinėjamo tipo prieveiksmių kilmės ir raidos problema dar tebėra neaiški.

Prieveiksmiai – labai dinamiška kalbos dalis: vieni ilgainiui išnyksta, kiti atsiranda. Antai senuosiuose raštuose vartojami prieveiksmiai *dienuntą* 'kurią nors dieną', *kartuntą* 'kartą, kada nors', *katrul* 'į katrą pusę' dabartinėje kalboje nebevartojami. Suprantama, ir praeityje galėjome turėti tokių, kurie rašytinio laikotarpio nesulaukė. Apie juos galime tik spėlioti.

Prielinksnių vaidmuo ikirašytiniu laikotarpiu vis didėjo. Ten, kur kažkada būdavo išsiverčiama linksniais, ilgainiui ėmė įsigalėti prielinksninės konstrukcijos. Tasai procesas tebevyksta ir dabar. Antai vietoj senesnių linksninių pasakymų, pvz., *badù mìrė*, *senatvė̀ nepaeĩna*, *kárdu kariauja*, dabar vis labiau linkstame sakyti *nuõ bãdo mìrė*, *iš senãtvės nepaeĩna*, *su kárdu kariáuja*. Pačių prielinksnių daugėja. Dalies jų sąsaja su kaitomais žodžiais dar nenutrūkusi, pvz., *priẽš*, *príešais* : *príešas*, *príešintis*, *liñk* (dial. *linkañ*, *liñkui*, *liñkais*): *link-mẽ*, *ap-linkà*, *tar̃p* (dial. *ter̃p*) : *tárpas* (*térpė*), *tiẽs* : *tiẽs-ti*, *tiesùs*. Tačiau ne visų tokią sąsają lengva suvokti, pvz., *pagal̃* tyrinėtojai sieja su *pagalỹs* 'toks medžio gabalas', *pagalẽ* 'galas, pabaiga', anksčiau, matyt, turėjusiais bendresnę reikšmę, plg. *pagalióp* 'galop, pagaliau', *ant gãlo pagalẽs*. Dar plg. *pasàk* – siejamą su veiksmažodžiu *sèkti*, *pasèkti*. Kai kurie iš ankstesnių epochų paveldėti prielinksniai buvo perdirbti, pvz., vietoj baltų **api* imta sakyti *apiẽ* pagal *priẽ* šalia priešdėlio *pri-* (plg. *api-bė̃go*) modelį. Prielinksnio *iž* 'iš' suduslėjo žodžio galo *ž* (tarmėse vietomis išliko skardus). Kai kuriuos prielinksnius ilgainiui imta trumpinti, pvz., šalia *antà* atsirado trumpinys *añt* (rašytinį laikotarpį pasiekė abu variantai), atitinkamai šalia *ažù* resp. *užù* ilgainiui imta sakyti *až*, *už*. Dar labiau trumpėjo veiksmažodiniai priešdėliai. Jų trumpieji variantai būdavo įsivedami iš pozicijos prieš veiksmažodžio šaknį, prasidedančią tuo pačiu balsiu, kuriuo baigėsi priešdėlis, pvz., *ap(i)-im̃ti*, *ap(i)-ieškóti*. Senuosiuose raštuose (kartais ir dabartinėse tarmėse) dar neretai randame pilnus priešdėlių variantus vietoj dabartinių sutrumpėjusių, pvz., *apigrãžino* 'pagražino', *atasãkė*

'atsakė', *ažuvažiãvo* 'užvažiavo'. Greta pasitaiko ir sutrumpintų variantu, net dabartinei bendrinei kalbai neįprastų, pvz., *apbar̃stė* 'apibarstė', *atdarýti* 'atidaryti'. Apskritai ilgainiui pilnieji variantai geriau išliko lietuvių kalbos ploto rytinėje dalyje, o trumpieji labiau įsigalėjo vakaruose, ypač žemaičių tarmėje.

Kito ir prielinksnių vartosena. Kai kurių nusistovėjo postpozicinė vieta linksnio atžvilgiu, pvz., *jõ dė̃lei atėjau, nuė̃jo mìško liñk.* Senieji raštai (iš dalies ir dabartinės tarmės) rodo, kad prielinksniai *ikì (ligì), põ, priẽ (priẽg)* senovėje buvo vartojami su datyvu, pvz., *ikì šiaĩ diẽnai* 'iki šios dienos', *ligì trìmus karãliumus* 'iki trijų karalių (šventės)', *põ taĩ máldai* 'po tos maldos', *bùvo priẽg tómus kančiómus* 'buvo prie tų kančių'. Kai kurie prielinksniai ilgainiui „pasendavo" ir būdavo užmirštami, juos stūmė iš vartosenos kiti panašios ar tos pačios reikšmės prielinksniai. Antai senuosiuose raštuose šalia *dė̃l* ta pačia reikšme buvo vartojamas prielinksnis *driñ* (kildinamas iš **deriñ* ar **dariñ* : *derė́ti, dė̃rinti* ar *darýti*), dabar jau visai išnykęs, pastebėtas tik Dieveniškių ir Zietelos šnektose. Jį išstūmė iš vartosenos *dė̃l*, su kuriuo *driñ* konkuravo, plg. senųjų raštų variantą *dril* 'dėl' su *l* iš *dė̃l*. Dieveniškėse užfiksuotas variantas *dreñ* turi *e* iš dial. *del̃* 'dėl'. Dar plg. dūrinius *kodriñ, todriñ* šalia *kodė̃l, todė̃l.*

Jungtukų irgi vis daugėjo. Dalis jų tos pačios kilmės kaip prieveiksmiai arba prielinksniai. Antai žodelis *kadà* (įvardžio **kadas* instr. sg. f. forma) senovėje ėjo tiek prieveiksmiu, tiek jungtuku. Ilgainiui kaip jungtukas įsigalėjo trumpinys *kàd.* Ir dabar jungtukais tebeina, pvz., prieveiksmiai *kõl(ei), kaĩp, čià,* prielinksnis *ligì* ir kt. Dėl nepakankamo senųjų raštų ištyrimo šiandien dar nelengva nustatyti, kokio senumo atskirų žodelių jungtukinė funkcija.

Jungtukai iš seno buvo susiję su dalelytėmis. Neretai tas pats žodelis eidavo ne tik dalelyte, bet ir jungtuku. Patys tie žodeliai dažnai buvo paveldėti iš ankstesnių epochų. Lietuvių kalboje jų padaugėjo, dalis perdirbti, dažniausiai sudurti kits su kitu į vieną sudurtinį žodelį, gavusį savitą reikšmę. Antai be *ar̃* ir *ir̃*, senuosiuose raštuose dar yra *er* 'ar'. Taigi būta variantų su visais trimis balsio kaitos laipsniais – *ar̃* : *er̃* : *ir̃*. Tyrinėtojai juos sieja su gr. ἄρ(α), ῥα, dial. ἐρ 'nes, irgi, taip pat'. Reikšmė seniau galėjo kažkiek skirtis nuo dabartinės, plg. lie. dial. *ar̃* 'irgi, taip pat', la. dial. *ar(î)* 'taip pat', praep. *ar* 'su'. Mūsų protėviai šiuos žodelius ėmė lipdyti su kitomis dalelytėmis, daugiausia prasidedančiomis priebalsiais *g-* (*gi, gu*...), *b-* (*ba, be, bo*...) ir *t-* (*te, tes*...). Šitaip buvo pasidaryta naujų žodelių, kurių dalis pasiekė

rašytinį laikotarpį, kai kurie tarmėse išliko iki mūsų dienų, pvz., a) *ar̃-gi* 'ar', *ar̃-gu* 'ar; tai yra', *er-gi*, *er-gu* 'argi', *ir̃-gi* 'taip pat'; b) *ar-bà*, *ar-bè*, *ar-bõ* 'arba'; c) *ar-te*, *ar-tes*, *er-te*, *er-tes* 'argi'.

Paveldėtas žodelis *bè* dabar paprastai eina dalelyte ir yra genetiškai susijęs su *bà*, *bõ*, *bù* 'be, nes', plg. pr. *bhe*, *bha* 'ir'. Kaip jungtukas (paprastai artimoms sąvokoms jungti) ilgainiui įsigalėjo variantas *beĩ*, kažkada pailgintas dalelyte *-i* arba pasidarytas pagal *neĩ* greta *nè* pavyzdį. Čia priskirtinas ir senuosiuose raštuose užfiksuotas žodelis *baũ* 'ar, gal, be', galbūt pasidarytas iš *ba* su dalelyte *u*, turima sen. indų, graikų ir gotų kalbose. Žodelius *be*, *ba* ir kt. ilgainiui imta plėsti dar ir kitomis dalelytėmis, pvz., *be-gù* 'ar, gal', *baũ-gi*, *baũ-ga* 'argi, gal', *bè-ne* resp. *be-nè*>*beñ* (ir su *-t*: *beñt*), *be-gu-ne* 'ar tik ne, gal' ir kt. Toji tendencija prasidėjo dar ikirašytiniu laikotarpiu. Veikiausiai iš nurodytų žodelių kilo ir jungtukas bei dalelytė *bèt*. Senuosiuose raštuose turimas jo variantas *bàt* 'bet'. Manoma, kad tai trumpiniai iš dar senesnių *beta(i)*, *bata(i)*, kurie XVI–XVII a. raštuose dažniau buvo vartojami kartu su dalelytėmis *-ga*, *-gi*, *-g*, pvz., *bataig(a)*, *betaigi* 'bet'. Linkstama manyti, kad *betai*, *batai* savo ruožtu atsirado iš *bè* resp. *bà* ir *taĩ*.

Iš ankstesnių epochų paveldėta dalelytė *gi* buvo vartojama tiek viena, tiek priaugusi prie kitų žodelių, pvz., *õ-gi* (dial. *ẽ-gi*), *ir̃-gi* 'taip pat', *kadán-gi*, *kaĩp-gi*, *kõlei-gi* 'kol', *kur̃-gi*, *nà-gi*, *nè-gi*, *nù-gi*, *iñ-gi* 'į', *nuõ-gi* 'nuo', *priẽ-gi* 'prie'. XVI–XVII a. raštai rodo, kad anksčiau ji buvo dar dažnesnė, lipdavo tiek prie nekaitomų, tiek prie kaitomų žodžių, pvz., *kadàg* 'kada' (*kadà*+*gi*), *todring* 'todėl' (*todrin*+*gi*), *teipog* 'taip pat' (*teipo*+*gi*), *todelig* 'todėl' (*to-dėli*+*gi*), *klausykimeg* 'klausykime' (*klausykime*+*gi*), *bilokig* 'kalbėk' (*biloki*+*gi*), *sãkaimig* 'sakyk man' (*sãkai-mi-gi*). Be dalelytės *gi*, iš seno buvo dar jos variantai *ga*, *ge*, išlikę senuosiuose raštuose ir iš dalies dabartinėse tarmėse, pvz., *nesan-ga* 'nes' (*nesą* 'nes' +*ga*), *betai-ga* 'bet', *eiki-ge* 'eik gi', *añs-ga* 'antai, aure', *ge* 'argi'. Čia priskirtina dar postpoziciškai vartota (turima senuosiuose raštuose) klausiamoji dalelytė *gu*, pvz., *tù-gu* 'ar tu?', *yrà-gu* 'ar yra?', *žinaĩ-gu* 'ar žinai?', *nórie-gu* 'ar (tu) nori?'. Ši dalelytė, kaip ir *gi*, *ga*, *ge*, senų senovėje, matyt, turėjo ir pabrėžiamąją funkciją, plg. *jéi-gu*, *ne-gà*, *be-gù* 'gal'.

Jungtukas *jóg* (*jógi*) ir jo variantas *júog(i)* (turimas senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse), tyrinėtojų nuomone, yra kažkada dalelyte *gi* išplėstas reliatyvinio įvardžio ide. **jõs* vienaskaitos genityvas (resp. abliatyvas; iš *jó-gi*) arba instrumentalis (*júo-gi*). Iš to paties įvar-

džio vienaskaitos lokatyvo kildinamas ir paveldėtas jungtukas *jéi*, kurio taip pat neretai vartojami pailginti variantai *jéi-gu*, sen. raštuose *jéi-gi*, *jéi-be*, *jéi-bi* ir kt. Greičiausiai su šiais susijęs senuosiuose raštuose užfiksuotas jungtukas *jeng* 'kad, jei'. Kalbininkai su minimu įvardžiu dar sieja *idañt*, sen. *idante*, *idanti*, *id*, tiksliau jo pradžią *i-*, plg. ryt. *aduñt* < **adant* su *a-* iš įvardinio kamieno *ŏ-*. Veikiausiai su visais šiais žodeliais kilmės požiūriu nieko bendra neturi dalelytė *jùk* ir senuosiuose raštuose užfiksuoti jos variantai *juka-g*, *jukai-g*, *juki-g*, kurių kilmė tebėra neišaiškinta.

Žodeliai *nè*, *nẽ*, *neĩ* dabar eina neigiamosiomis dalelytėmis ir jungtukais. Tai seni veldiniai. Suaugę su kitomis dalelytėmis, jie davė nemaža naujų dūrinių. Su *-gi*, *-gu* turime *nè-gi*, *neĩ-gi*, *ne-gù*. Senuosiuose raštuose populiarus jungtukas *ne-g(i)*, *nei-g(i)* 'negu' ir jo perdirbinys *neng(i)* 'negu' (plg. *jeng* vietoj *jei-gi*). Visi jie bus atsiradę dar ikirašytiniu laikotarpiu. Variantas *ne-gù* anksčiau turėjo ir klausiamąją 'ar ne, argi' reikšmę, pvz., *negù žinote* 'ar žinote?'. Su paveldėta dalelyte *jaũ* turime dūrinius *ne-jaũ*, *ne-jaũ-gi*. Kalbininkai ir žodelį *nèt* kildina iš *ne* plius kažkokia priebalsiu *t* prasidedanti dalelytė. Senuosiuose raštuose turimi ilgesni jos variantai *ne-ta*, *ne-te*, *ne-ti-gi*, *nen-t* (plg. *jen-g*, *nen-g*). Pažymėtina, kad šie žodeliai iš seno paprastai ėjo jungtuku. Trys pirmieji turėjo reikšmę 'kol; bet, nes; kadangi; nebent', o paskutinysis – 'negu'. Kadangi dzūkuojančiose tarmėse žodelis *net* neverčiamas **nec*, tai jo kildinti iš **neti*, kaip kartais daroma, nėra pagrindo. Ikirašytiniu laikotarpiu atsiradęs jungtukas *nès* (dial. *nẽs*) taip pat paprastai siejamas su *ne*. Jį linkstama kildinti iš **ne est* 'nėra'. Senuosiuose raštuose esantys ilgesni variantai *nesa*, *nesą*, *nesang(a)*, *nesang(i)* laikytini analogiškais dariniais, plg. *ne esą* + *-angi* iš *kad-ángi*.

Dalelytę *te-* (pvz., *àš kar̃tą teñ te-buvaũ*), turimą ir junginyje *te-be-* (*te-be-dìrbu*), kalbininkai sieja su jaustuku *tè*, dial. *tẽ* 'štai, imk'. Gali būti savo kilme susijusi ir su *-te* žodeliuose *ar-te*, *er-te* 'argi', *ne-te* 'kol, bet, nes', taip pat geidžiamosios nuosakos formantu.

Postpozicinę dalelytę *-ai* (kildinama iš ide. **ŏi*, **ai* arba **āi*) pirmiausia gavo įvardžių nominatyvai ir daiktavardžių vokatyvai, pvz., *tas-aĩ*, *koks-aĩ*, *toks-aĩ*, *pats-aĩ* ir *Kazìmier-ai*, *Jõn-ai*. Tokios formos atsirado dar ikirašytiniu laikotarpiu ir buvo plačiai išplitusios jau pirmuosiuose raštuose, pvz., Daukšos postilėje ilgesnis variantas *tasai(g)* net dažnesnis (pavartotas 616 kartų) už trumpąjį *tas(g)* (190 kartų). Prie įvardžių senovėje buvo mėgstama lipdyti ir įvairias kitas dalelytes, pvz.,

-ja (tas-jà, f. *to-jà*, n. *ta-jà...)*, *-jau (tas-jaũ, kurs-jaũ...)*, *-gi (kàs-gi, tàs-gi, kur̃s-gi...)* ir kt. Senuosiuose raštuose neretai randame po kelias tokias dalelytes, pvz., *tas-jà-gi*, *tas-jaũ-gi* 'tas, tasai', jos būna ne tik prie nominatyvų, bet ir kitų linksnių, pvz., gen. sg. m. *to-jau tėvo*, instr. sg. m. *tuo-jau-g(i) būdu* ir kt., gali būti net prieš lokatyvo postpoziciją (!), pvz., all. sg. f. *tos-jau-pi-gi* šalia *tos-pi-jau-gi*. Pačią dalelytę *-ai* ilgainiui imta dėlioti prie įvairiausių žodžių, atsirado jos variantų, pvz., *-ei* (apibendrinta iš pozicijos po joto), *-nai* (su prijungtu *n* greičiausiai iš akuzatyvo galūnės) ir t.t. Bet visa tai vyko daugiausia jau rašytiniu laikotarpiu.

Atsirado naujų jaustukų, pvz., *aimán*, (Daukšos raštų) *aimanęs* 'deja, vargas, bėda'<*ái*+dat. sg. *mán*, gen. sg. *manęs* (veikiausiai iš šių pasidarytas daiktavardis *áimana*, veiksmažodis *aimanúoti*). Jau ikirašytiniu laikotarpiu turėjo būti nemaža ištiktukų, kurių, deja, į pirmuosius raštus tik vienas kitas tepateko, nes dėl griežtai konfesinio turinio tie raštai prastai atspindi vaizdingąją ano meto žmonių kalbą.

SINTAKSĖ

Kaip kito sintaksinė lietuvių kalbos struktūra ikirašytiniu laikotarpiu, nustatyti sunku. Trūksta specialių tyrinėjimų. Bendrą vaizdą susidaryti kliudo diachroninės sintaksės, kaip mokslinės disciplinos, atsilikimas. Tebėra neaiškūs indoeuropiečių ir baltų prokalbių sintaksiniai modeliai. Nustatyti padėtį prieš pat atsirandant raštijai labai apsunkina tai, kad senieji raštai buvo versti, todėl tų raštų sintaksei labai stiprią įtaką yra padariusios kitos kalbos. Pagaliau pačių senųjų raštų sintaksė tebėra nepakankamai ištirta. Viskas, kas padaryta, atlikta bemaž tik vieno V. Ambrazo. Dėl viso to šiuo metu galima spėjamai nurodyti tik kai kuriuos pačius bendriausius sintaksinės raidos procesus, turėjusius vykti ikirašytiniu laikotarpiu, bet ne pateikti konkrečią sintaksinės struktūros raidos analizę.

Nėra abejonės, kad kalbamuoju laikotarpiu turėjo gerokai padaugėti prielinksninių konstrukcijų. Didėjant jungtukų skaičiui, turėjo įvairėti sakinių sujungimas ir prijungimas, gausėti jungtukinių, ypač prijungiamųjų konstrukcijų. Veiksmažodžio sferoje su šiais reiškiniais į vieną gretą turėjo rikiuotis perifrastinių laikų įsivyravimas. Visa tai didino gramatinės sandaros analitinius elementus. Tačiau kokiu būdu, kaip ir kodėl šie ir panašūs pakitimai vyko, tebėra neišaiškinta. Neaiški jų raidos chronologija, tarpusavio priklausomumas, net patys svarbiausi raidos momentai. Suprantama, atsiradus naujovėms, turėjo greta ilgą laiką egzistuoti ir reliktiniai senosios sintaksinės struktūros elementai, pvz., šalia prielinksninių konstrukcijų rašytinį laikotarpį pasiekė įvairios linksnių absoliutinės konstrukcijos. Bet kaip, nuo kada ir kokiais etapais jos buvo stumiamos iš vartosenos, kaip apskritai vyko senųjų ir naujųjų sintaksinės struktūros elementų konkurencija ikirašytiniu laikotarpiu, neturime aiškesnių duomenų. Didelių problemų kelia net lietuvių kalbos sintaksinės struktūros modelis vėlyvuoju laikotarpiu, prieš pat raštijos pradžią. Dėl verstinio pobūdžio senieji raštai prastai atspindi to meto gyvosios kalbos sintaksę. Tyrinėtojai net ginčijasi, pvz., ar savybinio įvardžio kaip derinamojo pažyminio vartojimas (*mãnas tė̃vas*, *manà sesuõ* vietoj *màno tė̃vas*, *màno sesuõ*) senuosiuose raštuose yra savas, reliktinis reiškinys, ar atsirado dėl kitų kalbų interferencijos. Daug ginčų kelia toks pirmojo ir antrojo asmens įvardžio formų vartojimas, kai jomis reiškiama priklausomybė sakinio subjektui, kitaip sakant, kai jos vartojamos sangrąžine reikšme, pvz., *atidúok tãvą* (ir *tàvo*) *knỹgą* '...savo knygą'. Tokia vartosena

labai būdinga prūsinei lietuvių kalbos atšakai. A. Becenbergeris šią vartoseną laikė senovės veldiniu, bet dabar linkstama (J. Palionis, A. Rosinas) ją traktuoti kaip vokiečių arba lenkų kalbų interferencijos padarą. Tebėra neištirta ir daug ginčų kelia dar, pvz., trečiojo asmens įvardžių *jìs* ir *ãnas (añs)* konkurencija, supletyvinės paradigmos (*ãnas*, bet *jõ*, *jám*...) atsiradimas, prielinksnių vartojimo su atskirais linksniais istorija, jungtukų ir dalelyčių vartosenos raida ir daugelis kitų dalykų.

Senųjų raštų sintaksė yra labai paveikta kitų kalbų. Nėra abejonės, kad ano meto liaudies šnekamoji kalba daugelio tų sintaksės svetimybių dar neturėjo, nes kai kurios iš jų ir vėliau šnekamojoje kalboje neįsigalėjo. Taigi gyvoji kalba sintaksės požiūriu anuomet gerokai skyrėsi nuo raštų. Bet to meto gyvosios kalbos sintaksė tebėra nerekonstruota. Tai bus galima padaryti tik detaliai ištyrus dabartinių tarmių, tautosakos ir pačių senųjų raštų sintaksę.

LEKSIKA

Lietuvių kalba iš ankstesnių epochų paveldėjo turtingą žodyną, kurį sudarė keli nevienodo senumo sluoksniai, žr. p. 150 – 152.

Ilgainiui kintant gyvenimo sąlygoms, kito ir leksika. Per maždaug tūkstantį metų iki pirmųjų raštų pasirodymo joje daug kas pasikeitė: atsirado naujų žodžių, dalis senųjų išnyko, rutuliojosi žodžių reikšmė ir t.t. Dėl specialių tyrinėjimų stokos dabar visą tą sudėtingą raidą galima tik bendrais bruožais apibūdinti, išsamiam aprašymui dar trūksta duomenų.

Nuo šiaurinės rytų baltų dalies leksikos lietuvių žodynas anksti ėmė skirtis atskirų žodžių reikšme. Mums labiausiai rūpi atvejai, kai žodžio reikšmė pakito lietuvių, o ne šiaurinių baltų, kalboje. Vienur kitur ji paplatėjo. Pvz., veiksmažodis *bė̃gti* anksčiau turėjo reikšti 'bėgti kam nors vejantis, pasprukti', plg. la. *bêgt* 'pabėgti, pasprukti', gr. φέβομαι 'bėgti išsigandus'. Ilgainiui lietuvių kalboje šis žodis gavo bet kokio bėgimo reikšmę. Veiksmažodžio *ė̃sti* reikšmė, atvirkščiai, susiaurėjo. Jį stūmė iš vartosenos *válgyti*. Dabar *ė̃da* tik gyvuliai, o žmonės *válgo*. Tačiau tokia reikšmės diferenciacija įvyko ne visame lietuvių kalbos plote: žemaičiai tebesako *ė̃sti* (kaip latviai, slavai...) ir vietoj *válgyti*.

Dar keli pavyzdžiai. Daiktavardis *kẽpenys*, dial. *kẽpenos* (: *kèpti*) iš pradžių turėjo reikšti 'kas kepama, iškepta', plg. *kepẽnė* 'kepimas, kepsnys', la. dial. *cępęnas* 'keptuvėje likę skrudėsiai'. Ilgainiui juo imta vadinti k e p t a s jeknas, paskui ir bet kokias jeknas (*jẽknos*, *jãknos* – senas veldinys, plg. skr. *yákr̥t*, gen. sg. *yaknás* ir kt.). Žodis *uolà* yra tos pačios kilmės kaip *ap-valùs* (: la. *vel̃t* 'risti, ritinti'), taigi kažkada bus turėjęs bendresnę reikšmę 'kas apvalu, ritinama', plg. la. *uõla* 'kiaušinis, dial. mažas apvalus akmeniukas'. Ilgainiui jis ėmė reikšti 'akmens masė, akmens kalnas'. Stipriai pakito reikšmė dar, pvz., šių žodžių: *bérnas* – nuo 'nešiojamas, išnešiotas' per 'vaikas' iki 'samdomas ūkio darbininkas', *druskà* – šio žodžio pirmykštė reikšmė buvo 'trupinys, mažytis gabalėlis', *lóva* – pirmykštė reikšmė 'suolas' (senovėje ant suolų buvo gulima), *nókti* – pirmykštė reikšmė 'eiti' (plg. *priė̃jęs obuolỹs* 'prinokęs...'), *óras* – pirmykštė reikšmė 'ariamas laukas, mišku neužaugusi tuščia vieta' (: *árti*), *plutà* – pirmykštė reikšmė 'kas išplaukia į paviršių, yra viršuje' (ide. **pleu-* 'plaukti'), *spalvà* – pirmykštė reikšmė 'kas atskelta, nuplėšta'. Tokių žodžių semantinė evoliucija detaliau aptarta „Lietuvių kalbos istorijos" I tome (p. 336—337).

Pasinaudodami žodžių darybos priemonėmis, lietuviai ilgainiui prisidarė daug visokių naujų leksemų, perdirbo senąsias. Tai – įvairūs galūnių vediniai, pvz., iš *árklas* pasidarėme *arklỹs*; priesagų vediniai, pvz., šalia *gývas*, *gýti* atsirado *gyv-ãtė*, *gyv-ulỹs*; prisidarėme dūrinių, pvz., iš *sáulė* ir *tekė́ti* kilo *saulė́tekis*, ir kt. Perdirbinių dėl kitų žodžių analogijos pavyzdžiu gali eiti *liežùvis*, atsiradęs greičiausiai dėl *liẽžti* įtakos iš senovinio veldinio, kurio atitikmenys yra pr. *insuwis*, s. sl. *języкъ* ir kt. Kai kuriuos senus veldinius mūsų protėviai ilgainiui ir kitaip perdirbo, pvz., vietoj laukiamo **dãmas* 'namas' (plg. s. sl. *домъ*, lot. *domus*, gr. δόμος. s. ind. *dâma-*) dabar turime *nãmas* su *d*... *m*→*n*... *m* asimiliacija. Pasitaiko ir neaiškios kilmės darinių.

Šiaip ar taip, žodžių buvo prisidaryta daug ir iš įvairių gyvenimo sričių, pvz.:

šeima, giminystės terminai:

kū̃dikis **– šio žodžio kilmė neaiški, mėginama sieti su la. *kûdît* 'jaudrinti, raginti' (būtų semantinė paralelė lie. *vaĩkas* : *veikùs* 'greitas', *veĩkti*, *vikrùs*?);**

láigonas, *láiguonas* 'žmonos brolis', dėl šaknies plg. lot. *ligo*, *-āre* 'rišti, jungti' ir kt.;

našlỹs, *našlė̃*, plg. skr. *naśati* 'jis žūsta', gr. νέκυς 'lavonas, velionis', lot. *nex* 'nužudymas, mirties bausmė' ir kt.;

žmonà – šaknis tos pačios kilmės kaip žodžio *žmogùs*, sen. lie. *žmuõ*, nom. pl. *žmón-ės*, sen. *žmón-es* (: *žẽmė*, *žẽmas*, iš ide. *ĝhem-*), taigi 'žeme vaikščiojantis padaras';

kūno dalių pavadinimai:

pil̃vas (: *pìlti*) įsigalėjo vietoj veldinio *vė̃daras* (plg. la. *vę̂dęrs*, pr. *weders*, skr. *udáram*, lot. *uterus* ir kt.), ilgainiui gavusio 'kepta kruopų ar tarkuotų bulvių dešra' reikšmę;

raumuõ iš **raudmuõ* : *raud-ónas*;

tulžìs : *tul̃žti*, *tel̃žti*, *til̃žti*, jeigu ne dėl metatezės iš **žultìs*, plg. la. *žults* 'tulžis';

gyvūnija:

jáutis, plg. skr. *yáumi* 'kinkau, surišu' (: lie. *jùngti*, *jùngas*). Taigi 'į jungą kinkomas gyvulys' (senovėje jaučiais buvo ariama);

karvė̃lis – kilmė neaiški, mėginama sieti su spalvą reiškiančiais žodžiais **kõrųõs* 'juodas' : lie. *šir̃vas*. Šiuo vardu lietuviai vadino prie namų besilaikantį paukštį, skirdami nuo *balañdžio* – girių paukščio. Vėliau (jau rašytiniu laikotarpiu) tas skirtumas bemaž visur išnyko: vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje abiem reikšmėm imtas vartoti

žodis *balañdis*, rytinėje dalyje – *karvẽlis*, tik vienur kitur vakarų aukštaičių tarmės plote, pvz., apie Pajevonį, Vištytį, išliko iki šių dienų senasis reikšmės skirtumas;

kiaũlė – giminingose kalbose aiškių atitikmenų neturi, kilmė neaiški;

kikìlis – tik lietuvių kalbai būdingas garsažodinės kilmės pavadinimas;

krẽgždė – greičiausiai garsažodinė kilmė, kitose kalbose aiškių atitikmenų neturi;

paũkštis – tiesioginių atitikmenų giminingose kalbose neturi, paprastai siejamas su la. *putns* 'paukštis', r. *птица* ir kt.;

augmenija:

bliñdė : lie. *blė́sti* (?), dėl semantikos plg. la. *blīksne*, *blīzma* 'tokia gluosnių rūšis' (: la. *blizêt*, lie. *blizgė́ti*);

dilgėlė̃ : *dìlginti*, *dìlgsėti*. Ilgainiui įsigalėjo šalia veldinio *notrė̃*, *notrėlė̃* (la. *nâtre*, pr. *noatis*, r. *натина* 'tokia piktžolė');

drebulė̃ : *drebė́ti*, dėl semantikos plg. bulg. *трепетлика*, srb. *трепетљика* : s. sl. *trepetati* 'drebėti', vok. *Zitteresche*, *Zitterpappel* : *zittern* 'drebėti'. Išlaikytas ir senesnis šio medžio pavadinimas *ãpušė*, *ẽpušė*, plg. la. *apse*, pr. *abse*, r. *осина*, sva. *aspa* ir kt.;

pùtinas : *pùsti*, *pùtinti* (?);

įvairūs daiktai, įrankiai:

kėdė̃ – neaiškios kilmės žodis, būdingas tik lietuvių kalbai. Mėginama sieti su *kedė́ti* 'pleišėti';

kẽlinės > *kélnės*, vedinys iš *kẽlis* (: la. *celis*);

skẽpeta (: *skõpti* 'drožti, skaptuoti'), plg. la. *šķẽpele* 'atplaiša, skeveldra', *šķę̀ps* 'ietis' (atskelto medžio gabalas), r. *щепа* 'skiedra', gr. *σκέπαρνος* 'kirvis';

skrybėlė̃ siejama su *skrìbti* 'baigtis, keipti, dvėsti', *skrèbti* 'stingti, kietėti nuo šalčio', *skrebùčiai* 'nemušti, trumpi kailinėliai', plg. *skrebìnė* kepùrė 'tokia skrybėlė';

šáukštas : *šáuti* 'kišti, stumti į krosnį' (šaukštu maistas į burną š á u j a m a s, plg. liže kepalą į krosnį *šáuti*);

žãgrė : *žãgas*, *žãgaras* ir kt.

kitokie daiktavardžiai:

áudra – giminingose kalbose atitikmenų neturi, kilmė neaiški. Spėjamas ryšys su lie. *ùmaras* 'audra, stiprus vėjas', *ūmùs*;

gelumbė̃ – kilmė gana neaiški, mėginama sieti su pr. *golimban* 'mėlynas', r. *голубой* 'mėlynas', *голубь*, l. *gołąb* 'balandis';

prãgaras : *gérti*. Plg. *prãgaras* 'rijūnas, ėdrūnas, prasigėrėlis';

rūsŷs : *raūsti* 'kasti, knisti, versti';
varškė̃ : *vìrkšti* 'trauktis, krekėti, džiūti', *vìrškinti*;
būdvardžiai:
kaĩras, *kairŷs* greičiausiai *kair-* iš **krair-* : *kreĩvas*;
lúošas siejama su refl. *lõštis*, *ãt-lošas*, *lė̃šos*;
sunkùs : *suñkti* 'košti skystimą'.

Iš kitų kalbų skolintų žodžių ankstyvuoju laikotarpiu turėjo būti nedaug: kažkiek finizmų, germanizmų (jie aptarti I tome, p. 179—183, 185—186), galbūt slavizmų. Intensyvėjant santykiams su rytiniais slavais, greit daugėjo slavizmų. Dabartinėje lietuvių kalboje išliko per pusšimtį rytų slavų kilmės skolinių, patekusių į lietuvių kalbą iki XIII a. pabaigos, žr. p. 71—75. Daugelis iš jų žymi naujas realijas ir pas mus atėjo per slavus iš kitų, tolimesnių kalbų (lotynų, graikų, germanų...). Pradėjus Lietuvos valstybėje vartoti kanceliarinę slavų kalbą, slavizmų bei per slavus gautų žodžių dar kažkiek padaugėjo, žr. p. 134—135. Jų skaičių stipriai papildė polonizmai, ėmę rastis nuo XIV a. pradžios. Polonizmus ne visuomet lengva atskirti nuo rytų slavų skolinių, žr. p. 138—140. Iš viso dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje yra daugiau negu pusantro šimto žodžių, patekusių į lietuvių kalbą dar prieš raštijos pradžią iš slavų kalbų.

Maždaug nuo XIII a. į lietuvių kalbą ėmė brautis vokiečių kalbos skoliniai. Jų buvo mažiau negu slavizmų: iki raštijos pradžios gautų dabartinėje bendrinėje kalboje galime priskaičiuoti apie dvidešimt, žr. p. 116—117.

Tie lietuviai, kurie kontaktavo su kitomis baltų gentimis, yra gavę iš jų kažkiek žodžių (žr. p. 21—22, 26, 33, 35—36), kurių vienas kitas yra patekęs ir į dabartinę bendrinę kalbą, pvz., *zuĩkis* – iš kuršių, *kriáušė*, *malūnas*, *saváitė* – iš prūsų.

Taigi lietuvių leksikos ikirašytiniu laikotarpiu būdingas bruožas – palyginti mažas skolinių procentas. Vėliau, rašytiniu laikotarpiu, jis labai padidėjo.

Lietuviai iš ankstesnių epochų paveldėjo archaišką asmenvardžių sistemą, kurios pagrindą sudarė dvikamieniai vardai, pvz., *Al̃-girdas*, *Gedi-mìnas*, *Geĩd-vilas*, *Taũt-ginas*, *Vìl-tautas*. Vieni iš jų siekia baltų prokalbę, kiti dar senesnius laikus, bet daug buvo pasidaryta vėliau, jau rytų baltų epochoje. Dėl lyginamųjų duomenų stokos (giminingų kalbų vardynas prastai išlikęs) dabar sunku visa tai detaliau išryškinti. Šalia dvikamienių formų iš seno lietuviai vartojo ir trumpinius, pvz., *Geĩdas*, *Vilŷs* (šalia *Geĩd-vilas*, *Vìl-tautas*), kurie anksti ėmė virsti sa-

varankiškais vardais. Jų skaičių dar didino įvairių priesagų, ypač turėjusių deminutyvinę ir priklausomybinę reikšmę, vediniai, pvz., *Alg-ẽlis*, *Vil-ùtis*, *Taut-ẽnis*, taip pat pravardinės kilmės asmenvardžiai, pvz., *Lokỹs*, *Žìlis*. Moterų vardai nuo vyrų skyrėsi tik galūne, pvz., *Vìl-tautė*, *Lokė* šalia *Vìl-tautas*, *Lokỹs*. Žmonės buvo iš esmės vienavardžiai. Ilgainiui daugėjant žmonių bei intensyvėjant jų tarpusavio ryšiams, turėjo atsirasti nemaža bendravardžių. Kilo reikalas aiškiau įvardinti asmenį. Tai buvo atliekama prie vardo pridedant tam tikrą prievardį, kuriuo būdavo nurodoma asmens gyvenamoji vieta (pvz., *Taũtvilas iš Kaũno*), jo amatas (*Mìntautas kálvis*), kieno jis yra sūnus (*Kantibutas Dravenio sūnus*), kieno brolis (*Minigaudas Vangsčio brolis*) ir t.t. Tokie asmenų įvardijimai pateko ir į senuosius dokumentus. Krikštijami lietuviai tapo dvivardžiais: šalia senovinio vardo jie gavo dar krikščionišką. Iš pradžių krikščioniški vardai nebuvo populiarūs. Jie lietuviams turėjo būti svetimi, nesuprantami. Be to, paprastus žmones (ne kilminguosius) krikštijo dideliais būriais, atskirai vyrus ir atskirai moteris, duodami visam būriui (pvz., viso kaimo gyventojams) vieną vardą, todėl jis netiko asmenims išskirti. Praktiškai dar ilgą laiką šalia krikščioniško funkcionavo ir senasis tautinis vardynas[59]. Tačiau oficialiuose dokumentuose nuo pat krikšto įvedimo žmonės būdavo įvardijami dviem vardais: krikščioniškuoju ir senuoju tautiniu. Krikščioniškasis būdavo rašomas pirma, pvz., *Mykolas kitaip* (lotyniškai *alias*) *Minigaila*. Greit žodelį *kitaip* (lot. *alias*) imta praleisti, taigi *Mykolas Minigaila*. Šiandien toks įvardijimas mums atrodo kaip vardas ir pavardė. Tačiau tada pavardžių dar nebuvo. Pavardė — paveldimas asmenvardis, o čia *Minigaila* tebuvo antrasis, tautiškas (ne krikščioniškas) vardas. Paveldimas pavardes pirmieji pradėjo vartoti didikai ir tik pačioje šios knygos laikotarpio pabaigoje, maždaug nuo XV a. Tai buvo susiję su turto, dvarų ir kt. paveldėjimu, dokumentų įforminimu. Turint paveldimus dvarus, paveldimus herbus, reikėjo ir paveldimo asmenvardžio, bendro šeimos resp. giminės pavadinimo. Juo dažniausiai tapo senasis tautiškasis asmenvardis. Didikais ilgainiui ėmė sekti bajorai, apskritai privilegijuotasis gyventojų sluoksnis. Bet tai vyko vėliau, daugiausia jau rašytiniu laikotarpiu. Liaudis pavardes gavo dar vėliau. Pavardžių formavimasis Lietuvoje baigėsi tik XVIII a. pabaigoje.

[59] Ilgainiui atskirus panašius vardus imta painioti, pvz., krikščioniškąjį *Zigmantą* su savuoju *Žygimantu* (Baltarusijos teritorijoje *Žygimantas* ypač plačiai įsigalėjo vietoj *Zigmanto*).

TARMINĖ DIFERENCIACIJA

Ankstyvieji reiškiniai

Visiškai pastovi būna tik raštų kalba. Gyva šnekamoji kalba nuolat kinta. Atskiri pakitimai užlieja ne tą pačią teritoriją, o tai sudaro prielaidą ilgainiui formuotis tarmėms. Kol pakitimai menki, kol kalbos plotą raižo tik susižinojimui nereikšmingos izoglosos, tol galime kalbėti apie vieningą kalbos modelį. Ryškesnė tarminė diferenciacija prasideda tada, kai pakinta dažniausiai vartojami kalbos garsai, paliečiami struktūriniai kalbos elementai. Tada prasideda kalbos skilimas į tarmes. Atskiros tarmės, toliau savarankiškai kisdamos, per laiką gali vėl skaidytis į smulkesnius tarminius vienetus, jeigu to proceso nesutrukdo tarmių integraciją skatinantys ekstralingvistiniai veiksniai.

Kalbos istorikai ir dialektologai jau seniai pastebėjo tarminių izoglosų ryšį su senosiomis administracinėmis krašto ribomis. Mat kalbos inovacijų plitimą stabdė administracinės sienos, viduramžių feodalų valdų ribos ir kitokios kliūtys, trukdžiusios žmonėms bendrauti, taigi ir kalbinėms ypatybėms plisti. Net skirtingų parapijų ar gretimų kaimų, priklausiusių skirtingiems dvarams, kalba dažnai skiriasi. Tuose kaimuose, kurie kažkada priklausė karališkiems dvarams, žmonės neretai kalba skirtinga šnekta negu kitų aplinkinių kaimų gyventojai.

Didelę reikšmę dabartinėms tarmėms susiformuoti turėjo praeityje vykęs kalbų mišimas, net jeigu kontaktavo artimos giminingos kalbos. Didesnės kitakalbių masės įsiliejimas visuomet palieka kalboje pėdsakus. Žmonės prie kitos kalbos pereina ne staigiai, bet per dvikalbystės stadiją, kurios metu atsiradusios savotiškos kalbinės ypatybės ilgainiui sukelia tame plote specifinius pakitimus, kuriems įvykti neretai sąlygos glūdi jau pačioje kalboje. Visa tai rodo, kad tarmių, kaip ir kalbos, istorijos neįmanoma tyrinėti atplėšus nuo tomis tarmėmis šnekančių žmonių istorijos.

Lietuvių kalbos plotą raižo daug įvairiausių izoglosų. Kalbos istorikai ir dialektologai stengiasi iš jų parinkti pačias reikšmingiausias. Tokiomis paprastai laikomos fonetikos izoglosos, vadinamos izofonomis, nes garsų sistemoje atsiradę skirtumai, paliesdami daugelį žodžių, labiau pakeičia kalbą negu kurie nors kiti. Ypač svarbios tos izofonos, kurios rodo dažniausiai kalboje vartojamų garsų, garsų junginių ar tam tikrų fonetikos reiškinių (vokalizmo trumpėjimo arba ilgėjimo, galūnių redukcijos, kirčio atitraukimo ir kt.) pakitimą. Kal-

bos istorikui svarbu nustatyti tų pakitimų senumą, taigi reikšmingų izofonų absoliutinę ar bent santykinę chronologiją. Tik tai padarius, galima suprasti dabartinių tarmių atsiradimą ir jų raidą.

Toliau pirmiausia susipažinsime su seniausiomis reikšmingomis izofonomis, anksčiausiai suskaldžiusiomis lietuvių kalbos plotą ir davusiomis pradžią dabartinėms mūsų tarmėms.

Šios knygos autoriaus nuomone, viena iš pačių reikšmingiausių ankstyvųjų lokalinių lietuvių kalbos fonetikos ypatybių, lėmusių vėlesnį tarmių formavimąsi, buvo **nosinių balsių** *ą*, *ę* **ir tautosilabinių** ***an***, ***am***, ***en***, ***em*** **junginių susiaurėjimas lietuvių kalbos ploto rytuose**, turėjęs tam tikrą paralelę kaimynų rytinių slavų kalboje (p. 69). Abu procesai – *ą*, *ę* ir *an* tipo junginių siaurėjimas – nebuvo visiškai tapatingi ir vienalaikiai, bent didelėje ploto dalyje. Turimi duomenys rodo, kad anksčiau prasidėjo ir intensyviau vyko nosinių balsių, o ne *an* tipo junginių siaurėjimas, plg. pietų aukštaičių *žųsls* 'žąsis', *tį̇sc* 'tęsti' šalia *rankà*, *penkì*, panevėžiškių tarimą *kôšənś* 'kąsnis' šalia *pánt'ś* 'pantis', šiaurės klaipėdiškių *kôst*[e] 'kąsti' šalia *rãnk*[a] 'ranka' ir kt.

Ipatijaus (Volinijos) metraštyje 1219 m. (1215 m.?) užfiksuoti lietuvių kunigaikščių vardai *Довъспрункъ*, *Вишиму(н)тъ* ir *Ки(н)тенїй*, kilę iš rytų lietuvių formų *Dausprungas*, *Višimuntas*, *Kintenis*, kurioms vakarų Lietuvoje turėjo atliepti *Dausprangas* (: *daũg* ir *sprangùs*, *spriñgti*), *Višimantas* (*Viešimantas*? Plg. *vieš-ė́ti*, *vien-višỹs* 'atsiskyrėlis, viengungis' ir *mantùs* 'išmaningas, sumanus'), *Kentenis* (: *kent-ė́ti*), rodo, kad XIII a. pradžioje *an* tipo junginiai rytų Lietuvoje jau buvo susiaurėję, pasiekę dabartinį *u* resp. *i* laipsnį. Krikštavardžių *Antãnas* ir *Añdrius* rytų Lietuvos formos *Untãnas*, *Uñdrius* turėjo būti gautos dar prieš tų junginių susiaurėjimą, nes jose *an* išvirto *un*. Su šiais krikštavardžiais lietuviai negalėjo susipažinti anksčiau kaip X a. pabaigoje, nes tik tada buvo įvesta krikščionybė kaimynų slavų kraštuose (Lenkijoje 966 m., Rusios žemėse 988 m.), iš kur jie pateko į Lietuvą. Greičiausiai jie buvo gauti kartu su *Póvilo* vardu, kurį dėl balsio *i* vietoj rytinių slavų *ь* buvimo ir kai kurių kitų duomenų K. Būga laiko gautu XI amžiuje. Taigi siaurėjimo procesas turėjo įvykti tarp XI ir XIII amžių. Jo pradžią greičiausiai reikia nukelti į XI amžių, nes pasiekti *u*, *i* fazę reikėjo ilgesnio laiko, o XIII a. pačioje pradžioje, kaip matėme, jau būta *u*, *i*.

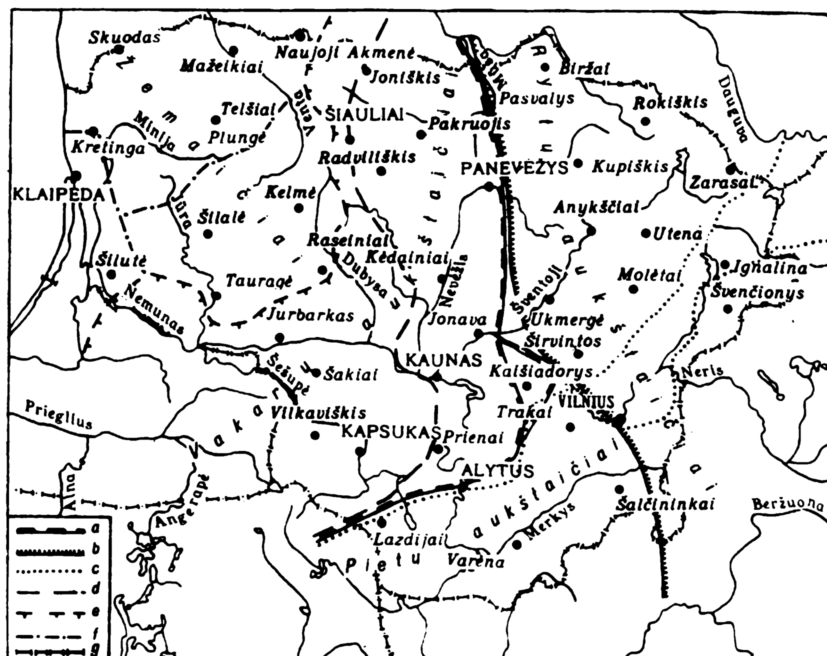
Kadangi nosiniai balsiai labiau linkę siaurėti ir intensyviau siaurėja, negu *an* tipo junginiai, tai *ą*, *ę* siaurėjimo pradžią, bent ploto dalyje,

reikia nukelti į dar ankstesnę epochą, galbūt į IX—X a. Taigi tasai procesas turėjo prasidėti praėjus vos 3—4 šimtmečiams nuo ryškesnio lietuvių kalbos išsiskyrimo iš kitų rytinių baltų. Patsai procesas bus trukęs gana ilgai, vietomis galbūt vyko paraleliai su *an* tipo junginių siaurėjimu, tačiau nuo tada lietuvių kalba jau bus pradėjusi ryškiau skilti į du tarminius vienetus: vakarinį, kur liko sveiki *ą*, *ę*, ir rytinį, kur jie susiaurėjo.

Susieti *ą*, *ę* siaurinimo izofoną su ano meto genčių ar senovinių valdų ribomis nelengva, nes ji atsirado dar tais laikais, kurių nesiekia istoriniai šaltiniai, be to, ir pati izofona vietomis galėjo kiek pasitraukti į vieną ar kitą pusę. Vis dėlto yra pagrindo manyti, kad jos vidurinė dalis ties Ukmerge sutampa su šaltiniuose minimų Upytės ir Deltuvos žemių riba. Toliau pietuose ji, matyt, ėjo ikimindauginės Lietuvos vakariniu pakraščiu pagal Neries upę, bet paskui staiga suko į pietvakarius. Susidaręs iškyšulys vėliau buvo panaikintas, izofona ties Kaišiadoriais aiškiai yra paslinkusi vakarų link. Tai turėjo įvykti jau po akūtinių galūnių sutrumpėjimo, nes dabar tame iškyšulyje sakoma instr. sg. *šakà*, *žemè*, loc. sg. *laukè*, bet *žųsìs*, *tįst*, acc. sg. *šãkų*, *žẽmį*. Tolesnę izofonos atkarpą už Nemuno galėjo nulemti buvusios dykros apgyvendinimo kryptys: čia izofona, matyt, fiksuoja sąlytį dviejų apgyvendinimo srautų, kurių vienas ėjo iš šiaurės vakarų, nuo Žemaičių kunigaikštystės, kitas – iš pietryčių, nuo Trakų ir Vilniaus pusės. Beje, didokame plote šiaurės vakarų link, apie Kaišiadoris, Birštoną, Jiezną, Balbieriškį, Butrimonis, Ūdriją susiaurėjusio *ę* refleksas teturimas būtojo laiko dalyvių galūnėje (*sùkęs*, *sùkę*>*sùkįs*, *sùkį*), kitur nosinių balsių siaurėjimo refleksų čia nėra. Ar tik nebus tai abiejų srautų sumišimo rezultatas?

Aptarta *ą*, *ę* siaurinimo izofonos atkarpa maždaug nuo Šventosios upės nesutampa su *an* tipo junginių siaurinimo izofona. Pastaroji pasuka į pietryčius ir nueina tomis vietomis, kur anuomet ribojosi Kęstučio ir Algirdo žemės. Šių žemių riba veikiausiai buvo paveldėta iš dar senesnių laikų ir ją sudarė, matyt, siena tarp dar nesujungtos Lietuvos atskirų kunigaikščių valdų tuo metu, kai siaurėjo *an* tipo junginiai. Izofonos tęsinį Baltarusijos TSR teritorijoje ištirti sunkina tik vietomis teišlikusi lietuvių kalba. Lazūnų apylinkėse *an* tipo junginiai yra susiaurinti.

Tačiau Zietelos lietuviai juos išlaikė nesusiaurintus. Nuostabą kelia tai, kad zieteliškiai nesiaurina net *ą*, *ę*, be to, nedzūkuoja. Taigi jie sudaro toli rytuose lietuvišką šnektą, artimesnę ne rytinei, bet vakarinei lietuvių kalbos tarmei.

8 pav. Lietuvių tarmių susidarymas: *a* — *ą*, *ę* > *ų*, *į*; *b* — *an*, *am*, *en*, *em* > *un*, *um*, *in*, *im*; *c* — dzūkavimo izofonos; *d* — kietasis *l* prieš *e* tipo vokalizmą; *e* — žemaičių tarmės riba pagal afrikatas; *f* — *uo*, *ie* > *ū*, *ī*/*ǫu*, *ęi*/*ǭ*, *ę̄* izofonos; *g* — Lietuvos TSR siena

Į šiaurę nuo Šventosios iki pat Latvijos sienos abi izofonos — nosinių *ą*, *ę* ir *an* tipo junginių siaurinimo — suartėja ir visai sutapo. Tačiau jos abi suskyla į smulkesnes izofonas, rodančias laipsniškai vakarų link vis silpnėjančią siaurėjimo bangą. Tasai suskilimas yra antrinis ir vėlyvas. Pirmykštę siaurinimo ribą, buvusią dar ikirašytiniu laikotarpiu, rodo dabartinė nosinių balsių ir *an* tipo junginių (nepaisant priegaidės) susiaurėjimo iki *u* laipsnio izofona, einanti gana tiesia linija pro Pasvalį Latvijos link (siaurino ir Latgalos lietuviai, tarp jų Ciskodo apylinkėse). Kitos vakaruose didesnį plotą užgriebiančios dalinio siaurinimo izofonos yra vėlesnės, atsiradusios jau denazalizuojant nosinius balsius, taigi rašytiniu laikotarpiu.

Vakarų link didokame plote (Vaškai, Žeimelis, Pašvitinys, Linkuva, Joniškėlis, Pakruojis, Pušalotas, Šeduva, Panevėžys) iš nosinių balsių iki denazalizacijos tespėjo susiaurėti tik *ą* ir tik iki *ǫ* laipsnio (dabar taria *žǫ·s's* 'žąsis'), o *ę* buvo denazalizuotas dar nesusiaurėjęs (taria *tẽ·st'* 'tęsti'). Tautosilabinių *an* tipo junginių siaurė-

jimas čia priklauso nuo priegaidės. Akūtiniai tesusiaurėjo rytiniame pakraštyje (Vaškai, Joniškėlis, Pušalotas, Panevėžys) tik *án*, *ám* iki *ǫ* laipsnio (taria *pǫ́'n't''š* 'pantis'), o *én*, *ém* išliko kokie buvę. Cirkumfleksiniai susiaurėjo visi ir daug intensyviau, iki *u* laipsnio, be to, didesniame plote: ne tik visur ten, kur susiaurintas *ą* (virtęs dabartiniu *ǫ*'), bet pietvakariuose platoku ruožu (Radviliškis, Krekenava, Ramygala, Truskava, Pagiriai) ir kur šis išliko nepakitęs, o tai rodo vėlyvą procesą, jau po *ą* denazalizacijos. Susiaurėję cirkumfleksiniai *añ* tipo junginiai čia visur sutapo su senaisiais *uñ*, *um̃*, *iñ*, *im̃*, su kuriais kartu ilgainiui šiaurinėje ploto dalyje (maždaug nuo Radviliškio – Šeduvos – Panevėžio linijos) virto *ǫñ*, *ǫm̃*, *ęñ*, *ęm̃*. Visi šie procesai yra vėlyvi, vykę jau rašytiniu laikotarpiu. Spėjama, kad tos dalinės izofonos gali būti kažkiek susijusios su laipsnišku apgyvendinimu iš rytų pusės girių zonos, kadaise skyrusios Žemaičių kunigaikštystę.

Rytinį lietuvių kalbos plotą, kur *ą*, *ę* susiaurėję, raižo d z ū k a v i m o i z o f o n o s. Dzūkavimu vadiname dvi panašias konsonantizmo ypatybes: 1) senovinių junginių **tį*, **dį* virtimą *c*, *dz* (ne *č*, *dž*) ir 2) *t*(*v*), *d*(*v*) prieš *i* tipo vokalizmą virtimą *c*(*v*), *dz*(*v*). Pietuose abiejų šių ypatybių izofonos sutampa ir eina maždaug ten, kur ir *ą*, *ę* siaurėjimo riba, taigi čia dzūkavimas užlieja visą *ą*, *ę* > *ų*, *į* plotą. Einant šiaurės link, nepasiekus Kaišiadorių, dzūkavimo izofonos atsiskiria nuo *ą*, *ę* siaurinimo ribos ir nueina *ą*, *ę* > *ų*, *į* ploto viduriu. Nuo Neries upės ir jos abi išsiskiria. Pirmoji, **tį*, **dį* > *c*, *dz*, kerta Nerį ir toliau maždaug ta pačia kryptimi nežymiai vingiuodama pasiekia Latvijos TSR teritoriją. Pažymėtina, kad tolimiausia lietuvių kalbos sala Latgaloje (Ciskodas) irgi turi *c*, *dz* iš **tį*, **dį*. Antroji dzūkavimo izofona, *c*, *dz* iš *t*, *d*, pradžioje eina pagal Nerį ir maždaug iki Vilniaus sutampa su *an* tipo junginių siaurinimo riba, paskui nuo jos atsiskiria ir, aplenkusi iš pietų pusės Vilnių, nueina gerokai vingiuodama maždaug paraleliai su **tį*, **dį* > *c*, *dz* izofona, iš rytų pusės čia kiek priartėdama prie jos, čia labiau nutoldama.

Pirmąją dzūkavimo ypatybę (**tį*, **dį* > *c*, *dz*) lėmė skirtinga negu kitur **tį*, **dį* raida. Apskritai šių junginių raidoje išskirtinos dvi fazės: 1) priebalsių *t*, *d* palatalizacija, susijusi su neskiemeninio *į* nykimu, ir 2) vėlesnė jau palatalinių *t'*, *d'* asibiliacija, t.y. pučiamojo priedo atsiradimas. Asibiliacija dzūkuojančiose ir nedzūkuojančiose šnektose buvo skirtinga: pirmosiose priešakesnė, davusi *s*, *z* tipo pučiamąjį priedą, o antrosiose (nedzūkuojančiose) – truputį užpakalesnė, čia atsirado *š*, *ž* priedas. Skirtingą asibiliaciją (II fazę), matyt, lėmė netapatus palatalizacijos (I fazės) pobūdis.

Nustatyti, kada vyko pirmoji fazė, t.y. *t*, *d* palatalizacija, neturime aiškių duomenų. Tai turėjo būti seniai, bent ne vėliau kaip *t*(*v*), *d*(*v*)

prieš *i* tipo vokalizmą suminkštėjimas (antrosios dzūkavimo ypatybės pradmuo), atsiradęs, kaip matysime, veikiausiai dar prieš XI amžių. Nelengvas ir antrosios fazės – asibiliacijos – chronologizavimas. Slavizmai *kū̃čios*, *sūdžià*, dz. *kū̃cios*, *sūdzià* (iš *кутья*, *судья*) rodo, kad lietuviai vietoj senovinių junginių **tį*, **dį* bent iki XII a. dar neturėjo afrikatų. Senųjų dokumentų vietovardžių studijos (A. Salio darbai) leidžia spėti, kad afrikatos atsirado tik XIV a. pabaigoje (rytų Lietuvoje) ar net XV a. pirmojoje pusėje (žemaičių tarmės plote). Remiamasi daugiausia vadinamaisiais Vegeberichtais, kurių vietovardžius užrašė prūsai, savo kalboje neturėję afrikatų ir galėję lietuviškus vietovardžius prūsinti. Šiaip ar taip, asibiliacija (II fazė) turėjo vykti tarp XII ir XV amžių ir nebuvo vienkartinis, bet laipsniškas procesas, kol pagaliau įsigalėjo tarimas su ryškiu pučiamuoju priedu.

Antrajai dzūkavimo ypatybei – *t*(*v*), *d*(*v*) prieš *i* tipo vokalizmą virtimui *c*(*v*), *dz*(*v*) – pradžią turėjo duoti taip pat stipri *t*, *d* palatalizacija. Šią ypatybę turinčiose šnektose prieš *i* tipo vokalizmą priebalsiai *t*, *d* buvo suminkštinti dar tada, kai prieš *e* tipo vokalizmą jie tebebuvo nesuminkštėję. Čia tada žodžiai *tegù*, *dė̃da*, *tę̃sia*, *tė́vas*, *dė̃dė*, *teĩsia*, *deivė̃* buvo tariami su kietaisiais *t*, *d*, o *tìk*, *dìdis*, *tylà*, *dýgo*, *tiesà*, *dienà*, *tviñkti*, *dvì* – su minkštaisiais, kurie ilgainiui buvo asibiliuoti, gavo pučiamąjį *s*, *z* tipo elementą (kaip ir **tį*, **dį* atveju dzūkuojančiose šnektose) ir virto dabartinėmis afrikatomis *c*, *dz*. Taigi ir čia būta tų pačių dviejų raidos fazių: 1) intensyvios *t*(*v*), *d*(*v*) palatalizacijos ir 2) asibiliacijos.

Pirmąją fazę (palatalizaciją) chronologizuoti ir čia nelengva. Dzūkiškos formos *tį́sć* 'tęsti', acc. sg. *kãtį* 'katę', *dė̃dį* 'dėdę' rodo, kad toji fazė buvo ankstesnė už *ę* virtimą *į*, įvykusį, kaip matėme, dar iki XI amžiaus, nes priešingu atveju turėtume formas **cį́sć*, **kãcį*, **dė̃dzį*. Dzūkavimas prieš dvibalsį *ie* (pvz., *ciesà* 'tiesa', *dzienà* 'diena') rodo, kad palatalizacijos epochoje rytų baltų **ę̄* (iš baltų prokalbės **ei*) jau buvo virtęs dvialsiu *ie*. Tada rytų lietuviai jau turėjo būti pasiskolinę slavizmus *tykùs*, *dỹvai*, nes dzūkai juos taria *cykùs*, *dzỹvai*. Sunku pasakyti, ar pirmoji fazė – palatalizacija – vyko tuo pačiu metu kaip ir *t*, *d* palatalizacija buvusiuose junginiuose **tį*, **dį*. Bent antroji – asibiliacijos – fazė tokiai minčiai nepritaria. Mat kiek galime spręsti iš tikrinių vardų senuosiuose dokumentuose rašymo, minkštųjų *t́*, *d́* prieš *i* tipo vokalizmą asibiliacija buvo užsitęsusi ilgiau negu *t́*, *d́* iš **tį*, **dį*. XIV—XV a. dokumentuose, kurie jau rodo buvus afrikatas vietoj senovinių junginių **tį*, **dį*, dzūkuojančių šnektų tikriniai vardai

dar teberašomi su sveikais *t*, *d* prieš *i* tipo vokalizmą, pvz., *Abilitis* – upelis pakeliui nuo Dusios ežero į Alytų (dabar *Obelýtė* – taip vadinama Peršėkės upės pradžia), *Bytyskin* – kaimas Ašmenos apyl., *Sthrunoythys* – *Strūnáitis*, miestelis netoli Švenčionių, *Lowkutis* – valstietis iš Lentupio ir kt. Tik nuo XV a. pabaigos dokumentuose atsiranda vardų su asibiliacija, pvz., *Dzitwa* – vietovė prie Ditvos upės į vakarus nuo Lydos, *Radziski* – Radiškė ir kt. Tačiau greta dar pasitaiko ir parašymų be asibiliacijos. Jeigu dokumentų rašyba mūsų neklaidina, tai XV a. pabaigoje asibiliacija dar turėjusi būti ne visai ryški, ne tokia kaip dabar.

Iš viso to, kas buvo pasakyta, matyti, jog abi dzūkavimo ypatybes – priebalsių *t*, *d* asibiliaciją tiek pozicijoje prieš senovinį *i̯*, tiek prieš *i* tipo vokalizmą – sukėlė ypatinga tų priebalsių p a l a t a l i z a c i j a. Minkštieji *t́*, *d́* būsimųjų dzūkų plote turėjo būti tariami kažkaip ypatingai, kitaip negu kitur Lietuvoje. Ir dabar minkštuosius *t́*, *d́* tais atvejais, kai jie nebuvo asibiliuoti (pvz., prieš naująjį tarmės *ẽ* iš *ę* arba prieš *e* tipo vokalizmą) dzūkai taria kitaip negu kiti lietuviai, labiau palatalizuotus, artimus palataliniams *ḱ*, *ǵ*. Kitos tarmės atstovui susidaro įspūdis, jog čia abi priebalsių poros, *t́*, *d́* ir *ḱ*, *ǵ*, yra painiojamos. Ypač tai ryšku pietrytinėje ploto dalyje (pvz., apie Druskininkus, Dieveniškes, Lazūnus), kur girdėti tariant lyg *ḱėvas* 'tėvas', *ǵẽǵė* 'dėdė', loc. sg. *miesḱì* 'mieste' ir net *t́iřvis* 'kirvis', *d́elažìnis* 'geležinis' ir kt.

Taigi aiškinantis dzūkavimo kilmę, reikia nušviesti tos ypatingosios palatalizacijos atsiradimo priežastis. Tačiau daugelis tyrinėtojų į tai neatkreipia reikiamo dėmesio ir aiškina tik asibiliacijos, lyg kokio pirminio savarankiško reiškinio, kilmę. Antai tvirtinama (A. Salys ir kt.), jog dzūkavimas atsiradęs dėl baltarusių kalbos įtakos, plg. jų *дзеці*, *дзесяць* vietoj rusų *дети*, *десять*. Tokiam tvirtinimui, be visa kita, prieštarauja Zietelos lietuvių šnekta, esanti toliausiai Baltarusijos teritorijoje ir labiausiai paveikta baltarusių kalbos, tačiau nedzūkuojanti. Be to, iš slavų juk „dzūkuoja" ne vieni baltarusiai, bet taip pat ir lenkai, pvz., *dzieci* 'vaikai', *dziesięć* 'dešimt'. J. Otrembskis, priešingai, dzūkavimą slavų kalbose laiko baltiško substrato padaru. Pagal jį, baltarusių kalba esanti kilusi iš suslavintos rytų lietuviams artimos baltų kalbos, iš kurios baltarusiai ir paveldėję dzūkavimą, o lenkų kalboje dzūkavimas atsiradęs dėl jotvingių substrato. Tačiau tiek apie tą suslavintą baltų kalbą, tiek apie jotvingių kalbą, mes iš tikrųjų taip nedaug žinome, kad net negalime būti visai tikri, jog jose yra buvę ypatybių, susijusių su dzūkavimu. Sprendžiant iš prūsų kalbos paminklų, vaka-

rų baltų (jotvingių) substrato įtaka dzūkavimui tegalėjo reikštis nebent tik tuo, kad jie (gal ir anie rytuose suslavinti baltai) vietoj *š*, *ž* turėjo *s*, *z*, esančius ir dėl asibiliacijos atsiradusių afrikatų *c*, *dz* sudėtyje. Taigi jotvingių substrato veikiami palataliniai *t'*, *d'* galėjo būti asibiliuojami į c, dz, o ne į *č*, *dž*. Bet tai tik teorinė prielaida. Antra vertus, jotvingišką dzūkavimo kilmės hipotezę sunku suderinti su nedzūkuojančių Zietelos lietuvių jotvingiškos kilmės aiškinimu, postuluojamu to paties J. Otrembskio.

Asibiliacija lietuvių kalbos ploto rytuose ir baltarusių bei lenkų kalbose sudaro vieną ištisinį arealą. Kadangi visur asibiliacija iš tikrųjų yra ypatingos palatalizacijos rezultatas, tai ir reikia ieškoti viso šio arealo tos palatalizacijos ištakų, kurios gali būti ir substratinės kilmės, tik tai nelengva įrodyti. J. Otrembskis linkęs manyti, kad šio reiškinio patiems baltams impulsą bus davusi kažkokia baltų asimiliuota finų kalba, esą turėjusi polinkį į asibiliaciją (palatalizaciją). Bet tai tik spėjimas, kurio negalima nei įrodyti, nei paneigti.

Susieti dzūkavimo izofonas (išskyrus atkarpas, kur jos sutampa su *ą*, *ę* arba *an* tipo junginių siaurinimu) su senosios Lietuvos administracinėmis ribomis nepavyko, bent nematyti akivaizdžių sutapimų. Tai irgi rodo dzūkavimo prielaidos – ypatingosios palatalizacijos – labai seną kilmę, siekiančią tolimus priešistorinius laikus.

Kitas reikšmingas rytinės ano meto lietuvių kalbos tarmės, kur *ą*, *ę* susiaurėję, pakitimas, užliejęs ir vakarinės tarmės, išlaikiusios sveikus *ą*, *ę*, pakraštį, buvo priebalsio *l* nesuminkštėjimas prieš *e* tipo vokalizmą. Tyrinėtojai nesutaria dėl šio reiškinio prigimties: vieni mano, kad pozicijoje prieš *e* tipo vokalizmą minkštasis *l* buvo vėliau sukietintas, kiti tvirtina, jog šioje pozicijoje *l* kalbamame plote niekuomet nebuvo suminkštėjęs, kad čia esąs išlaikytas jo prigimtinis kietumas. Šios knygos autorius iš principo linkęs pritarti antrajai pažiūrai, t. y. kad rytų Lietuvoje prieš *e* tipo vokalizmą esąs išlaikytas prigimtinis *l* kietumas. Matyt, *e* tipo vokalizmas rytų Lietuvoje iš seno buvo atviresnis negu vakarų Lietuvoje, todėl prieš jį ilgai neminkštėjo *l*, kaip ir kai kurie kiti priebalsiai, pasižymintys aktyvia liežuvio priešakinės dalies artikuliacija. Laipsniškas senovinių **e*, **ē* uždarėjimas lietuvių kalbos plote einant iš rytų į vakarus kažkiek jaučiamas ir dabar, plg. rytų aukštaičių *mædùs* 'medus', kupiškėnų *madùs* (šalia *bernę̇.-l'i.s* 'bernelis') ir vakarų aukštaičių zanavykų *medùs* (*bernę̄·l'is*), žemaičių *medùs* (*bernīelis*); rytinių lietuvių kalbos ploto pakraščių *bé·ga* 'bėga'

(Adutiškis, Mielagėnai), daugelio rytų aukštaičių *bẹ̇'ga* ir vakarų aukštaičių *bę̇'ga*, žemaičių *bīega*.

Kieto *l* išlikimą prieš atvirą *e* tipo vokalizmą reikia sieti dar ir su šio priebalsio veliarizacijos procesu. Mat lietuvių kalbos *l* yra ne šiaip sau kietas, bet labai veliarizuotas, jį tariant liežuvis priartėja prie užpakalinės gomurio dalies. Tokį veliarizuotą *l* iš seno turėjo mūsų kaimynai slavai. Latvių kalboje jo nėra, išskyrus Latgalos šnektas, esančias arčiau slavų. Šiaip jau latviai turi paprastą kietą *l*, tokį kaip vidurio Europos kalbose. Diapazonas tarp jo ir minkštojo *l* yra daug mažesnis negu tarp lietuvių veliarizuoto ir minkštojo *l*. Reikia manyti, kad senovėje ir lietuvių protėviai tarė panašiai kaip latviai. Bet ilgainiui jie, kaip ir slavai, tąjį *l* veliarizavo. Rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje veliarizacijos procesas palietė *l* ne tik pozicijoje prieš *a* bei užpakalinius balsius (kaip slavų kalbose), bet ir prieš atvirą *e* tipo vokalizmą (skirtingai negu slavų kalbose), prieš kurį *l* ryškiau neminkštėjo ir veliarizacijos epochoje buvo sutapatintas su kietuoju *l*. Vakarų Lietuvoje *e* tipo vokalizmas buvo uždaresnis (panašiai kaip slavų), todėl prieš jį *l* anksti suminkštėjo ir nebegalėjo būti veliarizuotas; čia veliarizacija palietė tik poziciją prieš *a* bei užpakalinius balsius, o likęs neveliarizuotas *l* prieš *e* tipo vokalizmą imtas traktuoti kaip minkštasis priebalsis. Matyt, veliarizacijos epochoje atvirai resp. uždarai tariamų trumpojo **e* ir ilgojo **ē* plotai ne visai sutapo: pirmojo riba ėjo kiek toliau į vakarus negu antrojo. Ir dabar kieto *l* prieš *e* izofona užgriebia kiek didesnį plotą negu toji, kuri rodo kietą *l* prieš *ė*. Tačiau prieš junginį *en* kietasis *l* labiau lygiuojasi su *l'ė* || *lė*, o ne su *l'e* || *la* izofona, o tai irgi rodo uždaresnio *e* tarimo (toks yra prieš *n*) įtaką *l* minkštinimui resp. veliarizacijos nebuvimui.

Kada lietuvių kalbos plote atsirado *l* prieš *e* tipo vokalizmą tarimo skirtumas, t.y. kada vienur *l* suminkštėjo, kitur liko kietas, nustatyti nelengva. Kaip buvo nurodyta, tai susiję su *l* veliarizacijos procesu. Pastarasis greičiausiai įvyko labai seniai, galbūt dar prieš *ą*, *ę* resp. *an* tipo junginių rytų Lietuvoje susiaurėjimą. Mat siaurėdami *ę*, *en* po veliarizuoto *l* virto kiek atitrauktais į užpakalį *į*, *in*, kuriuos sąlygiškai galėtume pažymėti *ı̨*, *ın*, o po kitų priebalsių iš *ę*, *en* išsirutuliojo įprastiniai *į*, *in*. Kadangi žodžio vidurio pozicijoje garsų samplaikos *lę*, *len* > *lı̨*, *lın* retai pasitaiko, tai ilgainiui *ı̨*, *ın* : *į*, *in* priešpriešа daug kur buvo panaikinta. Dabar didžiojoje siaurinimo ploto dalyje *į*, *in* apibendrinta ir pozicijai po *l*, pvz., *lį̃šiai* 'lęšiai', *lintà* 'lenta' kaip *lį̃sti*, *liñdo*, nors vietomis iki šių dienų išliko senojo *ı̨*, *ın* tarimo refleksas, artimas slavų

*ы*ˑ, *ын* (taip jį ir žymėsime), pvz., *lыšiùkas* 'lęšiukas' (pvz., Želva), *lынtà* 'lenta' (pvz., Čiobiškis, Musninkai, Kernavė, Dieveniškės, Gervėčiai, Adutiškis), kartais kaip hipernormalizmas pasitaikantis ir vietoj senovinių *į*, *in* (ne iš *ę*, *en*), pvz., *lы̃sk* 'lįsk', *lыñdo* 'lindo'.

Lengvenio vardo (kurį turėjo Mindaugo seserėnas ir Algirdo sūnus) rašymas dokumentuose rodo, kad jau XIII—XIV a. vietoj *lın* būdavo sakoma ir *lin*, plg. *Лы(н)гвении* 1389 m. ir *Лингвении* 1389 m., *Lingwen* 1379 m. (šalia formų *Languinus* 1260 m., *Лоньквени* 1247 m., gautų iš nesiaurinančių šnektų, *Lengwîn* – gautos iš vakarų Lietuvos). Dar plg. Leñtupio miestelio vardo rašymą 1456 ir 1461 m. dokumentuose: *Łyntup* ir *Lintup*.

Galūnėse *lę* > *lį* refleksas išliko daug geriau: plačiai tebetariama acc. sg. *sáulы*ˑ 'saulę', nom. sg. m. *púolыˑs* 'puolęs', pl. *púolы*ˑ 'puolę', instr. sg. *su sáulы* 'su saule', nors pasitaiko ir tarimas acc. sg. *sául'i*ˑ 'saulę' (kaip *dróbį* < *dróbę*), net *sáulu*ˑ (kaip *júostų* < *júostą*), nom. sg. m. *púol'iˑs* 'puolęs' (kaip *dìrbįs* < *dìrbęs*) ir kt.

Vakarinėje dabartinių „puntininkų" dalyje, maždaug nuo Biržų, Vabalninko, Karsakiškio, Raguvos, Kavarsko, Ukmergės, Gelvonų, *an* tipo junginių siaurinimo epochoje balsis *e* po veliarizuoto *l* žodžio viduryje jau buvo virtęs *a*. Čia skiemuo *len* tada tartas *lan*, iš kurio vėliau atsirado *lun*, pvz., *luntà* 'lenta' šalia nom. sg. m. *púolыˑs* 'puolęs'. Dar toliau į vakarus, jau dalinio siaurinimo plote, yra net *lę* > *lą* > *lǫ* refleksų, pvz., *sklõˑśť* 'sklęsti' ir *lǫñta* 'lenta' šalia *púolɛs* 'puolęs' (kaip *žǫ́ˑś'ś* 'žąsis', *rǫñka* 'ranka' šalia *dírbęs* 'dirbęs'). Tačiau rytinėje siaurinimo ploto dalyje skiemuo *le* iki pat raštijos pradžios išlaikė kiek pakitusį balsį, bet neišvirtusį į *a*, plg. senuosiuose tekstuose rašymą *ledas* 'ledas', *leysti* 'leisti' šalia rečiau pasitaikančių *ladas*, *laysti*.

Kietojo *l* prieš *e* tipo vokalizmą izofona apskritai sutampa su Žemaičių kunigaikštystės vakarine riba. Sutapimas ne visur akivaizdus, nes pati izofona nėra vieninga, suskilusi į smulkesnes izofonas (prieš *e*, *ei*, *ė*, *ę*, *en*), kažkiek nutolusias viena nuo kitos, be to, ir Žemaičių kunigaikštystės riba nebuvo visą laiką pastovi. Pietinę izofonos atkarpą iki Nemuno galėjo lemti Užnemunės apgyvendinimo kryptys, juoba kad čia visos kietojo *l* prieš *e* tipo vokalizmą izofonos susilieja į vieną, kuri pačiuose pietuose dar sutampa su *ą*, *ę* siaurėjimo ir dzūkavimo ribomis.

Be priebalsio *l*, prieš *e* tipo vokalizmą dabar lietuvių kalbos ploto rytuose kietai tariami dar priebalsiai *r*, *s*, vietomis ir kiti. Tačiau šie

reiškiniai turimi daug mažesniame plote, tik pačiuose rytuose, jų izofonos skirtingos.

Kietojo *r* prieš *e* tipo vokalizmą arealas prisišliejęs prie baltarusių kalbos ploto. Kadangi baltarusių kalboje nuo palyginti senų laikų nebuvo minkštojo priebalsio *r*, todėl sunku šių reiškinių abiejose kalbose nesieti. Savo kaimynų įtakoje artimesni lietuviai greičiausiai ir bus nesuminkštinę *r* prieš atvirą *e* tipo vokalizmą, sulyginę su tarimu pozicijoje prieš užpakalinius balsius. Tačiau kietasis *s* prieš *e* tipo vokalizmą aiškių paralelių rytinių kaimynų kalboje neturi. Jo ir plotas mažesnis už *r*, be to, perskeltas į dvi dalis (skiria ruožas apie Varėną, Eišiškes ir Dieveniškes). Matyt, čia lėmė vien anksčiau minėta aktyvi liežuvio priešakinės dalies artikuliacija ir atvirai tartas *e* tipo vokalizmas.

Išaiškinti kietųjų *r*, *s* prieš *e* tipo vokalizmą atsiradimo laiką nelengva. Vokalizmo pakitimas po *r*, *s* yra toks pat, kaip ir po *l*, o tai lyg ir rodytų šiuos reiškinius esant labai senus. Tačiau po *r*, *s* vokalizmas gali būti ir vėliau priderintas prie vokalizmo po veliarinio *l*. Detalesnei raidai nustatyti labai trūksta duomenų. Pavyzdžių su šakniniu *ę* po *r* turime visai nedaug ir tie vartojami ne visame plote. Vietoj *grę̃žti*, *trę̃šti*, atrodo, tėra tik *grį̃žti*, *trį̃šti*. Laukiamų **grįžti*, **trįšti* (**grыžti*, **trыšti*) refleksų nepastebėta, bet jie, žinoma, galėjo išnykti. Su šakniniu *ę* prieš *s* aiškių pavyzdžių iš viso nėra. Galūnėse po *r*, *s* nosinis *ę* atliepiamas kaip ir po *l*: dabar tariama acc. sg. *kepùrы·* 'kepurę', *pùsы·* 'pusę', nom. sg. m. *dū́rы·s* 'dūręs', *pataĩsы·s* 'pataisęs', pl. *dū́rы·* 'dūrę', *pataĩsы·* 'pataisę', instr. sg. *su kepurы̀* 'su kepure', *su pusы̀* 'su puse'. Junginys *en* po *r*, *s* turimas tik veiksmažodžiuose bei iš jų padarytuose daiktavardžiuose, kur jo normalią raidą sutrukdė analogija: formų *reñka* šalia *riñko* vokalizmas priderintas prie *per̃ka* šalia *pir̃ko*, formų *señka* šalia *sẽko* – prie *teñka* šalia *tẽko*. Ploto pietinėje dalyje, kur vėliau sukietėjo visų pozicijų minkštieji priebalsiai *r*, *š*, *ž* ir afrikatos, priebalsio *r*, o gal ir *s*, kietumas nagrinėjamoje pozicijoje gali būti ir visai vėlyvos kilmės, juoba kad šis plotas yra prisišliejęs prie Lenkijos pasienio (tai lenkų kalbai būdingas reiškinys!), vietomis net persimeta anapus kietojo *l* prieš *e* tipo vokalizmą izofonos. Seniausias dokumentuose *re* virtimas *ra* yra kunigaikščio Treniotos vardo XIII a. šaltiniuose rašymas *Traniât*, *Тронята*, atspindintis tarimą *Traniāta*. Tačiau šis liudijimas nėra visai patikimas, nes etimologiškai neaiškią šaknį *Tren-* rytų lietuviai galėjo šiaip jau pakeisti į *Tran-* (plg. upelio vardą *Tranỹs*, kaimo pavadinimą *Tranìškiai*), panašiai kaip žemaičiai (K. Būgos nuomonė) ją buvo pakeitę į *Trin-* (siejo su *trìnti*), iš kur

atsirado šaltinių variantas *Triniota* (parašyta *Trinota*). Senuosiuose lietuvių raštuose, spausdintuose Vilniuje, pasitaiko sporadiškų pavyzdžių su *ra*, *sa* vietoj *re*, *se*, veikiausiai atsiradusių dėl vilniškių spaustuvininkų kaltės, plg. K. Sirvydo „Punktuose sakymų" *traćias* 'trečias', *aprayßkimo* 'apreiškimo', *grayćiaus* 'greičiau', žodyne *graytas* 'greitas', M. Daukšos postilėje *pasiraißke* 'pasireiškė', M. Petkevičiaus katekizme *patramtas* 'ištremtas', *ſanas* 'senas', *iß ſano* 'iš seno'. Dar plg. rankraštiniame poteriuje *ſadzij* 'sėdi'. Daug tokių pavyzdžių yra vėlesnio pamokslų rinkinio „Contiones Litvaniae" rankraštyje.

Kietųjų *r* ir *s* prieš *e* tipo vokalizmą izofonų susieti su senosios Lietuvos administracinėmis ribomis nepavyko, sutapimų nematyti. Be to, ir pačios izofonos nėra griežtos: atskiri žodžiai, pvz., *greĩt*, *reĩkia*, *rẽplės*, su *re* > *ra* tariami tolokai už įprastinio „kietinimo" ribos, bemaž visame rytų ir pietų aukštaičių, net vietomis pakraštinių vakarų aukštaičių plote. Tačiau toli pietryčiuose, Zietelos šnektoje, kietieji *r*, *s* prieš *e* tipo vokalizmą tariami nenuosekliai, mišriai su minkštaisiais. Visa tai sunkina „kietųjų" *r*, *s* raidos aiškinimą, labai sukomplikuoja pačią problemą.

Aktyvios liežuvio priešakinės dalies artikuliacija pasižymi ir priebalsiai *t*, *d*, *n*, kurie prieš *e* tipo vokalizmą kietai tariami tik visai nedideliame plote šiaurės rytuose: apie Tverečių, Dūkštą, Rimšę. Čia tokie būna net *m*, *v*. Dėl duomenų stokos sunku nustatyti, ar šio reiškinio prigimtis ta pati kaip kietųjų *r*, *s*, gal ir *l*, ar su šiais visai nesusijusi.

Vakarinę senosios lietuvių kalbos tarmę, kurioje išliko nesusiaurėję *ą*, *ę*, anksti suskaldė žemaitiškos kalbinės ypatybės. Iš jų svarbiausios buvo dvi: 1) afrikatų *č*, *dž* skirtingo vartojimo ir 2) dvibalsių *uo*, *ie* kitokie refleksai.

Afrikatų *č*, *dž* skirtingas vartojimas atsirado dėl senovinio trumpojo **a* po *i̯* priešakėjimo. Tasai procesas prasidėjo vakarų Lietuvoje. Tai gali būti bendra ypatybė su vakarų baltais ir kuršiais. Plg. prūsų tekstuose rašymą acc. sg. *tawischen* 'artimą' (šalia *tawischan*), *kraugen* 'kraują' (šalia *krawian*), 3. praes. *gēide* 'geidžia' (šalia *crixtia* 'krikštija'), *wargien* 'varis' (šalia *garian* 'medis'). Kada lietuvių kalbos plote šis procesas prasidėjo, neturime duomenų. Į vakarus nuo dabartinės žemaičių-aukštaičių tarmių ribos afrikatų atsiradimo laikais, t.y. apie XIV amžių, nurodytos pozicijos trumpasis *a* priešakėdamas jau turėjo būti virtęs *e*, nes iš senovinių junginių **ti̯a*, **di̯a* čia išsirutuliojo ne *čia*, *džia*, bet **ti̯e*, **di̯e* > *te*, *de*. Tačiau prieš galūninį *a*, kilusį iš senovinio ilgojo akūtinio **á*, pvz., *valdžià* < **valdi̯á*, afrikatos atsirado ir že-

maičių tarmės plote. Taigi **ja* žemaičių tarmės plote turėjo virsti *e* kai dar tebebuvo išlaikytas akūtinių galūnių ilgumas.

Vakarų aukštaičiai **ja* pavertė *e* vėliau, bet dar prieš raštijos pradžią. Ne tik Mažvydas, kurio kalba perdėm žemaitiška, bet ir Vilentas, Bretkūnas, rašę XVI a. antrojoje pusėje vakarų aukštaičių tarmės pagrindu susidarančia raštų kalba, supriešakėjusių *a*, *ai* dažnai nebeskiria nuo *e*, *ei* ir žymi raidėmis *e*, *ei*: pvz., *krauies*, *brolei*, *broleis*. Bet iš vidurio ir ypač rytų Lietuvos kilę autoriai (Daukša, Sirvydas...) dar dažnai išlaiko sveikus *a*, *ai*: rašo *krauias*, *brolai (-ay)*... Taigi čia supriešakėjimas buvo dar vėlesnis.

Ilgainiui priešakėjo ne tik senovinis trumpasis *a*, bet ir kilęs iš ilgojo *ā*, pvz., sutrumpėjusiose nekirčiuotose galūnėse. Dėl to dar prieš raštijos pradžią žemaičių ir artimesnių aukštaičių plote imta tarti, pvz., gen. sg. *bróle* 'brolio', *sáujes* 'saujos' su *-e*, *-es* vietoj senovinių **-ją*, **-jās*.

Skirtumas tarp pralietuvių junginių **tja*, **dja* ankstyvojo aukštaitiško tarimo *ťa*, *ďa* ir žemaitiško *te*, *de*, atsiradęs, matyt, dar gerokai prieš XIV a., nebuvo ryškus. Jis tokiu tapo vėliau, po *ť*, *ď* asibiliacijos, kai maždaug nuo XIV a. (pabaigos?) aukštaičiai ėmė tarti *ča*, *dža*, o žemaičiai išlaikė savuosius *te*, *de*. Izofona yra susijusi su jau susiformavusios Lietuvos valstybės administracinėmis ribomis: šiaurėje ji bemaž sutampa su ano meto Šiaulių ir Beržėnų, toliau į pietus – su Viduklės ir Raseinių apskričių sienomis. Pietuose pagal Nemuną ir ypač staigų izofonos posūkį į pietus palei Kuršių marias galėjo lemti buvusios dykros apgyvendinimo kryptys.

Žemaičiai afrikatas *č*, *dž* vartoja rečiau negu kiti lietuviai. Žemaičių paradigmoms ypač būdinga *č*, *dž* || *t*, *d* kaita. Vakarinėje ploto dalyje ilgainiui paradigmose ėmė vis labiau įsigalėti beafrikatės formos. Tam postūmį veikiausiai davė afrikatų neturėjusių kuršių substratas. Prisimintina ir iš pietų pusės prūsų, taip pat neturėjusių *č*, *dž*, kaimynystė. Juk paaukštaičio žemaičiai vietomis dėl aukštaičių įtakos paradigmas išlygina priešingai, įsiveda afrikatas. Suprantama, kuršių substratas ar kaimynystė galėjo tik duoti afrikatinių formų keitimo beafrikatėmis impulsą, o patsai keitimas vyko laipsniškai ir per ilgą laiką, daugeliu atvejų jau rašytiniu laikotarpiu. Todėl ir izofonos neryškios, pakraščiuose daug kur tebevartojama nemaža dubletų, pačių izofonų neįmanoma susieti su senesnėmis administracijos ribomis.

Galbūt su kuršių substratu reikėtų sieti ir vadinamąjį žemaičių dzūkavimą, t.y. vietoj afrikatų *č*, *dž* tarimą *c*, *dz* su pučiamuoju priedu

ne *š*, *ž*, bet kuršių kalbai būdingais *s*, *z*. Yra duomenų, kad anksčiau buvo dzūkuojama gana didelėje vakarinėje dabartinės žemaičių tarmės dalyje. Dabar bedzūkuoja tik seni žmonės nedideliame plotelyje tarp Gargždų, Endriejavo, Judrėnų ir Veiviržėnų.

Dvibalsių *uo*, *ie* kitokie refleksai. Rytų baltų *ō, *ę̄ turėjo tendenciją siaurėti ir, kaip matėme, ilgainiui virto *uo*, *ie*. Siaurėjimas, matyt, intensyvėjo einant vakarų link. Dabartinės žemaičių tarmės plote toliau siaurėjančių *uo*, *ie* dėmenys supanašėjo ir atsirado *uu̯*, *ii̯* > $\bar{u}^{u}$, $\bar{\imath}^{i}$, iš kurių turime dabartinius „dūnininkų" refleksus ū, ī, bemaž ar ir visai nesiskiriančius nuo senųjų paveldėtų ilgųjų balsių ū, ī. Vėliau žemaičių tarmės vakaruose ir šiaurėje dėl kuršių substrato siaurėjimo tendencija buvo sustabdyta ir *uu̯*, *ii̯* > $\bar{u}^{u}$, $\bar{\imath}^{i}$ pakeisti kuršių kalbai artimais platesniais refleksais *ọu*, *ẹi* („dounininkų" plote) ir *ō, ę̄ („doninink ų" plote). Plg. rytų baltų *ō, *ę̄ atliepimus kuršių vietovardžiuose *Alouste* – dab. la. *Aluoksta*, *Ouse* Warpe – lie. *úosis*, *Gaweysen* – la. *Gaviêze*, *Leypiaseme* – lie. *Líeplaukė*, lybių skoliniuose *lɵiga* 'atliekamas', *kɵidas* 'skietas' ir kuršiškus vietovardžius, šaltiniuose užrašytus su *o*, *e* raidėmis, pvz., *Loke* (Duvzarės srities vietovardis) – lie. *Luõkė*, *Scoden* – lie. *Skuõdas*, *Gresen* – la. *Griêze*, *Vesete* – lie. *Viešẽtė*. Matyt, kuršiai tuos garsus tarė dvejopai, galbūt čia būta ne tik tarminio, bet ir chronologinio skirtumo.

Pakitimų laiką nustatyti nelengva, ypač *uu̯*, *ii̯* atsiradimą, kuris galėjo būti gana ankstyvas. Akūtinių galūnių trumpėjimo, kuris baigėsi apie XIV a., epochoje žemaičiai dar turėjo tarti *uu̯*, *ii̯* ($\bar{u}^{u}$, $\bar{\imath}^{i}$?), bet ne *ọu*, *ẹi* (šie nebūtų sutrumpėję) ar ū, ī (tuo atveju *uo*, *ie* ir ū, *y* refleksai būtų sutapę). Senieji raštai (pvz., Mažvydo, Vaišnoro, Slavočinskio) jau aiškiai fiksuoja „dūnininkų" ū, ī. „Dounininkų" tarties šiokių tokių elementų yra XVI a. teismo aktų to krašto vietovardžiuose, tačiau jie neryškūs. Antai ten *Apuõlė* (Skuodo valsčiaus dvaras ir kaimas) rašoma *Ополе*, *Опуле*, *Опули*, *Опулы*, *Víešvėnai* (nuo up. *Víešvė*, Telšių raj.) – *Вешвяны*, *Вешвены*, *Вишвяны*, *Síekis* (Beržoro apyl. ežerėlis) – *Сийки*. Rašymas su raidėmis *y*, *u* (= *u*, *i*) galėjo atsirasti dėl Raseinių teismo raštininkų dūnininkiško tarimo. Šiaip jau diftongus *ọu*, *ẹi* raštininkai nelabai skyrė nuo monoftongų ō, ę̄, žymėjo *o*, *e* raidėmis. Klaipėdos krašto vietovardžiai vokiečių dokumentuose taip pat paprastai rašomi su *o*, *e* raidėmis.

Izofona, skirianti žemaičius nuo aukštaičių pagal *uo*, *ie* virtimą, bemaž sutampa su afrikatų *č*, *dž* žemaitiško vartojimo izofona. Ryš-

kiausias skirtumas ties Raseiniais, kur *uo*, *ie* išverčiami žemaitiškai, bet afrikatos vartojamos aukštaitiškai, tačiau čia esama neabejotino jų žemaitiško vartojimo reliktų, taigi praeityje afrikatų izofona yra kiek pasitraukusi į vakarus.

Kitos, jau pačių žemaičių plotą raižančios reikšmingos izofonos bus aptartos vėliau, apžvelgiant žemaičių tarmės susidarymą ir raidą.

Iš pateiktos seniausių reikšmingų tarminių ypatybių apžvalgos matyti, kad lietuvių kalbos plotas labai anksti dėl *ą*, *ę* siaurėjimo suskilo dvi dalis: rytinę, turinčią susiaurėjusius *ą*, *ę*, ir vakarinę, išlaikiusią *ą*, *ę* nepakitusius. Vėliau *an* tipo junginiai siaurėdami rytinę dalį suskaldė į dabartines pietų ir rytų aukštaičių tarmes: pietų aukštaičiai tuos junginius išlaikė sveikus, o rytų aukštaičiai juos susiaurino. Nuo senosios lietuvių kalbos ploto vakarinės dalies, išlaikiusios nepakitusius *ą*, *ę* ir *an* tipo junginius, anksti atskilo žemaičių tarmė, kuriai susiformuoti didelę reikšmę turėjo kuršių substratas. Likusi vakarinės tarmės dalis, išlaikiusi patį archaiškiausią senosios lietuvių kalbos modelį, davė pradžią dabartinei vakarų aukštaičių tarmei.

Detalią lietuvių kalbos tarmių epochoje prieš pat raštams pasirodant apžvalgą patogiausia pradėti nuo vakarų aukštaičių tarmės, kuri mažiausiai pakito, išlaikė archaiškesnį už kitas tarmes lietuvių kalbos modelį.

Vakarų aukštaičiai

Ši tarmė epochoje prieš pat raštijos pradžią buvo daug didesnė negu dabar. Pietvakariuose jai tada priklausė beveik visa vadinamoji Prūsų Lietuva – lietuvių gyvenamas plotas kryžiuočių valstybėje, vėliau Prūsijos kunigaikštystėje (išskyrus patį Kuršių pamarį, kur buvo šnekama žemaitiškai), o šiaurės rytuose į jos plotą įėjo dar didelė dalis dabartinių rytų aukštaičių panevėžiškių („pantininkai“ ir „pontininkai“). Ji išliko archaiškesnė negu kitos tarmės. Tai lėmė pietuose kaimynystė su archaišką kalbos pobūdį turėjusiais vakarų baltais, ypač prūsais, ir padėtis etnografinės Lietuvos viduryje. Mat inovacijų bangos, atslenkančios iš rytų, t.y. nuo slavų pusės, ir iš vakarų, nuo kuršių, šio ploto arba nepasiekdavo, arba pasiekdavo labai nusilpusios. Iki kryžiuočių ir kalavijuočių invazijos šio ploto nepuldinėjo jokie priešai, čia žmonės nekontaktavo su kitakalbiais, taigi ilgai nebuvo kitų veikiami.

Archaiškumu ypač pasižymėjo pietvakarinė tarmės dalis Prūsų Lietuvoje. Čia būta ir substratinio prūsų kalbos poveikio, kurio reliktais reikėtų laikyti ploto dalyje *o* ir *uo* (resp. su jais koreliuojančių *ė* ir *ie*) sutapimą, rečiau pasitaikantį, arčiau Kuršių marių (galimas kuršių substratas!) trumpųjų *u*, *i* paplatėjimą, gal ir nom. sg. galūnės *-as* fakultatyvišką trumpinimą (*výrs* || *výras*), bent ploto pietryčiuose. Būta dar leksikos ir kitokių prūsizmų, žr. p. 33.

Prūsų Lietuvoje kalba nebuvo vienalytė, matyt, dėl dykros apgyvendinimo skirtingų krypčių. Į ploto šiaurinę dalį daugiausiai gyventojų infiltravo iš dabartinės žemaičių ir artimesnių vakarų aukštaičių teritorijos, kurios kalbai jau anuomet buvo būdinga nekirčiuotose galūnėse trumpųjų balsių išmetimas ir ilgųjų redukcija (nosinių denazalizacija). Šios ypatybės (gal susijusios su kuršių ar prūsų substratu?) įsivyravo Prūsų Lietuvos šiaurinėje dalyje, kurios gyventojus dėl žodžio galo trumpinimo, kaip jie patys sakydavo *striùkinimo*, vėliau imta vadinti *striùkiais*. Pietinėje dalyje nekirčiuotos galūnės buvo išlaikytos sveikos (jų nosiniai balsiai nebuvo denazalizuoti), nes čia daugiausia infiltravo naujakuriai iš rytų ir šiaurės rytų pusės, t.y. iš dialektų, neturėjusių galūnių redukcijos. Šiai Prūsų Lietuvos patarmei vadinti dabar vartojamas *baltsermẽgių* vardas (taip vietomis XIX a. pravardžiavo šios patarmės žmones, dėvinčius šviesų apdarą, pilkas nedažytų vilnų sermėgas).

Pirmieji lietuvių raštai Prūsų Lietuvoje fiksuoja ne visur vienodą baltų *ā refleksą: vienur dar tebetarta *a·* ar *å·* (plg. Bretkūno raštus, Volfenbiutelio postilę, 1578 m. valdžios įsaką ir kt.), kitur – jau aiškų *o*. Būta, žinoma, ir įvairių kitokių skirtumų, tik dėl duomenų stokos dabar nelengva juos išryškinti.

Vėliau dalis striukių monoftongizavo tvirtapradžius dvibalsius *áu*, *ái*, *éi* (raštuose aiškiau fiksuojama tik nuo XVIII a.), taigi ėmė tarti, pvz., *šákštai* 'šaukštai', *dákts* 'daiktas', *pavékslai* 'paveikslai'.

Prūsų Lietuvai kalbos požiūriu anuomet turėjo būti artimi vakarų aukštaičiai Lietuvos valstybėje, ypač dabartinėje Užnemunėje (Suvalkijoje), kurios didelę dalį taip pat sudarė buvusi dykra. Į Užnemunės šiaurės vakarų kampą maždaug iki Kudirkos Naumiesčio – Barzdų – Kazlų Rūdos – Lekėčių linijos daugiausia infiltravo naujakuriai nuo dabartinės žemaičių tarmės pusės. Be kita ko, tai rodo per abu dėmenis tariama dvibalsių tvirtagalė priegaidė (*lãũkas*, *vaikãĩ*, *matẽĩ*, *vĩlkas*...), kurią turi pietryčių žemaičiai ir šis kampas. Likęs plotas

buvo apgyvendintas iš rytų ir šiaurės rytų pusės, kur dvibalsių tvirtagalė priegaidė koncentruojama antrajame dėmenyje (*laũkas*, *vaikaĩ*...).

Toliau, į šiaurę nuo Nemuno, vakarų aukštaičių tarmė buvo daugiausia toje teritorijoje, kuri kažkada įėjo į Žemaičių kunigaikštystės sudėtį. Toji teritorija iš šiaurės į pietus buvo kertama kietojo *l* prieš *e* tipo vokalizmą izofonos. Rytinė jos dalis, turėjusi nurodytos pozicijos kietą *l*, anuomet politiniame Lietuvos gyvenime vaidino svarbų vaidmenį. Iš čia kilo interdialektas, vadintas *žemaĩčių kalbà* (nuo Žemaičių kunigaikštystės pavadinimo), vėliau davęs pradžią vadinamajam *viduriniam* senosios lietuvių raštų kalbos variantui. Vakarinėje dalyje, arčiau dabartinės žemaičių tarmės (kaip ir jos plote), nekirčiuotų galūnių ilgieji balsiai anksti buvo redukuoti (tuo atveju nosiniai balsiai denazalizuoti), o trumpieji nekirčiuojamoje fleksijoje visai išnyko.

Senovinis **ā*, bent sprendžiant iš rašytinių paminklų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarų aukštaičių tarmės plote jau buvo virtęs *o* (gal vietomis tartas *ɔ·*), išskyrus, žinoma, redukuotas galūnes. Matyt, ir žodžio pradžios *e-*, *ei-* kai kur jau buvo pakeisti *a-*, *ai-*. Taip manyti verčia Daukšos postilės klaidų atitaisymas, kur rašoma, jog Kauno būdininkai (smulkūs prekiautojai?) ir vytininkai (upeiviai) saką *aik* 'eik', *nuaik* 'nueik', *paraik* 'pareik'. Dabar šią ypatybę turi ne tik daugelis vakarų aukštaičių (išimtį sudaro dalis Užnemunės ir Palatvijys), bet ir jų kaimynai artimesni žemaičiai, visi pietų aukštaičiai ir dalis (*ei*>*ai* visi) rytų aukštaičių. Šiame dideliame plote vietomis taip tarta jau mūsų raštijos pradžioje, plg. Sirvydo „Punktų sakymų" gen. pl. *árßkiećiu* 'erškėčių', *aſſunćiu* 'esančių', Jaknavičiaus evangelijose acc. sg. m. *aſunti* 'esantį', Slavočinskio giesmyne *aſąs* 'esąs', acc. pl. m. *aſanćius* 'esančius' ir kt. Dabar didelėje vakarų aukštaičių tarmės dalyje (ir vietomis už jos ribų) sakoma *gyvę́siu* 'gyvensiu', *skõlįsiu* 'skolinsiu', *gyvę́ti* 'gyventi', *skõlįti* 'skolinti', *gyvę́k* 'gyvenk', *skõlįk* 'skolink' ir t.t. Anuomet daugiausia tebūta su *en*>*ę* būsimojo laiko formų (pozicija prieš *s*!), tačiau *ę*, *į* apibendrinimo visam infinityvo kamienui procesas jau buvo prasidėjęs. Tai rodo, pvz., Petkevičiaus katekizmas, kur šalia *giwęſiu* 'gyvensiu', *pamiſi* 'paminsi' rašoma ir *ataušiti* 'ataušinti', *ilipiti* 'įlipinti', *ilipik* 'įlipink'.

Šiauriniame ano meto vakarų aukštaičių tarmės pakraštyje, už Mūšos upės, buvo jaučiamas žiemgalių substratas. Jo padarinių išliko iki šių dienų, plg. *š*, *ž* ir *s*, *z* neskyrimą vadinamojoje „šlekių" šnektoje apie Skaistgirį, Žagarę, vietomis Palatvijy (ypač dab. „pantininkų" plote) pasitaikančią „žiemgališką" anaptiksę ir kt.

Ši tarmė anuomet buvo (ir dabar tebėra) artima vakarų aukštaičiams. Bemaž visame jos plote (išimtį sudaro tik šiaurės vakarų kampas) kažkada yra gyvenę vakarų baltai, priklausę jotvingių genčių junginiui. Tai lėmė archaišką tarmės pobūdį. Šiandien nelengva išaiškinti šioje tarmėje esamus jotvingiškus elementus, nes mes labai mažai žinome apie pačią jotvingių kalbą. Tai aptarta p. 40 tt. Nuo vakarų aukštaičių šią tarmę skyrė iš rytų atslinkusios *ą*, *ę* siaurinimo ir dzūkavimo (šiauriniame iškyšulyje nedzūkavo) izofonos. Čia turimas kietasis *l*, didelėje ploto dalyje ir kieti *r*, *s* prieš *e* tipo vokalizmą. Dabar daug kur čia kietai tariami ir kai kurie kiti priebalsiai, o pietvakariuose, prie Lenkijos, *r*, *š*, *ž* bei afrikatos visai neturi minkštų porų. Bet tai nauji, daugiausia dėl lenkų ar baltarusių kalbų poveikio atsiradę reiškiniai, kurių ikirašytiniu laikotarpiu galėjo dar nebūti. Juk minkštieji *š*, *ž* pačioje lenkų kalboje galutinai sukietėjo tik XVI amžiuje. Vėlyvą šių priebalsių kietinimą, be kita ko, rodo tarimas, pvz., *Gíl'šɛ·* 'Gilšė (ežero pavadinimas)', *mél'žɛ·* 'melžė' su minkštuoju *l*, bet kietais *š*, *ž* prieš *ė*>*ɛ·*, instr. sg. *koši* 'koše', loc. sg. *darži* 'darže' (su -*ɯ* taria tik kur visai nėra minkštųjų *š*, *ž* porų!), taip pat sistemingas kietinimas skoliniuose.

Pietų aukštaičiai greičiausiai jau ikirašytiniu laikotarpiu žodžio pradžioje prieš *uo* (gal ir *ū*?) turėjo pridėtinį *v*-. Jis sporadiškai pasitaiko rytinio raštų kalbos varianto tekstuose, pasirodžiusiuose Vilniuje (taigi prie pat pietų aukštaičių ribos), pvz., Sirvydo žodyne rašoma *vuoga* 'uoga', *wuola* 'uola', *wuoſis* 'uosis'. Dabar prieš *uo* pridėtinis *v*- atskiruose žodžiuose turimas bemaž visame lietuvių kalbos plote (prieš *uo*<*o* prideda ir žemaičiai), bet tai daug kur greičiausiai vėlesnis reiškinys.

Vilniškių autorių tekstuose (pvz., 1605 m. katekizme, Sirvydo „Punktuose sakymų", Jaknavičiaus evangelijose) sporadiškai pasitaiko ir žodeliai *kàp* 'kaip', *tèp* 'taip', dabar būdingi ne tik aukštaičiams vilniškiams, bet ir artimesniems vakarų aukštaičiams kauniškiams („kàpsąms"), taip pat visiems pietų aukštaičiams. Kaip plačiai jie buvo anuomet paplitę, neturime duomenų.

Pietų aukštaičių tarmės nemaža dalis, ypač už linijos Druskininkai – Kabeliai – Rodūnia – Žirmūnai – Dieveniškės, ilgainiui suslavėjo ir apie jos turėtas ypatybes mes dabar beveik nieko nežinome. Toliausia mūsų laikus pasiekusi lietuvių kalbos salelė Zietelos apylin-

linkėse (Дятлово, var. *Здėтела*, *Зėцело*, l. *Zdzięcioł*) nuo kitų pietų aukštaičių labai skiriasi. Čia ne tik nedzūkuojama, bet ir *ą*, *ę* resp. *an* tipo junginiai nesusiaurinti, tačiau dažnai išlaikomas *l* kietumas prieš *e* tipo vokalizmą (tos pozicijos kieti *r*, *s* pasitaiko tik sporadiškai). Iš esmės tai ne pietų, bet vakarų aukštaičių šnekta, turinti savitų ypatybių, primenančių vakarų baltus. Tyrinėtojai su prūsais linkę sieti, pvz., zieteliškių keliuose žodžiuose *z* vietoj *ž* (*ząsìs* 'žąsis', *zvėrìs* 'žvėris', kartais ir *zivìs* 'žuvis', *zẽmė* 'žemė', *ziemà* 'žiema', *zvaizdẽ* 'žvaigždė'), dvibalsių *ei* ir *ie* sumišimą (*sviẽkas* , *sveĩkas*, *sviekatà* || *sveikatà*, *šievà* 'šeiva', *tiẽp* 'taip' ir kt.), nom. sg. galūnės *-as* fakultatyvišką trumpinimą (*vaĩks* 'vaikas' ...), įvardžių instr. sg. formas *tajim̃* 'tavimi', *sajim̃* 'savimi' (plg. pr. *māim* 'manimi') ir kai kurias kitas ypatybes. E. Volteris, juo sekdami ir kiti tyrinėtojai, spėjo, jog Zietelos lietuviai esą kilę iš Traidenio 1276 m. prie Slanimo (Zietela yra pusiaukely tarp Lydos ir Slanimo) apgyvendintų nuo kryžiuočių pabėgusių prūsų palikuonių. Kad ir kaip ten būtų, ši šnekta iš tikrųjų kelia įvairių problemų. Viena aišku, kad jos istorija buvo sudėtinga. Matyt, ji atsirado sumišus autochtonams pietų aukštaičiams su vėlesniu atsikėlusių vakarų aukštaičių antsluoksniu. Galimas dalykas, kad būta ir prūsų, net jotvingių priemaišos (plg. kaimo vardą *Zusẽčiai* su *Z-* vietoj *Ž-* šalia *Žadeĩkiai* su išlaikytu *Ž-*), juoba kad senovėje čia kažkur netoliese turėjo praeiti jotvingių genčių junginio ir rytinių baltų riba. Suslavėję Dainavos kaimo (plg. etnonimą *Dainavà*) gyventojai savo kaimą vadina *Ятвезь* (Jotvingiai). Kai kurias tarties ypatybes iš lietuvių gavo ir vietos baltarusių šnekta, pvz., tarimą *ĩᵉ*, *ũᵒ* ir net *ī*, *ū* vietoj *ie*, *uo* (slavų *e*, *o*).

Rytų aukštaičiai

Jų plotą užliejo inovacijos bangos, atslinkusios iš rytų, nuo slavų pusės. Epochoje prieš raštijos pradžią čia jau buvo susiaurinti *ą*, *ę* ir *an* tipo junginiai (virtę *ų*, *į*>*ū*, *ī* ir *un*, *in*, *um*, *im*), turėtas kietasis *l* prieš *e* tipo vokalizmą. Rytinėje ploto dalyje buvo dzūkuojama, turėti kietieji priebalsiai *r*, *s* (gal vietomis ir kiti?) prieš *ē*. Į tą rytinę dalį įėjo ir dabartiniai rytų aukštaičiai vilniškiai. Ši patarmė tada buvo gerokai didesnė negu dabar, jai priklausė vėliau suslavėję lietuviai į rytus nuo dabartinių vilniškių. Ji vaidino svarbų vaidmenį ano meto Lietuvos gyvenime. Vėliau jos pagrindu buvo kuriamas rytinis senosios

lietuvių raštų kalbos variantas. Tačiau mes beveik nieko nežinome apie ilgainiui rytuose suslavėjusios vilniškių tarmės dalies turėtas ypatybes. Sprendžiant iš mūsų dienas pasiekusių lietuviškų salelių apie Lazūnus, Gervėčius, Apsą ir kitur, ji turėjo kažkiek įvairuoti. Panaši kalba bus buvusi ir Latgalos lietuvių, kurių irgi iki šių dienų išliko tik atskiros salelės.

Visame kitame rytų aukštaičių tarmės plote nebuvo dzūkuojama, prieš *e* kietai tartas tik *l* (rytiniame pakraštyje galbūt ir *r*, *s*). Tada dar greičiausiai nebuvo dabar šiam plotui (ypač vakarinei jo daliai) būdingos ilgųjų balsių redukcijos nekirčiuotuose žodžio vidurio skiemenyse, matyt, ir nekirčiuotų *uo*, *ie* sutapimo su *o*, *ė* (bent iš senųjų tekstų to nematyti). Sunkiau spręsti apie ilgųjų balsių nekirčiuotose galūnėse trumpėjimą, dabar ypač būdingą ploto šiaurės vakarų kampui (Pasvalys, Biržai...), kaip ir visoms Mūšos upyno šnektoms. Dabar čia suplakti galūnių trumpieji balsiai *a*, *e* ir *u*, *i*, kurių vietoje bent nuo XVIII—XIX a. teliko neryškūs murmamieji garsai. Kai kurie tyrinėtojai šių procesų pradžią linkę sieti su čia anksčiau gyvenusių žiemgalių substratu.

Tvirtagalis dvibalsis *ai*, galbūt ir *ei*, *au*, anuomet rytų Lietuvoje vietomis jau buvo „išblėsęs“, t. y. pirmasis jo dėmuo tartas be balsiui *a* (gal ir *e*) būdingų ypatybių. Antai 1605 m. katekizme rašoma *Po kietwirtey deßiimtey dieney* vietoj *po ketvirtai dešimtai dienai* ‘po keturiasdešimtosios dienos’. Tokių pavyzdžių yra dar Belarmino katekizme, K. Sirvydo „Punktuose sakymų“, pasitaiko jų net M. Daukšos postilėje, M. Petkevičiaus katekizme, S. Chilinskio biblijoje, „Knygoje nobažnystės“, taigi „išblėsimo“ būta ir rytiniuose vakarų aukštaičių tarmės pakraščiuose. Vėliau ploto šiaurės vakarų dalyje „išblėsę“ dvibalsiai buvo monoftongizuoti. Biržų šnektos loc. sg. *rañkε* ‘rankoje’ rodo, kad monoftongizacija įvyko sutrumpėjus nekirčiuotiems ilgiesiems balsiams galūnėse (*-ε* iš **-ai̯* < **-āji*, dab. *-oje*).

Buvusioje sėlių žemėje išliko sėliškų elementų (jie aptarti p. 26). Kai kurie tyrinėtojai su sėlių substratu linkę sieti kupiškėnų tarmės („dadininkų“) atsiradimą. Esą *ĕ* virtimo *ă* prieš tolimesnio skiemens užpakalinį vokalizmą prielaida buvusi iš sėlių kalbos paveldėtas Sėlos žemės lietuvių ir latvių šnektoms būdingas labai atviras *ĕ*, linkęs virsti *ă*. Virtimo nebuvimas po *k*, *g*, *š*, *ž* rodo tuo metu šiuos priebalsius prieš *ĕ* jau buvusius suminkštintus, o kitus (žinoma, išskyrus *j* ir *č*, *dž*) dar tebetartus kietai.

Su sėlių substratu kartais siejamas ir anykštenų bei kupiškėnų „rotininkavimas“, t.y. kirčiuoto negalūninio *a* vertimas *ɔ* resp. *å*. Mat Latvijos Sėloje irgi pasitaiko panašaus virtimo. Tačiau „rotininkų“ izofona nesutampa su Sėlos žemės ribomis, be to, iš sėliškų vardų senuosiuose dokumentuose nematyti, kad sėliai būtų turėję šią ar panašią ypatybę, juoba kad jie ir baltų **ā* veikiausiai dar buvo išlaikę sveiką. „Rotininkavimo“ kilmė aiškiai susijusi su dviem fonetiniais pakitimais: 1) senovinių **ā*, **ē* siaurėjimu bei virtimu *o*, *ė* ir 2) kirčiuotų *a*, *e* pailgėjimu. Pirmasis procesas turėjo prasidėti vidurio Lietuvoje dar tebesant trumpiems kirčiuotiems *a*, *e*. Iš čia **ā*, **ē* siaurėjimas plito tolyn. Rytų aukštaičių tarmės plote **ā*, **ē* anksčiausiai susiaurėjo pietvakarių dalyje. Ir Vilniaus miesto artimose apylinkėse raštijos pradžioje jau būta *o* (gal *ɔ·*?). Ilgiausiai senoviniai **ā*, **ē* išliko dabartinio rytų aukštaičių tarmės ploto šiaurės rytų kampe, kur siaurinimo procesas ir dabar dar tebėra nepasibaigęs (tariama *a·*, *å·* ir pan.). Šį plotą iš vakarų ir pietų pusės nuo kitų atskiria „rotininkai“. Yra duomenų, kad dar neseniai „rotininkai“ pietuose nesibaigė ties Širvintomis, bet tęsėsi tolyn puslankiu, kurio vidurys siekė artimas Vilniaus apylinkes (čia dėl sulenkėjimo „rotininkavimas“ turėjo išnykti, nes lietuviškai išmokusi jaunoji karta nebegavo tos ypatybės), o kitas galas siekė Švenčionėlių apylinkes (Mielagėnų kaime netoli Švenčionėlių išliko iki šiol).

„Rotininkavimo“ ploto konfigūracija – puslankiu nusidriekusi juosta, iš vakarų ir pietų atskirianti plotą, kuriame iki šių dienų išliko visai arba bemaž nesusiaurėjęs **ā* – verčia šio reiškinio neatsieti nuo **ā* siaurėjimo proceso. Matyt, iš vakarų ir pietvakarių atslinkusi **ā* siaurinimo banga šiame ruože susitiko su po kirčiu jau pailgėjusiu trumpuoju *a*, kuris taip pat čia ėmė siaurėti. Taip aiškinant darosi suprantama, kodėl vakarinė „rotininkavimo“ ploto riba yra griežta, staigi, o rytinė nežymi ir netgi nelengvai apčiuopiama. Kadangi abu šį reiškinį lėmę fonetiniai procesai – **ā*, **ē* siaurėjimas ir kirčiuotų trumpųjų *a*, *e* ilginimas – būdingi ir Latvijos Sėlai, tai visai paneigti sėlių substrato vaidmens „rotininkų“ atsiradimui negalima. Tačiau sėlių substrate galima ieškoti ne paties to reiškinio, bet tik jį sukėlusių prielaidų užuomazgų. Kupiškėnų plote kirčiuotas *a* turėjo susiaurėti dar *e* nevirtus *a* prieš tolesnio skiemens užpakalinį vokalizmą (taigi „rotininkavimas“ ankstesnis už „dadininkavimą“), nes iš *e* kilęs *a* nebesiaurėjo.

Anykštėnų-kupiškėnų patarmės kartu su dar vėlesniais širvintiškiais (kurių išsiskyrimą daugiausia lėmė nekirčiuotų ilgųjų redukcija) ilgainiui nedzūkuojančių rytų aukštaičių plotą perskėlė į dvi dalis. Vakarinę dalį užliejo dabartinei panevėžiškių tarmei būdingos ypatybės, tik rytiniai jos pakraščiai (pvz., apie Vabalninką, tarp Kavarsko ir Vidiškių) išliko mažiau pakitę ir todėl dabar primena anapus „rotininkų“ esančią uteniškių patarmę.

Problemą sudaro Miežionėlių ir Paškonių šnekta Švenčionėlių apylinkėse (į rytus nuo Dotinėnų), kur painiojami priebalsiai *š*, *ž* ir *s*, *z*. Sėliai šias vietas vargu ar galėjo siekti. Matyt, tai atneštinė šnekta, apgyvendinus XVIII a. po maro ištuštėjusius kaimus.

Žemaičiai

Baltų genčių, gyvenusių į pietus nuo lietuvių (prūsų, jotvingių), kalba pasižymėjo archaiškumu. Ji archaizuojamai veikė gretimas lietuvių tarmes, ypač tas, kurios išaugo ant vakarų baltų substrato. Kas kita buvo tie baltai, kurie gyveno į šiaurės vakarus nuo lietuvių. Jų kalbą stipriai paveikė finų substratas, sukėlęs ten įvairiausių inovacijų. Iš čia tos inovacijos smelkėsi ir į gretimą lietuvių kalbos plotą, formavo tarmes, turinčias daugybę pakitimų.

Ypač reikšmingas buvo kuršių vaidmuo, iš esmės lėmęs dabartinės žemaičių tarmės susidarymą. Daugelis šios tarmės ypatybių vienaip ar kitaip yra susijusios su kuršiais. Vienas iš tų ypatybių sukėlė nuo kuršių pusės atslinkusios inovacijų bangos, kitos buvo tiesioginio kuršių substrato padaras arba atsirado jau pačioje žemaičių tarmėje, veikiant tam tikroms raidos tendencijoms, kurioms atsirasti impulsą davė kuršių kaimynystė ar jų substratas. Visus tuos labai sudėtingus procesus dabar nelengva išskirti, juoba kad tarp substratinės kalbos išnykimo ir jos poveikio nugalėjusioje kalboje išryškėjimo neretai praeina daug laiko, per kurį, kaip parodė J. Pokorno ir ypač ispanų kalbininko ir istoriko R. Pidalio (Ramón Menéndez Pidal, 1869–1968 m.) atliktų romanų kalbų raidos tyrinėjimai, substrato sukeltos inovacijos amžiais išlieka „patentinėje būklėje“, jų vartosena ilgą laiką gali būti ribojama tik atskirų grupių kalba, neišplinta iki tam tikro momento didesniame kolektyve. Pagaliau mes nedaug težinome apie pačią kuršių kalbą. Nėra abejonės, kad vienokiu ar kitokiu būdu su kuršiais susijusios inovacijos stipriai atskyrė buv. Žemaičių kunigaikštystės vakarinės da-

lies lietuvių kalbą, iš esmės čia atneštinę, kuriai ilgainiui ir imtas taikyti žemaičių tarmės vardas, nors šios tarmės branduolį sudarė Telšių aukštumos, o ne žemuma.

Kuršių kalbos laipsniškas nykimas šiame plote ir gyventojų perėjimas prie lietuvių kalbos, taip pat su kuršių kalba susiję, ypač substratiniai, dabartinės žemaičių tarmės reiškiniai bendrais bruožais jau buvo aptarti p. 20—22.

Pažymėtina, kad žemaičių tarmė, ypač šiaurės vakarinė dalis, žmonių atmintyje ilgą laiką buvo siejama su kuršiais. Antai D. Kleinas 1653 m. pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje aptardamas to meto lietuvių kalbos tarmes mini atskirą kuršių dialektą, veikiausiai turėdamas galvoje dabartinės žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalį, t. y. kur tariama *dộuna*, *pệins* vietoj bendrinės kalbos *dúona*, *píenas*. Tą „kuršių" tarmę jis griežtai atskiria nuo kitų, plg. jo žodžius (cituojama iš 1957 m. leidimo) „vienokia yra kuršių tarmė, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių" (p. 405) arba „Lietuvių *u* kuršiai kartais verčia į *o*, pvz., *muſſo* – vietoj *muſu*" (p. 428). T. Šulco 1673 m. išleistoje K. Sapūno gramatikoje (parašytoje apie 1643 m.) ta pati tarmė apibūdinama kaip turinti kuršiškų ypatybių (lot. curonizans, p. 3). Tradicija dabartinius žemaičius sieti su kuršiais išliko net iki XIX a. pradžios, pvz., 1806 m. evangelijų leidimo 119 puslapio išnašoje yra toks lotyniškas komentaras: Borussice (= rytų aukštaičių tarme?) scribitur *rucominikas*, C u r o n i c e *numinikas* (išretinta mano. – *Z. Z.*), t. y. namininkas 'namiškis, šeimos narys'.

Kaip atrodė lietuvių kalba, tik ką atnešta į Telšių aukštumas (prieš ryškesnį kuršių substrato poveikį), dabar nelengva rekonstruoti. Be abejo, tada ji jau turėjo ne vieną dabartinei žemaičių tarmei būdingą bruožą.

Joje senovinis **ja* turėjo būti virtęs *e*, todėl prieš jį nebegalėjo rastis afrikatų *č*, *dž*. Vėliau afrikatų neturinti kuršių kalba ploto vakaruose davė impulsą panaikinti paradigmose *č*, *dž* || *t*, *d* kaitą ir pamažu įsivestos beafrikatės formos.

Dvibalsiai *uo*, *ie* tada siaurėdami greičiausiai jau buvo virtę *uụ*, *iį* ar net *ūᵘ*, *īⁱ* (*ū*, *ī*?). Ploto šiaurėje bei vakaruose siaurėjimo tendenciją sustabdė kuršių substratas ir čia tie dvibalsiai buvo pakeisti platesniais kuršiškais atitikmenimis *ō*, *ę̄* („donininkų" plote) ir *ǫu*, *ęi* („douninkų" plote). Galbūt *ō*, *ę̄* virtimas *ǫu*, *ęi* vietomis vyko jau visai sužemaitėjusių kuršių kalboje, plg. dviejuose šiaurės žemaičių arealuose *ǫu*, *ęi* atsiradimą iš *ǭ*, *ę̄* < *ą*, *ę*, pvz., *kộustę* 'kąsti', *sprệistę* 'spręsti' (Skuodas ir N. Akmenė). Klaipėdos krašto siena, nustatyta 1422 m. Melno taikos sutartimi, per 500 metų padėjo kažkiek stabilizuotis *ō*, *ę̄* ir *ǫu*, *ęi* || *ū*, *ī* arealams.

Su aptartu dvibalsių pakitimu susijęs senovinių *ā, *ē (= dabartinės bendrinės kalbos *o*, *ė*) siaurėjimas, nes šie balsiai ilgainiui žemaičių tarmėje virto dvibalsiais *uo*, *ie*. Tasai virtimas vyko palengva ir netolygiai. M. Mažvydo raštai rodo, kad epochoje prieš pat raštijos pradžią veikiausiai vietoj *ē (=b.k. *ė*) jau buvo tariama *ie*, tačiau vietoj *ā dar tebetartas menkai tesusiaurėjęs monoftongas *å·* (vietomis gal *a·*?). Čia galėjo prisidėti ir kuršių kalbos įtaka, nes šie, atrodo, turėjo išlaikę sveiką baltų *ā (*ē galėjo būti jau pakitęs).

Prie gana senų žemaičių tarmės ypatybių reikia priskirti trumpųjų balsių *u*, *i* platinimą bei virtimą *ǫ*, *ę*. Tendencija juos platinti buvo būdinga kuršiams ir bent daliai prūsų. Pažymėtina, kad dabar žemaičiai labiausiai juos platina ploto šiaurės vakaruose, kur kuršių substratas akivaizdžiausias, o einant į pietus ir rytus platėjimas pamažu silpsta. Vietomis tasai silpimas antrinis. Antai žemaičių tarmės pietryčių pakraščiuose dabar tariama *u̯*, *i̯* (nežymiai paplatinti *u*, *i*), bet anksčiau ir čia daug kur (gal visame plote?) buvo *ǫ*, *ę*. Tai rodo čia *i̯* buvimas žodžių galūnėse, kuriose žemaičiai turi kitos kilmės *ę* (ne vietoj *i*), pvz., *jâuję* 'jauja', *sâulę* 'saulė' (-*ę* iš *-*i̯ā*, *-*ē*), gen. sg. *jâujęs*, *sâulęs* (-*ęs* iš *-*i̯ās*, *-*ēs*), acc. sg. *jâuję*, *sâulę* (-*ę* iš *-*i̯ān*, *-*ēn*), 3. praet. *ẽję* 'ėjo', *rãšę* 'rašė' (-*ę* iš *-*i̯ā*, *-*ē*) ir pan. Dabar čia tariama *jáuji̯*, *sáuli̯*, gen. sg. *jáuji̯s*, *sáuli̯s*, acc. sg. *jáuji̯*, *sáuli̯*, 3. praet. *ẽji̯*, *rãši̯*. Tai akivaizdus vėlesnio žemaičių tarmės pakraščių „suaukštaitėjimo" rezultatas. Trumpuosius *u*, *i* žemaičiai pradėjo platinti seniai, dar turėdami nesutrumpintas akūtines ir nekirčiuotas cirkumfleksines galūnes. Juose vėliau sutrumpintų *ū, *ī refleksai didžiojoje ploto dalyje išliko nepaplatinti, plg. nom. sg. f. *plàtì* 'plati', acc. pl. m. *gèrùs* 'gerus' (-*ì*, -*ùs* iš *-*í*, *-*ū́s*), acc. sg. *ãki* 'akį', gen. pl. *šâukštu* 'šaukštų'.

Žemaičių ir pakraštinių aukštaičių tarmėje anksti buvo redukuotos nekirčiuotos galūnės. Greičiausiai šį reiškinį turėjo ir kuršiai, kurių kalba buvo išaugusi ant labai stipraus lybių substrato. Taigi galūnių redukcija lietuvių kalbos plote gali būti nuo lybių einančios inovacinės bangos tęsinys, juoba kad iš visų baltų galūnes stipriai redukuoja tik šiaurinis arealas, kur ryškiausia finų įtaka. Nekirčiuotose galūnėse anksti išnyko trumpieji balsiai, jeigu nesutrukdė kirčiuotų galūnių analogija ir negrėsė sunkiai ištariamų samplaikų atsiradimas. Matyt, pradžią davė fakultatyvinis formų trumpinimas, atsiradęs veikiausiai dėl kuršių (pietuose gal ir prūsų) įtakos ar substrato. Ilgą laiką šalia sutrumpintų formų turėjo būti vartojamos ir gretiminės su išlaikyta sveika galūne. Tai rodo, pvz., dabartinė žemaičių forma *nèšâms*

'nešamas', kuri galėjo atsirasti tik esant gretiminei **nešamas*, nes *an* tipo junginiai, kaip matysime, žemaičių tarmėje susiaurėjo vėlai, jau po galūnių redukcijos. Plg. *platǫ̂ms* 'platumas' su *u* > *ǫ* dėl **platùmas* > *platǫ̀mas*, nes mišrusis dvibalsis *um* žemaičių tarmėje nevirsta *ǫm*. Mažvydo raštų formos *kraus* 'kraujas', *naus* 'naujas', *wies* 'vėjas', *makitos* 'mokytojas' rodo, kad epochoje prieš pat raštijos pradžią *i̯ŏ* kamieno nom. sg. formose prieš galūnę joto jau nebebūta.

Anksti buvo sutrumpinti ir nekirčiuotų galūnių ilgieji balsiai (nosiniai balsiai denazalizuoti). Šis procesas turėjo įvykti jau paplatinus *u*, *i* (juk galūnėse *ū*, *ī* > *u*, *i* išliko siauri, plg. S. Daukanto raštų nom. pl. *sū́nus* 'sūnūs', daugelio žemaičių *ãkis* 'akys', acc. sg. *ãki* 'akį'), tačiau dar tebesant sveikam baltų **ā* (plg. gen. sg. *vę̃lka* 'vilko'), nors **ē* tada jau galėjo būti susiaurėjęs (plg. *žẽmę* 'žemę'). Prieš pat raštijos pradžią žemaičiai jau turėjo dabartinio tipo formas (ištariamas žemaitiškai) gen. sg. *výra* 'vyro', 3. praes. *rãša* 'rašo', bet *tõ*, *anõ*; gen. sg., nom. pl. *jū́ras* 'jūros', bet gen. sg. *šakõs*; acc. sg. *výra* 'vyrą', bet *tą̃*, *aną̃* ir t.t.

Panašiai kaip nekirčiuotų galūnių trumpinimą reikia traktuoti ir kirčio atitraukimą nuo galūnės į žodžio pradžią. Tas faktas, kad kirtis atitraukiamas tik lietuvių kalbos ploto šiaurės vakarų dalyje, prisišliejusioje prie latvių kalbos teritorijos, kur kirtis visiškai atitraukiamas į žodžio pradžią, paneigia „savaiminį" šio reiškinio atsiradimą pačioje lietuvių kalboje. Senovinio laisvo kirčiavimo pakeitimas baltų teritorijos šiaurės vakaruose, kaip tik tame krašte, kur jau daug amžių vyksta intensyvi baltų ir Pabaltijo finų, kirčiuojančių pirmąjį skiemenį, kalbų sąveika, neleidžia šio reiškinio aiškinti izoliuotai vien lietuvių ar tik lietuvių-latvių kalbose, juoba kad Pabaltijo finai, tarp jų ir bemaž visai baltų asimiliuoti lybiai, kaip ir žemaičiai su latviais, ne tik atitraukia kirtį į žodžio pradžią, bet ir turi šalutinius kirčius pokirtiniuose skiemenyse. Tie Pabaltijo finų šalutiniai kirčiai savo išdėstymu (gauna nuo pradžios III ir V skiemuo, kartais dar II; sudėtiniuose žodžiuose kiekviena dalis kirčiuojama savarankiškai) primena latvių kalbos šalutinius kirčius. Su šia sistema nuostabiai sutampa tokie žemaičių bei pakraštinių aukštaičių pavyzdžiai, kaip *pùssesẽrė*, *ùžpakãlis*, *juõkdamãsys*, *párvažiãvo*, *kar̃kvabãlis*, *dúonkubìlis* ir kt. Matyt, nuo lybių iš šiaurės vakarų pusės atslinkusi kirčio atitraukimo banga užliejo lietuvių kalbos ploto dalį. Tam tikrą vaidmenį turėjo suvaidinti kuršių ir žiemgalių substratas, turint galvoje žemaitiško ir aukštaitiško kirčio atitraukimo skirtingumus, kuriuos greičiausiai sukėlė

netapatingas kuršių (dab. žemaičių teritorijoje) ir žiemgalių (aukštaičių plote) kirčiavimas. Be abejo, iš šalies buvo gautas tik kirčio atitraukimo impulsas, tam tikra tendencija, kuri vėliau plito tolyn į pietryčius. Iš pradžių, matyt, tiek kuršių, žiemgalių, tiek žemaičių bei šiaurės vakarų aukštaičių kirtis buvo atitraukiamas fakultatyviškai (toks pobūdis iš dalies išliko iki šiol). Vėliau dvejopumus imta lyginti ir nusistovėjo dabartinė atitrauktinio kirčio sistema. Taigi ji yra ilgos raidos padarinys; jai didelę reikšmę turėjo ir „vidiniai" kalbos faktoriai, sisteminiai kirčio išlyginimai ar kt.

Chronologizuoti kirčio atitraukimo reiškinius nelengva, juoba kad jie anaiptol ne visi ir ne visur vienalaikiai. Atitraukimo procesas apskritai turėjo prasidėti esant jau sutrumpintoms akūtinėms galūnėms, nes ir nuo jų kirtis buvo atitrauktas, plg. nom. sg. *šàkà* < **šaká* šalia 1. sg. praes. *rašáu* 'rašaũ'. Tada jau buvo pailginti kirčiuoti trumpieji balsiai *a*, *e* (po atitrauktiniu kirčiu jie nebeilgėjo, plg. nom. sg. f. *gèrà* 'gerà', bet acc. sg. *gẽra* 'gẽrą'). Žemaičiai kirtį atitraukė ir nuo antrinio žodžio galo, atsiradusio išmetus trumpuosius nekirčiuotus galūninius balsius, pvz., *lèkèc* 'lekẽtas', 3. praes. *sọ̀kīmb* 'sukim̃ba', taip pat sutrumpintose lokatyvo formose, pvz., *šàkũo* 'šakojè', *šàkũos* 'šakosè'. Kaip žemaičiai kirčiavo epochoje prieš pat raštijos pradžią, nustatyti nelengva, nes ankstyvieji šios tarmės pagrindu parašyti tekstai yra nekirčiuoti, o nežemaičių autorių raštuose pasitaiko tik vienas kitas abejotinas žemaitiško kirčio atitraukimo pavyzdys.

Kuršių įtaka linkstama aiškinti (pvz., J. Endzelynas) ir tautosilabinių junginių su *n* buvimą didelėje žemaičių tarmės dalyje vietoj nosinių balsių, pvz., *žansįs*/*žọ̃nsę̀s* 'žąsis', acc. sg. *tãñ*/*tọ̃n* 'tą', *sprénctį*/*sprę̂nstę* 'spręsti', *skų̂nctį*/*skûnstę* 'skųsti', *lį̃ñctį*/*lînstę* 'lįsti' (šalia acc. sg. *vîra* 'vyrą', *kãte*/*kãtę* 'katę', *ãki* 'akį', *sûnu* 'sūnų'). Pažymėtina, kad Mažvydas čia žymi dvejopai: rašo raides *ą*, *ę*, *ų*, *į* (= *ų*, *į*) arba *an*, *en*, *un*, *in*, pvz., *drąſei* 'drąsiai' || *tikranghi* 'tikrąjį', *ſchwęſti* 'švęsti' || *kenſti* 'kęsti', *brangughi* 'brangųjį' || *atſiunſti* 'atsiųsti', *paβiſt* 'pažįsta' || *paβinſt* 't.p.'. Gal tada dar abejaip buvo ir tariama? Tačiau žemaičių tarmės vakariniame ir šiauriniame pakraštyje įsigalėjo nazalizuotos formos (dabar tariami denazalizuoti monoftongai resp. iš jų kilę diftongai *ọ̄*, *ę̄* > *ọu*, *ęi*; *ū*, *ī*), nors čia kuršių įtaka turėtų būti stipriausia.

Nosinių balsių *ą*, *ę* ir tautosilabinių junginių *an*, *en* (taip pat įsivestų vietoj *ą*, *ę*) resp. *am*, *em* susiaurėjimas žemaičių tarmės plote yra daug vėlesnis negu rytų Lietuvoje Jis tepasiekė *ọ*, *ẹ* laipsnį (paaukštaity pasi-

taikantys *un*, *in* ir kt. kilo iš senesnių *on*, *en* dėl suaukštaitėjimo). Tasai siaurėjimas vyko netolygiai. Turbūt anksčiausiai pradėjo siaurėti nosinis balsis *ę*. Tai galėjo įvykti dar prieš ilgųjų balsių sutrumpėjimą akūtinėse ir nekirčiuotose cirkumfleksinėse galūnėse, plg. acc. sg. *žẽmę* 'žemę', instr. sg. *žèmę̀* 'žeme'. Nosinis balsis *ą* susiaurėjo kiek vėliau, plg. acc. sg. *šãka* 'šaką' (visame plote), instr. sg. *šàkǫ̀* (šiaurės vakaruose) ir *šàkà* (pietryčiuose). Dar vėliau ėmė siaurėti *an* tipo junginiai, nes to siaurėjimo visai nėra Klaipėdos krašte, nuo XIV a. priklausiusio vokiečių Ordinui (nosiniai *ą*, *ę* susiaurėjo ir dalyje Klaipėdos krašto). Mažvydo raštai fiksuoja jau susiaurintus *en*, *em*, bet dar sveikus *an*, *am*.

Su kuršių įtaka kalbininkai (pvz., K. Būga) dar sieja žemaičių *i*>*ẹ* atsiradimą vietoj *e* tam tikrose morfemose žodžio vidurio pozicijoje, pvz., priebalsinių kamienų formose (acc. sg. *rùdini*>*rǫ̀dẹni* 'rudenį' ...), priesagose *-ena*, *-sena*, *-eta* ir kt. Tai labai įvairuojantis ir, galimas dalykas, nevienodu laiku atsiradęs ir nevienodos kilmės reiškinys, kuriam kuršiai galėjo duoti nebent tik pirminį impulsą.

Kiti ryškesni dabartinės žemaičių tarmės reiškiniai, pavyzdžiui, labai įvairuojanti dvibalsių *ai*, *ei* monoftongizacija, kirčiuoto *e* siaurėjimas prieš tolimesnį skiemenį su siauruoju (šiaurės žemaičiai) arba priešakiniu (Klaipėdos krašte) vokalizmu, *e* platėjimas prieš skiemenį su užpakaliniais balsiais (Švėkšnos—Gardamo apylinkėse), ilgojo nekirčiuoto vokalizmo žodžio viduryje redukcija (ploto šiaurės vakaruose), atsirado veikiausiai jau rašytiniu laikotarpiu, nors jų ištakos gali siekti ir ankstesnius laikus. Antai *ai*, *ei* monoftongizacija raštuose fiksuojama tik maždaug nuo XVIII a., tačiau ją sukėlusi cirkumflekso koncentracija ant pirmojo dvibalsių dėmens gali būti daug senesnė, gal net substratinės kilmės. Apskritai žemaičių tarmės fonetika kito greit ir labai smarkiai, jos vėlesni reiškiniai neretai yra betarpiškas ankstesniųjų procesų padarinys.

KALBINĖ INTEGRACIJA

Bendros pastabos

Be tarminės diferenciacijos, kalbų raidoje išryškėja ir priešingas procesas – integracija. Tai tarmių suartėjimo ir tam tikrų antdialektinio tipo kalbos vienetų atsiradimas, būdingas visoms kalboms, kaip ir tarminė diferenciacija. Integraciją sukelia įvairiatarmių žmonių glaudūs kontaktai, visoks mišimas, taigi iš esmės ekstralingvistiniai faktoriai. Artėja skirtingų tarmių pakraštinės šnektos, kur žmonės tampa „dvikalbiai", formuojasi pereinamos tarmių zonos. Dėl gyventojų migracijos nuolat vyksta tarminių ypatybių mišimas, vedantis prie ryškiausių skirtumų mažėjimo, jų niveliacijos. Susidarius palankioms istorinėms sąlygoms, formuojasi tam tikri antdialektiniai kalbos vienetai, vadinamieji interdialektai. Jie iškyla kaip tam tikra viso krašto ar platesnio regiono žmonių bendravimo priemonė šalia vietinių tarmių ir neretai atlieka specifinę funkciją, pvz., krašto valdymo, prekybos ar kt. Interdialektai susiformuoja nykstant siauroms regioninėms kalbos ypatybėms ir įsigalint plačiau vartojamiems jų pakaitalams. Jie nebūna visai vienalyčiai, pasižymi variantiškumu, neturi griežtai reglamentuotų ir kodifikuotų normų. Iš esamų gretimybių ilgainiui viena kuri įsigali stichiškai, be žmogaus valios ar įsikišimo. Sąmoningas kalbos apdorojimas ir norminimas atsiranda vėliau, kai interdialekto pagrindu imama kurti raštų kalbą.

Tyrinėti ikirašytines antdialektines kalbos formacijas nelengva jau vien dėl paties objekto neapibrėžtumo ir nevienodumo. Paprastai apie praeityje buvusį interdialektą sprendžiama iš vėliau jo pagrindu susikūrusios raštų kalbos. Daugiausia tai būna tam tikra regioninė ar viso krašto „kalba", susiformavusi reikšmingiausią vaidmenį atliekančiame krašto centre vietinio dialekto pagrindu, kartais kilusi iš miesto šnekamosios koinės (gr. κοινή 'bendra, bendrinė [kalba]'). Neretai tuo pačiu laikotarpiu skirtinguose krašto centruose formuojasi keli interdialektai, pvz., Vokietijoje XV–XVI a. Ilgainiui jie visi ar bent keli gali virsti skirtingais raštų kalbos variantais. Visa tai yra jau seniai kalbininkų konstatuoti reiškiniai, vykę praeityje ir dabar vykstantys[60].

[60] Bene plačiausiai jie aptarti knygoje: (Академия Наук СССР. Институт русского языка.) Типы наддиалектных форм языка/Отв. ред. М. М. Гухман. М.: Наука, 1981.

Lietuvių kalba epochoje prieš pat raštijos pradžią buvo vartojama kaip šnekamoji kalba vakarinėje Lietuvos valstybės dalyje, gyventoje lietuvių. Ją vartojo, žinoma, ir rytuose buvę valstybės pareigūnai lietuviai, daugiausia didikai ir žemių valdytojai, taip pat karinių įgulų nariai. Iki krikščionybės įvedimo ir suartėjimo su Lenkija didieji kunigaikščiai ir centrinė valstybės diduomenė tarpusavyje kalbėjo lietuviškai ir šią kalbą gerai mokėjo. Didėjant valstybės centralizacijai, kylant ekonominiam ir kultūriniam viso krašto žmonių bendravimui, turėjo neišvengiamai formuotis ir tam tikros antdialektinės lietuvių kalbos atmainos ar labiau įsigalėti viena kuri atmaina. K. Jablonskis mano, kad tokia buvusi jau XV amžiuje. Jis rašo, jog negalima įsivaizduoti, kad, suvažiavę 1492 m. į Ponų tarybos pasitarimus, Lietuvos didikai būtų kalbėję kiekvienas savo tarme: Vilniaus vyskupas Vaitiekus Taboras Merkinės (Turgelio) tarme, Mikalojus Radvila Kėdainių tarme, Petras Mantigirdaitis Vijos tarme, Stanislovas Kęsgailaitis Kražių tarme ir t.t.[61].

Pirmųjų lietuviškų raštų lingvistinė-dialektologinė analizė rodo, kad prieš pirmųjų spausdintų knygų pasirodymą jau buvo kažkiek susiformavę ar bent besiformuojantys du ryškesni šnekamieji interdialektai, kurių pagrindu XVI—XVII a. kūrėsi du lietuvių raštų kalbos variantai. Vienam interdialektui pradžią davė rytų aukštaitiška sostinės Vilniaus ir jo artimų apylinkių kalba, ypač Vilniaus miesto šnekamoji koinė. Šis interdialektas, matyt, anuomet Lietuvoje buvo vyraujantis ir vadintas tiesiog „lietuvių kalba“. Antrasis iškilo dabartinės etnografinės Lietuvos vidurio žemumose (Nevėžio baseine), taigi plote, priklausiusiame istorinei Žemaičių žemei. Šis interdialektas davė pradžią raštų kalbos variantui, kuriuo XVI—XVII a. daugiausia buvo leidžiamos Žemaičių vyskupystei skirtos knygos. Vilniškių jis buvo vadinamas „žemaičių kalba“ (nepainioti su dabartine žemaičių tarme!).

Lietuvių kalba anuomet buvo vartojama ne tik Lietuvos valstybėje, bet ir vokiečių Ordino valdose, ilgainiui virtusiose Prūsijos kunigaikštyste. Čia vyko intensyvūs kalbinės konsolidacijos procesai. Senbuvių „girios gyventojų“ kalbą veikė atsikėlusių naujakurių (apgyvendinus dykrą) šnektos, kurios buvo artimos, daugiausia priklausė tai pačiai vakarų aukštaičių tarmei.

[61] Senoji lietuviška knyga. – K., 1947, p. 104–105.

Skirtingos istorinės sąlygos lėmė nevienodų antdialektinių formacijų atsiradimą Lietuvoje ir vokiečių valdose. Pirmiausia detaliau panagrinėsime kalbinės integracijos reiškinius Lietuvos valstybėje.

Dviejų interdialektų iškilimas Lietuvos valstybėje

Kaip buvo nurodyta, lietuviškas knygas Lietuvos valstybėje XVI–XVII a. leido dviem raštų kalbos variantais. Nėra nei vienos to laikotarpio knygos, kuri būtų parašyta dar kokia nors kitokia kalbine formacija, kilusia iš kitų tarmių ploto. Tokių daugiau nebuvo. Tėra tik vienas kitas rankraštinis tekstelis, parašytas tarmiškai, bet tokie nebuvo spausdinami. Spausdinta tik tai, kas buvo parašyta raštų kalba, vienu iš dviejų jos variantų.

Toje raštijoje nėra nė mažiausio, net rankraštinio, tekstelio, parašyto pietinės vakarų aukštaičių dalies (kauniškių) tarme, kuria remiama dabartinė mūsų bendrinė kalba. Taigi ši tarmė anuomet neturėjo jokios reikšmės raštų kalbos Lietuvos valstybėje formavimuisi.

Abiejų raštų kalbos variantų negalima tiesiogiai susieti su ano meto lietuvių kalbos tarmėmis. Taip daryti būtų galima tik tuo atveju, jeigu visi raštų autoriai būtų kilę iš tų tarmių, kurios davė pradžią nagrinėjamiems interdialektams. Bet iš tikrųjų taip nėra.

Antai viduriniu raštų kalbos variantu, „žemaičių kalba“, rašė S.B. Chilinskis, gimęs ir augęs Šventežeryje, taigi pietų aukštaičių tarmės plote. Ypač būdingas šiuo atveju Slavočinskio giesmyno (1646 m.) pavyzdys. Vertėjas, sprendžiant iš turimų dokumentų ir giesmių kalbos analizės, kilo iš dabartinės pietų žemaičių raseiniškių tarmės ploto tarp Nemakščių ir Viduklės. Giesmes jis iš pradžių buvo išvertęs savo gimtąja šnekta. Bet tokio vertimo nespausdino. Jį teko perdirbti viduriniuoju raštų kalbos variantu („žemaičių kalba“), tada vartotu Žemaičių vyskupystėje leidžiamoms knygoms. Tai padaryti nebuvo lengva, nes varžė giesmių eilėdara, ypač reikalas nekeisti skiemenų skaičiaus eilutėje, išlaikyti sveikus rimus. Nesunku buvo pakeisti eilučių viduryje (ne rimo pozicijoje) žemaičių tarmės garsus aukštaitiškais atitikmenimis, pvz., *dūna*→*duona*. Bet eilučių pabaigos žodžiuose tokius garsus keisti buvo galima tik tuo atveju, jeigu rimo poras sudarė vienodos kilmės garsai, pvz., že. *dūda* 'duoda' ir *pūda* 'puodą'. Kitur, pakeitus žemaičių garsus aukštaitiškais, rimai būtų buvę neišvengiamai sugadinami, plg. *dūda* 'duoda' ir *būda* 'būdą'. Tačiau giesmyno kalbos „taisytojai“ (gal ir pats vertėjas?) taip stropiai aukštaitino giesmių kalbą, artino ją prie vidurinio raštų kalbos varianto normų, kad vietomis nepaisė net eilėdaros, gadino vertėjo labai branginamus rimus.

Analogišku pavyzdžiu iš rytinio raštų kalbos varianto („lietuvių kalbos“) gali būti žymiausio atstovo K. Sirvydo darbai. Šis buvo kilęs iš rytų aukštaičių tarmės

ploto, esančio tolokai į šiaurės vakarus nuo Vilniaus, greičiausiai netoli Anykščių (kiek į vakarus), kur vartota skirtinga rytų aukštaičių šnekta. Iš K. Sirvydo raštų kalbos analizės aiškiai matyti autoriaus pastangos vengti savo gimtosios šnektos ypatybių (daugiau jų išliko ankstesniuose darbuose, mažiau autoriaus ir kitų asmenų taisytuose), vartoti rytinio raštų kalbos varianto normas. Gimtosios šnektos elementų daugiausia išliko įvairiuose frazeologizmuose, kur sunkiau juos pastebėti ir ištaisyti, pvz., tarminė vienaskaitos datyvo galūnė *-u* '-ui' daugiausia (net 83 %) išliko prielinksnių *iki*, *po*, *prieg* su datyvu konstrukcijoje.

Raštų kalbos, kilusios iš abiejų šnekamųjų interdialektų, buvo vėliau sąmoningai tobulinamos, norminamos: rašomos jų gramatikos, žodynai. Vidurinio varianto („žemaičių kalbos") normas fiksavo 1737 m. „Universitas lingvarum Litvaniae", rytinio („lietuvių kalbos") – K. Sirvydo žodynas (iki 1713 m. pasirodė net 5 leidimai) ir turbūt neišlikęs 1630 m. „Clavis linguae Lituanicae". Sąmoninga žmogaus veikla anuomet ypač reiškėsi religinės terminijos kūrimu, kuri abiejuose raštų kalbos variantuose gerokai skyrėsi.

Šiems raštų kalbos variantams pradžią davusių šnekamųjų interdialektų – „lietuvių kalbos" ir „žemaičių kalbos" – susidarymo procese svarbiausią vaidmenį greičiausiai atliko privilegijuotasis ano meto etnografinės Lietuvos gyventojų sluoksnis, to meto diduomenė, bajorai ir kariai. Tas pats pasakytina ir dėl vėliau šių interdialektų pagrindu susidariusių raštų kalbų. Jas vartojo tada dar nesulenkėjusi senosios Lietuvos aukštuomenė, pirmiausia dvasininkija, kuri, įsiliepsnojus reformacijos aistroms, raštiją gimtąja kalba laikė svarbia priemone savo tikslams siekti. Liaudis tada buvo tamsi ir beraštė. Knygos buvo skiriamos ne jai, bet tiems, kurie ją valdė ir mokė vienokių ar kitokių religinių dogmų.

Pirmajam interdialektui, kaip jau buvo nurodyta, pradžią davė Lietuvos sostinės Vilniaus apylinkėse vartota rytų aukštaičių tarmė, ypač šnekamoji Vilniaus miesto koinė. Šio interdialekto pagrindu atsiradusia raštų kalba rašė K. Sirvydas, J. Jaknavičius, nežinomi Ledesmos (1605 m.) ir Belarmino (1677 m.) katekizmų vertėjai, ja surašytos krikšto, sutuoktuvių ir kitų apeigų formulės leidiniuose „Agenda parva" (1616 m.) ir daug kartų leistuose „Rituale sacramentorum" (1633...; buvo perspausdinamos ir kitur). Išliko dar smulkių rankraštinių tekstų, iš kurių minėtini lietuviški poteriai (XVI a. pradžia, su ryškiais šnektos kažkur į pietryčius nuo Vilniaus elementais), 1589 m. hegzametras, tekstai prie Vilniaus vyskupo Jurgio Bialozoro 1662 m. balandžio 28 d. rašto vyskupystės dvasininkams ir kt. Ši „lie-

tuvių kalba" anuomet buvo aiškiai skiriama nuo „žemaičių kalbos". Be kita ko, tai matyti iš 1605 m. katekizmo vertėjo žodžių: *„Atáio aufiump máno ne wieno ʒodʒey, kuriê neyßmánu sákos Cathechifmo pérguldito, nuog io milifłos kungo Mikałoiaus Dáukßos (...) iog éfus ánas pérguldis ii ʒemáytißkay, ir gieyde aniś nuog mani, idant Lietúwißkay butú pérgulditas"* (išretinta mano. – *Z.Z.*).

Apie šiai raštų kalbai pradžią davusio interdialekto susidarymą K. Jablonskis rašė: „Ponų Tarybos suvažiavimai būdavo nuolat, jie buvo daromi paprastai sostinėje, Vilniuje, čia jiems (t. y. valdantiems didikams. – *Z.Z.*) tekdavo ilgą laiką gyventi, ir čia daugumas jų turėjo savo rūmus; juos jungė centras, Vilnius, juos turėjo jungti ir Vilniaus kalba, Vilniaus tarmė jiems turėjo būti bendrinė kalba. Ta bendrinė kalba tebuvo šnekamoji kalba, be rašto, ji nebuvo dar nusistovėjusi, kiekvienas kalbėdamas vartodavo ir savo tarmės ypatybių, bet vis dėlto ji buvo priemonė susikalbėti įvairių tarmių žmonėms, buvo jų bendrinė kalba. Kylant į viešąjį gyvenimą platiesiems klodams, valstybei vis labiau centralizuojantis, bendrinė kalba turėjo plisti tarp didesnio žmonių skaičiaus, turėjo turtėti. Ji turėjo būti vartojama ne tik Vilniuje, bet ir kitur viešajame valstybės gyvenime tarp tų žmonių, kurie ėmė jame dalyvauti. Ta tarmė, kuri sudarė pagrindą bendrinei kalbai, nebuvo, žinoma, nustatyta, ji savaime virto centro tarmė"[62].

Vilnius, valstybės sostinė, buvo rytų aukštaičių tarmės plote. Ši tarmė tada jau buvo susiformavusi, bent pagrindine atskiriamąja ypatybe – tautosilabinių *an* tipo junginių siaurinimu ir virtimu *un* junginiais – ji jau seniai skyrėsi nuo vakarų ir pietų aukštaičių. Bemaž ta pačia tarme buvo kalbama ir gretimuose Trakuose, ankstesnėje sostinėje ir svarbiame valstybės centre. Krikštijant 1387 m. Vilniaus ir Trakų gyventojus, pirmieji poteriai turėjo būti išversti į šio krašto kalbą. Įvykių amžininkas Mikalojus Kozlovskis, Krokuvos akademijos profesorius ir rektorius, teigė, kad tai atlikęs pats Jogaila, „vienas išvertė iš mūsų vietinės (t.y. lenkų. – *Z.Z.*) kalbos į jų (t. y. lietuvių. – *Z. Z.*) kalbą, kad tuo lengviau jie galėtų įsiminti"[63]. Kas poterius išvertė: Jogaila (J. Dlugošas ir M. Kozlovskis jį sąmoningai norėjo išaukštinti), Vytautas (šį aukštino M. Strijkovskis) ar pagaliau vienuoliai pranciškonai (gal net prieš oficialų krikščionybės įvedimą),

[62] Senoji lietuviška knyga, p. 105.

[63] Monumenta Medii aevi historica res gestas Polonorum illustrantia, Vol. XII, Cracoviae, 1891, 327.

mūsų reikalui ne taip svarbu. Svarbiau tai, kad šio krašto kalba šnekantiems valstybės centro gyventojams (juk iš esmės krikščionybė buvo įvesta tik valstybės centre, provincijoje daugiausia pasitenkinta formaliu krikštu) poteriai negalėjo būti verčiami kuria nors kitokia kalbine formacija, ne ta, kurią patys krikštijamieji vartojo.

Išaugusio Vilniaus miesto (prieš pat raštijos pradžią jis galėjo turėti apie 20–30 tūkstančių gyventojų) įvairiatarmių lietuvių masėje turėjo formuotis tam tikra Vilniaus lietuviška šnekamoji koinė. Toks procesas didesniuose miestuose būna neišvengiamas, nes juose labiau negu kur kitur visais laikais vyksta intensyvi dialektų sąveika bei ryškių tarminių skirtumų niveliacija. Vilniaus koinė turėjo susiformuoti, suprantama, vyraujančios vietinės rytų aukštaičių tarmės pagrindu, turėjo išlaikyti pagrindinius tos tarmės bruožus. Visai vienalytė ji, žinoma, negalėjo būti, kaip rodo tokios šnekamosios kalbinės formacijos kitų kraštų miestuose, net šiais laikais. Tačiau, kaip kiekvienai kalbos formacijai, taip ir miesto gyventojų kalbai, būdinga tam tikra norma, vienijanti įvairovę. Toji norma labiausiai išryškėja ir būna aiškiau reglamentuojama kuriantis rašomajai kalbai, kada atsiranda sąmoninga norminamoji žmogaus veikla.

Miesto koinė visada tarmių atstovams atrodo socialiniu požiūriu aukštesnė kalbinė formacija, vartotina ne namų aplinkoje, bet visuomeninėje sferoje – darbe, susirinkimuose ir kt. Mūsų nagrinėjamu atveju toksai traktavimas turėjo būti juo labiau natūralus, nes Vilnius buvo ne šiaip sau miestas, bet šalies sostinė, svarbiausias didelės valstybės politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo centras.

Nagrinėjamam interdialektui iš pat pradžių buvo būdingas nosinių balsių *ą*, *ę* ir tautosilabinių junginių *an*, *am*, *en*, *em* virtimas *ų*, *į* (prieš raštų pradžią šie jau veikiausiai buvo denazalizuoti) ir *un*, *um*, *in*, *im*. Taigi čia buvo tariama *žųsis* > *žūsìs* 'žąsis', *tįsia* > *tī·sia* 'tęsia' ir *runkà* 'ranka', *kum̃pas* 'kampas', *pinkì* 'penki', *tim̃pė* 'tempė'. Pralietuvių *ā* čia buvo vėliau pradėtas siaurinti negu „žemaičių kalboje“, prieš raštijos pradžią greičiausiai tartas *o* su ryškesniu negu kitur *a* atspalviu, taigi *ɔ*·. Priebalsis *l* prieš *e* tipo vokalizmą nebuvo suminkštintas, tartas veliarinis *l*, pvz., *lẽdas* (vėliau ir *lãdas*) 'ledas', *lė̃kti* 'lėkti'. Tačiau daugelis kitų priebalsių prieš *e* tipo balsius buvo labiau minkštinami negu vakarinėse lietuvių tarmėse ir „žemaičių kalboje“. Vietoj afrikatų *č*, *dž*, matyt, daugelis tarė *c*, *dz* (iš raštų tai nelengva nustatyti), taigi *cià* 'čia', *mẽdziai* 'medžiai', arba šios afrikatos galėjo būti gerokai painiojamos.

Iš morfologijos ypatybių minėtinos įvardžių formos su pridėtiniu jotu (greičiausiai iš įvardžiuotinės paradigmos), pvz., nom. sg. f. *tój* (ir *tó*) 'ta', instr. sg. m. *túoj* 'tuo', f. *tą́j*>*tų́j* (>*tū́j*) 'ta', veiksmažodžių *i* kamieno 3. praes. formos be galūnės balsio, pvz., *gál* 'gali', *mýl* 'myli', vartotas jungtukas *adañt*>*aduñt* 'idant'.

Vilniaus lietuvių kalba anuomet gerokai veikė kitų tarmių žmonių kalbą. Juk Vilniuje, kaip krašto sostinėje, daug kam tekdavo lankytis, trumpiau ar ilgiau pagyventi. Tą poveikį matome ir vėliau iš pasitaikančių šios kalbos elementų žemaičio G. Šimkevičiaus parašytuose jėzuitų vaidinimų Kražiuose prologuose, taip pat jam priskiriamose giesmėse ir kitur. Esama Vilniaus lietuvių kalbos elementų ir Slavočinskio giesmyne, Petkevičiaus katekizme. Tačiau istorinės sąlygos šiai kalbai tarpti greit tapo nepalankios. Ji ir ypač jos pagrindu kuriama raštija negalėjo būti ilgaamžė. Dėl sostinėje Vilniuje diduomenės sulenkėjimo nuo XVIII a. pradžios liautasi leisti šia kalba knygas, ji liko tik šnekamoji paprastų miestiečių, daugiausia varguomenės, kalba, ilgainiui vis labiau įvairuojanti, smarkiai primaišyta polonizmų ir lenkiškų konstrukcijų.

Antrasis interdialektas, ano meto „žemaičių kalba", kilo iš dabartinės etnografinės Lietuvos vidurio žemumų, kurios sudarė Žemaičių kunigaikštystės branduolį (iš čia ir pavadinimas). Toliau į vakarus, dabartinėse žemaičių aukštumose, anuomet gyveno kuršiai, kurių žemė, labai nusiaubta karų su Ordinu, ilgainiui įėjo į Žemaičių kunigaikštystės sudėtį ir davė pradžią dabartinei žemaičių tarmei. Dėl nuolatinių kovų ji buvo apyrečiai gyvenama, ypač dabartinės žemaičių tarmės ploto šiaurės vakarų ir vidurio dalyje, kur, krikštijant Žemaičius, nebuvo pastatyta nei vienos bažnyčios (pastatytos tik rytinėje dalyje: Ariogaloje, Veliuonoje, Raseiniuose, Viduklėje, Kelmėje, Kražiuose, Karklėnuose, Varniuose ir Luokėje).

Žemaičių kunigaikštystė ilgą laiką sudarė gana savarankišką politinį vienetą, neįėjusi į Lietuvos valstybės sudėtį, bet turėjusi su ja artimus ryšius. Mindaugui kuriant Lietuvos valstybę, Žemaičiai laikėsi nuošaliai. Gedimino, Algirdo ir Kęstučio laikais jie tik iš dalies tepriklausė Lietuvai. Galutinai juos prie Lietuvos prijungė Vytautas, prieš kurį šie 1418 m. dar buvo sukilę. Nuo tada Žemaičiai sudarė atskirą Lietuvos valstybės administracinį vienetą, valdomą didžiojo kunigaikščio skiriamo seniūno. Jiems buvo sudaryta atskira vyskupystė. Renkant Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Kazimierą, vėl Žemaičiai bandė atsiskirti, savo valdovu paskelbė Žygimanto sūnų Mykolą, bet buvo

priversti paklusti. Tačiau iš Kazimiero jiems pavyko išgauti privilegiją savitai tvarkyti vidaus reikalus. Natūralu, kad šio gana savarankiško politinio-administracinio vieneto centre, kur buvo senos tradicijos (pvz., garsėjo Liaudos bajorai dešiniajame Nevėžio krante), atsirado savitas interdialektas, anuomet vadintas „žemaičių kalba", kuris gerokai skyrėsi nuo valstybės sostinės Vilniaus kalbos, nes rėmės į vietine vakarų aukštaičių tarmės patarme. Tokio interdialekto („pietų-vakarų aukštaičių ar Zietelos tipo") buvimą buvo apčiuopęs J. Kazlauskas, tyrinėdamas lietuvių kalbos reiškinių santykinės chronologijos problemas[64]. Ir A. Baranausko pagal „žodžūgį" sudarytas bendrinės kalbos modelis iš esmės sutapo su šiuo interdialektu. Jam buvo būdingi išlaikyti sveiki nosiniai balsiai *ą*, *ę* ir tautosilabiniai junginiai *an*, *am*, *en*, *em*, taigi tarta *žąsìs*, *tęsia* ir *rankà*, *kam̃pas*, *penkì*, *tem̃pė*. Tačiau priebalsis *l* prieš *e* tipo vokalizmą čia, kaip ir „lietuvių kalboje", nebuvo minkštinamas: tarė *lẽdas* (vėliau *lãdas*) 'ledas', *lė̃kti* 'lėkti'[65]. Kitų priebalsių minkštėjimas pozicijoje prieš *e* tipo vokalizmą buvo menkesnis negu „lietuvių kalboje". Sprendžiant iš XVI – XVII a. raštų, čia tikrai suminkštėję tebuvo *k*, *g*, *š*, *ž* (ir, suprantama, afrikatos), visi kiti šios pozicijos priebalsiai tebebuvo kieti arba menkai tesuminkštėję. Pralietuvių *ā* čia buvo daug labiau susiaurintas negu „lietuvių kalboje" ir tartas ryškus *o* balsis.

Šnekamoji „žemaičių kalba" Daukšos, Petkevičiaus ir kitų „žemaičių" autorių XVI – XVII a. buvo paversta rašto kalba. Ja parašyta dalis katalikų ir visos ano meto kalvinų knygos.

Istorinės sąlygos „žemaičių kalbai" tarpti buvo palankesnės negu „lietuvių kalbai". Mat provincijoje aukštuomenė lenkėjo lėčiau negu sostinėje Vilniuje, todėl „žemaičių kalbos" pagrindu kuriama raštija, kad ir labai sumenkusi, išliko ilgai. Jos likučiai sulaukė XIX a. pabaigoje nacionalinio lietuvių išsivadavimo sąjūdžio, sukelto iš liaudies kilusios naujos inteligentijos. Šios kalbos poveikis tolesnei lietuvių raštų kalbos raidai buvo kur kas didesnis negu „lietuvių kalbos". Kai kurie „žemaičių kalbai" būdingi elementai, senovėje turėti tik Žemaičių kunigaikštystėje, ilgainiui išplito po visą etnografinę Lietuvą. Bū-

[64] Baltistica. – V., 1972, I priedas, p. 86.

[65] Kietojo *l* prieš *e* tipo balsius izofona ties Kėdainiais anuomet galėjo eiti kiek toliau į vakarus negu dabar. Mat čia gyventojai XVIII – XIX a. sulenkėjo. Vėliau atlietuvėdami dėl vakarų kaimynų įtakos neteko ankstesnių savo kalbinių ypatybių, tarp jų ir kietojo *l* prieš *ė*.

dingas pavyzdys – tėvavardžių (vėliau pavardžių) priesaga *-aitis*, iš seno vartota daugiausia tik Žemaičių kunigaikštystėje, vėliau tapusi „oficialia“ patronimų priesaga visoje etnografinėje Lietuvoje šalia rytinėje dalyje iš seno turėtų *-onis*, *-ūnas* ir kitų priesagų.

Kalbinė integracija Prūsijos kunigaikštystėje

Kryžiuočių ordino valdose, vėliau Prūsijos kunigaikštystėje gyvenusių lietuvių tarminė diferenciacija buvo mažesnė negu Lietuvos valstybėje. Prieš pat raštijos pradžią nuo kitų Prūsijos lietuvių griežtai skyrėsi tik šiaurės vakarų kampas prie Kuršių marių, kur buvo šnekama žemaičių tarme (ne „žemaičių kalba“!), išaugusia ant kuršių substrato kaip ir Lietuvos valstybės teritorijoje. Atskirti valstybės sienos, šio kampo gyventojai kalbos požiūriu vis labiau tolo nuo ta pačia tarme šnekėjusių Lietuvos valstybės gyventojų ir ilgainiui sudarė atskirą žemaičių patarmę (dab. „donininkus“). Jų palikuonis, šiaurinės Klaipėdos krašto dalies „donininkus“, dabar žemaičiais vadiname tik dialektologijos požiūriu. Jie patys sau šio vardo niekuomet netaikė, nes gyveno ne Žemaičių kunigaikštystėje.

Visur kitur vokiečių valdose lietuviai šnekėjo vakarų aukštaičių tarme, išaugusia ant prūsų substrato. Ši tarmė pasižymėjo archaiškomis ypatybėmis, matyt, paveldėtomis dar iš senųjų „girios gyventojų“ kalbos. Į apgyvendinamą dykrą atsikėlė nemaža naujakurių, kalbėjusių artimomis tos pačios vakarų aukštaičių tarmės šnektomis. Jie greit pritapo prie senųjų gyventojų. Vyko intensyvi kalbos konsolidacija, niveliavosi ryškesni šnektų skirtumai. Formavosi savita „prūsinė“ vakarų aukštaičių tarmės atmaina, kurią sudarė dvi ryškios patarmės: šiaurinė, trumpinanti nekirčiuotas galūnes (vėlesni „striukiai“), ir pietinė, išlaikanti jas sveikas („baltsermėgiai“).

Šios „prūsinės“ vakarų aukštaičių tarmės bazėje vėliau kūrėsi vietinis, „prūsinis“ lietuvių raštų kalbos variantas, palyginti artimas Lietuvos valstybės „žemaičių kalbai“, išaugusiai tos pačios vakarų aukštaičių tarmės plote, tik priklausiusiam Lietuvai (buv. Žemaičių kunigaikštystės teritorijoje). Ryškiausias tos „prūsinės“ ir „žemaičių kalbos“ skirtumas buvo priebalsio *l* tarimas prieš *e* tipo vokalizmą. „Prūsinėje“ lietuvių kalboje jis buvo minkštas, pvz., *l'ēdas*, *l'ēkti* (kaip dabar bendrinėje kalboje), o „žemaičių kalboje“ – veliarinis, taigi *łēdas* (*lādas*), *łēkti*.

Šiai „prūsinei“ lietuvių kalbai ir iš jos kilusiai raštų kalbos atšakai buvo lemta suvaidinti labai svarbų vaidmenį tolesnėje lietuvių kalbos istorijoje: joje glūdi mūsų dabartinės bendrinės kalbos, tiek rašomosios, tiek šnekamosios, ištakos.

* * *

Kiekvienos kalbos istorijoje nepaprastai svarbus įvykis yra pirmųjų raštų pasirodymas. Juk nuo to momento prasideda rašytinis kalbos istorijos laikotarpis, kai kalba iš šnekamosios tampa ir rašomąja. Nuo tada žmonės patys pradeda sąmoningai reguliuoti kalbos kitimo kryptį, ima savo gimtąją kalbą tobulinti, norminti.

Apie tai, kaip atsirado lietuvių rašto kalba (visi trys jos variantai), kaip ji buvo toliau kuriama ir tobulinama, bus dėstoma trečiajame „Lietuvių kalbos istorijos“ tome, pavadintame „Senųjų raštų kalba“.

SUTRUMPINIMAI

a. – aukštaičių, aukštaitiškai.
abl. – abliatyvas (lot. ablativus), toks linksnis.
acc. – accusativus, galininkas.
act. – activum, veikiamosios rūšies.
ad. – adessivus, esamasis pašalio vietininkas.
adv. – adverbium, prieveiksmis.
air. – airių, airiškai.
alb. – albanų, albaniškai.
all. – allativus, einamasis pašalio vietininkas.
an. – anglų, angliškai.
aor. – aoristas (veiksmažodžių laikas).
arm. – armėnų, armėniškai.
av. – Avestos teksto (sen. iranėnų) kalba.
balt. – baltų prokalbės (ppr. forma).
b. k. – bendrinė kalba, bendrinės kalbos forma.
br. – baltarusių, baltarusiškai.
bulg. – bulgarų, bulgariškai.
coll. – collectivum, kuopinis.
comp. – gradus comparativus, aukštesnysis laipsnis.
cond. – conditionalis, tariamoji nuosaka.
č. – čekų, čekiškai.
dab. – dabar vartojama (dabartinė) forma.
dat. – dativus, naudininkas.
dažn. – dažniausiai.
demin. – deminutivum, mažybinis.
dial. – tarminė (ne bendrinės kalbos) forma.
du. – dualis, dviskaita.
dz. – dzūkų, dzūkiškai, t. y. su *c*, *dz* vietoj kitų lietuvių *t*, *d* arba *č*, *dž*.
est. – estų, estiškai.
ež. – ežeras.
f(em). – femininum, moteriškosios giminės.
freq. – žr. praet. freq.
fut. – futurum, būsimasis laikas.
gen. – genitivus, kilmininkas.
germ. – germanų prokalbės (ppr. forma).
got. – gotų, gotiškai
gr. – graikų, graikiškai.
ide. – indoeuropiečių prokalbės žodis (jo forma, garsas ir pan.).
ill. – illativus, einamasis vidaus vietininkas.
imper. – imperativus, liepiamoji nuosaka.
ind. – indų, ppr. s. ind. = senoji indų kalba.
iness. – inessivus, esamasis vidaus vietininkas.
inf. – infinitivus, bendratis.
instr. – instrumentalis, įnagininkas.
interj. – interjectio, jaustukas ir ištiktukas.
isl. – islandų, islandiškai.
it. – italų, itališkai.
J – prie kanceliarinės slavų kalbos lituanizmų rodo, kad tie lituanizmai imti iš nepaskelbtų Konstantino Jablonskio rinkinių.
kam. – kamienas.
kurš. – kuršių, kuršiškai.
l. – lenkų, lenkiškai.
la. – latvių, latviškai.
lie. – lietuvių, lietuviškai.

lyb. — lybių (lyvių), lybiškai.
loc. — lokatyvus, (esamasis vidaus) vietininkas.
lot. — lotynų, lotyniškai.
m(asc). — masculinum, vyriškosios giminės.
nauj. — naujas žodis, nauja forma.
ne (tik) EL — prie kanceliarinės slavų kalbos lituanizmų rodo, kad jie vartojami tekstuose, rašytuose ne tik etnografinėje Lietuvoje, bet ir už jos ribų.
n(eutr). — neutrum, bevardės giminės.
nom. — nominativus, vardininkas
norv. — norvegų, norvegiškai.
opt. — optativus (tokia nuosaka).
p. — puslapis, puslapiai.
p. — pietų, pietiniai, pvz., p. že. = pietų žemaičių.
p — prie baltarusių kalbos lituanizmų rodo, kad jie užfiksuoti pietinėje pasienio ruožo dalyje į pietvakarius nuo Nemuno aukštupio.
pan. — panašiai.
partic. — participium, dalyvis.
pass. — passivum, neveikiamosios rūšies.
permiss. — permissivus, geidžiamoji nuosaka.
pers. — persona, asmuo.
pl. — pluralis, daugiskaita.
plg. — palygink.
ppr. — paprastai.
pr. — prūsų, prūsiškai.
praep. — praepositio, prielinksnis.
praes. — praesens, esamasis laikas.
praet. — praeteritum, būtasis kartinis laikas.
praet. freq. — praeteritum frequentativum, būtasis dažninis laikas.
pranc. — prancūzų, prancūziškai.
prt. — particula, dalelytė.
psn. — pasenęs žodis, forma.
pvz. — pavyzdžiui.
r. — rusų, rusiškai.
refl. — verbum reflexivum, sangrąžinis veiksmažodis, jo forma ar galūnė.
resp. — vok. respektive, atitinkamai, tai yra.
ret. — retai.
ryt. — rytų aukštaičių.
s. — senoji, pvz., s. r. = senoji rusų, s. sl. = senoji slavų (kalba).
sg. — singularis, vienaskaita.
skr. — sanskrito, sanskritiškai.
sl. — slavų, slaviškai.
srb. — serbų kalba, serbiškai.
suom. — suomių, suomiškai.
superl. — gradus superlativus, aukščiausiasis laipsnis.
s.v. — sub voce, prie žodžio.
sva. — senosios vokiečių aukštaičių kalbos (žodis, forma).
svž. — senosios vokiečių žemaičių kalbos (žodis, forma).
š. — šiaurės, šiauriniai.
š — prie baltarusių kalbos lituanizmų rodo, kad jie užfiksuoti šiauriniame pasienio ruože maždaug iki Naručio ežero.
šved. — švedų kalbos, švediškai.
t. y. — tai yra.
toch. — tocharų, tochariškai.
t. p. — ta pati reikšmė, ten pat (tame pačiame puslapyje, toje pačioje tarmėje).
tt. — ir tolesni (puslapiai, paragrafai, tomai, metai).
t.t. — taip toliau.
ukr. — ukrainiečių, ukrainiškai.
up. — upė, upelė.
v — prie baltarusių kalbos lituanizmų rodo, kad jie

aptikti vidurinėje pasienio ruožo dalyje tarp Naručio ežero ir Nemuno aukštupio.

vak. – vakarų.

var. – variantas, variantai.

voc. – vocativus, šauksmininkas.

vok. – vokiečių, vokiškai.

vva. – viduramžių vokiečių aukštaičių (žodis, forma).

vvž. – viduramžių vokiečių žemaičių (žodis, forma).

že. – žemaičių, žemaitiškai.

žiemg. – žiemgalių, žiemgališkai.

žml. – žemėlapis.

žr. – žiūrėk.

* – ženklelis, dedamas prieš rekonstruotas formas (garsus).

|| – ženklas, dedamas tarp gretiminių formų (garsų).

/ – ženklas, dedamas tarp skirtingų kalbų (tarmių) tų pačių formų (garsų) ar skirtingų tos pačios paradigmos elementų.

→ – ženklas, rodąs nefonetinį vieno garso ar formos pakeitimą kitu garsu resp. forma.

< – kilęs iš (ko).

> – pavirtęs (kuo)

Žodžių rodyklė

Turinys

Зинкявичюс Зигмас Петрович

История

литовского языка, т. 2

До первой письменности

Монография
На литовском языке
Вильнюс «Мокслас», 1987

ИБ № 2739

Zinkevičius Zigmas

Lietuvių kalbos

istorija, t. 2

Iki pirmųjų raštų

Redaktorė A. Petruševičienė
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Dailininkas A. Žvilius
Techninė redaktorė N. Marozaitė
Korektorės: D. Tolvaišienė, J. Lekienė

Duota rinkti 1986.10.22. Pasirašyta spausdinti 1987.05.06. LV 12070. Formatas 60×90[1]/16. Popierius—spaudos Nr.1. Garnitūra—„Romaninė", 10 punktų. Iškilioji spauda. 19,25 sąl. sp. l. 21,11 sąl. spalv. atsp. 20,37 apsk. leid. l. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 1837. Kaina 2 rb. 20 kp. Leidykla „Mokslas", 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė K. Poželos spaustuvė, 233000 Kaunas, Gedimino 10.

Zinkevičius Z.
Zi-102 Lietuvių kalbos istorija.— V.: Mokslas, 1984— .
[T.] 2: Iki pirmųjų raštų.— 306 p.: iliustr.— Bibliogr. išnašose. — Žodžių r-klė: p. 284—305.

Knygoje apžvelgiama lietuvių kalbos raida ikirašytiniu laikotarpiu, t. y. maždaug nuo VII a., kai susiformavo būdingosios lietuvių kalbos ypatybės, iki XVI amžiaus, kai atsirado pirmieji lietuvių rašto paminklai. Daug dėmesio skiriama santykiams su kaimynų kalbomis. Aprašoma lietuvių kalbos fonetikos, gramatinės struktūros ir leksikos raida, išryškinami tarminės diferenciacijos ir kalbinės integracijos procesai. Skiriama filologams, istorikams, visiems, kas domisi kultūros istorija.

Z $\frac{4602020100—004}{M854(08)—87}$ 129—87

BBK 81.2d
4L(09)

I tomo klaidų atitaisymas

Psl.	Eilutė	Išspausdinta	Turi būti
33	3 iš virš.	*k*, *g*;	*k*, *g*, *gh*;
33	17 iš virš.	lūpomis	ir lūpomis
39	20 iš virš.	„pasyvioji“	„aktyvioji“
51	14 iš ap.	**-s-įē-m*	**s-įē-m*
91	16 iš virš.	atviruose	uždaruose
91	18 iš virš.	uždaruose	atviruose
96	1 iš virš.	mūsų eros	prieš mūsų erą
113	2 iš ap.	παιδεύ-σ-ω-	παιδεύ-σ-ω
114	11 iš virš.	*lékъ*, lie. *dešinas*	*lěkъ*, lie. *dẽšinas*
118	5 iš virš.	J. Kar-	J. Kuri-
120	21 iš virš.	ἄζων	ἀξων
123	13 iš virš.	*dhumás*	*dhūmás*
131	8 iš virš.	s. r.	s. sl.
131	15 iš ap.	καλκός	χαλκός
167	7 iš ap.	est.	šią santrumpą išbraukti
205	3 iš virš.	**-įes*	**-iįes*
209	20 iš virš.	**ian-nā*	**įan-nā*
217	7 iš ap.	*-u-*	*-ā-*
220	6 iš virš.	**turįō*	**turįō*
223	14 iš ap.	‘liudytojais’	‘liudytojas’
227	3 iš virš.	αῖ	αἶ
231	17 iš virš.	‘drabužiai’	šį žodį išbraukti
245	10 iš virš.	*kal̃ts*	*kal̃ts*
245	15 iš virš.	*kaįns*	*kal̃ns*
260	9 iš ap.	*grebě̃s-*	*grebě̃s-*
288	14 iš virš.	996 m.	966 m.
317	1 iš virš.	**-ảns*	**-ảns*)
318	8 iš virš.	**avimā* **avimā*	**avimā*
324	5 iš virš.	ἀριστεἰς	ἀριστεύς
327	11 iš ap.	**esmei*, **esmai*	šias formas išbraukti
327	12 iš ap.	(**esmi* ar	(**esmi* ar **esmei*, **esmai*)
364	17 iš ap.	1722 m.	1772 m.
382	19 iš virš.	*dẽglas*	*dẽglas*
383	12 iš virš.	*grebė̃stas*	*grebė̃stas*
386	4 iš ap.	*ráinas* 131	*ráinas* 311
390	8 iš virš.	priešistorinės ir	priešistorinė

Trečiajame tome, kuris turėtų pasirodyti maždaug po metų, bus aprašytas lietuvių raštų kalbos atsiradimas ir tolesnis jos kūrimas bei tobulinimas. Iš šnekamosios kalbos tada ji virto ir rašomąja, kurią imta sąmoningai ugdyti. •Pirmiausia lietuvių rašomoji kalba iškilo ano meto Prūsijos kunigaikštystėje (buv. Kryžiuočių valstybėje): Martynas Mažvydas, Volfenbiutelio „Postilė“, Baltramiejus Vilentas, Jonas Bretkūnas, Simonas Vaišnoras, Jonas Rėza, Danielius Kleinas... Lietuvos valstybėje iš pat pradžių formavosi net du raštų kalbos variantai — vadinamasis vidurinis („žemaičių kalba“), skirtas daugiausiai Žemaičių vyskupystės poreikiams tenkinti: Mikalojus Daukša, Merkelis Petkevičius, Morkūno „Postilė“, Saliamonas Slavočinskis, „Knyga nobažnystės“, Chilinskio „Biblija“... ir rytinis raštų kalbos variantas („lietuvių kalba“): 1605 m. katekizmas, Konstantinas Sirvydas, Jonas Jaknavičius, Belarmino katekizmas... Kaip tada kito lietuvių kalba, koks buvo jos atskirų rašomųjų variantų likimas, skaitytojas sužinos perskaitęs „Lietuvių kalbos istorijos“ III tomą.

2.20 Rb